

- 10 Śaṣilēkhā by Indu.
- 11 Padārthacandrika by Candranandana.
- 12 Saṅketamañjarī by Dāmodara.
- 13 Hṛdayabodhikā by Śrīdasapaṇḍita.
- 14 Vāgbhaṭakhaṇḍanamāṇḍana by Bhaṭṭa Narahari
or Nṛsiṃhakavi.
- 15 Vākyaṇḍīpikā by Parameśvara.
- 16 Dīpikā by Purandara *alias* Udayāditya
- 17 Commentary by Rāmanātha.
- 18 Vaidūryakabhāṣya by Vāgbhaṭa himself (?)
- 19 Tikā by Vāgbhaṭa himself (?) (Different from
the above ?)
- 20 Dīpikā by Viṭṭhala Paṇḍita.
- 21 Vijñeyārthaprakāśikā by Viśveśvara Paṇḍita.
- 22 Lalitā by Saṅkara, son of Nārāyaṇa Śarman.
- 23 Dīpikā by Haṭakāṅka.
- 24 Āyurvedarasāyam by Hēmadri.
- 25 Pañcikā³.

Of these Pāṭhya, Hṛdyā, Vyakhyāṣāra, Hṛdayabodhikā, Lalitā, Kairālī, Vākyaṇḍīpikā and Pañcikā are written by scholars of Kerala. In addition to these there are also a few Malayalam commentaries (including the Alpabuddhiprabodhanam of Śrīkaṇṭha) written by Kerala authors⁴.

The Commentary.

In the colophons found at the end of the various sections of the commentary, the work is referred to as Hṛdayabodhikā. But in certain MSS. the work is also referred to as

3. The commentary Pañcikā is not noticed in the New Catalogus Catalogorum. It is referred to by Śrīdasapaṇḍita (vide p. 154 of the present volume).

4. There are also a few unclassified and incomplete manuscripts of Aṣṭāṅghidaya 1321133 which might be different from any of the above.

हृदयबोधिनी⁵ (MS T 1448)

In his commentary *Lalitā* on the *Aṣṭāṅgahṛdaya*, Śaṅkara of Planthol Illam (Vayaskara) refers to *Hṛdayabodhikā* in the following words

सुन्दर्यादिष्ववैश्यादर्यानामल्पचेतसाम् ।
विस्तरादर्थगाम्भीर्याद्याख्या कर्तुं यतामहे ॥
हृद्येन्दुपाठव्याख्या नमतभेदप्रदर्शनीम् ।
समालम्ब्य भामीरायौ व्याख्यां हृदयबोधिकाम् ॥

This encomium paid to the work stands fully justified, for the *Hṛdayabodhikā* quotes and discusses the views expressed in earlier commentaries such as *Sarvāṅgasundarī*, *Indu*, *Pāñcika Pāthyam*, *Hṛdyā*, *Vyākhyāsāra* and *Dīpikā*. It also draws much on the original works like *Caraka*, *Suśruta*, *Aṣṭāṅgasaṅgraha*, *Bhojasaṁhitā*, *Kharanāda*, *Āgama*, *Āsvinaśamhitā*, *Nandikeśvarasaṁhitā*, etc., for elucidating various technical points.

Commentaries like *Sarvāṅgasundarī* pay more attention to textual interpretation than explaining the technical points and pointing out the practical ways for treatment and the preparations of medicines. But *Hṛdayabodhikā* is of great help to physicians in medical practice as well as in preparing medicines. It is with this purpose in mind that the commentator has extracted materials from various other works on Indian medicine.

The fact that the commentary gives the Malayalam equivalents of technical words has made it very useful to physicians of Kerala. Here it may be pointed out that physicians in all parts of India are very often put to great difficulties in identifying the medicinal plants mentioned in the standard works on *Ayurveda*. In the commentary on *Sūtrashāhina* itself the Malayalam equivalents of not less than 800 Sanskrit terms are given⁶.

5. Aufreht in I. Catalogue Catalogue notices this work as *Hṛdayabodhikā*. In the New Catalogue Catalogue the title *Hṛdayabodhikā* is omitted.

6. Vide Appendix IV.

The Author.

From the stanza with which the commentary opens it can be gathered that the author was known as Paṇḍita and that one Vasudeva⁷ was his teacher. The stanza runs as follows :

आयुर्वेदाचार्यान् ब्रह्मादीन् वासुदेवमाचार्यम् ।
नत्वा पण्डितनाम्ना व्याक्रियते हृदयबोधिका टीका ॥

In the colophons at the end of the various chapters the author is mentioned by the name Śrīdāsapaṇḍita. The colophon at the end of the first chapter is given below :

इति श्रीदासपण्डितविरचिताया हृदयबोधिकाया सूत्रस्थाने प्रथमो-
ध्यायः ।

From this it may be inferred that Śrīdāsapaṇḍita was the commentator's full name and that he was popularly known as Paṇḍita.

Śrīdāsapaṇḍita was a colleague of the author of Vyākhyāsāra, another Keralīya commentary on the Aṣṭāṅga-hṛdaya. This is evident from the fact that the same passages are seen quoted in the Vyākhyāsāra and in Hṛdayabodhikā as taken from the work of the teacher of the commentators

Eg. 1. Vyākhyāsāra :—

अहनि गोसर्गे मध्यंदिनेऽर्धरात्रे पर्वदिनेऽप्यनङ्गेऽपि वेति सद्ब्रह्म-
दर्शनात् पूर्वोक्त एवार्थो युक्त इत्यस्मद्गुरुणा सिद्धान्तः । सू० VII. 70.

Hṛdayabodhikā :—

अहनि गोसर्गे मध्यंदिनेऽर्धरात्रे पर्वदिनेऽप्यनङ्गेऽपि वेति सद्ब्रह्मदर्शनात्
(पूर्वोक्त) एवार्थो युक्त इत्यस्मद्गुरुणा सिद्धान्तः । सू० VII. 70.

7. Vasudeva, the author of Navakhaṇḍa, an ancient Malayalam work on medicine, might be the teacher of Śrīdāsapaṇḍita.

2. Vyākhyāsāra :—

नात्र यथासद्दृश्यं पार्श्वकक्ष्यास्तनानामन्तर इत्यस्मद्गुरवः । सू०
XXVII-13.

Hṛdayabodhikā .—

नात्र यथासद्दृश्यं पार्श्वकक्ष्यास्तनानामन्तर इत्यस्मद्गुरवः । सू०
XXVII. 13

SrIdāsapaṇḍita has quoted from Vyākhyāsāra profusely. A few quotations may be given here :

1. सारकृत् त्वेवमाह — वृत्तं गोपुच्छाकारादि शेषं पूर्वोक्तमत्र वेद्यम् ।
पुष्पवृन्तोपमं तत्र न युज्यते, यतो मूत्रस्रोतःपरीणाह हि तद् विधातव्यं
पुरुषलिङ्गाकारमिति । XIX. 78

2. सपुरः कुन्दुरुष्कादिनिर्यास इति सारकृत् । XX. 5.

3. सारकृदप्याह — आपूयदर्शनात् सहृदेव न्यमेत् । आहरेचचेति
पूयदर्शनानन्तरं तत्र न स्थाप्यमित्यर्थः । तत्र न पाठनं कुर्यादिति पिण्डित-
तार्थः । XXIIX 18.

4. सारकृदप्येवमाह — एते माघादयो मग्नाश्चान्द्रं पक्षमवलम्ब्य मोक्षा
इति गम्यन्ते । III 1.

Paṇḍita as a rule quotes and discusses the views of other authors and expresses his own independent views on points at issue. Where he gives his own view, he introduces it in the words पण्डितस्त्वाह । In the following passages Paṇḍita expresses his views —

पण्डितस्त्वाह — शिरोहृदयवस्त्र्यादिमर्माण्यस्थिसन्धय इति नाम्नो-
च्यन्ते । तन्निषद्वाः शिरोहृदयवस्त्र्यादिसंश्रिताः सिरान्नाग्नादयश्चास्थि-
सन्धय इत्युच्यन्ते । अस्थिसन्धय इति संज्ञा । स मध्यमो रोगमार्ग इति ।

(Sūtrasthāna Ch. XII, verse 4).

पण्डितस्त्वाह — रागादीनामागन्तुस्वमनुष्यपक्ष, 'रागादिरोगान्
ससत्तानुपक्तान्' इत्यनेन सहजत्वनिर्देशादिति । अत्र ब्रूमहे — आद्यशब्दे-

नादिभवां गृह्यन्ते 'आद्यमादिभवे स्वाधे' इति वैजयन्ती । रागद्वेषमयादिभवा ज्वरादय इति ।

(Sūtrasthāna. Ch. IV, verse 31).

पण्डितस्वाह — तदा शरीरमनवस्थितासक् अभिविशेषादनवस्थितः तस्माद् रक्षितव्यः पुरुषः इति ।

(Sūtrasthāna Ch. XXVII, verse 52).

Date.

The Alpabuddhiprabodhana, a Malayalam commentary on the Aṣṭāṅgahrdaya by Śrīkaṇṭha follows closely Vyākhyāṅgīra and Hṛdayabodhikā. In certain places in his commentary, Śrīkaṇṭha has even translated these commentaries into Malayalam for instance:—

Hṛdayabodhikā.

Sūtrasthāna, Ch. I, verse 9

यद्यपि च सर्वशरीरस्यापित्वात्ते सदैव शुक्लार्तवस्थाः स्युः तथापि इह शुक्लार्तवस्थैरिति कृतं विशेषणार्थं गभंश्च । पित्रोरानन्दावस्थायां अन्यधातुनिपेकाळे विशेषेण यथा शुक्लार्तवस्थाः ते स्युरिति ।

... ..
... ..

समसाभ्योपादनेन च त्रिदोषजत्वं सर्वासां प्रकृतीनां ज्ञापयमाचार्यः । अन्यथा त्रिदोषप्रकृतिः भेदेति मूपात् ।

(Printed edn. p. 34)

Alpabuddhiprabodhanam.

മലയാളത്തിൽ അട്ടാഴിയാതെതിരിക്കുന്ന മേൽത്തുകൾ വ്യാഖ്യാനത്തിൽ എന്തിരിക്കുന്നതെന്നു മറ്റൊരാൾവരികൾ സ്ഥിതിചെയ്യുന്നതും (അന്ന)തിന്നുചൊല്ലി അർത്ഥമെന്തെന്നു മറ്റൊരാൾ അറിയുന്നതിൽ മറ്റൊരു സ്ഥിതിചെയ്യുന്നതും വ്യക്തമായിട്ടു അവരായാണു ത്രിവിധം എന്തിന്നു അറിയിച്ചാൽ സമാനതയ്ക്കായ പ്രയോഗിക്കുകയും പ്രകൃതികളാകയും തിരക്കുകയും മേന്മാനം വരുന്നതും ആകട്ടെ. അതുകൊണ്ട് മേൽത്തുകൾ ത്രിവിധം ചൊല്ലിയാൽ മതിയാകും.

(Tran. No. 1478, p. 31, 36)

Nidanasthāna, Ch. VIII.

Introduction.

ഘരഗുഹമാതിസാരമദ്വജ്ഞാകൃപാവ്യ
 മി: കാമാന്തേ വൃപിതേന വായുനാ പാപി-
 പ്തപു മുഹൂസു ജായന്തേദാർശീദ്യുക്തം, അമി-
 നപ്യായേഽപി അർഷി: സ്തേഹ്വിമമാദിമിശ്ര
 കൃപിതോഽനില: അനക്തം മന്ദീഭൃത്യ പൂരിയ്
 ദ്രവതീ നവദ്രതീസാരായ കല്പതേ ഇതി
 ചദ്വതി, ഘതേനാർശീ ഇതുദ്ദണ്ഡ്യതിമാരാ
 മദ്വണ്ഡ്യതിസാരഭിർഇതു: അർഷീതിതി പരസ്വര-
 ഇതുഇതുമേദാവ: സമ്യക്വ: 1

(Transcript No. 1458, p. 129)

വേദഗ്രന്ഥമേദീസാരംഗ്രഹണീകരം
 ഹവരണ്യകൗമുദികരംഭൃത കർശനം
 മേജവായിട്ടു കവികരാതിരിക്കുന്നവര
 യുധിനാൻ ഗുരവധികരം ഭൃതമേജ
 തിരിക്കംവികരത്തികൻ അർഷ്യകരം
 ഉദമ കന്ന എൻ ദമ്പിധനന അദ്ധ്യ
 യത്തിൻ ചെല്ലപ്പട്ടു ഈ അദ്ധ്യ യ
 ന്തികര അർഷ്യകരം മേജവായിട്ടും
 ഷ്യാഹവിക്രമേദീകരം മേജവായിട്ടും
 കവിനതായിരിക്കുന്ന വായു അഗ്നിയെ
 മനനാക്കിട്ടു ചേർക്കുന്ന ഗുരവ യു എ
 ന്നുള്ളതിനെ തയ്ച്ചിടത്താനാക്ക
 നായിട്ടു അതിസാരത്തെ ഉണ്ടാക്കുന്ന
 എന്ന ചെല്ലും ഇതിനാൽ അർശ്യ
 കരംകു മേജ അതിസാരഗ്രഹണീകരം,
 അതിസാരഗ്രഹണീകരംകു മേജ അർ
 ശ്യകരം എന്നിട്ടു മേജഗ്രന്ഥം (മേജ
 കരം? മേജമേജമേ) മേജം സം
 ബന്ധം.

(Tran. No. 1475, p. 228).

This praves beyond doubt that Hṛdayabodhikā is earlier than Śrīkaṇṭha's-Alpabuddhiprabandhana. This Śrīkaṇṭha may be identified with the Śrīkaṇṭha well versed in Āyurveda⁸ and the teacher of Rāghava, the author of Padārthācintana, a commentary on Yudhiṣṭhiravijaya. Rāghava in his commentary refers to Śrīkaṇṭha as follows:

श्रीकण्ठाख्याः समाख्याताः श्रीकण्ठाकुण्ठधीगुणाः ।
 मुमुक्षा विश्रुता लोके गुरवो मम रक्षकाः ॥

This Rāghava was the teacher of Saṅkara, the author of Śrīkrāṇḍavijayam. In that kāvyā Rāghava is referred to with deep respect in the stanza :

8. See History of Sanskrit Literature in Kerala, Part I, p. 180.

विभाति तस्मिन् गिरिजाकटाक्ष-
 पात्रीभवन् कश्चन सूरिवर्य ।
 श्रीकोटमूपारकरूपसिन्धु-
 रकाशशी राघवनामधेय ॥

Rāghava is mentioned in *Candrotsava*⁹, a *Mānupravāla-*
kāvya of the 13th century and Śaṅkara is referred to in
Kokilasandēśa by Uddandā¹⁰, who flourished in the begin-
 ning of the 15 century A. D. So Śrīk ṛṣha may be placed
 in the latter half of the 14th century and it may be tenta-
 tively accepted that Śrīdāśaripaṇḍita whose work the former
 has drawn upon much, might have flourished earlier than
 1300 A. D.

Manuscript No C 977 is the basis of this edition. In
 reading the proof and preparing the indices given at the
 end Messrs Sironmani M. Madhavan Unni and M. P.
 Parameswaran Namūtiri have been of great help to me and
 I acknowledge their services with thanks.

P. K. NARAYANA PILLAI.

⁹ vide *Candrotsava* IV 92

¹⁰ vide *Kokilasandēśa* I 60

विषयः	पुटम्	श्लोक
प्राग्भक्तादिश्लेहोपयोगफलम्	१५	२१, २२
श्लेहोपयोगोत्तरमुष्णवारिपानम्	१६	,,
तौरवारुष्करे तत्पाननिषेधः	,,	२३
अजीर्णशङ्कायां पुनःपानविधिसत्फलं च	,,	२३, २४
स्नेहस्यान्नपानप्रकारः	१७	२४, २५
पीतस्नेहस्योष्णोदकोपचारादिविधिः	,,	२५—२७
स्वेदादिषु व्याधिक्षीणेषु च पूर्वोक्तस्य विनियोगः	,,	२८
शमनश्लेहोपयोगे विरिक्तवदुपचारः	,,	,,
अच्छपाने दिनपरिमाणम्	१८	२९
सम्यक्क्षिग्धाक्षिग्धयोर्लक्षणम्	,,	३०
अतिक्षिग्धलक्षणम्	१९	३१
अनात्रादित. स्नेहोपयोगस्य शोफादिकरत्वम्	,,	३१, ३२
स्नेहव्यापदि भेषजानि	,,	३३, ३४
विरूक्षणे लङ्घनवलक्षणकथनम्	,,	३५
स्निग्धे विरेचनवमनयोर्विधिः	२०	३५, ३६
मांसलादीनां स्नेहत्वे पूर्व रूक्षणम्	,,	३७
तत्फलानि	२१	३८
बालवृद्धादिषु सद्य स्नेहविधिः	,,	३९
सद्यःस्नेहानां नामतो निर्देशः	,,	४०, ४१
लघ्णोन्मेषणस्य सद्यःस्नेहने हेतुः	२२	४२
कुष्ठ्यादीनां स्नेहने गुहादिनिषेधः	,,	४३
तेषां स्नेहनप्रकारः	,,	४४
आमयक्षीणानां स्नेहनानि	,,	४५
स्नेहोपसेवायां फलानि	२३	४६
स्वेदविष्यध्यायः	१७	
स्वेदस्य चातुर्विध्यम्	२३	१
तापस्वेदलक्षणम्	,,	,,

विषयः	पुटम्	श्लोकः
उपनाहस्वेदलक्षणम्	२४	२
केवले संसृष्टे च पवने उपनाहस्य द्रव्यविशेषकथनम्	२५	३, ४
उपनाहस्य बन्धनप्रकारः	२७	४, ५
ऊष्मास्यस्वेदविधिः	"	६, ७
द्रवस्वेदविधिः	२९	७—१०
भवगाहस्वेदविधिः	"	११
स्वेदे देशादि	"	१२
व्याध्याद्यपेक्षया स्वेदप्रकारः	"	"
कफप्रसृतस्य स्वेदाचरणम्	"	१३
वायुकफयोः स्थितिविशेषात् स्वेदे विशेषः	३०	१३, १४
वङ्गणादौ स्वेदे विशेषः	"	१४
सम्यक्स्विन्नस्य लक्षणं तस्यानन्तरकरणीयानि च अतिस्विन्नलक्षणम्	३१	१५
स्वेदातियोगे विषादौ च सप्तमनौषधिविधिः	३२	१६, १७
स्वेदनस्तम्भनयोर्लक्षणम्	३२, ३३	१८—२०
सम्यक्स्तम्भितलक्षणम्	३३	२०
अतिस्तम्भितलक्षणम्	"	२०, २१
अतिस्थूलादीनां स्वेदानिषेधः	"	२२—२५
भवद्वयस्वेद्याः	३७	२५—२७
अनामेयस्वेदस्य विषयः, तत्प्रकाराश्च	३८	२७, २८
स्वेदस्य फलम्	"	२९
वमनचिरेचनविषयध्यायः	१८	
कफपित्तमोर्वमनचिरेचने	४०	१
विशेषतो नवज्वरादीनां वमनम्	"	२, ३
गर्भिण्यादीनां वमननिषेधः	"	३—६
निपिद्धानामपि विषादम्यन्तहारे वमनम्	४१	६
मसृष्टबभ्रव्यादिषु घृसान्तरकर्मणां निषेधः	"	७

विषयः	पुटम्	श्लोकः
विरेकवमनसाध्यानां परिगणनम्	४२	८—१०
नवऽवर्थादीनां विरेचननिषेधः	४२	१०, ११
वमनप्रयोगक्रमः	४३—४५	१२—२१
दोषभेदेन वमनद्रव्यभेदः	४५	२१, २२
वमनावधिः	४६	२२
हीनवेगस्य कणादिभिः पुनर्वमनम्	”	२३
वमनायोगे लक्षणानि व्याधयश्च	”	२३, २४
सम्यग्योगलक्षणानि	”	२५
वमनातियोगे लक्षणानि व्याधयश्च	”	२५, २६
सम्यग्बमितस्य धूमस्निग्धचर्याविधिः	४७	२७
तदूर्ध्वं सायंभुज्जानस्य पेयादिक्रमः	”	२८
पेयादिक्रमरूपम्	४८	२९
पेयादिक्रमशीलनस्य फलम्	५३	३०
वमनविरेकयोर्वेगसद्ख्या, विरेके दोषपारिमाणं च	”	३१
वमनविरेकयोः पित्तकफान्तरा	५४	३२
वमनविरेकयोर्दोषप्रमाणप्रकारः	५५	”
वमितस्य स्नेहस्वेदपूर्वं विरेकः	”	३३
मृदुक्रूरमोष्ठयोर्लक्षणं विरेचनद्रव्यं च	५६	३४
पित्तादौ कंपायादिभिर्विरेचनम्	५७	३५
विरेकाप्रवृत्तावुष्णाम्बुपानादि	”	३५, ३६
अल्पप्रवृत्तौ पुनर्विरेचनादि	”	३६
अट्टस्नेहकोष्ठस्य दशाद्वादूर्ध्वं विरेकादि	”	३७, ३८
विरेकायोगसम्यग्योगलक्षणम्	५७, ५८	३८, ३९
विरेकातियोगलक्षणम्	५८	४०—४२
सम्यग्विरिक्तस्य धूमदर्जे वमितवचर्या	५८, ५९	४२, ४३
भीतभेषजस्य बहिमान्द्यादौ लङ्घनम्	५९	४४

विषयः	पुटम्	श्लोकः
लङ्घनगुणाः	५९	४४
संशोचनादौ पेयादिक्रमाचरणे हेतुः	"	४५, ४६
सुताल्पपित्तादेः पेयानिषेधादि	६०	४६, ४७
वमनस्य पाकाप्रतीक्षायां हेतुः	"	४७, ४८
दुर्बलादीनां भेदनीयभोज्यविधिः	"	४८, ४९
मृद्वल्पौषधैर्विरेचनीयाः	६०, ६१	४९, ५०
पूर्वोक्तौषधस्य फलकीर्तनम्	६१	५०, ५२
मन्दाभ्यादेः शोधने विशेषः	६२	५२, ५३
रूक्षानिलादीनां वस्तिपूर्वकं स्निग्धं विरेचनम्	६२, ६३	५३ ... ५५
विपादिषु विरेके विशेषः	६३	५६, ५७
वमनादीनां मध्ये मध्ये स्नेहस्वेदप्रयोगः	६३	५७, ५८
एवंविधाने कारणम्	६४	५८, ५९
देहस्वेदानभ्यासेन संशोधने योषः	"	५९
संशोधनफलानि	"	६०

वस्तिविषयध्यायः १९

वस्तिविषयाः	६५	१
तस्य त्रैविध्यम्	"	१, २
निरूहवस्तिसाध्याः	६६	२, ३
धत्तिस्निग्धादीनां निरूहनिषेधः	"	४, ६
धन्वासनसाध्याः	६७	६, ७
धन्वासननिषेधविषयाः	६७, ६८	७—९
निरूहान्वासनयोर्मन्त्रस्य रूक्षणम्	६८	९, १०
वयोभेदेन यन्त्रस्य प्रमाणविधिः	६९, ७०	१०—१२
यन्त्रस्य मूलाप्रयोः परिणाहः	७०	१२
मूलाप्रयोः छिद्रस्य परिणाहः	७०, ७१	१३, १४
वस्तिपुटयोजनार्थं कर्षिकाकरणम्	७२	१४, १५
कर्षिकाद्विधयेऽनादिषु सिद्धयोरना	७३	१५—१७

विषयः	पृष्ठम्	श्लोकः
वस्त्रेभावे अङ्गपादादियोजनम्	७३	१७
निरूहमात्राकथनम्	७४	१८, १९
अनुवासनमात्राकथनम्	"	२०
निरूहात्पूर्वमन्वासनं तस्य कालश्च	"	२०, २१
अन्वासनकालविषयो • मतभेदः	"	२१
अन्वासनप्रयोगरीतिः	७४—७७	२२—२६
दत्तान्वासनस्य स्फिजोः पीडनम्	७७	२७
तस्याङ्गाहननादि	"	२८
स्नेहस्य शीघ्रनिवृत्तौ पुनःप्रयोगस्तत्कारणं च	"	२९
अन्वासितस्याहारकालादि	७८	३०
स्नेहनिवृत्तिकालः	"	३०, ३१
स्नेहानिवृत्तौ, कार्याणि	"	३१
अतिरौक्ष्यात्स्नेहानिवृत्तौ विशेषः	"	३२, ३३
तृतीयादौ दिने पुनरन्वासनम्	७८, ७९	३३, ३४
ततः शोधनाय निरूहः	७९	३५
ततो वस्त्रिकल्पनम्	७९, ८०	३६—३८
निरूहकाथकल्पनाप्रकारः	८०	३८
काभे स्नेहकल्कादियोजनाप्रकारः	८१	३९—४१
वस्त्रेर्गुदे प्रणयनम्	८२	४२, ४३
काभे स्नेहादियोजनायां मतान्तरम्	८३	४३—४५
निरूहमिश्रणक्रमाविधिः	"	४५, ४६
निरूहे रोगिणः स्थितिः	८४	४६, ४७
निरूहप्रतिनिवृत्तिकालः	"	४७
अनिवृत्तौ करणीयानि	"	४८, ४९
स्वयंनिवृत्तौ पुनर्वास्त्रिकल्पनम्	८५	४९, ५०
निरूढस्य सम्यग्योगादिलक्षणम्	"	५०
सम्यग्योगे भोजनम्	"	"
क्रोप्यसलिलेन स्नानम्	"	५१

विषयः	पृष्ठम्	श्लोकः
वातादितस्य भूयोऽनुवासनम्	८६	५२
अनुवासनस्य सम्यग्योगादिलक्षणम्	८७	५३, ५४
श्लेष्मादिविकारेषु श्लेष्वास्तिप्रकृष्या	"	५४, ५५
कफादिषु यूषादिभोजनम्	"	५६
अनिले वस्तिप्रकारः	८८	५६, ५७
पित्ते वस्तिप्रकारः	८९	५७, ५८
कफे वस्तिप्रकारः	"	५८, ५९
सन्निपाते वस्तित्रयम्	"	५९
वस्तिसङ्ख्यायां मतभेदः	८९, ९०	६०, ६१
स्वमतकथनम्	९०	६२
कर्मकालयोगाख्या वस्तिविशेषाः	९०, ९१	६३—६५
वस्तिकर्मणस्त्रिदोषजित्त्वम्	९१	६६, ६७
मात्रावस्तिप्रमाणम्	"	६७, ६८
बालादीनां मात्रावस्तिप्रमाणम्	९२	६८, ६९
उत्तरवस्तिविषयाः	"	७०
पुरुषेषु नेत्रपरिमाणादि	"	७१, ७२
योजनीयवस्तिप्रमाणम्, श्लेषमात्रा च	९३	७३
उत्तरवस्तिदानप्रकारः	"	७३—७६
सम्यग्योगादिकमन्वासनवन्	९४	७७
स्त्रीणामुत्तरवस्तिविधाने कालः	"	७७, ७८
स्त्रीबालयोर्नेत्रप्रमाणादि	९५, ९६	७९, ८०
स्त्रीबालानां वस्तिप्रमाणमात्रा	९७	८०
स्त्रिया उत्तरवस्तिप्रमाणम्	९८	८१
त्रिदिनपर्यन्तं विलम्ब्य पुनर्विधानम्	"	८२
विकारादीनां संश्लेषतः कालक्रमकथनम्	"	८३
वस्तेर्दोषानिर्हरणे दृष्टान्तः	९९	८४
योगाणामुत्पत्तौ वायोर्दृष्टत्वम्	१००	८५
वायोः शमनाय वस्तिरेव भेषजम्	"	८६
तस्माद्वस्तेर्भिक्षित्वात्	१०१	८७

विषयः	पुटम्	श्लोकः
नस्यविष्यध्यायः २०		
ऊर्ध्वजत्रुविकारेषु नस्यविधिः	१०३	१
नासया प्रयोगे हेतुकथनम्	"	"
विरेचननस्यविषयाः	१०४	२
शृंहणविषयाः	"	३
शमनविषयाः	"	४
विरेचननस्यसाधनानि	"	४, ५
शृंहणसाधनानि	१०५	५
शमनसाधनानि	"	६
नस्यक्षेहस्य मात्राभेदेन संज्ञाभेदः	१०६	६
अवर्षाढारूपं मूर्धरेचनं नस्यम्	"	७
ध्मानारूपं नस्यम्	"	"
तस्य नासायां प्रयोगप्रकारः	"	७, ८
मर्शस्य मात्राः	१०७	९, १०
कस्कादेर्मात्राः	"	१०
नसेऽयोग्याः	१०८	१०—१२
नस्यकालनियमः	१०८, १०९	१२, १३
स्वस्थस्य नस्यकालनियमः	१०९	१४
रोगभेदेन नस्यकालभेदः	"	१५, १६
नस्यदानप्रकार	११०, १११	१६—२०
नसे मूर्च्छाया प्रतीकारः	११२	२१
रेचननसान्ते दोषाद्यपेक्षया स्लेहनस्यम्	"	"
नसान्ते स्थितिः	"	२२
ततो धूमकोष्णाभ्युत्थवत्विधिः	"	"
सम्यक्स्निग्धे शिरसि लक्षणानि	११३	२३
रूक्षे शिरसि लक्षणानि	"	२४
अतिस्निग्धे शिरसि लक्षणानि	"	"
सम्यग्भिरिके शिरसि लक्षणानि	"	२५

विषयः	पुटम्	श्लोकः
दुर्विरिक्ते शिरसि लक्षणानि	११३	२५
प्रतिमर्शस्य विषयाः	११४	२६
प्रतिमर्शनिषेधविषयाः; निषेधे हेतुश्च	॥	२६, २७
प्रतिमर्शस्य मात्रा निशान्तादिषु तदुपयोगविधिश्च	॥	२८, २९
तत्र तदुपयोगे स्रोतःशुद्ध्यादिकरुचयनम्	११५	२९, ३०
नस्यधूमरुच्यलुब्धिनां पुरुषविशेषे नियमः	॥	३०, ३१
प्रतिमर्शस्य विशेषतो हितकरत्वम्	॥	३२, ३३
नस्ये तैलस्यैव श्रेष्ठत्वम्	११६	३३, ३४
मर्शप्रतिमर्शादीनां आशुक्लृत्त्वचिरकृत्स्वादि- विशेषकरुचयनम्	॥	३४—३६
नस्यार्थम् अणुतैलयोगकरुचयनम्	११७	३७, ३८
नस्याभ्यासफलानि	११८	— ३९

धूमपानविषयध्यायः २१-

धूमपानसाध्या विकाराः धूमपानाधिकारी च	११८	१
धूमस्य स्निग्धादिभेदास्तेषां विनियोगश्च	११९	२
रक्तपित्तादिषु धूमपाननिषेधः	॥	२—३
अक्रालपीडातिपीतयोर्धूमयो रक्तपित्तादिकृत्त्वम्	॥	४, ५
रक्तपित्तादौ शीतविधिः	१२०	५
त्रयाणां धूमानां प्रयोगकालः	॥	५—७
धूमनेत्रलक्षणम्	॥	७, ८
स्निग्धादिधूमभेदेन नेत्रस्य प्रमाणभेदः	१२१	८, ९
धूमपाने स्थितिः	॥	९, १०
धूमपाने नासामुखयोः पौर्वापर्यम्	१२२	१०, ११
धूमोत्सर्गप्रकारः	॥	११
धूमपानप्रकारः	॥	॥

विषय	पुटम्	श्लोकः
स्निग्धादिधूमाना पानसःशुद्धा	१२३	१२, १३
स्निग्धधूमार्धद्रव्याणो	,,	१३—१५
शमनधुमा र्धद्रव्याणि	१२४	१६, १७
शोथनधुमार्धद्रव्याणि	,,	१७, १८
धूमवर्तिविधानम्	,,	१९—२१
वासिनो धूमपाने विशेष	१२५	२१
धूमपानफलम्	१२६	२२

गण्डूपादिविषयध्यायः २२.

गण्डूपस्य स्निग्धादिभेदेन षात्तुर्विध्यम्	१२७	१
तेषा योजना	,,	१, २
तेषा साधनानि	१२७, १२८	२, ३
संहक्षीरादीनां गण्डूपे योगः	१२८	३, ४
दन्त-पर्षदौ गण्डूपाय तिलकल्कोदकविधानम्	,,	५
निस्यगण्डूपाय तैलमासरसयोर्विधि	,,	६
रुधादाहान्वितपाक्तादौ सर्पिः पयो वा	१२९	६, ७
मधुगण्डूपधारणगुणाः	,,	७, ८
धान्याम्लगण्डूपधारणगुणाः	,,	८
ध्रुवणधान्याम्लगण्डूपधारणगुणाः	,,	९
क्षारासुगण्डूपधारणगुणाः	,,	,,
सुखोष्णोदकगण्डूपधारणगुणाः	,,	१०
गण्डूपधारणप्रकारः	,,	१०, ११
गण्डूपधारणविधिः	१३०	११
गण्डूपफलयोर्विशेषः	,,	,,
ऊनधारणसाध्या रोगाः	१३१	१२
प्रतिसारणस्य त्रैविध्यम्	,,	१३
तस्य ऋफरोगेषु योजना	,,	,,

विषयः	पुटम्	श्लोकः
मुखालेपस्य त्रैविध्यं, दोषविशेषे विनियोगश्च	१३१	१४
तस्य प्रमाणानि	१३२	१५
मुखालेपस्य स्थित्यादिप्रकारः	"	१५, १६
मुखालेपिनो दिवास्वप्नादिनिषेधः	"	१६
पीनसादो मुखालेपनिषेधः	"	१७
तन्याकालपलितादिनाशकरत्वम्	"	१७, १८
ऋतुभेदेन लेपनद्रव्यविधिः	१३२, १३३	१८—२१
मुखालेपफलम्	१३३	२
मूर्धतेजस्य चातुर्विध्यं, तेषूत्तरोत्तरस्य बहुगुणत्वं च	"	२३
तेषां प्रयोगविषयाः	"	२४—२६
शिरोवस्तेः प्रयोगविधानम्	१३४, १३५	२६—३१
कर्णपूरणप्रयोगविधिः	१३५	३१, ३२
कालमात्रालक्षणम्	"	३२
मूर्धतेजोपयोगफलम्	१३६	३३

आश्च्योतनाञ्जनविध्यध्यायः २३.

आश्च्योतनविषयाः	१३७	१
मरुदादावुष्णाद्याश्च्योतनम्	"	२
आश्च्योतनविधिः	१३७, १३८	२—४
जलुष्णाद्याश्च्योतनस्य रुगादिकृत्वम्*	१३८	५, ६
नेत्रे प्रयुक्तस्यौषधस्य मलाकर्षणप्रकारः	१३९	७
अञ्जनप्रयोगः	"	८, ९
बाह्वनस्य लेसनादिप्रकारजन्य तत्साधनानि च	१४०	१०, ११
अञ्जनार्थशलाकालक्षणम्	१४१	११, १२
दोषस्य गुरुत्वाद्यपेक्षया अञ्जनस्य पिण्डादिभेदफलपनम्	"	१३

विषयः	पुटम्	श्लोकाः
पिण्डाद्यञ्जनानां मात्राः	१४१	१४, १५
रात्र्यादाऽज प्रयोगनिषेधस्तद्वेतुश्च	१४२	१५, १६
अञ्जनप्रयोगशालाः	१४३	१६
तीक्ष्णाञ्जनप्रयोगशालविषयक्रमाचार्यान्तरमतम्	१४४	१७, १८
तत्र स्वमतकथन तद्वेतुश्च	१४४, १४५	१९, २०
रात्रावज्जनेन सम्भाव्यमाना दोषाः	१४५	२१
अञ्जननिषेधविषयाः	१४६	२२, २३
अतितीक्ष्णाद्यञ्जनस्य प्रयोगनिषेधः	”	२४
नेत्रेऽञ्जिते करणीयानि	१४६, १४७	२५—२९
कण्डूनादौ तीक्ष्णाञ्जनधूमयोर्विधानम्	१४७	२९
तीक्ष्णाञ्जनागिसन्तक्षे प्रत्यञ्जनम्	”	”

विषयः	पुटम्	श्लोकः
पुटपाककरणप्रकारः	१५२	१७-१९
पुटपाकरुधारणमात्रादि	१५२, १५३	१९, २०
नस्नानार्हं तर्पणपुटपाकयोर्निषेधः*	१५३	२१
हृततर्पण देः स्थितिः	"	"
नेत्रनलाय गन्धादिभिर्वलस्यावश्यकर्तव्यत्वम्	१५४	२२

यन्त्रविध्यध्यायः २५.

यन्त्रसामान्यलक्षणम्	१५५	१-४
कङ्कजुरादियन्त्रविशेषलक्षणम्	१५६, १५७	४, ५
स्वाम्नित्रयन्त्रस्य लक्षणं प्रयोजनं च	१५७	५, ६
सन्देशयन्त्रयोर्लक्षणप्रयोजने	"	७, ८
मुचुण्डीयन्त्रस्य लक्षणं प्रयोजनं च	"	९
रितालकैरुतालकयोर्लक्षणं प्रयोजनं च	१५८	१०
नालीयन्त्राणां लक्षणम्	"	११, १२.
शान्तःकण्ठशल्यावलोकनार्थनालीलक्षणम्	१५९	१२
चारुसद्द्वयार्थनालीयन्त्रलक्षणम्	"	१३-१५
शल्यनिर्प्राप्तिन्या लक्षणम्	१६०	१५, १६
शशोयन्त्रयोर्लक्षणम्	"	१६-१८
अर्शःप्रपीडनाय रामीयन्त्रं, तल्लक्षणं च	"	१९
भगन्दूरयन्त्रलक्षणम्	"	"
घ्राणार्धुदार्शसोर्नाडीयन्त्रस्य लक्षणम्	१६१	२०
शङ्खुलित्रा कयन्त्रलक्षणम्	"	२१
योगिनप्रक्षणयन्त्रलक्षणम्	१६२	२२, २३
नाडान्नाभ्यङ्गेशालनार्थं यन्त्रे, तयोर्लक्षणं च	"	२३, २४
उदकोदरे जगस्तावणार्थं नालीयन्त्रं, तल्लक्षणं च	१६३	२५
रक्तादिनूपणार्थकयन्त्रलक्षणम्	"	२६

विषयः	पुटम्	पृष्ठम्
अलाबुलक्षणम्	१६३	२७
षटीलक्षणम्	"	२८
शलाकायन्त्राणां सामान्यलक्षणम्	"	२८, २९
गण्डूषदमुखयोर्लक्षणम्	"	२९
मसूरदलवक्रयोर्लक्षणम्	१६३, १६४	२९, ३०
अहिफणावक्रयोः शङ्कोर्लक्षणम्	१६४	३०, ३१
शरपुद्गुर्मुखयोः शङ्कोर्लक्षणम्	" "	३१
बडिशकृत्योः शङ्कोर्लक्षणम्	"	"
गर्भशङ्कुलक्षणम्	"	३२
अश्मर्याकर्षणदन्तनिर्घातनयोर्लक्षणम्	१६५	३३
प्रमार्जनाद्यर्थं शलाकाविशेषा	१६५, १६६	३४-३८
धनुयन्त्राणि	१६७	३९, ४०
यन्त्राणां कर्माणि	"	४१
यन्त्रेषु ऋक्षमुखस्य प्राधान्यम्	१६८	४२

शस्त्रविध्यध्यायः २६.

पर्यिंगणि शस्त्राणि, तेषां करणे सामान्यविधि.	१६९	१-४
मण्डलाग्रस्य लक्षणमुपयोगश्च	१७०	५
दृष्टिपरलक्षणम्	१७०, १७१	६, ७
लत्वनाध्यर्षधारयोर्लक्षणप्रयोजने	१७१	७
सर्पास्त्रस्य पधयोश्च लक्षणम्	१७१, १७२	८, ९
येनमदारार्याग्मत्रिकूर्चकाणां लक्षणम्	१७२	९
युशायप्रदानान्तर्मुखमीहिषत्राणां लक्षणम्	"	१०, ११
कुट्टागीनाग्रस्य लक्षणम्	१७३	१२
तामसाः शलाकायां शङ्कुलिङ्गस्य च लक्षणम्	"	१३-१५
बडिशकललक्षणम्	१७४	१६
कशपत्रलक्षणम्	"	१६, १७

विषयः	पृष्ठम्	श्लोकः
कर्त्रीलक्षणम्	१७४	१७
नग्नसलक्षणम्	"	१८
दन्तलेगनशरस्य लक्षणम्	१७५	१९
सूर्वाशस्त्राणां लक्षणम्	"	१९-२१
वृक्षसलक्षणम्	१७६	२२, २३
राजस्य लक्षणम्	"	२३, २४
भाराशसलक्षणम्	"	२४-२६
कर्णवेधिनिसूच्या लक्षणम्	"	२६
जलौकःप्रभृतीन्मनुशस्त्राणि	१७७	२७, २८
शस्त्राणां कर्माणि	"	२८, २९
शस्त्रदोषाः	१७८	२९, ३०
शस्त्रप्रहणप्रकारः	१७९	३०-३२
सलकोदाहलक्षणम्	"	३३, ३४
जलौकसामुपयोगः	१८०	३५
दुष्टजलौकसां लक्षणम्	१८१	३६, ३७
मदुपयोगाज्जायमाना व्याधयस्तादृक्कि- स्तितं च	"	३७
शुद्धजलौकसां लक्षणम्	१८२	३८
रक्तमचजलौकसा लक्षणं त्यागविधिश्च	"	३९
जलौकसां योजनप्रकारः	"	४०, ४१
तासां दुष्टदोषिवादानव्यामर्श्याम्	१८३	४२
तासां मोक्षणकालः	"	४३
तासां ब्रमनप्रकारः	"	४३, ४४
पुनःसमाहं यावत्तासां योजने निर्पेधः	"	४४
सम्यग्वान्तजलौकसां लक्षणम्	"	"
दुर्नान्तजलौकसां लक्षणम्	१८४	४५
जलौकसां रक्षणम्	"	४५, ४६
अशुद्धौ वंशानां सावणादिविधिः	"	४७
दुष्टरक्तापगमलक्षणम्	"	४८

विषयः	पुटम्	श्लोकः
अशुद्धरक्तस्य पुनःसावणे हेतुः	१८५	७९
अलाब्वादीनां विषयभेदेन याजन विधिनिषेधौ	"	४९-५१
प्रच्छानप्रारः	"	५२
प्रच्छानादिना रक्तमोक्षय विषयाः	१८५, १८६	५३-५५
सुतरक्तस्य शोफशमनार्थमुष्णसर्पि- स्सेचनम्	"	५६

सिराव्यथप्रिध्यध्यायः २७.

शुद्धरक्तस्य लक्षणं तदोषे हेतुश्च	१८७	१, २
रक्तदोषेण जायमाना व्याधयः	१८७, १८८	२-५
रक्तलावार्धे सिराव्यथविधिः	१८८	५
सिराव्यथनिषेधविषयाः	१८९	६-९
दोषविशेषेण व्यथनीयासिराविशेषाणां निर्देशः	१८९, १९०	९-१७
निर्दिष्टानामदर्शने व्यथनीयाः सिराः	१९०	१७, १८
फण्टोपरिस्थानामन्तर्मुखनर्जानां सिराणां यन्त्रणप्रकारः	१९१	१८-२२
व्यथनविधिः	१९२	२३-२५
उपनासिकायाः सिराया व्यथनविधिः	"	२५
जिह्वाधःस्थितायाः सिराया व्यथनविधिः	१९४	२६
श्रीवासिराणां यन्त्रणव्यथप्रकारः	"	२६, २७
हस्तासिराव्यथप्रकारः	"	२८, २९
पार्श्वसिराव्यथप्रकारः	"	२९
मेहनजङ्घासिराव्यथप्रकारः	"	३०-३२
श्रीहिमुखकुठारिकयोर्विषयप्रदर्शनम्	१९६	३३
सम्यग्निदृत्वादि लक्षणानि	"	३४, ३५
रक्तलुतिप्रतिबन्धे हेतवः	१९६, १९७	३५, ३६
रक्तत्यासम्यक्सावे सम्यक्सावे च करणीयानि	१९७, १९८	३६, ३७

॥ श्रीः ॥

श्रीमद्वाहटविरचितम्

अष्टाङ्गहृदयम् ।

श्रीदासपण्डितविरचितया हृदयबोधिकाख्यया
व्याख्यया समेतम् ।

द्वितीयो भागः ।

अथ षोडशोऽध्यायः ।

शोषनादिगणसंभ्रमाध्यायादनन्तरं श्लेषाध्यायारम्भः । यत् शोषनं श्लेषेदावन्तरेण
न सम्भवति । वक्ष्यति हि — 'श्लेषेदावनभ्यस्ये'त्यादि ।

अथातः स्नेहविधिमध्यायं व्याख्यास्यामः ।

स्नेहस्य दोषमार्दवकरणप्राधान्यादग्रे पाठः । स्नेहस्य सर्पिरादेः स्नेहने
वा विधिः स्नेहविधिः, तं व्याख्यास्यामः । श्लेषाद्युपयोगार्थं देशादिवैपरीत्येन
तद्व्यापच्छमनाय पूर्वमेव घृतादीन् शरीरबोधघृतादीन् व्यापच्छमनयोगद्रव्याणि
च चिनुयात् ॥

श्लेषनद्रव्याणां लक्षणमाह —

गुरुशीतसरस्निग्धमन्दसूक्ष्ममृदुद्रवम् ।

औषधं स्नेहनं प्रायो विपरीतं विरूक्षणम् ॥ १ ॥

गुर्वित्यादि । गुर्वादिगुणयुक्तं यद्द्रव्यं तत् स्नेहनं भवति । क्षीरमेवं-
गुणं स्नेहनम् । विपरीतमतो यत्तच्चूर्णास्थिररूक्षतीक्ष्णस्थूलकठिनसान्द्रगुणोपेतं
तद्विरूक्षणम् । प्रायोमहणं विरूक्षणे स्नेहने च योज्यं व्यभिचारज्ञापनार्थम् ।
गुर्वा बल्मीकमृत्तिका रूक्षणी । सरा हरीतकी रूक्षणी । न च स्निग्धस्य स्नेहने
व्यभिचारः । मन्दमृदुशीतं शब्दमांसं रूक्षणम् । गुरुशीतसरविगुणो यथो
रूक्षणः । तथा राजमाषोऽपि । सूक्ष्मो वातो रूक्षणः । द्रवं काश्चिन्नं रूक्ष-
णम् । एवं विरूक्षणेऽपि । तीक्ष्णोष्णं तैलं स्नेहनम् । लघु सर्पितैलं छागं

विषयः	पृष्ठम्	श्लोकः
अशुद्धरक्तस्य पुनःसावगे हेतुः	१८५	४९
अलाववादीनां विषयभेदेन राजन- विधिनिषेधौ	"	४९-५१
प्रच्छानप्रारः	"	५१
प्रच्छानादिना रक्तमोक्षय विषयाः	१८५, १८६	५१-५५
सुतरक्तस्य शोफदमनार्थमुग्गसर्पि- स्सेचनम्	"	५६

सिराव्यथविध्यध्यायः २७.

शुद्धरक्तस्य लक्षणं तदोपे हेतुश्च	१८७	५२
रक्तदोषेण जायमाना व्यथय	१८७, १८८	५२-५३
रक्तत्रावार्थं सिराव्यथविधिः	१८८	५३
सिराव्यथनिषेधविषयाः	१८९	५३-५४
दोषनिशेषेण व्यथनीयासिराविशेषाणां निर्देशः	१८९, १९०	५४-१७
निर्दिष्टानामउर्ध्वे व्यथनीयाः सिराः	१९०	१७, १८
फण्टोपरिस्थानामन्तर्मुखवर्जानां सिराणां यन्त्रणप्रकारः	१९१	१८-२२
व्यथनविधिः	१९२	२३-२५
उपनासिनायाः सिराया व्यथनविधिः	"	२५
जिह्वाकस्थिनायाः सिराया व्यथनविधिः	१९४	२६
श्रीवासिराणां यन्त्रणव्यथप्रकारः	"	२६, २७
हस्तसिराव्यथप्रकारः	"	२८, २९
पार्श्वसिराव्यथप्रकारः	"	२९
भेदनरूपेण सिराव्यथप्रकारः	"	३०-३२
श्रीहिमुग्गुठारि कृमोर्षिपथप्रदर्शनम्	१९६	३३
सम्पत्तिरक्तवादि लक्षणानि	"	३४, ३५
रक्तत्रावनिषेधे ऐतवः	१९६, १९७	३५, ३६
रक्तम्यास-परिक्षात्रे सम्यक्साधे च परिणीयानि	१९७, १९८	३६, ३७

गुणाधानमित्यर्थः । पाकसंयोगादिः संस्कारः । येन द्रव्यादिना सर्पिः संस्क्रियते तस्य गुणान्नादाय स्वगुणानत्यजदेव तिष्ठति । तैलादयस्तु स्वगुणान् विहाय संस्कारगुणान् मज्जन्ते । संस्कारस्यानुरूपपृष्ठिरनुवृत्तिः । अनेकशक्तिमन्मन्त्रत्वान्माधुर्यादविदाहित्वाच्च तदन्तःसात्म्यत्वाच्च घृतस्तुतिरियमित्यर्थः । इति ॥ २ ॥

पित्तघ्नास्ते यथापूर्वमितरघ्ना यथोत्तरम् ।

पित्तघ्ना इत्यादि । यो यः पूर्वो यथापूर्वम् । यो यः उत्तरो यथोत्तरम् इति, 'यथा सादृश्ये' इत्ययथीभावः । उत्तरमपेक्ष्य पूर्व, पूर्वमपेक्ष्योत्तरः । तेन चतुर्णां ज्ञेहानां यथानिर्दिष्टानां सर्पिरादीनां त्रय एव ज्ञेहाः वसामज्ज-सर्पिःसंज्ञका यथापूर्वत्वेन संबन्धन्ते, न तु तैलाख्योऽपि स्नेहस्तस्य पूर्वत्वा-भावात् । नबन्धोऽस्मात् कश्चिदुत्तरोऽस्ति, यदपेक्षयैव पूर्वत्वमात्मन आसादयेत् । तस्मात् पूर्वत्वसम्बन्धमैलस्य । तदेवं यथापूर्वं पित्तघ्नत्वं वसामज्जसर्पिणाम् । वसा पित्तघ्नी, मज्जा पित्तघ्नतरः, घृतं पित्तघ्नतममित्यर्थः । इतरौ वातकफौ पित्तापेक्षया तौ घ्नन्ति पराकुर्वन्ति इतरघ्नाः । यथोत्तरं त्रयः ज्ञेहाः मज्जावसा-तैलाख्या वातश्लेष्मघ्नाः । मज्जा वातश्लेष्मघ्नः, वसा वातश्लेष्मघ्नतरा, तैलं वा-तश्लेष्मघ्नतममित्यर्थः । हाटकमन्वाह — ते च सर्पिरादयः स्नेहा यथापूर्वं पित्तघ्नाः । यथोत्तरमितरघ्नाः । श्लेष्मणि स्नेहप्रतिपेधादितरघ्नगव्देन सामान्यो-क्तावपि वातश्लेष्मघ्ना इति गम्यते । अथ वा द्रव्यान्तरसंभृतसर्पिराद्यपेक्षया इतरशब्देन-कफग्यापि-ग्रहणम् । तेनैव तैलस्यापि पित्तघ्नत्वं सिद्धम् । अक्षा-दीनां च तैलस्य पित्तघ्नत्वमिति । यो यस्मात् पूर्वः, स तस्मात्पित्तघ्नः । यो यस्मादुत्तरः, स तस्मात् वातघ्नः । तैलस्य पूर्वत्वासम्भवात् पित्तघ्नत्वाभावः । न च, सर्पिरितरघ्नं तस्योत्तरत्वाभावात् । वसामज्जोस्तु यत्र सांज्ञानुगस्वर-पत्वेन पित्तघ्नत्वं सम्भवति, तत्र पित्तघ्नत्वम् । अत्र च सर्पिणः पित्तघ्नत्वमरूप-भात्रोपेतस्य बध्यभाणस्य ब्रह्मणारुणस्य । न तु शोधनस्य मध्यमात्रोपेतस्य वा ॥

“न सर्पिः केवलं पिप्पे पेयं सामे विज्ञेयतः ।

सर्वं ह्यनुमज्जेद् देहं हत्वा मज्जां च मारयेत् ॥”

इति वचनात् । पिप्पे केवलमच्छं सर्पिणं पेयम् । सामे पिप्पे विशेषतः केवले पिप्पे सर्पिपि पीते पित्तं स्नेहं हत्वा सर्वं देहमनुमज्जेत् । तत्राधिकं रोमं मारयेत् । सामे स्नेहं हत्वा पित्तं हत्वा मारयेत् । इति

च दुग्धं जाङ्गलं च भांसं स्नेहनम् । उष्णं मत्स्यमहिपमांसं च स्नेहनम् ।
फठिनमक्षौटनालिकेरादिफलं स्नेहनमित्यादि द्रष्टव्यम् । अप्रतिज्ञातस्य स्वरूप-
पथनं विरुक्षणस्य कथमिति चेदुच्यते । विरुक्षणज्ञानमपि स्नेहनविज्ञानाय
स्यादिति स्नेहव्यापत्प्रतिकारत्वाच्च शोधनाङ्गत्वाच्च रूक्षणस्योक्तिः । हॉट-
कोऽपि स्नेहने प्रकृते विरुक्षणोपन्यासोऽन्यद्व्यतिरेकेण सुतरां स्नेहनस्य
सम्यक् प्रतिपादनार्थमित्याह ॥ १ ॥

इदानीं स्नेहेषु मुख्यतमं चतुष्टयमाह —

सर्पिर्मज्जा वसा तैलं स्नेहेषु प्रवरं मतम् ।

तत्रापि चोत्तमं सर्पिः संस्कारस्याऽनुवर्तनाद् ॥ २ ॥

सर्पिरित्यादि । सर्पिषो ज्यायस्त्वादग्नेऽभिधानम् । सर्पिरादिचतुष्टयं
स्नेहेषु सर्वस्नेहद्रव्येषु क्षीरमापाभिषादिषु मध्ये प्रकर्षेण वरं श्रेष्ठम् । आशु
स्वकार्यकरणात् । स्यावराणां तिलाक्षौलादीनां च स्नेहस्तत् तैलमित्युच्यते ।
जडमानां स्नेह सर्पिः । मासस्नेहो वसा । अस्थ्यन्तर्गत स्नेहो मज्जा ।
स्नेहेषु सर्पिरादिषु चतुर्ष्विति न वाच्यं निर्धारणानुपपत्तेः । तत्रापि च
तेष्वपि मध्ये सर्पिरुत्तमम् कृतं संस्कारस्यानुवर्तनात् । ननु यदि संस्कारम-
नुरुध्यते सर्पिस्तदानीं मरिचचित्रकादिभिर्द्रव्यैरभिसंस्कृतस्य घृतस्य शैत्यादिगुण-
विपर्यासः प्राप्तः । न चेदं दृष्टमिष्टं वा यदस्य शैत्यादयो गुणा विनश्यन्त्यौष्ण्या-
दयश्चेत्यद्यन्त इति । अत्रोच्यते । अनुशब्दोऽत्र सहाय्ये । अनेकार्थत्वान्निपा-
तानाम् । अतोऽयमर्थः — सर्पिषो गुणाः संस्कारगुणैः सह वर्तन्ते न तु
तैलादीनाम् । तैलवसामज्जानो हि संस्कारवशात् स्वगुणाम्यजन्तीति । अत्र
षोदाहरणं चन्दनाद्यं तैलम् । अतो द्रव्यान्तैर(न)भिभूतगुणत्वात् सर्पिषु,
इतरेषां च तैलादीनां द्रव्यैरभिभूतगुणत्वादुत्तमत्वम् । अत एव च वातपित्त-
ज्वरादिषु घृतसाध्येषु भेषजं तैलं नेष्टमनिष्टसम्पादनात् । तैलसाध्येषु विकारेषु
तदुपशान्त्यर्थं तथाविधद्रव्यसंस्कृतं घृतमभीष्टम् । तद्धि न तथानिष्टहेतुः ।
तस्मात् सर्वस्नेहेभ्य सर्पिरेवोत्तमं संस्कारस्यानुवर्तनात् । हाटकोऽप्याह —
संस्कारस्यानुवर्तनाद्, येन द्रव्येण संस्क्रियते तमनुवर्तते । स्वगुणानजहत्
संस्कारगुणान् गृह्णातीति संस्कारानुवर्तनम् । एतत् तैलादिषु न सम्भवति ।
तथा हि—चन्दनादितैलादीनां विपर्ययैर्द्रव्यान्तैरौष्ण्यादिनाशो भवतीति । न
तु स्नेहनाशः । तस्य बहुत्वाद् । हृषाकारोऽप्याह — संस्कारो नामातिशय-

शुणाधानमित्यर्थः । पाकसंयोगादिः संस्कारः । येन द्रव्यादिना सर्पिः संस्क्रियते तस्य शुणाज्जाद्यम् स्वगुणान्त्यजदेव तिष्ठति । तैलादयस्तु स्वगुणान् विहाय संस्कारगुणान् मज्जन्ते । संस्कारस्यानुरूपावृत्तिरनुवृत्तिः । अनेकजाकिसम्पन्नत्वान्माधुर्यादविदाहित्वाच्च तदन्तःसात्प्यत्वाच्च घृतस्तुतिरियमित्यर्थः । इति ॥ २ ॥

पित्तघ्नस्ते यथापूर्वमितरघ्ना यथोत्तरम् ।

पित्तघ्ना इत्यादि । यो यः पूर्वो यथापूर्वम् । यो यः उत्तरो यथोत्तरम् इति । 'यथा-सादृश्ये' इत्यन्यथाभावः । उत्तरमपेक्ष्य पूर्वः, पूर्वमपेक्ष्योत्तरः । तेन चतुर्णां स्नेहानां यथानिर्दिष्टानां सर्पिरादीनां त्रयं एव स्नेहाः वसामज्ज-सर्पिःसंज्ञका यथापूर्वत्वेन संबध्यन्ते, न तु तैलास्त्योऽपि स्नेहस्तस्य पूर्वत्वाभावात् । नदन्योऽस्मात् कश्चिदुत्तरोऽस्ति, यदपेक्ष्यैव पूर्वत्वमात्मन आसादयेत् । तस्मात् पूर्वत्वसम्बन्धमैलस्य । तदेवं यथापूर्वं पित्तघ्नत्वं वसामज्जसर्पिणाम् । वसा पित्तघ्नी, मज्जा पित्तघ्नतरः, घृतं पित्तघ्नतममित्यर्थः । इतरौ वातकफौ पित्तपेक्षया तौ घ्नन्ति पराकुर्वन्ति इतरघ्नाः । यथोत्तरं त्रयः स्नेहाः मज्जावसा-तैलास्त्यां वातश्लेष्मघ्नाः । मज्जा वातश्लेष्मघ्नः, वसा वातश्लेष्मघ्नतरा, तैलं वा-तश्लेष्मघ्नतममित्यर्थः । हाटकस्तवाह — ते च सर्पिरादयः स्नेहा यथापूर्वं पित्तघ्नाः । यथोत्तरमितरघ्नाः । श्लेष्मणि स्नेहप्रतिषेधादितरघ्नशब्देन सामान्यो-क्तवपि वातश्लेष्मघ्ना इति गम्यते । अथ वा द्रव्यान्तरसम्बन्धतः सर्पिराद्यपेक्षया इतरशब्देन कफान्यापि ग्रहणम् । तेनैव तैलास्यापि पित्तघ्नत्वं सिद्धम् । अक्षा-दीनां वा तैलस्य पित्तघ्नत्वमिति । यो यस्मात् पूर्वः, स तस्मात्पित्तघ्नः । यो यस्मादुत्तरः, स तस्माद् वातघ्नः । तैलस्य पूर्वत्वासम्भवात् पित्तघ्नत्वाभावः । न च, सर्पिरितरघ्नं तस्योत्तरत्वाभावात् । वसामज्जोस्तु यत्र सांसानुगस्वरूपत्वेन पित्तघ्नत्वं सम्भवति, तत्र पित्तघ्नत्वम् । अत्र च सर्पिणः पित्तघ्नत्वमल्प-भात्रोपेतस्य वक्ष्यमाणस्य बृहणारुणस्य । न तु शोधनस्य मध्यमात्रोपेतस्य वा ॥

न सर्पिः केवलं पित्ते पेयं सामे विशेषतः ।

सर्वं शतुनजेद् देहं हत्वा मंत्रां च मारयेत् ॥'

इति वचनम् । पित्ते केवलमन्त्रं सर्पिर्न पेयम् । सामे पित्ते विशेषतः केवलं पित्ते सर्पिपि पीते पित्तं स्नेहसहायं सर्वं देहमनुजोत् । उत्प्राधिकं शोभं वरीरयेत् । सामे स्नेहसहाय पित्तं शोभःपिधानेन संज्ञां हत्वा मारयेत् । 'देह'

णस्य द्रव्यान्तरेण सह प्रयोगादनपायित्वमिति । हृषाकारस्वाह — ते सर्पि-
रादयः स्नेहा यथापूर्वं पूर्वानतिक्रमेण पित्तघ्नाः । उत्तरानतिक्रमेण इतरघ्नाश्च ।
इतरशब्देन वातो गृह्यते । स्नेहमणि स्नेहनिषेधात् । कफहरद्रव्यसिद्धत्वात् स्नेहस्य
कफहरत्वमस्तीति इतरशब्दः कफेऽपि वर्तते इत्येके । ननु सर्पिर्मज्जवसातैलानां
पित्तघ्नत्वे सति यथापूर्वं पित्तघ्ना इति शक्यते वक्तुम् । वसामज्जोस्तु पित्तकर्तृत्वं
कफपित्तबलप्रदाविति च । उच्यते । पित्तहरद्रव्यसिद्धानां स्नेहानां पित्तहर्तृत्व-
मित्यदोषः । सिद्धानां स्नेहानामुक्तिरिति कथं ज्ञायते । ब्रूमः । शुद्धयज्ञत्वेन
स्नेहानामुक्तेः सिद्धानामिति गम्यते । न हि स्नेहार्थमसिद्धस्नेहानां विधिः ।
कफमांसबलप्रदाविति पाठश्चेन्नायं दोषः । अक्षनिन्वादित्रैलानां पित्तहर्तृत्वकी-
र्तनादेवमुक्तिः, तिलोद्भूतमम्यज्जेन पित्तहृदिति ॥

घृताचैलं गुरु वसा तैलान्मज्जा ततोऽपि च ॥ ३ ॥

घृतादित्यादि । घृताद् गुरुणः सकाशात् तैलं गुरुतरमित्यर्थः । वसा
तैलाद् गुरुतमा । ततोऽप्यतिशयेन मज्जा गुरुतमः । एतच्च प्रयोगवाक्येषूपयुज्यते
इत्युच्यते ॥ ३ ॥

इदानीं यमकप्रेहद्विद्वतमेहः महाप्रेह इति तत्र तत्रोच्यते । ते च च ज्ञान्ते
इति तज्ज्ञापनार्थं नामानि परिभाषते —

द्वाभ्यां त्रिभिश्चतुर्भिस्तेर्यमकश्चिद्वृतो महान् ।

द्वाभ्यामित्यादि । सर्पिरादिभ्यो द्वाभ्यां स्नेहाभ्यां संयुक्ताभ्यां यमकौ
भवति । यथा सर्पिस्तैलाभ्यां, सर्पिर्मज्जभ्यामित्यादि । एवं त्रिभिः स्नेहे
युक्तैश्चिद्वृतो भवति । सर्वैः पुनर्महाप्रेहः ॥ अत्र, उच्यते इति शेष इत्यन्ये ॥

इदानीं स्नेहान्वेषांश्च निरूपयति —

स्नेहसंशोध्यमद्यस्त्रैर्व्यायामासक्तवित्तकाः ॥ ४ ॥

बुद्धबालाऽबलकृशा रूक्षाः क्षीणासरेतसः ।

घातार्तस्यन्दतिमिरदारुणप्रतिबोधिनः ॥ ५ ॥

स्नेहाः

स्नेहेत्यादि । स्नेहादयः स्नेहा स्नेहयोग्या । न ह्यलोहितः स्नेह
इत्यर्थः । यश्च संशोध्य स प्रथमं स्नेहाः । अर्होयं कृत्यप्रत्ययोऽत्र प्यत् । आस-
कशब्दस्य मद्भादित्रयेण सम्बन्धः । अनला अक्षयवत् इत्यर्थः । क्षीणस-

व्यस्यारोतोभ्यां सम्बन्धः । क्षीणरुधिराः क्षीणशुक्राः । वातातोश्च । स्यन्दादिषु
प्रत्येकमिनियोज्यः । स्यन्दोऽभिप्यन्दोऽक्षिरोगः । दाहप्रतिबोधः कृच्छ्रो-
न्मीलो वर्त्मरोगविशेषः । एते स्नेहाः स्नेहाहाः ॥ ४, ५ ॥

नस्यतिमन्दाग्नितीक्ष्णाभिस्थूलदुर्बलाः ।

ऊरुस्तम्भाऽतिसाराऽऽमगलरोगगुरोर्दरैः ॥ ६ ॥

मूर्च्छाच्छर्करुचिश्लेष्मलृष्णामघैश्च पीडिताः ।

अपप्रसृता युक्ते च नस्ये वस्तौ विरेचने ॥ ७ ॥

नस्यित्यादि । अतिमन्दाग्न्यादयो न स्नेहाः । अतिशब्दो यावत्
प्रत्येकं दुर्बलान्तेषु योज्यः । तेनातिदुर्बलो न क्षेय इत्यर्थः । अत एवाल्पबलाः
स्नेहाः न स्यतिदुर्बला इति न पूर्वापरविरोधः । अतिमन्दाग्नेः स्नेहज्वरणाशये-
र्निषेधः । अतितीक्ष्णाग्नेत्यग्निवृद्धिकरत्वात् । अतिस्थूलस्याग्निमेदोवृद्धिमयात् ।
अत्यल्पबलानां ज्वरणाशक्तमेन्द्राग्निवत् स्नेहव्यापद् जायते । ऊरुस्तम्भादीनां
मद्यान्तानां पीडितशब्देन सम्बन्धः । एषु शोधनप्रसङ्गेऽप्यस्नेहनं स्नेहव्याप-
द्भ्यात् । स्नेहनं विना शोधनमिति यावत् । अपप्रसृता मृतगर्भा न स्नेहेति
लिङ्गवचनविपरिणामः । प्रयुक्ते च नस्यादिकर्मणि आशोपसाम्यात् सर्व एव न
स्नेहाः ॥ ६, ७ ॥

साम्प्रतं वदुर्णां स्नेहानां मध्ये यौ येष्यां हितः तं दर्शयताम् । स्नेहप्रयत्नेन स्नेहानां
प्रयोगविषयं दर्शयतीति दृष्टाकारः —

तत्र धीस्मृतिमेधादिकाक्षिणां शस्यते घृतम् ।

ग्रन्थिनाडीकृमिश्लेष्ममेदोमास्तुरोगिषु ॥ ८ ॥

तैलं लाघवदाह्याथिभ्रूकोष्ठेषु देहिषु ।

तत्रेत्यादि—तत्र तेषु स्नेहेषु मध्ये धीपगृत्तिकाक्षिणां स्नेहप्रसङ्गे सति
घृतं शस्यते । तस्य तथाशक्तित्वाद् । धीर्बुद्धिर्व्यवसायात्मिका । पूर्वविज्ञान-
जनितसंस्कारसम्भूतं ज्ञानं स्मृतिः । मेधा मज्ञा आशुग्रहणसामर्थ्यं वा प्रत्या-
घयोः । आदिशब्देन स्वरापूर्वणन्युष्टयादिपरिमहः । केचिदमिकाक्षिणा-
मिति पठन्ति । प्रन्थ्यादिरोगिषु, गरीरलाघवदहन्त्यादिषु, क्रूरकोष्ठेषु च प्राणिषु
तैलं शस्यते इति सम्बन्धः ॥

वातातपाध्वभारस्त्रीव्यायामक्षीणघातुषु ॥ ९ ॥

रूक्षक्लेशमास्त्यग्निवाताङ्गनपथेषु च ।

शेषौ

चातेत्यादि । वातादीनां क्षीणघातुना प्रत्येकं सम्बन्धः । वातादिभिः पद्भिः कारणैः क्षीणघातुषु च रूक्षादिषु च । शेषौ स्नेहौ घृततैलाभ्यामन्यौ वसामज्जानौ शस्येते । क्लेशक्षमस्य मज्जवस्योर्विधानादक्लेशक्षमे पुरुषे सर्पिस्तैलयोरेव प्रयोगः सिध्यति । क्लेशक्षमः क्लेशसहः । अत्यग्निषु महाबलवदग्निष्विति द्रष्टव्यम् । अन्यथात्यग्निषु स्नेहनिषेधात् पूर्वापरविरोधः स्यात् । अधवात्यग्निष्वपि वसामज्जानौ अनुजज्ञे अपवादवाक्यत्वाद् । अत एवात्यग्नेः स्नेहनिषेधोऽपि मज्जवसाज्यतिरेकेण । अत्रानयोरनुज्ञानादित्यवगन्तव्यम् । अधवात्यग्निविहितं वराहादिमांसम् । तथा तज्जयोर्वसामज्जोरेवोपयोगे मांसाङ्गुस्वरूपाविति वचनात् । कुपितेन वातेनावृता रुद्धाः पन्थानो देहस्रोतांसि शेषौ ते वातावृतपथास्तेषु ॥

मज्जवसयोः समानं विषयं प्रदत्तं दानं वसाया विषयान्तरमप्याह

वसा तु सन्ध्यस्थिमर्मकोष्ठरुजासु च ॥ १० ॥

तथा दग्भाहतभ्रष्टयोनिकर्णशिरोरुजि ।

घंसेत्यादि । वसा तु तुशब्दो विशेषे । सन्ध्यादिस्थानजातासु रुजासु व्याधिषु प्रायशः । चशब्दः समुच्चये । वक्ष्यमाणेषु च दग्भरुगाहतभ्रष्टयोनिरुमर्कणरुक्शिरोरुक्षु च शस्यते ॥

शोधनाहंस्थं स्वस्थस्य स्नेहविषये स्नेहनियमः कालनियमश्च क्रियते । इयाकारोऽपि सर्वत्र सर्वत्रेहप्राप्तौ विषयभेदो दर्शितः । इदानं सर्वस्मिन् काले सर्वत्रेहप्राप्तौ स्नेहकालनियमं दर्शयतीत्याह । अनन्तरं स्वस्थस्य शोधनाय च स्नेहानामृतविशेषेण निषमप्रदर्शनायमाहेति हाटकः । कालमुद्दिश्य स्नेहाचित्यमाहेति पाठ्यकारः—

तैलं प्रावृषि वर्षान्ते सर्पिरन्यौ तु माघवे ॥ ११ ॥

तैलमित्यादि । प्रावृत्तशब्देन पूर्वोक्तः श्रावणमासो गृह्यते । एवं शेषयोरपि । प्रावृषि श्रावणे मासि स्नेहनप्रसङ्गे वातजयाय तैलं शस्तम् । योज्यमिति वा । वर्षान्ते शरदि कार्तिके मासे घृतं पित्तजयाय । अन्यौ तु वसामज्जानौ माघवे वसन्ते चैत्रे मासे कफोक्लेशाय । तुशब्दो विशेषे । वसामज्जो-

दोषकालयोस्तुल्यत्वेऽपि उत्क्षेपनाथं प्रयोगो न विरुध्यत इत्यर्थः । अयं चोत्सर्गविशेषणोक्तः सर्वयोगः शोध्यत्याशोध्यस्य च ॥ ११ ॥

ऋतौ साधारणे स्नेहः शस्तोऽद्धि विमले रवौ ।

ऋतौ साधारणे श्रावणकार्तिकचैनाख्ये स्नेहः शस्तः । हेतौ सप्तमी । अस्त्युष्णवर्षशतितेषु ग्रीष्मवर्षाहिमागमेष्वेवं प्रयोगो नेप्यते । श्रावणादीनां साधारणत्वादेवं विधिरित्यर्थः । ऋतौ साधारण इति (कथमुक्तं ? एतदुक्तं) भवति । सङ्कल्पिते साधारणे ऋतौ यथा पूर्वं शोधनस्योक्तं तथेदानीमपि स्नेहने करिष्यमाणे तथाविध एव साधारणऋतुः सङ्कल्प्यः । तत्रापि नियमं दर्शयति— अद्धि दिवसे न निशायाम् । रवौ च विमले निर्मले मेघादिभिरनावृते सातपे शस्तः स्नेहः सर्वोऽपि दिवसे एव प्रयोज्यः । ऋत्वेकदेशे ऋत्वाभिधानमुपचारात् ॥

शंतीष्णयोः छेदप्रतिषेधादिदमुच्यते तैलं त्वरायामित्यादि । इत्याचारेस्तु तैलं प्रायशोत्सादिस्वर्ग्यविषयमुत्वेदानीं बोधादिभेदादपि स्नेहमेवं दर्शयति तैलं त्वरायामित्यादिनेत्याह । अस्मद्गुरुर्यात् तैलं प्रायशोत्सादिना शोधनार्हस्य स्वस्थस्य स्नेहविषये भेदनियमकालनियमश्च, ऋताविष्यादिना शोयस्याशोषस्य चातुरस्य स्वस्थस्य च स्नेहनियमकालनियमश्च । शंतीष्णयोः छेदप्रतिषेधादिदमुच्यते तैलं त्वरायामित्यादीत्याह -

तैलं त्वरायां शीतेऽपि

तैलं त्वरायामित्यादि । त्वरायां सत्यां स्नेहविषयव्याध्युपशमाय त्वरामाणे शीते हेमन्तशिशिराख्ये ऋतावपि दिवा तैलं योजयेत् । अपिशब्दात् केवलं वर्षासु । अथ वा तैलं त्वरायामिति, शीघ्रसम्पाद्ये स्नेहकार्ये हेमन्ते शिशिरे च काले तैलं स्नेहनाथं प्रयोज्यम् । स्नेहकार्यं हुतं जनयति । अपिशब्देन प्रायुष्येवेति न नियम इत्यर्थः ।

शंतीष्णयोः कालभेदात् सर्वस्य स्नेहस्यादि उपयोगाद्, रात्रौ प्रयोगे प्रात इत्याह -

घर्मेऽपि च घृतं निशि ॥ १२ ॥

घर्मेऽपीत्यादि । न केवलं शरदि घृतं प्रयुज्जीत । यावद् घर्मेऽपि ग्रीष्मेऽपि उष्णकाले त्वरायां सत्यां निशि रात्रौ घृतं प्रयुज्जीत । दारावर्तानां सर्पिषो नोपदेशात् । अत्र तु रात्रौ च सर्पिषो च ॥ १२ ॥

दोषतोऽप्याह -

निश्चेव पित्ते पत्रे संसर्गे पित्तवत्पि ।

निश्येवेत्यादि । तथा केवले पिचे, कुपिते पवने च कुपिते, तथा पित्तवति संसर्गे पित्तानिले पित्तकफे च निश्येव यथार्हस्नेहो योज्यः । अथवा पित्तादिषु निशि घृतं योज्यम् । न केवलं घर्मकाल एव सर्पिर्निशि योज्यं, किन्तु पिचे दोषे पित्तजनिते रोगे च, पवने पवनजनिते रोगे च निशि घृतं योज्यमित्यर्थः ॥

निश्यन्यथा वातकफाद्रोगाः स्युः पित्ततो दिवा ॥ १३ ॥

निश्यन्यथेत्यादि । अन्यथा शीते काले निशि घृतोपयोगाद् वातकफाद्धेतो रोगाः स्युः । पित्ततो दिवा, उष्णे काले दिवा तैलोपयोगात् पित्तनिमित्ता रोगाः स्युरिति सम्बन्धः । हृद्याकारोऽप्याह— निश्यन्यथा, विहितप्रकारादन्यप्रकारेण घृतप्रयोगे, वातकफयोः कोपः, उष्णकाले दिवा तैलोपयोगे पित्तकोपः स्यात् । उक्तवांश्च—

“सर्वं सर्वस्य च स्नेह युञ्ज्याद् मास्वति निर्मले ।

क्षतौ साधारणे दोषसाम्येऽनिलकफे कफे ॥

दिवा निश्यनिले पिचे संसर्गे पित्तवत्यपि ।

स्वरमाणे तु शीतेऽपि दिवा तैलं प्रयोजयेत् ॥

उष्णेऽपि रात्रौ सर्पिश्च दोषादीन् वक्ष्य चान्यथा ।

निश्यन्नुते वातकफाद् रोगानहनि पित्ततः ॥

इति । अन्यत्रापि—

न प्रावृष्येवं तिलजं हेमन्ते शिशिरे दिवा ।

स्नेहनार्थं प्रयुञ्जीत विकारे कफवातयोः ॥

न शरद्येव सर्पिः स्यादुष्णकाले तु पैत्तिके ।

विकारे निशि युञ्जीत संसर्गे पित्तवत्यपि ॥

उष्णकाले दिवा तैलप्रयोगात् पित्तो भयम् ।

शीतकाले निशि घृते युक्ते वातकफाद् भयम् ॥”

इति ।

सर्पिः शरदि पातव्यं वसा मज्जा च माधवे ।

तैलं प्रावृषि नात्युष्णशीते स्नेहं पिबेन्नरः ॥

वातपित्ताधिको रात्रावुष्णे चापि पिबेन्नरः ।

श्लेष्माधिको दिवा शीते पिबेद्योमलमास्करे ॥ ।

अत्युष्णे वा दिवा पीतो वातपित्ताधिकेन वा ।

मूर्छां पिपासामुन्मादं कामिलां वा समीरयेत् ॥

शीते रात्रौ पित्तं स्नेहं सन्नः श्लेष्माधिकेऽपि वा ।

आनाहमर्शचं शूलं पाण्डुता वा समृच्छति ॥

जळमुष्णं घृते पेयं मूष तैलेऽनुशस्यते ।

वसामज्जोऽस्तु मण्डः स्यात् सर्वेषुष्णमथाम्बु वा ॥

इति चार्द्र । श्लेष्मानुबन्धादिभ्यो दोषेभ्यः शरदि वसन्ते च सर्पि-
रादिना पानमयुक्तम् । ऋमः । शरदि तत्साध्यस्य सर्पिषः श्लेष्मानुबन्धपरिहाराय
तिक्तस्य पानं विहितम् । मर्षौ तु वसामज्जानी कफं वर्धयत एव । एवं च
सति वमनं सुखेन क्रियते । माष्वे प्रतिक्षपिता (नाऽना) वातघ्नवस्यात् । तच्छ-
भनार्थं प्रयुज्यते । तैलेऽपि प्रावृषि । पिचानुबन्धेऽपि तत्प्रतिपक्षीयसंस्कृतस्या-
नपायित्वमिति न्यासे । अरुणदण्डोऽप्याह — तैलं प्रावृषीत्यादि । तैलं प्रावृषि
शस्यते इति समन्धः । एवमुच्यतेऽपि । स्नेहनार्थं सर्वस्यैव स्नेहस्य प्रसङ्ग
नियमोऽयं क्रियते । तैलं प्रावृष्येव । वर्षान्त एव सर्पिः । वसामज्जानौ माष्वे
एव इति । वर्षासु तैलं वर्षान्ते सर्पिः वसामज्जानो माष्वे इति योऽयं नियमः
स किञ्चिदपेक्ष्यैव वर्तते आहोस्विदनपेक्ष्येत्यस्मिन् पर्यनुयोग इदमाह — कता-
वित्यादि । थावणादाश्रुतौ साधारणे संशोधनात् पूर्वं स्नेहनार्थं स्नेहस्तेला-
दिकः शस्तः । तैर्थादि वासरे न निजाया तथा विमले रवां जरुदनीहारा-
दिना अस्थगिते शराशो स्नेह इति । मामान्यशब्दप्रयोगात् सर्वस्नेहा सर्पि-
रादिस्तु प्रकारो गृह्यते । तैलमित्यादि । त्वराया सत्यां व्याधिक्रियां प्रति प्राप्ते
काले स्नेहयोग्यतायाः सत्यां प्राप्ते हेमन्तशिशिरास्ये काले तैलं संशोधनात् पूर्वं
स्नेहनार्थं शस्तम् । नान्यः स्नेहः । अपिशब्दात् केवलं वर्षासु शस्तमित्यर्थः ।
सर्वस्य स्नेहस्याहन्तुप्रयोगाद् रात्रौ प्रयोगः प्राप्तः इत्याह — धर्मोऽपि वेत्यादि ।
न केवलं शरदि घृतं प्रयुज्यते । न च धर्म एव निर्युपयुज्यते । वायु-
पित्ते कुपिते तज्जेया विकारे, तथा पवने कुपिते स्नेहसाध्ये धर्मो घृतं निर्यु-
पयुज्यते । न दिवा न च तैलवसामज्जानो ना, नया पित्तवति पिचाधिके संसर्गे,
वातपित्तास्ये, श्लेष्मपिचामिक्ये च कुपिते, तज्जे वा विकारे स्नेहसाध्ये धर्मो
घृतमेष निर्युपयुज्यते । पित्ते पवन इत्येतदोषविकारो भ्रमोपपन्नशान्त्यर्थं वैद्यम् ।

पित्तवतीति भूमि मत्तुप । निश्चयन्यथेत्यादि । ११ अन्वयोक्तप्रकारादपरेण प्रकारेण यथा शीतकाले निशि घृतोपयोगाद् वातरुफाद्धेतो रोगा भवेयुः, तथा दिवा उष्णकाले तैलोपयोगाद् पित्ताद् रोगा स्युः । वसामज्जोस्त्वनिश्चितरूपत्वात् तयोर्नोष्णकाले, नापि शीते त्वराया सत्यामुपयोगात्तन्त्रान्तरे दर्शित । तथा चोक्तम् —

यथासत्त्वं तु (स शै)त्योष्णे वसामज्जोस्तु निर्दिशेत् ।

इति ॥ १३ ॥

स्नेहस्य कालनिमित्तमुक्त्वा कथं स्नेह उपयुज्यत इति योजना दर्शयति—स्नेहानां प्रयोगकात्तमुक्त्वा इदानीं प्रयोगभेद दर्शयतीति ह्याकार । यद्येन्यादिना सर्वस्नेहानां भवचारुणं श्रुत इति पाठ्यकार ।

युक्त्यामचारयेत्स्नेहं भक्ष्याद्यन्नेन वस्तिभिः ।

नस्याभ्यञ्जनगण्डूपमूर्धकर्णाक्षितर्पणैः ॥ १४ ॥

युक्त्येत्यादि । युक्त्ययोग उपयोगलक्षणं युक्त्या मात्राकालक्रियाभूमिदे- हदोपस्त्रभावानुगुणया स्नेह सर्वं सर्पिराद्यभवाचारयेदुपयुञ्जीत । केन सहेत्याह भक्ष्यादिनाग्नेन सह । भक्ष्य शशाङ्ककिरणादि । भक्ष इति वा पाठः । आदिशब्देन भोज्यदेहपेयस्य त्रिविधस्याप्यन्नस्य ग्रहणम् —

“भक्ष्य भोज्य तथा पेय-लेह्य चान्न चतुर्विधम् ।

इति । देशादीन् निरूप्य युन्त्या कस्यचिद् भक्ष्येण कस्यचिदन्नेन सहेति पाठ्यकार । युन्त्या यथायोग्य देशकालाद्यानुकूल्येन भक्ष्यादिभिर्भुक्त्या योगेन सहेति ह्याकार । तथा, वस्तिभि बहुवचननिर्देशात् निरूहानुवासनोत्तरवस्तिभि सह । तथा नस्यादिभिश्च । मूर्धतर्पणं शिरोवस्ति । एव भक्ष्यादिना प्रयु- ज्यमानस्य स्नेहस्य चतुष्पष्टिसङ्ख्या विचारणा भवन्ति ॥ १४ ॥

अथमित्याह—

रसभेदैककृत्वाम्या, चतुष्पष्टिविचारणा ।

स्नेहस्याभ्याभिभूतत्वाद्दल्पत्वाच्च क्रमात्स्मृताः ॥ १५ ॥

रसभेदेत्यादि । रसभेदश्चेककृत्व च ताभ्यां रसभेदेककृत्वाम्यां स्नेहस्यावचार्यमाणस्य चतुष्पष्टिविचारणा भवन्ति । * उच्यन्ते । त्रिषष्टि रसभेदे सर स्वयं वेति चतुष्पष्टिषु विचारणा प्रयोगा । अथवा विविध-

* अत्र रसभेदा एकेऽर्थात् इत्यादिप्रत्ययन त्रिषष्टिषु भ्यात्प्राणा । ते सहेप युज्यन्ते तथा एकैक एक एव केतवन्नेह इत्यर्थः । तस्य भाव एककृत्व इव साहाय्युक्तस्य चतुष्पष्टिविचारणाः ।

कार्येते प्रयुज्यतेऽनया स्नेह इति विचारणा । अथवा विलम्ब्य चारणा विचारणा ।
 अथवा विर ईषदर्थे चर प्रतियत्ने प्रतियत्न. संस्कारः ईषत् सस्कारहेतवः ।
 प्रयोगविशेषा विचारणा अल्पमात्रा कल्पना इत्यर्थाऽभ्यस्यते । तस्माद् मक्ष्यापले
 रसभेदसम्भवः । एको य स्नेहः केवलञ्च प्रयुज्यते । न च पीयते । एकशब्देन
 वक्षिनस्याभ्यञ्जनादिकं गृह्यते । कथमेता एव विचारणा उच्यन्ते नाच्छपेय
 इत्याह । स्नेहस्येत्यादि । तस्माद् यथासंख्यं स्नेहस्याभ्याभिमृतत्वादन्येन भक्ष्या-
 दिना चतुर्णा तेषां रसभेदेन च सहोपयुक्त्या अभिमृतत्वात् तथाप्यन्वाद्य
 जल्पोपयोगित्वात् मूर्धकार्णाक्षितर्षणनस्या(दि १दि)पु हि पान इव प्रमृतस्याव-
 चारयितुमशक्यत्वाच्च चतुःषष्टिविचारणाः स्मृताः, आयुर्वेदविद्विर्मुनिमिरिति
 श्लेषः । रसभेदे मह प्रयुक्ते अन्याभिमृतत्वात् केवलप्रयोगेऽल्पत्वाधेनि
 क्रमोर्थः । मह्याग्रहणमच्छपानगमनदृहणार्थानां विचारणासंज्ञा नेति सूच-
 यितुम् । विचारणासंज्ञा कर्म क्रियते इति चेत् स्नेहमवचारयेद् इति यत्रोक्तं
 तत्राक्ष्यमात्रा कार्येणि सूचयितुम् । यत्र पुनश्च इति व्यवहारः तत्रैव बहुमात्रा
 कल्पना कार्येति ॥ १५ ॥

यथाक्तहेत्वभावाच्च नाच्छपेये विचारणा ।
 स्नेहस्य कल्पः मन्थ्रेणः स्नेहकर्माशुसाधनात् ॥ १६ ॥

यथोक्तेत्यादि । स्नेहस्य विचारणासंज्ञात्वे यथानिर्दिष्टो यो हेतुः तस्य
 यथोक्तस्य हेतोरन्याभिमृतत्वादिलक्षणस्य चाभावाद् अविद्यमानत्वाद् योऽच्छ-
 पेयः केवल एव तस्मिन्नाच्छपेये केवलस्नेहपाने न विचारणासंज्ञा, केवलपयो-
 गित्वात् बहुपयोगित्वाच्चेत्यर्थः । अन्याभिमृतत्वमरूपत्वं च न विद्यतेऽच्छपेये
 तत्र पानसंज्ञैव । यत्र पिबेदिति वक्ष्यति तत्र बहुमात्रा । यत्रावचारयेदिति
 तत्र भक्ष्यादिभि सह वा, केवलं स्थानस्य लेहनादिकं वा कार्यमिति सूचयति ।
 नन्विह केवलः स्नेहो न विचारणेत्युच्यते । प्राक् च केवलस्यैव स्नेहस्य वस्त्या-
 धुपयोगो विचारणेत्यभ्यधायि । तदेतत् पूर्वापरव्याहृतमिव मन्यामहे । नैत-
 दन्नि । अच्छपेय इत्यस्य शयमर्थः । अच्छः केवलो यः स्नेहः पीयते स
 विचारणा न भवति । केवलस्नेहपान विचारणेति न मर्यते । मूर्धाक्षितर्षणादिना
 तु केवलस्य स्नेहस्यै य उपयोगः सा विचारणेति । उक्तं च मुनिना-

शोदनश्च विलेपी च रसो मासं पयो दधि ।
 यवागं सुपद्याक्रेतव शूपः काग्वातिकः सखः ॥ १७ ॥

सकृदस्तिष्ठपिष्टं च मद्य स्नेहोस्तथैव च ।

मध्यमभ्यञ्जनं तस्तिस्तथैवोत्तरवस्तयः ॥

गण्डूषं कर्षेतैलं च नस्तं कर्माङ्घ्रितर्पणम् ।

चतुर्विंशतिरित्येता स्नेहस्य प्रविचारणा ॥

अच्छपेयस्तु य स्नेहो न तामाहुर्विचारणाम् ।

इत्यादि ॥

स्नेहस्येत्यादि । स्नेहस्य सोऽच्छपेयाख्यं कृष्णं प्रयोगं श्रेष्ठं प्रशस्ततमं । कुत इत्याह स्नेहकर्मणां तर्पणमार्दवादीनां आशुसाधनात् शीघ्र-सम्पादनात् ॥ १९ ॥

प्रयोगभेदपुस्तकानां भरणेयभेदस्य मात्राभेदं त्रिविधं मायाकृष्णं चाधिकृत्याह —

द्वाभ्यां चतुर्भिरष्टाभिर्यामैर्जीर्यन्ति याः क्रमात् ।

इत्थमभ्योत्तमा मात्रास्तास्ताम्यश्च हसीयसीम् ॥ १७ ॥

कल्पयेद्दीक्ष्य दोषादीन् प्रागेव तु हसीयसीम् ।

द्वाभ्यामित्यादि । द्वाभ्यां यामाभ्यामग्निवलापेक्षयोपयुक्ता या स्नेहमात्रा जाठरानलवशात् जरा-याति सा तस्य मात्रा, द्वभ्यां । याम् प्रहरः । या चतुर्भिर्द्व्यामैर्जीर्यति सां तस्य मध्येना । या अष्टाभिर्यामैर्जीर्यति सा उत्तमा मात्रा । एव क्रमाद् यथाक्रमं ता इत्थमभ्योत्तमा मात्रा कल्पयेदिति वाच्यम् । नोषदृष्याद्यानुगुण्येन ताभ्यश्च तिसृभ्यो हसीयसी-मतिशयेन इत्थां चतुर्भिरपि कल्पयेद् वैद्य इति शेषः । तेन जरणकालानुक्ते-दोषादिपारतन्त्र्योक्तेश्च हसीयस्यां बहुविधमानव दर्शितम् । 'द्वम्वमभ्योत्तमा' इति निर्देशे 'द्वयापोरित्वा'दिना द्वम्व । हृत्ता मात्रा यान्द्रूपनरप्लवङ्गणा । ततोऽप्यर्वाभावेन या जरा गच्छति सा हमीयसी । दोषादीनि दोषदृष्यभोगेपत्र देशकालवत्परीराहारसत्त्वसाम्यभवात् । वीक्ष्याकल्प्यं । त्रिविधो हि-याम् — उक्तं च मौढ्यतिथे ॥

यद्योतास्तु चतस्रः शर्मा रसापि नादिका योगः ।

पूर्वं प्रहरद्वयमा तस्यार्थं भीषणो दोषः ।

इति ।

अत्र महतां यामाणां भरणम् । तथा चोक्तम्—

अहोत्तमहः हृत्तन्निर्वाहः ॥

प्रधाना मध्यमा ह्रस्वा स्नेहमात्रा जरा प्रति ॥

अक्षुपाप्रवादीनामल्पो यागो प्राद्य । तदर्थं ह्रसीयसीमिति । ह्रस्वतमा ह्रसीयसी । भ्रगेव तु ह्रसीयसीमिति — यत्राप्यन्यनभा मात्रा योज्या, तत्राप्यज्ञातकोष्ठं वात प्राक् प्रथममेव दृगीयसी कल्पयेत् ।

अज्ञातकोष्ठे हि बहु कुर्याज्जीवितमशयम् ।

इति वचनात् । अज्ञातकोष्ठे पुरुषे उत्तममात्राविषयेऽपि पूर्वं ह्रसीयसीमेव कल्पयेत् । यतो ह्रस्वामनन्तर मध्यमामनन्तरमुत्तमाम् । एव मध्यममात्रा-विषये ह्रसीयसी, ह्रस्वमात्राविषयेऽपि ह्रसीयसी प्रकल्पयेत् । अतिप्रत्यवायतया । एवकारोऽवधारणे । तु शब्दो यथोत्तममिति क्रमनिर्देशार्थः । तुशब्दोऽवधारण इतीन्दु । इयाकारोऽप्याह — महायामविषयेऽपि प्रथमं ह्रसीयसीमेव प्रयुञ्जीत, कोष्ठादिपरिज्ञानार्थम् । उक्तं च सारमुद्यो-

उत्तमाविषये मध्यां मध्यमाविषयेऽवगम् ।

स्नेहमात्रा प्रयुञ्जीत भिषक् कोष्ठादिविषये ॥

इति । अन्येस्तु पलद्वयपञ्चतुष्टयपलपदकमद्भवावच्छिन्ना मात्रा उक्ता । नैतद् युज्यते । यतो जाठरानलशक्तिमनपेक्ष्य स्नेहमात्रा प्रयुज्यमाना, धुनर्यायैव । मुनेरपि नैनन्मतम् । तदग्रन्थो हि — अहोरात्रमह कृत्स्नमित्यादिना पठित ॥ १७ ॥

वाधुना शोधनशमनकृद्दणमदात् त्रिविधस्य इन्द्रस्य कालमाश्रमक्षणमचिह्नस्याह । अथवाधुना ह्रस्वादिर्कात्राणां विषयमेदेर्न शोधनशमनकृद्दण नैद किं कुर्यादित्याह

अस्तने जीर्ण एवान्ने स्नेहोऽच्छः शुद्धये बहुः ॥ १८ ॥ ३३

इस्तन इत्यादि । अस्तनेऽने पूर्वदिनाहारे जीर्ण एव जीर्णमात्र एव न त्व(जा)भिलषे सति । न क्षुद्रत्पि । प्रनीक्ष्या । एवकार कालातिक्रमपरिहारार्थं शुद्धये शोधनार्थं शोधनाङ्गस्नेहनायेत्यर्थः । न च स्नेहेनैव शुद्धिरभिप्रेता । बहुरुत्तमया मात्रया स्नेहोऽच्छः केवलं प्रयत्नेन गत्यते । सन्नातबुभुक्षेण तु पीतो जाठरानलस्य दीप्तत्वात् शोधनकार्यमकुर्वाणस्तयोर्यतामनुत्पाद्यसाधेव नरामुपैति । वमनमपि बुभुक्षितस्य न सम्पद्यते कफप्रपन्निते पूर्वोक्ताद्धेतो । ह्रस्वा अरस्वाह — बहुरिति ह्रस्वा मात्रा, नोत्तमा अहोरात्रज्वररक्षण । अथ अर्थं बहुरिति ह्रस्वमात्रा गम्यते इति चेत् उच्यते । समानत्रादवगम्यते—

स्वस्थस्य स्नेहने मात्रा या ह्रस्वा सा विधीयते

अहरर्षेण जीर्णायां तस्या लघु च भोजनम् ॥

इति ॥ १८ ॥

शमनः सुद्वतोऽनघो मध्यमात्रश्च शस्यते ।

शमन इत्यादि । शमनो यो रोगस्य शमनायोपयुज्यते, स्नेह स क्षुद्रत सञ्जातबुभुक्षस्य पुरुषस्य शस्यते । क्षुद्रत इत्यनेन जाताया बुभुक्षाया न जीर्ण मात्र एव धत्रे । शोषण इव शमनो हि स्नेहो यत्र तत्रत्य दोष कुपित शयनरूपत्वाच्छमयति । यदि पुनर्जीर्णमात्र एवाहारे स्नेहोऽयमद्युमुक्षितस्यैवोपयुज्यते, तदानीं सोतसां कफाद्युपलेपानिर्वर्तनात् तन्सम्पृक्तोऽसौ स्नेहो न सर्वं शरीरमश्नुयात् । अप्राप्नुवश्च न तत्र शमयेत् । तस्मात् क्षुद्रत एवाय शस्यते । तत स्नेहे जीर्णेऽत्र शस्यते । तत्राप्यनञ् एवान्नवर्जित केवल एव मक्ष्यादिविचारणारहित । अञ्छ एव पेय इत्यर्थः । अत्रेन सहापि कुपि तदोषशमनाय प्रयुज्यते इति प्राप्नो निषेध । सोऽपि मध्यमात्रश्च शस्यते । मध्यमया मात्रया । चशच्छाद्रुचमया मात्रया च शस्यते । *उत्तमा मात्रापि शमनार्थं प्रयुज्यते । यथावपीडके दर्शिता । बहुमात्रम्य न प्रचुरप्रयोग इति चक्षुन्दे नोक्ति । अत्र चोत्तमया मात्रया स्नेहपाने दिनान्तरे पथ्य कार्यम् । पुन स्नेहप्रयोग । पुनरन्यस्मिन्नहनि पथ्य कार्यम् । मध्यमया मात्रया स्नेहपाने तु लघुभो- (जग्जि)नो नाऽर्धयाममात्रे अलकाथा भवति । तदा रात्र्यारम्भे त्रियामार्थं वा गते लघ्वत्रप्राय द्रवप्राय भोजन भोज्य मात्रयैव । अन्यकारो हि शमने स्वल्पभोजनमेवानुजजे । वक्ष्यति हि —

उपचारस्तु शमने कार्यं स्नेहे विरक्तिवत् ।

इति । सुश्रुते चोक्तम्—

परिपिच्यार्द्रिरुष्णाभिर्जीर्णस्नेह ततो नरम् ।

यवागूं पाययेदुष्णां मुकृतामल्पतण्डुलाम् ॥

देयो यूषो रसो वा स्यादकृत सौरभान्वित ॥

वृत्तो चाप्यल्पसर्पिष्को विलेपी वा विधीयते ।

इति ॥

बृंहणो रसमघाघैः समक्तोऽल्पः

बृंहण इत्यादि । यस्तु स्नेहो बृंहण शमनविशेष स रसमघाघैः सह उक्त । समोजनो योज्य इति । 'रस इत्यविशेषोक्तौ ज्ञेयो मांसरसो बुधे ।' भादिशब्देन क्षीरगुडादेर्द्रैवरूपस्य ग्रहणम् । तथा च सह मत्सेन गोदन्दिन।

इति वर्तते । समर्कश्च शक्यते । यस्तु बृंहणः स रसमघाद्यैः समक्त मयाज्जनो
 योज्य इति हाटक । एष च स्नेहोऽस्यो हसीयसीतोऽपि मात्रातोऽस्य ।
 अल्पमात्रया योज्यः ॥

हितं स च ॥ १९ ॥

बालवृद्धपिपासार्तस्नेहद्विष्मघशीलिषु ।

स्त्रीस्नेहनित्यमन्दाभिसुखितक्लेशमीरुषु ॥ २० ॥

मृदुकांष्टाल्पदोषेषु काले चोष्णे कृशेषु च ।

हितश्च स इत्यादि । स च बृंहणः स्नेहो बालवृद्धादिभ्यो हितः ।

रितयोगे चतुर्व्यां प्रायिकत्वात् मसमी । बालादीनामितरेतद्वन्द्वः । पिपासार्तः
 प्रसक्तवृडात् प्रसक्तवृष्पीडित । स्नेहद्विषः स्नेहद्वेषिणो ये स्वभावेन स्नेहं
 द्विषन्ति । स्त्रीस्नेहयोश्च नित्यशब्देन सम्बन्धः, स्त्रीनित्येषु स्नेहनित्येषु चेत्यर्थः ।
 उष्णे श्रीष्मादां काले च । कृशेषु नरेषु हितं ॥

न च बृंहणं स्नेहं उपयुक्तं नैर्दि कुर्यादन्वाहं प्राग्भक्त्योर्ध्वानां सम्बन्धश्च
 बृंहणस्य अतिरिच्यं भूत इति पाठ्यकार ।

प्राग्भक्त्योत्तरभक्तोऽसावधोमध्योर्ध्वदेहजान् ॥ २१ ॥

व्याधीन् जयेद् बलं कुर्यादज्ञानां च यथाक्रमम् ।

प्रागित्योदि । प्राक् च मध्यं च उत्तरं च प्राग्भक्त्योत्तरं भक्तं यस्मिन्
 स्नेहे स एवम् । हाटकोऽपि प्राक् च मध्यं च उत्तरं च भक्तं यस्मिन् स्नेहे
 स एवमित्याह । तेनायमर्थः—भक्तम्यान्ते उपयुक्तोऽथोत्रेहजान् व्याधीन् जयेत्,
 मध्ये उपयुक्तो मध्यदेहजान् भक्तस्य प्रागुपयुक्त ऊर्ध्वदेहजानित्यल्लगदत्त ।
 हाटकस्त्वाह— भक्तम्यादावधोदेहजान् व्याधीन् जयेत् । एवं मध्ये मध्यजान्
 अन्ते चोर्ध्वजान् यथाक्रमं जयेत् । यथाक्रमं चाज्ञानां शरीरावयवानामधो
 मध्योर्ध्वसञ्जकानां बलं कुर्यादिति । हवाकारोऽप्याह— प्राग्भक्तं भक्तस्य
 प्राक्, मध्यभक्तो भक्तस्य मध्ये, उत्तरभक्तो भक्तस्योत्तरश्च । असी बृंहणो भोजनात्
 प्राक् रीतोऽथ कायगतान् रोगान् नाशयति । तत्र बलं च जनयति । मध्ये
 रीतो मध्यकायस्य, उपरि रीत ऊर्ध्वकायस्य । उक्तवाक्य —

स्नेहः प्राग् भोजनात् कुर्यादुरुजह्वाकटीचिकम् ।

केगानुलोम्यमारोम्यमधः कायगतक्षयम् ॥

१६ ॥ हृदयबोधिकाख्यभ्याख्योपेते अत्रिहृदये सूत्रस्यान

मध्ये-महत्त्वाग्निबलस्थिरताकुक्षिरुक्छमान् ।

इन्द्रियस्थिरतामूर्ध्वमूर्ध्वजत्रुगदधायम् ॥

इति । पालकाप्ये चोक्तं—

स्नेहः प्राग् भोजनात् प्रीतः (कश्चित् ?) कायबलावहः

पश्चात् पीतस्तु पूर्वार्धरोगहा बलवर्धनः ॥

समक्तो बृहणः पथ्यो बलान्मूर्जस्करस्तु सः ।

इति । इदं चोक्तं—

भारतेऽप्यधिके सर्पिः सदा सलवणं हितम् ।

केवलं त्वाधिके पित्रे कफे संश्रूयणं तथा ॥

इति । अन्यत्रापि—

भारते लवणं सर्पिः पित्रे केवलमिष्यते ।

वैशो दद्याद् बहुकफे क्षारत्रिकटुकान्वितम् ॥

इति ॥

वार्युष्णमच्छेऽनु पिबेत् स्नेहे तत्सुखपक्तये ॥ २२ ॥

आस्योपलेपशुद्धये च तौरवारुष्करे न तु ।

जीर्णाजीर्णविशङ्कायां पुनरुष्णोदकं पिबेत् ॥ २३ ॥

तेनोद्गारविशुद्धिः स्यात्ततश्च लघुता रुचिः ।

वार्युष्णमित्यादिना अच्छे अच्छपेये स्नेहे उत्तममध्यमह्रस्वगोत्रोपयो-

जितेऽनु पश्चाद् चणो वारि पिबेत् । किमर्थं तत्सुखपक्तये तस्य स्नेहस्य

सुनेन पाकाय । तथा आस्योपलेपशुद्धये च स्नेहविलिप्तस्यास्यस्य विशुद्धये ।

तुरवतैले भलातकनैले वान्छपेये सत्युष्णोदकं न पिबेत् । तयोरस्युष्णवैर्यत्वा-

दिनि भवेत् । तुरवस्य विकारः स्नेहः तौरवः तस्य विकारः इत्यण् ।

पवमारुष्करः । तीवरेति केचित् पठन्ति । चिरपीते च स्नेहे जीर्णाजीर्ण- प्रति-

संशये सति भूयोऽप्युष्णजलं पिबेत् । अनुपानापेक्षं पुनर्ग्रहणं वीप्सार्थम् ।

तेनोष्णोदकपानेन उद्गारस्य विशुद्धिर्भवेत् । ततश्च जीर्णाजीर्णविशङ्कातोऽधिक-

सललाघवं रुचिश्च स्नेहस्य पात्रः स्यात् । संग्रहे स्वान्यदप्युक्तम् —

ततो गुरुपावरणो निगते जयने स्थितः ।

जरणान्तं मतीक्षेत्रं तृ(ष्णः)प्यनुष्णास्पवारिपः ।

शिरोरुभ्रमनिष्ठीवयन् शंशं हारुनिबलमैः ॥

जानीवाद् भेषजं जीर्यर्ज्जीणं तच्छान्तिराघवात् ।

अनुलोमानिलस्वास्थ्यक्षुत्तृष्णोद्वागशुद्धिभिः ॥ इति ॥

मोच्योऽन्नं मात्रया पास्यन् श्वः पिबन् पीतवानपि ॥ २४ ॥

द्रवोष्णमनभिर्घ्नन्दि नातिस्निग्धमसङ्करम् ।

उष्णोदकोपचारी स्यात् ब्रह्मचारी क्षपाशयः ॥ २५ ॥

न वेगरोधी व्यायामक्रोधशोकहिमातपान् ।

प्रवातयानयानाध्वभाप्यात्यासनसंस्थितीः ॥ २६ ॥

नीचात्युष्णोपधानाहःस्रमधूमरजांसि च ।

यान्घहानि पिबेचानि तावत्यन्यान्यपि त्यजेत् ॥ २७ ॥

सर्वकर्मस्वयं प्रायो व्याधिक्षीणेपुं च क्रमः ।

भोज्योऽन्नमित्यादि । श्वः स्नेहं पास्यन्, तथा तस्मिन्नेव दिवसे स्नेहं

पिबन्, तथा सः स्नेहं पीतवानपि । अपि समुच्चये । स नगोऽन्नं मात्रया

मोजयितव्यः । किंमृतमन्नं — द्रवोष्णम् । अत्र चोमयर्थो समासः । द्रवेण

मुद्गयूषादिना महोष्णमन्नं द्रवोष्णम् । तथा केवलं द्रवं च तदुष्णं च द्रवोष्णं

विलेप्यादिकं केवलमेवेति । तथा अनभिष्यन्दि अकफकृत् । तथा नाति-

स्निग्धं अर्थादीपत् स्निग्धम् । तथा असङ्करं सङ्करवर्जितम् । पर्यापच्यान्न-

मिथ्रीभावः सङ्करः । अपच्येनामिश्रितमित्यर्थः । ननु मात्राशी सर्वकालं स्यादि-

त्यनेन अल्पया मात्रया मोजनस्य सिद्धत्ये किमर्थमिह पुनर्मात्राग्रहणम् ।

ब्रूमः । (तत्र) मात्राशब्दः प्रमाणार्थः, इह त्वल्पार्थः । तेनार्थमर्थः । यौवद-

च्छपस्य सम्यग् यथाकालं परिणमति तावतोऽप्य(स्पो?स्पौ)दनेन स्वल्पं

भोज्यः । स्नेहपानेऽजीर्णोत्पत्तौ महानत्ययः स्यादिति दर्शयितुं मात्राग्रहणम् ।

उक्तं च —

“पीतस्नेहस्य र्जाजीर्णं छर्षरुच्यमिमन्दताः ।

देहक्षयश्च शोफश्च प्रमेकः सकफक्षुतिः ॥” इति ।

तथासौ स्नेहपाता उष्णोदकोपचारी स्याद् उष्णोदकमुपचरितुं सेवितुं

शीलमस्य स एवम् । तथा ब्रह्मचारी बलनासङ्गरहितः । क्षपाशय इति

‘अधिकरणे शैतेः’ इत्यच् । क्षपाशय इत्यनेन दिवास्वप्नस्य रात्रिजागरणस्य च निषेधः । यान्यहानि स्नेहं पिबति तान्यहानि व्यायामादीस्त्यजेत् । तथां तावन्त्यन्यान्यप्यहानि स्नेहपानरहितानि व्यायामादीस्त्यजेत् । अहानीत्यत्यन्तसंयोगे द्वितीया । सर्वकर्मसु स्वेदवमनविरेचनादिषु अयमुष्णोदकोपचारी स्यादित्यादिकः क्रमो विधिरित्यर्थः । यापनादिष्वहस्तु जीर्णवर्जे^(१)नायं विधिरिति प्रदर्शनार्थं प्रायोग्रहणम् । व्याधिक्षीणेषु च प्रायोऽयमेव (वि)धिः । अत्राप्यतीसारादिष्वहःस्वप्नादीनामनुज्ञानात् प्रायोग्रहणम् ॥

उपचारस्तु शमने कार्यः स्नेहे विरिक्तवत् ॥ २८ ॥

उपचार इत्यादि । तुल्यतिरेके । शमने स्नेह उपयुक्ते उपचारो भोजनादिविरिक्तवत् कार्यः । यथा विरिक्ते पेयादिकः क्रमस्तथास्निग्धीत्यर्थः । ॥ २८ ॥

अथमच्छं मृदौ कोष्ठे कूरे सप्तादिनं पिबेत् ।

सम्यक् स्निग्धोऽथवा यावदतः सात्मीभवेत्परम् ॥ २९ ॥

अथमित्यादि । मृदौ कोष्ठे सति पुरुषस्त्रिदिनमच्छं स्नेहं पिबेत् । कूरे कोष्ठे सप्ताहं पिबेत् । मध्यकोष्ठस्तु अत एव लक्षणादधिगम्यते । यथा — ‘चत्वार्यहानि पञ्च वा स्नेहं पिबेद्’ इति । यदि च व्यहेण सम्यक् स्निग्धलक्षणं न स्यात्, तदा चतुष्पञ्चरात्रमपि स्नेहं पिबेत् । मध्यकोष्ठस्तु पञ्चरात्रमपि पिबेद् इत्याह — सम्यक् स्निग्धोऽथवा यावद् इति । अथवा नैष नियमः । वातानुलोम्यमित्यादिः सम्यक् स्निग्धलक्षणोत्पत्तिरेव नियमः । अतः सप्ताहादप्यूर्ध्वमच्छः स्नेहः पेयो यावत् स्निग्धलक्षणं स्यात् । अतः परं स्नेहः सात्मीभवेत् । सात्मीभूते च स्नेहे यो दोषः स सद्गदे कथितः । यथा —

‘सात्मीभूतो हि कुरुते न मलानामुदीरणम् ।’

अतियोगेन वा व्याधीन् यथा पानातियोजनात् ॥

इति ॥ २९ ॥

वातानुलोम्यं दीप्तोऽभिर्भवेत् स्निग्धमसंहतम् ।

स्नेहोद्वेगः कृमः सम्यक् स्निग्धे रूध्रे विपर्ययः ॥ ३० ॥

१. ‘यथाग्भो इतियोगेन’ इति मुद्रिरामुन्दरीपाठः.

अतिस्निग्धे तु पाण्डुत्वं घ्राणवक्त्रगुदस्रवाः ।

स्निग्धलक्षणमाह — वातानुलोम्यमित्यादि । सम्यक् स्निग्धे पुरुषे वातानुलोम्यादि कृमान्तं लक्षणं भवति । वर्चः शकृत्, स्निग्धं तथासंहतं शिथिलम् । रूक्षेऽस्निग्धे विपर्ययो वैपरीत्यं यथोक्तैभ्यो लक्षणेभ्यः । अतिस्निग्धे तु स्नेहस्यातियोजनात् पुनः पाण्डुत्वादयो भवन्ति । स्रवशब्दस्य घ्राणादिभिः समासः ॥

अमात्रयाहितोऽकाले मिथ्याहारविहारतः ॥ ३१ ॥

स्नेहः करोति शोफार्शस्तन्द्रास्तम्भविसंज्ञताः ।

कण्डूकुष्ठज्वरोत्केशशूलानादभ्रमादिकान् ॥ ३२ ॥

अमात्रयेत्यादि । अमात्रया पीतः अतिमात्रः स्नेहः सर्पिरादिः शोफादीन् करोति । तथा अहितो यो यस्य प्रतिपिद्धः स्नेहः । तथा अकाले मीष्मादौ पूर्वं प्रतिपिद्धे । तथा मिथ्याहारविहारतो हेतोः द्रवोष्णमित्यादिविपर्ययेण उष्णोदकोपचारी स्यादित्यादिविपर्ययेण च शोफादीन् करोति । उत्केशो दोषादीनाम् । आदिशब्देन बलशून्यजाल्यवाग्प्रहादयः सङ्ग्रहोक्ता गृह्यन्ते ॥ ३२ ॥

क्षुत्तृष्णोल्लेखनस्वेदरूक्षपानाश्रभेपजम् ।

तक्रारिष्टखलोद्दालयवश्यामाककोद्रवाः ॥ ३३ ॥

पिप्पलीत्रिफलाक्षौद्रपथ्यागोमूत्रगुग्गुलु ।

यथास्वं प्रतिरोगं च स्नेहन्यापदि साधनम् ॥ ३४ ॥

चिकित्सामाह — क्षुदित्यादि । स्नेहविधिग्रंथे सति क्षुत्तृष्णादि-साधनं निक्रिसा । क्षुत्तृष्णाशब्देन क्षुत्तृष्णानिग्रहौ गृह्येते । उल्लेखनं वमनम् । रूक्षशब्दस्य पाणादित्रयेण सम्बन्धः । तक्राणि चारिष्टं चेत्येवं समासः । खलो व्यञ्जनविशेषः प्रागुक्तः । उद्दालः शालिविशेषः । यथास्वं प्रतिरोगं चेति । यथास्वं दोषानुगुण्येन । प्रतिरोगं यद् यस्मिन् रोगे स्वे स्वेऽध्याये उक्तं तदपि साधनम् ॥ ३४ ॥

स्नेह-याश्रधाधनस्य विकृशणरवमायत्वात् प्रसङ्गेन विकृशणस्य सम्यक्कृतातिष्ठत-लक्षणमुच्यते—

विरूक्षणे लङ्घनवत्कृतातिष्ठतलक्षणम् ।

विरूक्षण इत्यादि । विरूक्षणे सम्यगुत्पत्ते तथात्यर्थोत्पत्ते च लङ्घनवत् कृतातिकृतलक्षणं ज्ञेयम् । कृत चातिकृतं च कृतातिकृते तयोर्लक्षणम् । कृत-शब्देन सम्यक्कृतमुच्यते । तत्र लङ्घनस्य सम्यक्कृतस्य यल्लक्षणमुक्तं विमलेन्द्रियतादि तदेव विरूक्षणम्यापि सम्यक्कृतस्य लक्षणं बोध्यम् । तथातिलङ्घनस्य यल्लक्षणमतिकार्यादि तदेव विरूक्षणस्यातिकृतस्य लक्षणं विज्ञेयम् । विरूक्षणा- (ति)योगलक्षणं तु स्नेहातियोगलक्षणैरेवोक्तम् ॥

स्निग्धद्रवोष्णधन्वोत्थरसभुक् स्वेदमाचरन् ॥ ३५ ॥

स्निग्धश्च्यहं स्थितः कुर्याद्विरेकं वमनं पुनः ।

एकाहं दिनमन्यच्च कफमुत्क्षेप्य तत्करैः ॥ ३६ ॥

स्निग्धेत्यादि । उक्तेन प्रकारेण स्निग्धो यदा वमनेन विना विरेकमेव कारणवशेन करोति तदा पुरुषः पूर्वं स्निग्धोऽप्यनन्तरं स्निग्धादिगुणयुक्तरसभुक् स्वेदमाचरन् दिनत्रयं स्थितः सन् विरेकं कुर्यात् । धन्वोत्थो रसो जात्रस्वदेश-मांससमुद्भूतो रसः । मांसरसस्य स्वभावत एव स्निग्धद्रवत्वात् स्निग्धद्रवग्रहण-मङ्गिकयोगायेति वेद्यम् । उष्णमुभयथा वीर्यतोऽभिसयोगाच्च । एवम्भूतं रसं भुङ्क्ते यः स एवम् । वमनं पुनरिति । यदा तु स्नेहादनन्तरं वमनमेवोपयुङ्क्ते तदा एकाहमनेनैव प्रकारेण स्निग्धद्रवोष्णधन्वोत्थरसभुक् स्वेदमाचरन् स्थितः । अन्यच्च दिन द्वितीयमहः तत्करैः उक्लेशनकरैः सद्द्रवोक्तैस्त्रिलोमापगुल्दध्या-दिभिः कफमुत्क्षेप्य स्थानात् प्रच्याव्य स्थितो वमनं कुर्यात् । एवं द्वाहं स्थितो वमनं कुर्यात् । तत्करैः कफकरैरिति वा । 'कृजो हेतु'— 'इत्यादिना हेतोः ॥ ३६ ॥

मांसला मेदुरा भूरिश्लेष्माणो त्रिपमाद्ययः ।

स्नेहोचिताश्च ये स्नेहास्तान्पूर्वं रूक्षयेत्ततः ॥ ३७ ॥

संस्नेह्य शोधयेदेवं स्नेहव्यापन्न जायते ।

मांसला इत्यादि । मांसलत्वादियुक्ताः पुरुषा ये शोधयत्वेन स्नेहयित्वा मिष्टा, तान् स्नेसान् । पूर्वं प्रथमम् । रूक्षयेत् । ततो रूक्षयित्वानन्तरं संस्नेह्य शोधयेत् । किमेवं सति भवतीत्याह— एवं सति मांसरादीनां स्नेहस्य सदृशत्वात् या स्नेहव्यापदाशङ्कते सा न जायते । मांसला उपचितमासाः । मेदुरा मंदस्विनः ॥

अलं मलोनीरयितुं स्नेहश्चासात्म्यतां गतः ॥ ३८ ॥

तत्रैवलं स्नेहव्यापदेवं न जायते यावद्रक्षस्य स्नेहः प्रयुक्तः असात्म्य-
त्वाद् मळान् वातादीन् ईरयितुं शोधयितुम् । अलं पर्याप्तं भवतीति
फलद्वयम् । असात्म्यतां गत इति हेतुगर्भम् ॥ ३८ ॥

बालशृङ्गादिषु स्नेहपरिहारासहिष्णुषु ।

योगानिमाननुद्वेगान् सद्यःस्नेहान् प्रयोजयेत् ॥ ३९ ॥

बाल इत्यादि । बालशृङ्गादिषु पूर्वं बृहणस्नेहविषयत्वपरिपठितेषु ।
यथायथ स्नेहविषये म परिहारः शीतोदकादिः तमसहिष्णुष्वक्षमेषु सद्यः
स्नेहाभिधानान् अनुद्वेगकरान् । इमान् योगान् वक्ष्यमाणान् । प्रयोजयेत् ।
बालादिषु पूर्वं बृहणस्नेहविषयत्वपरिपठितेषु, तथा ये स्नेहे प्रयुज्यमाने वर्ज्यपरिहार
कर्तुं न शक्नुवन्ति तेषु चेतीन्द्रः ॥ ३९ ॥

के ते योगा इत्याह —

प्राज्यमांसरसास्तेषु पेया वा स्नेहभर्जिता ।

तिलचूर्णश्च सस्नेहफाणितः कृशरास्तथा ॥ ४० ॥

धीरपेया घृताढ्योष्णा दध्ने वा सगुडः सरः ।

पेया च पञ्चप्रसृता स्नेहैस्तण्डुलपञ्चमैः ॥ ४१ ॥

सप्तैते स्नेहनाः सद्यः स्नेहाश्च लवणोल्वणाः ।

प्राज्येत्यादि । तेषु बालादिषु । प्राज्यमांसरसाः प्रमृताज्यमांसरसाः
अश्रुज्या धानूपजाश्च यथायोग्यम् । प्राज्यमांसरसा प्रमृतांसरसा इति हृद्य-
कारः । तथा स्नेहभर्जिता पेया च । द्वादशस्त्वाह — प्राज्यमांसरसाः प्रमृता
ज्यमांसरसाः तेषु मांसरसेषु अधिकरणभूतेषु सिद्धा पेया वा । किम्भृता
स्नेहे सह भर्जिता पक्वा इति । इन्द्रुनाप्येवमुक्तम् । तथा तिलचूर्णश्च
सस्नेहफाणितः सर्पिरादिना युक्तः क्षुद्रगुडेन च युक्तः । तथा कृसर-
स्त्रिलौदनः । तथेति स्नेहफाणितयुक्त इत्यर्थः । कृसरस्त्रिलमिश्रा विलेपीति
द्वादशः । दध्ने सरः (००००००००) पेया च पञ्चप्रसृता पञ्चप्रसृताख्या
पेया । स्नेहैश्चतुर्भिः प्रसृतसम्मितैः पञ्चमेन तण्डुलेन च कृता चतुर्णां स्नेहानां
चत्वारि प्रसृतानि तण्डुलस्य प्रसृतमिति पञ्चप्रसृताख्या पेया । तथा
चागमः —

'सर्पिस्तैलवसामज्जतण्डुलप्रसृतैः शृता ।

पाञ्चप्रसृतिकी पेया पेया स्नेहनमिच्छता ॥'

इति । त्रै फले प्रसृतः । एते सप्त पूर्वोक्ताः सद्यः शीघ्रं स्नेहनाः । न केवल-
मेत एव स्नेहना इत्याह — स्नेहाश्च लवणोल्बणाः अपका ये लवणाढ्याः
स्नेहाः सर्पिरादयस्तेऽपि सद्यः स्नेहनाः ॥

कस्मादेत्याह —

तद्व्यभिष्यन्धरूक्षं च सूक्ष्ममुष्णं व्यवायि च ॥ ४२ ॥

हि यस्मात् । तत् रुवणम् । अभिष्यन्दि मारुत्येन स्रोतसां साव-
कम् अरुक्षत्वादिगुणयुक्तम् । सूक्ष्मं सूक्ष्मस्रोतोगामि । व्यवायि देहमाल्लि
व्याप्य पाकाम कल्पते ॥ ४२ ॥

गुडानूपामिपक्षीरतिलमापसुरादधि ।

कुष्ठशोफप्रमेहेषु स्नेहार्थं न प्रकल्पयेत् ॥ ४३ ॥

कुष्ठादिषु स्नेहयोग्यत्वे सत्यपि गुलादिः स्नेहार्थं, न प्रकल्पयेत्
न योजयेत् । कुष्ठादीनां भत्वर्थोऽकारः, तेन कुष्ठिनामित्पादर्थेऽवतिष्ठते
॥ ४३ ॥

तर्हि कथं श्लेष्मा इत्याह —

त्रिफलापिप्पलीपथ्यागुग्गुल्वादिविपाचितान् ।

स्नेहान् यथास्वमेतेषां योजयेदविकारिणः ॥ ४४ ॥

त्रिफलेत्यादि । एतेषां कुष्ठादीनां यथास्वमध्यायेषु पथ्यत्वेनाभिहितै-
स्त्रिफलादिभिर्विपाचितान् साधितानविकारिणः स्नेहान् योजयेत् ॥ ४४ ॥

क्षीणानां त्वामयैरभिदेहसन्धुक्षणक्षमान् ॥ ४५ ॥

क्षीणानामित्यादि । आमयैर्व्याधिभिः क्षीणानां पुनः पुंताम् अग्नि-
देहसन्धुक्षणक्षमान् स्नेहान् योजयेत् । आमिश्च देहश्चाभिदेहौ तयोः सन्धु-
क्षणाश्च क्षमाश्च तान् । यथासङ्गयेनात्र सम्बन्धः । सन्धुक्षणं दीपना-
देहस्य क्षनां पुष्ट्यावहाश्च तान् । अत्राय भावः — व्याधिभिः क्षीणानां
वदिरपि क्षीणो भवति । अत्रत्येषां न केवलं ये पुष्ट्यावहा वहिनान्धमावहन्ति,
अथवा ये वदिसन्धुक्षणां न पुष्ट्यावहाः ते स्नेहा वयमेकत्र न युक्ताः । किं
वर्धनकारिण एव योज्या इति ॥ ४५ ॥

उपचंद्रति —

दीप्तान्तराग्निः पग्निशुद्धकोष्ठः प्रत्यग्रघातुर्बलवर्णयुक्तः ।

दृढेन्द्रियो मन्दजरः शतायुः स्नेहोपसेवी पुरुषः प्रदिष्टः ॥ ४६ ॥

दीप्तेत्यादि । स्नेहोपसेवी यः पुमानम्यासेन स्नेहमुपसेवते स दीप्तान्तराग्निः पग्निशुद्धकोष्ठो भवतीति प्रदिष्टः । मृद्वैरागमविद्विरिति शेषः । प्रत्यग्रघातुः अनुवघातुः बालादिभिरनुपहतघातुः । मन्दजरः मन्दवली-
पालितः । हृद्याकारस्तु स्नेहोपसेवी अनुरुपस्नेहसेवी बहिदेहदेशाचवितोषेन स्नेहसेवीत्याह ॥ ४६ ॥

इति थीदायपण्डितविरचितायां हृदयबोधिकायाः
षोडशोऽध्यायः ॥

अथ सप्तदशोऽध्यायः ।

शोधनप्रसङ्गेन स्नेह उपयुज्यते । तेन दिनग्ने देहे शोधनीयानां दोषाणां मार्दवाय स्वेदस्य प्रसङ्गः । अतस्तत्परिशान्तार्थमध्यायोऽयमारभ्यते ।

अथातः स्वेदविधिमध्यायं व्याख्यास्यामः ।

स्वेदस्त्रापोपनाहोष्मद्रवभेदाद्यतुर्विधः ।

स्वेद इत्यादि । स्वेदनं स्वेदः तस्य विधिर्विधानम् । तत्र द्विविधः स्वेदः । अग्निवृत्तोऽनग्निकृतश्च । तत्राग्निकृतः स्वेदस्त्रापादिभेदेन चतुर्विधो भवति । अग्निकृतोऽनेकविधः 'स्वेदो हितस्त्वनामेय' इत्यादिना वक्ष्यमाणः । चतुर्विध इति सङ्ख्याग्रहणं शास्त्रान्तरोक्तानां स्वेदानां सङ्ग्रहप्रसारादीनामन्तर्भावाय ।

सङ्ग्रहः प्रसारो नाली परिपेकोऽवगाहनम् ।

जेन्ताकोऽग्रमंथनः कर्पूः कुटी भूः कुम्भिरेव च ।

कूपो होलाक इत्येते स्वेदयन्ति त्रयोदश ॥

इति चरके । बलनद्वैरर्षद्वैर्वा पिण्डैः सङ्ग्रहः । स्विन्नानां द्रव्याणामुपरि प्राचृत्य शयनं प्रसारः । पिशितादिपर्कैः काष्ठिकादिभिः पूर्णं पिहितमुखे कुम्भादौ नाली न्यस्य स्वेदो नाल्याख्यः । तेनैव द्रवेण सेकः परिपेकः । तेन द्रवेण पूर्णं कुम्भ-
कटाहादौ स्थितिरवगाहः । कुटीगृहमध्यस्थिते कन्दुके वातहरकाष्ठवसे विगत-
धूमे तत्सम्बन्धिनी पिण्डकामालिङ्ग्य स्वेदो जेन्ताकः ॥

* शयानस्य प्रमाणेन घनामश्ममयीं शिलाम् ।

तापयित्वा मारुतभिर्दारुभि सम्प्रदीपितैः ॥

व्यपोष्य सर्वानङ्गारान् प्रोक्ष्य चैवोष्णवारिणा ।

शिलामध प्रकुर्वीत कौशेयाविकसस्तराम् ॥

तस्या स्वभ्यक्तसर्वाङ्ग स्वपन् स्विद्यति ना सुखम् ।[†]

और्णिकाजिनकौशेयप्रावाराद्यैः स संवृत ॥ १ ॥

इत्युक्तोऽश्मघनः स्वेदः, कर्षुस्वेदः प्रवक्ष्यते ।

खानयेच्छयनस्याधः कर्षु स्नानविभागवित् ॥

दीप्तैर्विधूमैरङ्गैस्तां कर्षु पूरयेत् ततः ।

तस्या उपरि शय्याया स्वपन् स्विद्यति ना सुखम् ॥

कुटीगृहेऽङ्गारपात्रसहिते शयनात् (स्वेदः) कुटीस्वेदः । († प्रशस्ताया निवातायां समायां भुवि भूस्वेदोऽश्मघनस्वेदविधिसदृशः) । वातहरोष्णाद्रवपूर्णाया भूलानिताया कुम्भ्या तप्तयोगुह पापाण चा निक्षिप्य तदध्मणा स्वेदः कुम्भिसंज्ञक । करीपादिभिर्दग्धस्य कूपस्योपरि शयनात् स्वेदः कूपसंज्ञक । अग्निपात्रस्याधस्ताच्छयनात् स्वेदो होलाक इत्येतेषामन्तर्भाषाय सङ्ख्याग्रहणम् । तापात्मकत्वेऽपि सर्वत्रेदाना कस्यचिदेव तापसंशोषयते । सङ्ख्याग्रहण परमैर्निरासार्थमिति पाठ्यकारः ॥

तापाग्नेव लक्षयति—

तापोऽग्निर्तप्तसन्फालहस्ततलादिभिः ॥ १ ॥

† ताप इत्यादि । तापस्त्रेदोऽग्निर्तप्तेन वसनेन, तथा फालेनाग्निर्तप्तेन । फालमयोमयं कर्षणसाधनं (७७७७) इति भाषा । तथा हस्ततलेनाप्यग्निर्तप्तेन । आदिग्रहणाद् दारुपायाणसिकताकसताआदीनि गृह्यन्ते ॥ १ ॥

उपनाहो वचाकिष्णशताह्वारदेवदारुभिः ।

धान्यैः समस्तैर्गन्धैश्च रास्नैरण्डजटामिपैः ॥ २ ॥

* अत्र अश्मघनकर्षुस्वेदयोर्विधिन द्रवत इति चरकसहिताया उद्धृत्य लिखित ।

† पुरपायतमाना च भूमिमुत्कीर्य स्वादिरैः ।

काष्ठैर्देग्धना तथाभ्युक्ष्य क्षीरधान्याम्लवारुभिः ।

पत्रभङ्गैरवच्छाद्य शयान स्वेदयेत्ततः ॥

इति सुश्रुतसम्मतो भूस्वेदः ।

उद्विक्तलवणैः स्नेहचुक्रतक्रपयः प्लुतैः ।

केवले पवने श्लेष्मसंसृष्टे सुरसादिभिः ॥ ३ ॥

पित्तेन पद्मकाद्यस्तु

उपनाह इत्यादि । उपनद्यते चर्मपट्टादिनेति उपनाहः । उष्णपिण्ड-
 गन्धन उपनाहः । केवले पवने वचनादिभिरुपनाहस्वेदः कार्यः । किंञ्च
 'सुराप्रकृतिद्रव्यं (२३३००५) धान्यैरिति सामान्योक्तावपि तिलातैसीमापादीन्यु-
 ष्णवीर्याणि स्निग्धानि वातशमनानि प्रयोज्यानि, उष्णवीर्याणां स्वेदयोर्म्यत्वादिति
 ममस्तग्रहणं गन्धैरेव युज्यते । अत एव संश्लेऽवदत् — सर्वगन्धानिति ।
 ममस्तग्रहणं गन्धैरेव युज्यते, संश्लेः सर्वगन्धानिति वचनादिति हाटकः ।
 गन्धैः गन्धद्रव्यैः कुष्ठागस्तगरसुरसुरदावादिभिः, तथा रास्नादिभिः । ह्याका-
 रस्तु धान्यैर्मुद्गादिभिः समस्तैर्गन्धैश्च कुष्ठादिभिः । समस्तशब्दः काकाक्षिवदुक्तं
 इत्याह । किञ्चित् पूर्वोक्तं । उद्विक्तलवणैः श्लवणाद्यैः । तथा स्नेहश्च चुक्रं च
 तक्रं च पयश्च तैः प्लुतैरान्गोलितैः । चुक्रम् अम्लम् । तक्रस्य चुक्रत्वादेव ग्रहणे
 सिद्धे तक्रग्रहणमतिशयाय । अतिशयेन माल्वलान्ये स्वेदे तक्रं प्रयोज्यमिति ।
 श्लेष्मसंसृष्टे पवने सुरसादिभिः — सुरसयुगादिना गणेन उपनाहः कार्यः ।
 उद्विक्तलवणैरिन्यनुवर्तते । पित्तेन संसृष्टे पवने पद्मकाद्यैः पद्मकादिगणेनोपनाहः ।
 पित्तेनेत्यत्र सृतीया अपाधान्ये "सहयुक्तेऽप्रधाने" इति । तेन वाते बल्यति
 किञ्चिदेव पित्तेन संसृष्टे पद्मकादिभिरुपनाहः कार्य इत्येवं बोध्यम् । नाधिकेन
 पित्तेन युक्ते पवने, नापि तुष्येन पित्तेनेति । एवं द्रुक्तं — 'श्लेष्मः प्रायो मरु-
 त्पित्तं' विधिः कार्य इति । श्लेष्मो विधिः प्रायेण सर्वः शीतः, नत्र स्वेदो दूरोत्सा-
 रित- एव । नम्यात् किञ्चित् पित्तेन संसृष्टे पवने पद्मकादिभिरुपनाहः
 कार्य इति नेद्यम् । हाटकोऽप्याह — 'श्लेष्मः प्रायो मरुत्पित्तं' इति वचनान्
 किञ्चित् पित्तेन संसृष्टे पवने पद्मकादिभिरुद्विक्तलवणैरुपनाहः कार्यः ।
 तुष्येन पित्तेन युक्ते पवने "दाहकृत् तैजसा युक्तं" इति वचनात् पित्ता-
 नुरोधेन श्लेष्मः शीत एव विधिः कार्यः श्लेष्मो दूरोत्सारित इति । ननुपनाहो
 पातारः क्रमं पित्ते विधीयत इति - नद्, उच्यते । पद्मकादिगणस्त मधुरसो-
 त्तान् क्षीगादिद्रवाः सप्तसोपनाहने पित्तशमनम् । पित्तिके द्वायो स्वेदगण्ये
 श्वस्वेदः शीतः ।

हृदयबोधि काल्यव्याहरोपेते धात्राद्ददये सूत्रस्थाने

पित्तसंसृष्टयोर्वातकफयोः-स्वेदनं-द्रवैः ।

तापोष्माणौ श्लेष्महरावुपनाहस्तु वातहा ॥

रक्तपित्तयोः केवलयोः स्वेदः कश्चिदपि न भेषजम् । उक्तं च

“रक्तपित्तविकारेषु स्वेदनं नृभिर्पिञ्जितम् ।

दोषान्तरयुतेषुक्तं किञ्चित्कालाद्यपेक्षया ॥

इति । एते त्रय उपनाहाः केवले वायौ तथाः श्लेष्मयुक्ते पित्तयुक्ते च क्रमेण योज्याः ॥

सास्त्वलाख्यैः पुनः पुनः ।

सास्त्वलाख्यैरिति । पुनः पुनरिति । असंस्कृतेः स्वेदः कार्य इत्यर्थः । अन्यस्वेदवदनपायित्वात् पुनः पुनरित्युक्तम् । निरपायो हि यथायः सास्त्वलापरसंज्ञ उपनाहाख्यः स्वेदा न तथापरे स्वेदा इति । सास्त्वल इत्याख्या संज्ञा येषां तैः सास्त्वलाख्यैः । एतेषां धान्यगन्धदशमूलादीनां काश्चिकादिभिः पिष्टानां क्लृप्तैः स्नेहाम्ललवणोत्कारिकादिभिर्बन्धः सास्त्वलसंज्ञ इत्यर्थः । उक्तं च धन्वन्तरिणा—

“काकोळ्यादिः स वातघ्नः सर्वाग्लद्रव्यसंयुतः ।

सानूपमांसः सुस्विन्नः सर्वस्नेहसमन्वितः ॥

सुलोष्यः स्पष्टलवणः सास्त्वलः परिकीर्तितः ॥”

इति । हाटकस्वाहा — एवं संस्कृतानि पद्मकादीन्मेव सास्त्वलाभिधानानीति ।

पाठ्यकारोऽप्याह—पद्मकादिगणेन यः कृत उपनाहस्तस्य सास्त्वलसंज्ञा इति ।

चन्द्रदे च प्रोक्तम्—

“काकोळ्यादिः स वातघ्नः सर्वाग्लद्रव्यसंयुतः ।

मभूतस्नेहलवणः सास्त्वल इत्यभिधीयते ॥”

इति ।

उद्विक्कलवणैः स्नेहचुकतकपयःप्लुतैः इति त्रिष्वपि स्नेहेषु योज्यम् ।

चष्णीकृता ये उत्कारिकादयस्त्रैनेकोपायसन्तसैरमितैः । कथं प्रयोज्य — देश-
कालतं । स्वच्छेष इयं पञ्चमी । तेन देशकालावपेक्ष्य उत्कारिकादिभिः प्रयोज्य
इत्यर्थः । उपलक्षणं चेदम् । गोपद्व्यादीनप्यपेक्ष्य स्वेदोऽयं प्रयोज्य । हाटको
ऽप्याह — 'प्रभिवेशकालतो देशकालापेक्षया नालन्योपरंभणत्वाद् नोपादी
नप्यपेक्ष्य अनेकोपायसन्तसैरमितैर्देशकालदोषद्व्यावपेक्षया सान्यधान्याग्लादि
निमज्जनादुत्थितवाप्ये स्वेदो योज्य' इति लोष्टकपालपाषाणान् अग्निवर्णान्
नन्ददोन'गृहीत्वा स्वेघदोषाघपेक्षयाम्बुनि धान्याम्भुक्तादौ वा निमज्जयेत् ।
तैस्त्वृगतवाप्यैः स्वेदः । गोशृताद्रेण पिण्डीमृतेनोष्णेन स्वेदः । एवमनेकोपाय
सन्तसत्वम् ॥

अथुना श्वस्वेदमाह—

शिमुवारणकैरण्डकोरुण्डसुरसार्जकात् ॥ ७ ॥

शिरीषवासानंशार्कमालतीदीर्घपुन्तरः ।

पत्रभङ्गैर्वचाद्यैश्च मांसैश्चानूपवारिजैः ॥ ८ ॥

देशमूलेन च पृथक् सहितैर्वा यथामलम् ।

स्नेहवद्भिः सुराशुक्लवारिशीरादिसार्धितः ॥ ९ ॥

कुम्भीर्गलन्तीर्नाडीर्वा पूरयित्वा रुजादितम् ।

वाससाच्छादितं गात्रं स्निग्धं सिञ्चेद्यथासुखम् ॥ १० ॥

शिम्बित्यादि । शिमुवारणादीनां पत्रसमूहैः । शिमुवीरणकैरण्डेति वा
पाठः । तथा वचाद्यैर्वचादिगणोक्तैस्तथा मांसैरानूपैस्तथा जलैः । आनूपमहणे-
नैव वारिजमहणे सिद्धे पुनर्वारिजमहणं विशेषेण वारिजा माद्या इति सूचयितुम् ।
तथा देशमूलेन च यथामलं यथादोषं पत्रभङ्गादिभिः पृथग् न्यूनैः सहितैर्वा
हृद्यैः त्रिभिर्वा चतुष्पञ्चादिभिर्वा समसैर्वा यथामलं स्नेहवद्भिः । अत्रापि
यथामलमिति सम्बध्यते । यो यस्य दोषस्य योग्यो घृताद्यन्यतम स्नेहः, तेन
युक्तैस्तथा यथामलं सुरादिसार्धितं कुम्भाद्यन्यतमं पूरयित्वा रुजादितं पीडाते
मात्रमङ्गं वाससाच्छादितं तथा स्निग्धं सत् यथासुखसम्पर्शं दोषपीडादिवशात्
कदाचिदत्युष्णं कदाचिदीपदुष्णं सिञ्चेत् । कुम्भी स्यात्की । गलन्ती अतवर्त
धारया जलं वा स्रवति । नाडी वशादिमयी । कुम्भी (७००) गलन्ती
(७००) नाडी (७००) इति पाठ्यकारः ॥ १० ॥

परिधेः द्रवस्वेदमाध्याय अवगाहं द्रवस्वेदमाह—

तैरेव वा द्रवैः पूर्णं कुण्डं सर्वाङ्गोऽनिले ।

अवगायांतुरस्तिष्ठेदर्शः कृच्छ्रादिरुक्षु च ॥ ११ ॥

तैरेवेत्यादि । तैरेव पूर्वोक्तेः स्वेदद्रवैः पूर्णं पूरितम् । कुण्डमवगाहं रोगी विधेत् । कीदृग्नि दोषे । सर्वाङ्गोऽनिले सर्वशरीरज्यापिनि वायौ । कुण्डग्रहण-मुपलक्षणार्थम् । (तेन) कटाहद्रोण्यादेरपि परिग्रहः । अर्शः कृच्छ्रादिरुक्षु चावगायांतुरः विधेत् । आदिशब्देन हस्तपादादिपीडासु च ॥ ११ ॥

सामान्यस्वेदाचारप्रकारं स्वेदमेदाद्यं दर्शयति—

निवातेऽन्तर्बहिःस्निग्धो जीर्णान्नः स्वेदमाचरेत् ।

निवाते इत्यादि । निवाते अपगतवाते देशे स्थित्वा स्वेदमाचरेत् । वातस्य क्षीतन्पर्शत्वात् तत्सम्बन्धे न स्वेदोत्पत्तिरिति तन्निषेधः । किंभूतः । अन्तः स्नेहपातेन अग्निश्चाम्नादिना स्निग्धः । जीर्णान्नश्च दृढतनमेतं जीर्णं यस्य स पूर्वम् ॥

धीर्दशं स्वेदमाचरेदित्याह—

ज्याधिय्याधितदेशतुंबुशान्मध्यपरावरम् ॥ १२ ॥

ज्याध्याधपेक्षया मध्यायोग्यं मध्यं वा चरं वोत्कृष्टमवरम् अल्पं । आ स्वेदमाचरेत् । कथं जीर्णान्न इति । अजीर्णं स्वेदविधानात् । 'विष्टग्ने स्वेदनम्' इत्यादि । दृश्यते । अस्य सामान्यविधित्वात् तस्य च विशेषविधित्वाद्दोषः । आमाजीर्णोपात्रान्तेन तु पुरुषेणाजीर्णोऽत्रे नैव स्वेद आचरणीयः । ननु तत्राने स्नेहनिषेधात् कथं स्निग्धस्य स्वेदविधिः । अत्रोच्यते । तदपि पूर्वेण सामान्य उन्मार्गपत्रादत्वात् । अस्निग्धस्य सतः, किञ्चिदेव तापाम्यः स्वेदोऽजीर्णिनः । उक्तं च—

तापाम्यं स्वेदनं दुर्यादस्निग्धस्य शरीरिणः ।

अजीर्णिनोऽग्निवृद्धयर्थं विष्टग्भोपगमाय च ॥

इति ॥ १२ ॥

अस्निग्धपातये कथितं स्नेहविषयमाह—

कफार्तो रुध्रं रुधो रुध्रिगंधं कफानिले ।

कफार्त इत्यादि । दोषापेक्षया स्वेदमाहेति हाटकः । य पुरुषः
कफार्तः स रूक्षोऽन्तर्बहि स्नेहहीनः सन् रूक्ष्णं स्नेहहीनं, स्वेदमाचरेत् ।
न तु स्नेहयुक्तं स्वेदमाचरेत् । कफानिष्ठससर्गे रूक्षस्निग्धं केनचिदशेन रूक्ष
केनचिदशेन स्निग्ध पर्यायेण वा रूक्षं स्निग्धं स्वेदमाचरेत् । अथवा रूक्षं पुरुष
स्निग्धं स्वेदमाचरेत् वा ॥

स्थानापेक्षयाप स्वेदविना माह—

आमाशयगते वायौ कफे पक्काशयाश्रिते ॥ १३ ॥

रूक्षपूर्वं तथा स्नेहपूर्वं स्थानानुरोधतः ।

आमाशयेत्यादि । आमाशय गत कफाशयमाश्रितं “द्वितीयाश्रिता—”
इति समास । वायव्योऽमाशयगते कफे पक्काशयाश्रिते यथासङ्घेन रूक्षपूर्वं
स्नेहपूर्वं च स्वेदमाचरेत् । आमाशयस्थिते वाते आदौ रूक्षं स्वेदं कार्यः । पश्चात्
स्निग्धं । तथा पक्काशयगते कफे आदौ स्निग्धस्वेदं पश्चाद् रूक्षं इत्यर्थः ।
कुतं एव नियम इत्याह—स्थानानुरोधतः, कफवातयोः स्थानयोरनुरोधेन
स्थानवशेन । वायुर्यत आमाशयगत आगन्तुस्तत्र स्थानं श्लेष्मणस्तद्दशात् स्थानिन्
कफमपेक्ष्यादौ रूक्षं एव स्वेदो योज्यः, पश्चात् स्निग्धः स्वेदः । कफश्च पक्काशये
आगन्तुः, स्थानं तद्वायो, अतस्तदनुरोधत् स्थानिनं वायुमपेक्ष्य प्रथमं स्निग्धं
स्वेदं पश्चाद् रूक्षं । उक्तं च—‘तत्रान्यस्थानसत्स्थेषु तदीयाम्’ इति ।
तथाहि—

‘भागन्तु शमयेद् दोषं स्थानिनं प्रतिहृत्य वा’ ॥

इति च । तस्मात् पूर्वं रूक्षेण स्थानिनं कफं प्रतिहृत्य पश्चादागन्तुकस्य वायो
शमनं स्निग्धस्वेदान् यं योज्यमिति । ननु वायोरामाशये कोपोऽनुपपन्नः । यतो
मरुत्त्व्यादिगुणयुक्तः । आमाशयस्तु गुरुमृदुपिच्छिलोऽतः शम एवोपपन्नः इति
चेचित् । एतदयुक्तम् । अस्मिन् बन्ध्याश्रयस्यापि कोपो युक्तः ॥

‘ते कालादिनल लब्ध्वा कुप्यन्त्यन्याश्रयेष्वपि’

इति वचनात् ॥

पुनरपि स्थानतो विशंबमाह—

अल्पं वंक्षणयोः स्वल्पं दृढमुष्णहृदये न वा ॥ १४ ॥

अल्पमित्यादि । दृढक्षणयोरल्पं सूत्रेण स्वेदमाचरेत् । दृष्टो
मुष्णहृदये च दृढमुष्णहृदये स्वेदमाचरेत् । न वेत्ति । अथवा दृष्टादिषु

स्वेद नाचरेत् । 'महत्त्वे मुष्कयोः' इति विशेषविधिः । अथवा महस्वे
मुष्कयोरिति विहितं । स्वेदोऽत्रास्य इति विशेषः । स्वस्वमतिज्ञेयनास्य वा
अत्यन्त स्वेदनिवृत्तिर्वा दृग्गादिषु । उक्तं च—

“न चक्षुर्हृदयादीनि तेजःस्थानानि स्वेदयेत् ।

मुक्ता(वली)भिः शीताभिः शीतलैर्भाजनैरपि ॥

जलाद्द्विजलैर्हस्तैः स्विद्यतो हृदय स्पृशेत् ।

व्याधौ स्वेदनसाध्ये वा मृदुना स्वेदयेद् भिषक् ॥”

इति । तेजःस्थानत्व नाम चक्षुष्याग्नेयत्वसमिप्रेतम् । हृदये तेज इत्यास्या ।
तस्स्थानस्वेदात् तयोर्म्हानिरिति । चक्षुषी अपि शीतलेन पिधायैव स्वेद कार्यम् ।
तदुक्तम्—

“पद्मोत्पलादिभिः सकुण्डुपिण्ड्या वाक्छाद्य चक्षुषी ।

शीतैर्मुक्तावलीपद्मकुमुदोत्पलभाजनैः ॥ १७ ॥

मृदु करैश्च सजले स्विद्यतो हृदय स्पृशेत्” ।

इति । हृदयस्य महामर्मेत्वादाच्छादनविधानं शीतलैः । वस्त्रिमुष्कयोरपि यथा-
दिनाच्छाद्य स्वेदः कार्यम् । मर्मत्वादिति वेद्यम् ॥ १४ ॥

स्वेदस्य मन्मथ्यागातिवागलक्षणं चिक्षीर्षुर्गिदमाह—

शीतशूलक्षये स्विन्नो जातेऽङ्गानां च मार्दवे ।

स्याच्छनैर्मृदितः स्नातः । ततः श्लेहविधिं भजेत् ॥ १५ ॥

शीतल्यादि । शीतशूलयोः क्षये जाते सति अङ्गानां पाणिपादादीनां
च मार्दवे मृदुत्वे जाते सति स्विन्नो नरः स्यात् । अन्यथा ।

“लाघव मार्दवं चाग्ने शैत्यस्नैमित्यनाशनम् ।

कर्मक्षमत्वं श्रद्धाले स्यात् स्विन्ने शूलमक्षयः ॥”

इति । शनैरित्यादि । एवविधे सम्यगुयोगलक्षणेऽविद्यतेऽनन्तरं स च स्विन्न
शनैर्मृदितो मन्दं मार्दिताञ्च उष्णोदकेन स्नातः मन् श्लेहोक्तविधिं “उष्णोदकोप-
पारी स्यात्” इत्यादिकं भजेद् इति ॥ १५ ॥

स्वेदस्य मन्मथ्यागलक्षणं तु वराहमिहिराजोक्तं—

पित्ताम्बकोपतृष्णुच्छ्रांस्रराङ्गसदनश्रमाः ।

मान्निषीडाज्वरश्यावरक्तमण्डलदर्शनम् ॥ १६ ॥

स्वेदातियोगाच्छादिषु

पित्तेत्यादि । स्वेदस्यातियोगात् पित्तासकोपादयो भवन्ति छर्दिश्च ।
स्वेदस्यातियोगाद् उष्णत्वात् पित्तासयो समानयो कोप, सौम्यधातुक्षयात्
तृडुत्पत्ति मूर्छादयश्च । मूर्छा मोहः । सदनशब्दः स्वराज्ञाभ्या सम्बध्यते ।
सन्धिपीडा श्लेष्मक्षयात् । ज्वरस्वेदयोः सन्तापात्मकत्व समानम् । श्यावाना
रक्ताना च मण्डलाना च दर्शनमुत्पत्ति । 'श्यावानि रक्तानि च मण्डलानि
अमृत आतुरः पश्यतीति इन्दु । अस्य रुधिरम् आहं वा ॥

अस्य आसृश्व पुच्छित्तो क्लेशे दे) ह्री रुधिरेऽशुणि ।
इति यादवः ।

तत्र स्तम्भनमौषधम् ।

विषक्षारान्यतीसारच्छर्दिमोहातुरेषु च ॥ १७ ॥

तत्रेत्यादि । तत्र स्वेदातियोगे स्वेदातियोगोद्भवे वा व्याधौ ।
स्तम्भनं वक्ष्यमाणमौषधं भवति । विषादीनामातुरेण सम्बन्ध । विषादातुरे
षु स्तम्भनमौषधमिति प्रसङ्गोक्ति । आतुरग्रहणमेतद् रोगप्रसक्त्युपलक्षणार्थम् ।
तथा चामातिसारे स्तम्भनस्यापध्यत्व वक्ष्यति । तेनात्रा (मदोपरहितो)ऽतिसार
उच्यते । मोहातुरो मूर्च्छाभिभूत । मेहातुरं इति वा पाठ ॥ १७ ॥

स्वेदनस्तम्भनयो सामान्यन इक्षणमाह—

स्वेदनं गुरु तीक्ष्णोष्णं प्रायः स्तम्भनमन्यथा ।

स्वेदनमित्यादि । गुरु अद् द्रव्य तीक्ष्णमुष्ण च तद् ग्राह्यते स्वेदन
भवति । प्रायोग्रहणाद् व्यभिचारसूचनार्थाद् भयशोकक्रोधादिक गुरुत्वादिरहि-
तमपि स्वेदनं गृह्यते । अन्यथा अतो वैपरीत्येन लघु मन्द शीत च सर्वं स्तम्भन
भवति । अत्रापि प्राय इत्यन्वेति । गुरुणा सलिलादिना सेकेन स्तम्भन
भवति ॥

स्तम्भनं नाम गतिनिरोधक एवोक्तं मन्दिस्वर वशंयान—

द्रवस्त्रिसरस्त्रिगधरुक्षस्रक्ष्मं च भेषजम् ॥ १८ ॥

स्वेदनं स्तम्भनं श्लक्ष्णं रुक्षस्रक्ष्ममगद्रवम् ।

द्रवेत्यादि । द्रवादिगुणयुक्तं द्रव्यं स्वेदनं भवति । श्लक्ष्णादिगुणयुक्तं च
स्तम्भनम् । श्लक्ष्णस्रक्ष्मद्रवाणां सम्कारसमोद्गादिनैर्नोभयैरुपवमिति न द्रव-
यता ॥

अधुना रसतोऽपि स्तम्भनमाह—

प्रायस्तिक्तं कपायं च मधुरं च समासतः ॥ १९ ॥

प्राय इत्यादि । प्रायः संक्षेपेण तिक्तं कपायं मधुरं च स्तम्भनं भवति । प्रायोग्रहणं क्वचिद् व्यभिचारदर्शनात् । एकेन चकारेण कटुकाम्लव्यणानां स्वेद-
मत्वमुक्तम् ॥ १९ ॥

अनन्तरं प्रासन्निकष्य स्तम्भनस्य सम्यग्योगादिलक्षणमाह—

स्तम्भितः स्याद् बले लब्धे यथोक्तामयसंक्षयात् ।

स्तम्भितः स्यादिति । बले लब्धे जाते सति यथोक्तानां स्तम्भ्याना-
मामयानां क्षयाच्च स्तम्भितो नरः स्यात् । एवं सम्यग्योगो विज्ञेयः ॥

स्तम्भत्वक्स्नायुसङ्कोचकम्पहृद्वाग्धनुग्रहैः ॥ २० ॥

पादोष्ठत्वक्करैः श्यावैरतिस्तम्भितमादिशेत् ।

स्तम्भेत्यादि । स्तम्भोऽङ्गस्तम्भनम् । त्वक् च, स्नायुश्च तयोः सङ्कोचः ।
हृदयादीनां ग्रहेण सम्बन्धः । तत्र स्तम्भादीनां, द्वन्द्वः । स्तम्भादिभिस्तथा पादा-
दिभिः श्यावैरतिस्तम्भितमादिशेत् । एवं स्तम्भनातियोगो विशेषः ॥

स्वेदाविषयान् दर्शयति—

न स्वेदयेदतिस्थूलरूक्षदुर्बलमूर्च्छितान् ॥ २१ ॥

स्तम्भनीयक्षतक्षीणक्षाममद्यत्रिकारिणः ।

तिमिरोदरवीसर्पकुष्ठशोपाढ्यरोगिणः ॥ २२ ॥

पीतदुग्धदधिलेहमधून् कृतविरेचनान् ।

अष्टदग्धगुदग्लानिक्रोधशोकभयान्वितान् ॥ २३ ॥

क्षुत्तृष्णाकामिलापाण्डुमेहिनः पित्तपीडितान् ।

गर्भिणीं पुष्पितां सूतां मृदु चोत्प्रायिके गदे ॥ २४ ॥

न स्वेदयेदित्यादि । अतिस्थूलादीन् न स्वेदयेत् । अतिस्थूलस्य मेदुरत्वात्
स्वेदेन मेदोविलयनादत्यन्तं शरीरक्षोभः स्यात् । ततो रोगोत्पत्तिः । लक्षादीनाम-
तिक्रम्यं भवेत् । यः स्तम्भनीयत्वेनोक्तः सं न स्वेदयेत् । हृद्याकारस्त्वाह—

“रूक्षस्य कार्श्यं स्वेदेन दुर्बलस्य बलक्षयः ।

पित्तक्रोपो मूर्च्छितस्य स्तम्भनीये विरुद्धता” ॥ इति

१. 'भवादितान्' क. पाठः. २. 'वात्ययिके' इति मुद्रितायाः हृदयपाठः.

* क्षामेति क्षामेति पित्तेति व्याख्यातव्या पाठः अत्रापि ।

क्षतक्षीण उरःक्षतवान् । पित्तविकारवान् कामिलादियुक्तः । मद्यविकारी
मदात्ययादियुक्तः । तिमिरामयी च न स्वेदनीयः । तत्रापि पित्तवृद्धिः । अधर-
क्रायस्वेदनादपि पितादेरूर्ध्वप्राप्त्या दृष्टिरोगवृद्धिरित्यर्थः । उदरी दकोदरी ।
तस्य स्वेदेन द्रवीभवन्ति दोषाः । दकोदरिणः स्वेदो निषिद्ध इति कथं ज्ञायते
इति चेद् । उच्यते । समानतन्त्रात् तत्सिद्धिः । तथाहि —

“पाण्डुर्मेही रक्तपित्ता वृद्धार्तः

क्षतक्षीणो मूर्च्छनो जीर्णभक्तः ।

दकोदरी गर्भिणी पानपथ

न स्वेद्याः स्युर्यश्च मर्त्याऽतिसारी ॥” इति

विसर्पकुष्ठशोषेषु धातुक्लेदनं स्यादिति निषेधः । आढ्यरोगो वातशो-
णितं तद्वान् । दुग्धदधिस्नेहमधुषु पीतेष्वजीर्णेषु न स्वेदः कार्यः । पीतक्षीरम्य
स्वेदादुल्लेसः तेनापक्तिः । दध्यादीनामुष्णत्वात् तद्विरोधः । पीतदुग्धादीनां याव-
ज्जरणकालं कृतवमनविरेचनस्यावललाभात् स्वेदो न योज्य इतीन्दुः । कृतविरे-
चनानां शरीरसादभ्रमादयो भवन्ति परिहारदिवसेषु स्वेदात् । अष्टगुदोऽति
सारादिभिः । दग्धगुदः क्षारादिना । ग्लान्यादीनामर्दितेन सम्बन्धः । शुद्धतः
स्वेदादत्यन्तं शरीरग्लानिः । कामिलापाण्डुमतोः स्वेदेन पितातिवृद्ध्या रोगवृद्धिः
यस्मादध्येष्यते ‘पित्तप्रधाना’ इत्यादि । तथा —

“यः पाण्डुरोगी सेवेत पित्तं तस्य कामिलाम् ॥”

इत्यादि । मेहिनस्तु स्वेदेन स्वेदवृद्ध्या रोगवृद्धिः । पित्तपीडिताः पित्त-
प्रकृतयः । गर्भिण्याः स्वेदेन गर्भव्यापत् शरीरक्षोभो वा । पुष्पिताया रक्ताति-
प्रवृत्तिः स्यात् । सूतायाः काश्येम् । मृदु वेति । अत्ययः कृच्छ्रम् । अत्यये भव-
त्यात्ययिकः । एतान् अतिस्थूलादीन् निषिद्धस्वेदानपि आत्ययिके व्याधौ विपू-
चिकादौ सति मृदु किञ्चित् स्वेदयेदेव । उक्तं च —

“प्रतिपिद्धे नरे स्वेदः कार्यः संशुद्धिमिच्छता ।

मात्रया प्रतिपिद्धं तु सुस्विन्नं न कदाचन ॥”

इति ॥

अस्विन्नं स्वेदयेद् धीरः पुनरास्वेदलक्षणात् ।

अतिस्विन्नं हिमै रक्षीर्षोजयेदाहिमागमात् ॥

इति । अन्यत्र च —

स्वेदसाध्ये गदे पुंसि निपिद्धस्वेदने सति ।
अर्तादिगणकरूपनो कार्या स्वेदो तापद्रवात्मकौ ॥

इति ॥

ऊष्मा स्वेदश्चाष्टविधस्तीक्ष्णत्वान्मास्त्रेऽधिके ।
कफोत्पन्ने च कर्तव्यस्तद्वेदांश्च निरोध मे ॥
पिण्डसङ्करनामैको नालीसंस्तरनामकौ ।
धनाश्मकुर्माकूयो च कुटी जेन्ताकमंजितः ॥
पाषाणलोष्टमृत्पिण्डानयोऽलोहादिपिण्डकान् ।
कृत्वाम्निवर्णान् सन्दर्शनाम्नेऽर्धसि निमज्जयेत् ॥
तेनोष्णान्धरच्छेदं श्लेष्ममेदःसमुत्थितम् ।
अग्निमग्नं च शूलतं स्वेदयेदेष पिण्डकः ॥
वसत्रक्षैरबद्धंश्च वातहृद्द्रव्यपिण्डकैः ।
शुसरापायसादीनां पिण्डैर्वा सङ्कराह्वयः ॥
पिण्डेन क्रियमाणत्वादेकत्वमनयोर्मतम् ।
वातप्रद्रव्यसम्पूर्णं घटे वहन्धुपरि स्थिते ॥
पटान्तरं सुधनेसो सुपिरेष ममन्विनम् ।
सन्धेयं च तयोः मन्वि मृदादीरपलेपयेत् ॥
तस्याननं च बध्नायाद् धनैर्धत्वारिभिर्हृदम् ।
द्वारं च शूला कल्पार्थे नाली लोहमयी न्यसेत् ॥
गजशुण्डाप्रसंस्थानामन्यया वा यथेच्छति ।
तया विनिर्गतं वाप्यगासीनं शयितोऽपि वा ॥
शूदीपाद्रज्जुत्वेन नं त्रनं पापते हसी ।
नालीस्वेदोऽयमान्यात संस्तरोज्ञः प्रवदत्ये ॥
वातापत्रभ्रार्दीन् मांसार्दीन् वा यथायथम्
मांसेषु पात्रे सन्नास्रदने रद्धमास्त्रे ॥
गूरे तुगच्छं शूला तम्बोरि शिपायेत् ।
होश्दन्त्यं एवञ्चैव केशोपादिभिर्गृहीतम् ॥

शयीत तस्मिन् संस्तीर्य स्वेदनात् संस्तरः स्मृतः ।
 दग्ध्वा नरायामसमां शिलां पवननाशनैः ॥
 कौष्ठैर्भस्माद्यपोद्यात्र वातघ्नैरवसेचयेत् ।
 द्रवैस्तत्र प्रसार्योक्तां शय्या प्रावृत्तदेहवान् ॥
 शयीत तत्र शयनात् स्वेदोऽश्मघ्नसंज्ञितः ।
 वातघ्नं द्रव्यमुत्काश्य कुम्भ्यामन्य(तः ? त्र)वाथ तत् ॥
 समाश्लिष्य च यः स्वेदो स कुम्भीसंज्ञकोऽथ वा ।
 निधाय कुम्भी भ्रूगते ता, तदूर्ध्वं प्रकल्पयेत् ॥
 आसनं शयनं वात्र स्थितः स्विद्यति ना सुप्तम् ।
 तस्यामयोगुलान् क्षिप्त्वा वह्निवर्णास्तदूष्मणा ॥
 स्वेदश्च कुम्भीसंज्ञः स्यादथ कूप. प्रवक्ष्यते ।
 कूपे वातहरद्रव्यपूर्णदग्धे विधूमके ॥
 द्रवैः काञ्चिकदध्याद्यैरवसिक्ते तदूर्ध्वतः ।
 शय्यां प्रस्तार्य तत्रस्थः सुस्विन्नः स्यात् स कूपजः ॥
 कुटीं नात्युच्चविस्तारामच्छिद्रामुपकल्पयेत् ।
 तद्विधिं वातहृद्द्रव्यैरत्युच्चैः श्लक्ष्णकस्तिकैः ॥
 घनं प्रलिम्पेदेतस्यामुष्णप्रावरणावृतः ।
 तस्यां हसन्तिकाङ्गारवृतायां स्विद्यति स्फुटम् ॥
 कुटीस्वेदोऽयमाख्यातो जेन्ताकोऽतः प्रवक्ष्यते ।
 वास्तुशास्त्रप्रशस्तायां भूमौ पुष्करिणीतटे ॥
 अष्टारत्नारपुकम्य कारयेत् कूटमन्दिरम् ।
 षोडशारत्नविस्तारं तावन्मात्रसमुद्भयम् ॥
 तज्जलाभिमुखद्वारं बहुवातायनावृतम् ।
 मृत्स्नारचितसम्भितिं मसृणीकृतमूलम् ।
 अरून्नुलतिविस्तारां पिण्डी तत्र प्रकल्पयेत् ॥
 अनुभित्तिसमां श्लक्ष्णदेहामाद्वारवर्तनाम् ।
 कूटमन्दिरमध्ये स्यात् सप्तहस्तसमुत्तमम् ॥

श्वासे स्वेद उपयुज्यते तदा श्वासोत्तरेवौषधैः स्वेदो योज्यः । एवं कांसादिष्वपि
स्वै स्वेर्वाच्यम् । तेषां स्वेदानामौषधविभागेन औषधविशेषेणेति हृद्याकारः
॥ २७ ॥

एतन्मिथुनः स्वेद उक्तः । अनेमिथुनस्य स्वेदस्य विषय उच्यते—

स्वेदो हितस्त्वनाग्नेयो वाते मेदःकफाघृते ॥ २७ ॥

स्वेदो हित इत्यादिः । मेदसा कफेन वा पथने आवृते सत्यनाग्नेयोऽग्नि-
सवन्धरहितः स्वेदो हितः । अनाग्नेय इति 'अग्नेर्दक्' इति दक् । ततो नञ्-
समासः ॥

कोऽभावनाग्नेयः स्वेद इत्याह—

निवातं गृहमायासो गुरुप्रावरणं भयम् ।

उपनाहाहवक्रोघभूरिपानधुदातपः ॥ २८ ॥

स्वेदयन्ति दशैतानि नरमग्निगुणादृते ।

निवातमित्यादि । निवातं वातरहितं गृहम् । गुरुप्रावरणं कम्बलरङ्ग-
कादि । भयं भयानकैः खड्गव्यमराजपुरुषदर्शनादिभिः । उपनाहोऽप्यनाग्नेयः,
उपनाहस्य द्वैविध्यात् । तत्र 'उपनाहो वचा किण्व' इत्यादिनाग्नेयः । तत्र तापो-
मितसन्नसनेत्यनुवृत्तेः । अनाग्नेयस्तूपनाहः 'स्निग्धोष्णवीर्यैर्मृदुभिक्षार्मपट्टैरपूतिभि'-
रित्यादिक । हाटकोऽपि वचाकिण्वेत्यादिरूपनाहोऽग्नितापानुवृत्त इत्याह ।
आहवः समरः । पानं मधुपानम् । भूरिपानशब्देन बहुमर्धपानमभि-
प्रेतम् । (क्षुदिति) क्षुत्रिमहः । एतानि दश निवातगृहादीनि अग्निगुणादृते
अग्नियोग विना शक्यैव नरं स्वेदयन्ति ॥ २८ ॥

स्वेदः किमर्थमुच्य इत्याह—

स्नेहविलम्बाः कोष्ठगाश्चातुगा वा

स्रोतोलीना ये च शाखास्थिसंस्थाः ।

दोषाः स्वेदैस्ते द्रवीकृत्य कोष्ठं

नीताः सम्यक् शुद्धिभिर्निर्द्ध्यन्ते ॥ २९ ॥

स्नेहविलम्बा इत्यादि । अनेन स्वेदफल निर्दिशन् उपदिशन्
आत्मतन्त्रपुच्छि दर्शयति — ये दोषा वातादयः कोष्ठस्थाः ते स्नेहविलम्बाः
शुद्धिभिर्भक्ष्यमाणाभिर्धमनविरेचनलक्षणाभिर्निर्द्ध्यन्ते निष्कास्यन्ते । ये पात्रपु-
रुक्तादिषु गताः स्वैभ्य स्थानेभ्य, तथा ये स्रोतोलीनाः सातसि

गतास्तथा ये च शाखास्थियु बाह्यादिगलकास्थियु स्थिताम्ते सर्वे
 अनन्तरोक्तप्रकारेण स्नेहेन विलन्नाः शुद्धियोग्यत्वमापादिताः सन्तो
 यथोक्तेन स्वेदेन द्रवीकृत्य शाखादिभ्यः कोष्ठं नीताः प्रापितास्ततः कोष्ठाद्
 वक्ष्यमाणाभिः शुद्धिभिर्निर्द्ध्यन्ते । शाखास्थिग्रहणं तत्स्थेषु दोषैप्यत्यन्त-
 स्वेदयोग्यताप्रतिपत्त्यर्थम् । अथवा धातुगा ये वृद्ध्या कोष्ठाद् धातुषु गताः ।
 शाखास्था ये धातुष्वेव स्थिताः कोषं याताः । अत्राप्यस्थिग्रहणं प्राधान्यार्थम् ।
 बाह्यादिगलकानां ग्रहणम् एषां दोषाणां कोष्ठानयनम् । वाशब्दः प्रकारवार्त्ता ।
 ये च कोष्ठाद् धातुगा वा ये च स्रोतोलीनाः ये च शाखास्थिसंस्था एते दोषाः
 स्नेहविलन्नाः स्वेदेन द्रवीकृत्य कोष्ठं नीताः सम्यक् शुद्धिभिर्निर्द्ध्यन्ते । सम्यक्
 शब्दस्योभयत्राप्यन्वयः । अन्ये त्वाहुः— ये पूर्वं कोष्ठगा धातुगा वा मृत्वा
 पश्चात् तेभ्यः स्रोतस्सु लीना ये च शाखास्थिष्वेवात्यन्तमवस्थिता उभयेऽपि
 ते स्नेहविलन्नाः स्वेदैर्द्रवीकृत्य कोष्ठं नीताः सन्तः शुद्धिभिर्निर्द्ध्यन्ते । न केवलं
 कोष्ठात् प्रसृतानामेव पुनः कोष्ठानयनं धातोश्च प्रसृतानां शाखास्थिसंस्थानां चेति
 मनीषा ॥ २९ ॥

इति श्रीदाक्षपित्रितयिरचितायां हृदयबोधिष्याया
 सप्तदशोऽध्यायः ।

अथाष्टादशोऽध्यायः ।

रिन्गभस्विभंगरीरस्य शुद्धिः कार्पेति सम्प्रति ।

विधानमुच्यते चापु सखसोपाद् यमिरेकया ॥

यत्रेण दोषहरणं यमनं तद्विरेचनम् ।

शुदेन दोषधपङ्कटभयं रेकसंज्ञितम् ॥

अद्वतच्छेप्मणो रेकादुरःस्थो गमित ५४ ।

अग्न्यापारंभवच्छायं बहिमान्नायं कल्पते ।

पक्रान्तता विरेकस्य अक्षणं न्यु फले हृते ॥

अन्यथा प्रयमाद् वेगाद् प्रमृति स्याद् ५५ ॥ ४

इति पूर्वं करहरणार्थमाह—

अथातो यमनविरेचनविधिमध्यायं च्याग्न्यास्यामः ।

१. 'स्यादथास्याम इति इ रमादुपनिषादको महर्षयः' क. पठ.

होटकस्त्वाह— पूर्वेऽध्याये “दोषाः शुद्धिभिर्निर्द्दिश्यन्ते” इत्युक्तम् ।
इदानीं तेषां वमनविरेचनवस्त्यादिसंज्ञकानां निर्देशः क्रियते । तत्र च वमनविरे-
चनयोर्दोषस्थानस्यैकत्वेनैकरूपत्वादेकस्मिन्नध्याये निर्देशः । यच्छरीरपूर्वभागा-
न्मुखेन दोषनिर्हरणं तद् वमनशब्दवाच्यम् । द्रष्टव्ये वमनकार्ये कारणोपचारात् ।
यदधो भागाद् गुदेन दोषनिर्हरणं तद् विरेचनाख्यम् । वमनं च विरेचनं च
तयोर्विधिः । तत्र यद्योदेशस्तथा निर्देश इति पूर्वं वमनविधिमाचष्टे । अथवा
विरेकात् पूर्वं वमनस्योपन्यासो हृत्कफस्य, हि सम्यग् विरेको भवति तथा
चोक्तं—“ विरिच्यते, मन्दकफस्तु सम्यक्” इति ॥

कफे विदध्याद्दमनं संयोगे वा कफोत्वणे ।

तद्वद्विरेचनं पित्ते

कफ इत्यादि । श्लेष्मणि केवले वृद्धे तद्विकारेषु च छर्दनं कुर्यात् ।
संयोगे वा कफोत्त्रण इति । वाशब्दः समुचये । उद्विक्तकफे संसर्गे च वातकफे-
पित्तकफे वा वमनं कुर्यात् । तद्वदित्यादि । यथा कफे कफाधिके वा संयोगे
वमनं कुर्यात् तथैव पित्ते केवले पित्तोत्त्रणे वा संयोगे विरेचनं कुर्यादिति
तद्वच्छब्दस्यार्थः ॥

केभ्यो वमनं देवमित्याह — ।

विशेषेण तु वामयेत् ॥ १ ॥

नवज्वरात्तिसाराधःपित्तासृग्राजयाक्षिणः ।

कुष्ठमेहापचीग्रन्थिश्लीपदोन्मादकासिनः ॥ २ ॥

श्वसहृल्लासवीसर्पस्तन्यदोषोर्ध्वरोगिणः ।

विशेषेण त्वित्यादि । विशेषेण पुनर्नवज्वरात्तिसारादीन् वामयेत् ।
नवज्वरादयः षोडश विशेषेण वमनयोग्याः । अन्ये चारोचकविषूचिकाजीर्णादयो
बहवो वाग्याः । नवज्वरादीनां द्वन्द्व इतिश्च । स्तन्यदोषा बालामयोक्ताः ॥

अवाभ्या गर्भिणी रूक्षः क्षुधितो नित्यदुःखितः ॥ ३ ॥

बालवृद्धकृशस्यलहृद्रोगिक्षतदुर्बलाः ।

प्रसक्तमथुष्ठीहृतिमिरक्तमिकोष्ठिनः ॥ ४ ॥

ऊर्ध्वप्रवृत्तवाय्वसृदत्तवस्तिहतस्वराः ।

मूत्राघात्यदरी गुल्मी दुर्बमोऽत्यग्निरश्मः ॥ ५ ॥

उदावर्तभ्रमाष्ठीलापार्श्वहृत्वातरोगिणः ।

अवाभ्या इत्यादि । गर्भिण्यादय अंवाभ्याः । चाभ्यावाभ्यत्व
 युक्तिः सङ्ग्रहोक्ता द्रष्टव्या । “विहितप्रतिपिद्धेषु प्रवर्तननिवर्तने कार्ये ।”
 तत्रोपपत्तीनां निरूपणम् । ऐहिकार्थविधानस्य निषेधस्य युक्तिहीनचिन्तने
 न क्षतिः काचिदिति संप्रहविस्तरः । अर्शासि, विचन्ते यस्य सोऽर्शसः ।
 “अर्श आदिभ्योऽचु” । अरुणदत्तस्त्वाह—‘तत्र गर्भिण्या वमनाद् गर्भन्यापद्
 आमगर्भमंशशाश्च दारुणरोगस्याधोरक्तपित्तादेरुद्भूतिः । रूक्षस्य वायुर्वाग्धनुह-
 स्तादीनां परायत्तीकरणं अद्भ्रमहणं च कुर्यात् । क्षुधितस्य वायुना क्षुधितश-
 रीरत्वात् बलक्षयः स्यात् । बालादीनामौपध्वलाक्षमत्वाद् बल्योपरोधः स्यात् ।
 हृदोगिपमृतीना हृदयोपरोधः । प्रसक्तच्छर्दीनामुदानो वायुरुत्क्षिप्य प्राणानपि
 हिंस्यात् । एवमन्येष्वपि यथायोगरोगोद्भवश्चिन्त्यः’ इति ॥

ऋते विपगराजीर्णविरुद्धाभ्यवहारतः ॥ ६ ॥

ऋत इत्यादि । गर्भिण्यादीनामपि निषिद्धवमनानां विपाद्यभ्यवहारे सति
 वमनं विधेयमेव । शीघ्रतरविकारित्वादेया विपादीनाम् । विपाद्यभ्यवहारमन्तरेणै-
 तेऽवाभ्याः ॥ ६ ॥

प्रसक्तवमथोः पूर्वं प्रायेणामज्वरोऽपि च ।

धूमन्तैः कर्मभिर्वर्ज्याः सर्वैरेव त्वजीर्णिनः ॥ ७ ॥

प्रसक्तवमथोरिति प्रमश्रोक्तिः । प्रसक्तवमथुः प्रततप्रवृत्तार्दिः तस्य
 पूर्वं पुरः स्थिता ये गर्भिण्यादयो दुर्बलान्तास्तथा आमज्वरश्च ते धूमन्तैः
 कर्मभिः वमनविरचनास्थापनानुयासनस्यधूमैः प्रायेण वर्ज्यास्त्याज्याः न केवलं
 वमनेनेति । धूमन्तप्रहणं गण्डूपादिकर्मणः परिहारार्थम् । प्रायोप्रहणम् अष्ट-
 नभासाया गर्भिण्या निरूहावर्ज्यत्वसूचनाय । तथा सद्योभुक्तज्वरितस्य ततो
 वमनानुज्ञानार्थम् । अथवा प्रायोप्रहणं स्थिरगर्भाया गर्भिण्या निरूहानुज्ञानाय ।
 अपिचशब्दो विशेषनिषिध्यज्ञकः कन्याधिदामज्वरावस्थाया वमनं शम्यते इति ।
 वक्ष्यति च ‘तत्रोल्लूटे समुद्धिष्टे’ इति । सर्वैरित्यादि । तुशब्दो विशेषे । अजी-
 र्णिनः सर्वैरेव वमनादिभिर्गण्डूपादिभिश्च त्वेदकन्याभ्यन्नादिभिश्च वर्ज्याः ।
 आमशोषमयान् तौमनाटयो न सेज्या इत्यर्थः । तथा चोक्तम्—“अमसन्नोऽ
 न्नो नालं वक्तुं शोषोपधाशनम्” इति । अत्रापि प्रायोप्रहणमनुवर्तते । मथोऽजी-
 र्णिनो हि वमनमनुज्ञामेव । तन्नं हि—“अजीर्णां तु सर्वैरेव वमनवर्ज्यैः परिह-

तेष्व्यः आमदोषभयात् । नवज्वरश्च दोषस्तम्भभयादिः । हृद्याकारस्तु वमन-
स्याजीर्णे विधानाद् वमनवर्जितैः सर्वैर्वर्ज्या इति सिध्यतीति वदन् प्रायोमहण
नानुवर्तयति ॥ ७ ॥

इदानीं विरेचनसाध्या कथ्यन्ते—

विरेकसाध्या गुल्मार्शोविस्फोटव्यङ्गकामलाः ।

जीर्णज्वरोदरगरच्छर्दिग्नीहहलीमकाः ॥ ८ ॥

विद्रधिस्तिमिरं काचः स्यन्दः पक्काशयव्यथा ।

योनिशुक्राशया शोभाः क्रोष्टगाः कृमयो व्रणाः ॥ ९ ॥

वातास्रमूर्ध्वगं रक्तं मूत्राघातः शकृद्ग्रहः ।

वाम्याश्च कुष्ठमेहाद्याः

विरेकेत्यादि । गुल्मादयो विरेकसाध्या विरेकेण साध्या उपक्रम्या । पक्का-
शये व्यथा पक्काशयव्यथा । वाम्याश्चेति । च समुच्चये । ये च कुष्ठमेहाद्याः वाम्य-
प्रकरणे वमनार्हा उक्ता ते च विरेच्या । वाम्याश्चेति वा पाठ ॥

न तु रेच्यो नवज्वरी ॥ १० ॥

अल्पाग्न्यधोगापित्तस्रक्षतपाय्रतिसारिणः ।

सशल्यास्थापित्तभ्रूस्कोष्ठातिस्निग्धशोषिणः ॥ ११ ॥

नत्वित्यादि । तुरवधारणे । नवज्वरी न तु रेच्यः नैव विरेच्यः । तस्य
द्वि विरेचनमपक्वान् दोषान् निर्हरद् वातकोपायैव स्यात् । यथा किलावस्भाव-
शाद्यक्ष्मादीनां मृदुविरेच्यत्व तथा न नवज्वरस्येति च तुशब्दार्थः । तथा
पठिष्यति ।

बलिनौ बहुदोषस्य स्निग्धस्विन्नस्य शोषनम् ।

ऊर्ध्वाधो यक्ष्मिण तुर्याद् ॥

इति । तत्रातीसारस्याप्यधमेष्यते —

‘अपि चाधमानगुरुताशूलमैमित्यकारिणि प्राणदा प्राणदे’त्यादिना । एव
नवज्वरस्य स्वरूपविरेच्यत्व न कृत्वाचिदर्पाति । हृद्याकारोऽप्याह—तुरवधारणे ।
अतिसारादीनां त्रयाणां कदाचिद् विरेचनमीपद्रनुजायते न त्वामज्वरस्येति ।

अल्पान्यादयः शोष्यन्ता न विरेच्याः । तत्रारूपामिरूपवत्त्वाद् भेषजत्रलं न सहते । अधोरक्तपित्तारिणावतिप्रवृत्त्या हन्यात् । क्षतपायुः क्षतगुदः तस्य प्राणोपरोधकर्त्ता रुजां जनयेत् । सग्नस्यस्य क्षते वायुराश्रितो जीवितं हन्यात् । आस्यापित्तस्य भेषजवैगासहनाद् बलोपरोधः स्यात् । क्रूरकोष्ठस्यौषधोद्धता दोषा म्रमवर्तमाना हृदयशूलपर्वभेद्राहमूर्च्छादीन् जनयेयुः । अतिस्निग्धस्य चात्तियोगभयं स्यात् । शोषिणः क्षीणधातुतया मलजलत्वान्मलक्षये देहनाशः स्यादिति निषेधः ॥ ११ ॥

इदानीं भवनविरेचनको प्रयोगश्चमः प्रदर्शयेते—

अथ साधारणे काले स्निग्धस्निग्धं यथाविधि ।

श्रोत्रांम्यमुत्क्लिष्टकफं मत्स्यमापतिलादिभिः ॥ १२ ॥

निशां सुप्तं सुजीर्णान्नं पूर्वाह्ने कृतमङ्गलम् ।

निरन्नमीपत्स्निग्धं वा पेयया पीतसर्पिषम् ॥ १३ ॥

पृष्ठबालात्रलकलोचिभीरून् रोगानुरोधतः ।

आकण्ठं पापयेन्मद्यं क्षीरमिक्षुरसं रसम् ॥ १४ ॥

यथाविकारविदितां मधुसैन्धवसंगुताम् ।

कोष्ठं विभज्य भेषज्यमात्रां मन्त्रापिमन्त्रिताम् ॥ १५ ॥

ब्रह्मदक्षाश्विस्त्रेन्द्रभूचन्द्रार्कानिलानलाः ।

ऋषयः सौषधिग्रामाः भूतसहस्राश्च पान्तु वः ॥ १६ ॥

रसायनमिवर्षीणाममराणामिवांशृतम् ।

सुधेयोत्तमनागानां भेषज्यमिदमस्तु ते ॥ १७ ॥

ओं नमो भगवते भेषज्यगुरवे वैश्यप्रमराजाय तथागतायाऽर्हते सम्यक् सम्युद्भाय । तद्यथा—ओं भेषज्ये भेषज्ये महामेषज्ये सम्युद्गते स्वाहा ।

प्राङ्मुहं पापयेत् पीते सुहृतेमनुपालयेत् ।

तन्मना जागृह्णात्प्रसेकः हृद्दयेत्ततः ॥ १८ ॥

अङ्गुलिभ्यामनायस्तो नालेन मृदुनाथवा ।

गलताल्वरुजन्वेगानप्रवृत्तान् प्रवर्तयन् ॥ १९ ॥

प्रवर्तयन्प्रवृत्तांश्च जानुतुल्यासने स्थितः ।

उभे पार्श्वे ललाटं च चमतश्चास्य धारयेत् ॥ २० ॥

अथेत्यादि । अथेति मङ्गले । प्रत्यवायवाहुल्यान्मङ्गलवचनम् । पञ्चकर्माणां व्यापद्रवहुलत्वादातिमङ्गलपरेण पुरुषेण भवितव्यमिति ज्ञापनार्थोऽथशब्द इति हृद्याकारः । वाम्यावाम्यज्ञानादनन्तरमित्यन्ये । साधारणे श्रावणादौ काले यथाविधि स्नेहस्वेदाध्यायोक्तक्रमेण, स्निग्धस्त्रिंशं पुरुषं भेषज्यमात्रां प्राङ्मुखं पाययेदिति वक्ष्यमाणेन सम्बन्धः । 'प्राङ्मुखमासीनमातुरमौषधमात्रां पाययेत्' इति योग इति हृद्याकारः । साधारण इति स्वस्थवृत्तौपलक्षणम् । आतुरवृत्ते तु व्याध्यादिवशाद् वमनमाचरेत् तत्कालाधनुरूपेणैव विधानेन । किं भूतमातुरं पाययेदित्याह—श्लो वाम्यं प्रातर्वमनाहं मत्स्यादिभिरुत्क्रिष्टकफम् । उत्क्रिष्ट इत्यन्तर्भावितप्यर्थत्वाद् उद्धेशितः स्थानाच्चलितः कफो यस्य सः उत्क्रिष्टकफः । श्लोवाम्यमित्यनेन वमनात् पूर्वमेकमहः श्लेष्मोत्वलेशकान्प्रयोगं दर्शयति । वम्यमिति पाठे 'अहं वृत्त्यतृचश्च' इति अर्हाथं 'पौरदुपधादि'ति यत् । तिलादिभिरित्यादिशब्देन प्राग्यानूपोदकमांसारसंयुतफलशाकादयो गृह्यन्ते । तथा निशां सुप्त सकला रात्रि सुप्तमित्यर्थः । 'कालाध्वनो'रिति त्रितीया । अत एव यथोचितं सकलनिशास्वापो लक्ष्यते । तथा सुप्त जीर्णमन्नं यस्य तम् । कदा पाययेत्—पूर्वाह्ने । किंभूतम् । कृतं मङ्गलं यस्य तम् । मङ्गलमित्युपलक्षणम् । कृतदेवद्विजगुरुवृद्धावर्चनमपीति द्रष्टव्यम् । कृतहोमबलिप्रायश्चित्तस्वस्तिवाचनमिति च । हृद्याकारस्तु कृतमङ्गलमिति अथशब्दघोतितमेवावश्यकर्तव्यमिति ज्ञापनार्थमुक्तमित्याह । तथा निरन्नागकृताहारं तस्मिन् दिवसेऽन्नमनुपसेव्यमित्यर्थः । आतुरवशात् किञ्चित् स्निग्धम् । कथमित्याह—पेयया पीतघृतम् । हृद्याकारोऽप्याह—ईषत् स्निग्धमिति—यद्यसम्यक् स्निग्धः तं पेयया मण्डेन सह पीतघृतं पाययेदिति सम्बन्ध इति । पाठ्यकारस्तु—ईषत् स्निग्धं वा पेयया पीतसांपिंपमित्यनेन सुरादिविशेषमुद्दिश्य सर्पिणा सह पेयां पीत्वा श्लेष्माणमुत्त्वलेशयेदित्यर्थ इत्याह । निरन्नमिति क्रियाविशेषण वा । सिक्थरहितं यथा भवति तथा पेयया पीतसांपिंपमित्यर्थः । तथासौ वम्यो वृद्धो बालो वा दुर्बलो वा बलीबो वा मीरवा भवति तदा रोगा-

नुरोधादाकण्ठमात्तिमात्रं मद्यादिकानामन्यतमं पाययेत् । अनन्तरं भैषज्यमात्रां पाययेत् । आकण्ठग्रहणं बहुत्वोपलक्षणार्थम् । मद्यमित्युपलक्षणम् । यूपतत्कर्तुपोदकद्वयागमण्डान् पायितानित्यर्थः । सद्यग्रहेऽप्युक्तं—‘भीरुकृशवालसुकुमारान् वा दोषानुरोधेनाकण्ठं पीतयूपेक्षुरसमासमघादीनामन्यतमम्’ इति । किंभूतां मात्रां, यथाविकारं विहिता रोगानुसारेण साधिताम् । तथा मधुमैल्पवाभ्यां संयुताम् । किं कृत्वा? मृद्धादिभेदेन कोष्ठं विमज्ज्य विचार्य मृदुमध्यवृत्तलक्षणं कोष्ठं विचार्य । श्लेष्माधिक्येन मृदुत्वं, श्लेष्ममध्यत्वेन मध्यत्वं, कफहीनत्वेन कूरत्वमिति बोध्यम् । ‘श्लेष्मोत्तरश्छर्दयते क्षुद्रःस्वम्’ इति वचनात् । किंभूताम् । मन्त्रैरभिमन्त्रिताम् । तानेव मन्त्रानाह—ब्रह्मेत्यादिना । ब्रह्मेत्यादि वेदवादिमन्त्रः । ओं नम इत्यादि सौगतः । संग्रहे चोक्तं—इत्येवमभिमन्त्र्योदरमुग्धः प्राद्मुखमातुरं पाययेत् इति । स्वस्थवृत्तपक्षे आतुरग्रहणं तत्कालवस्थया व्याख्येयमितीन्दुः । हृद्याकारोऽपि—प्राद्मुखमासीनमातुरमौषधमात्रा पाययेदित्याह ॥

पीति सत्यौषधे आतुरस्तन्मना वमनगतचित्तो मुहूर्तं नाटिक्काद्वयमनुपालयेत् प्रतीक्षेत । न किञ्चित् कुर्वाणो मुहूर्तमासीत् । पीतमिति वा पाठः । भैषज्यमात्रा पीतं सन्तमातुरं मुहूर्तं तन्मना अनुपालयेदिति । सतोऽनन्तरमातुरो जातहृष्टासप्रसेकः सन् छर्दयेत् । हृष्टासो हृदुपरोषः । प्रसेको निर्धौवनम् । कथं वगेत् । अङ्गुलीभ्यामथवा उत्पलकुमुदैरण्डजेन मृदुना नालेन वमेत् । कौटुक । अनायस्तः अनायासेनेत्यर्थः । कथम् । गलश्च तादृ च तदरुजन् अपील्यन् । तथा अप्रवृत्तान् वेगान् न प्रवर्तयन् स्वयं प्रवृत्तांश्च वेगानुन्मुखीभूतान् प्रवर्तयन् । जानुप्रमाणे पीठे उपविष्टः । अस्य चातुरस्य छर्दयतो द्वे पार्थे ललाटं च धागयेत् । परिचारक इति शेषः ।

प्रपीडयेत्तथा नाभिं पृष्ठं च प्रतिलोमतः ।

नाभिं च प्रपीडयेत् पृष्ठं च प्रतिलोमेन पीडयेत् ॥

कफे तीक्ष्णोष्णकटुकैः पित्रे स्वादुहिमैरिति ॥ २१ ॥

वमेत्स्निग्धाम्बुलवणैः संसृष्टे मरुता कफे ।

कफ इत्यादि । इत्युक्तप्रकारेण कफे तद्विषणोष्णकटुकैर्द्रव्यैर्वमेत् । पित्ते पित्तयुक्ते श्लेष्मणि स्वादुहिमैः स्वादुशीतेर्वमेत् । वायुना युक्ते कफे स्निग्धाग्ल-
एणैर्वमेत् ॥

किमपि छर्दयेदित्याह—

पित्तस्य दर्शनं यावच्छेदो वा श्लेष्मणो भवेत् ॥ २२ ॥

पित्तस्येत्यादि । व्याध्यादिवलापेक्षया यावत् पित्तदर्शनं स्यात् श्ले-
ष्मणो वा छेदोऽन्तं स्यात् तावद् वमेत् ॥२२॥

हीनवेगः कणाधारीसिद्धार्थलवणोदकैः ।

वमेत्पुनः पुनः

हीनवेग इति । हीनवेगं स्तोकप्रवृत्तदोषो नूर । कणादिभिरसकृद् वमेत् ॥

तत्र वेगानामप्रवर्तनम् ॥ २३ ॥

प्रवृत्तिः सनिबन्धा वा केपलस्यौषधस्य वा ।

अयोगस्तेन निष्ठीवकण्ठकोठज्वरादयः ॥ २४ ॥

निर्विचन्द्रं प्रवर्तन्ते कफपित्तानिलाः क्रमात् ।

सम्यग्योगे

तत्रेत्यादि । तेषु सम्यग्योगायोगातियोगेषु मध्ये यद् वेगानामप्रवर्तनम्
असावयोगः । अयोगलक्षणमित्यर्थः । सनिबन्धा च या प्रवृत्तिर्वेगाना स्वस्य
स्वरूपमागमनं सोऽप्ययोगः । अथवा केपलस्य दोषादिरहितस्यौषधस्य
प्रवृत्तिः सोऽप्ययोगः । तेन वमनायोगेन निष्ठीवाद्यो जायन्ते । स्युरिति वा ॥

सम्यग्योगे तु कफपित्तानिला निर्विचन्द्रं नि सत्र प्रवर्तन्ते । आगमो

हि —

‘क्रमात् कफः पित्तमथानिलश्च

यस्यैति सम्यक् स तु वान्त इष्टः’ ।

इति ॥

अतियोगे तु फेनचन्द्रकरक्तवत् ॥ २५ ॥

वमित क्षामता दाहः कण्ठशोषस्तमो भ्रमः ।

धोरा वाय्वामया मृत्युः जीवशोणितनिर्गमात् ॥ २६ ॥

अग्नेयोगे तु पुनः फेनचन्द्रकरक्तवद् वमितं वस्तु भवति । फेनश्च
चन्द्रकं च रक्तं च तानि विद्यन्ते यस्य वमितस्य तदेवम् । तथा क्षामतादयश्च
भवन्ति । तमस्तिमिरदर्शनम् । दारुणाश्च वातरोगाः तथा जीवाल्यस्य रक्तस्य
निर्गमादतिप्रवृत्त्या मृत्युर्वा भवति ॥ २६ ॥

सम्यग्योगेन वमितं क्षणमाश्वास्य पाययेत् ।

धूमत्रयस्यान्यतमं स्नेहाचारमथादिशेत् ॥ २७ ॥

सम्यग्योगेन वमिते सति गृह्णतमाश्वास्य च शीतवातादिना धूमत्रयस्या-
तुराद्यपेक्षया मृदुमध्यतीक्ष्णास्यस्य धूमस्यान्धतममेकं शिरश्शुद्धये च पाययेद्
वैद्यः । चक्षुषी चाञ्जयेन्मधुना । यथाह—

‘सम्यग्योगेन वमितो हृदयक्षोभशान्तये ।

अक्षमात्रं पिबेत् क्लृप्तं द्राक्षाया मधुकस्य वा ॥

शिरःशुद्धये पिबेद् धूम चक्षुषी मधुमाञ्जयेत् ।

वमनाञ्जलितो दोषस्तथा समुपशाम्यति ॥’

इति । अथानन्तरं स्नेहाचारम् ‘उष्णोदकोपचारी स्यादि’त्यादिकमादिशेत्
॥ २७ ॥

ततः सायं प्रभाते वा क्षुद्धान् स्नातः सुखाम्बुना ।

भुञ्जानो रक्तशाल्यन्नं मजेत्पेयादिकं क्रमम् ॥ २८ ॥

तत इत्यादि । तत ऊर्ध्वमग्निबलापेशमा तस्मिन्नेवाहनि सायमपराह्णे
भोजयेत् । प्रभाते वापरम्भिन् वाहनि पूर्वाह्णे । यद्यातुरस्याग्निर्बलवान् ततः साया-
ह्णे भोजयेत् यदि वा स्वल्पबलस्ततो द्वितीयेऽह्नीत्यर्थं । क्षुद्धान् बुभुक्षितः प्रसस्त-
बुभुक्षवानित्यर्थः । प्रशंसाया मनुबन्ध म्मर्यते—

‘मूमनिन्दाप्रशंसास्तु नित्ययोगेऽस्तिशामने ।

संसर्गेऽस्तिविवशायाम् भवन्ति मनुवादयः’ ॥

इति । सुखाम्बुना स्नातः उष्णोदकेन पाणिपक्तिगात्रः रक्तशाल्यन्नं पूर्वं मुत्रानः
रक्तशाल्यन्नण्डुलसंबन्धयन्नं पूर्वं भुञ्जानः पेयादिकं क्रमं मजेदिति योगः । पेया-
न्नादिः प्रथमं यन्नं क्रमस्य स पेयादिकं । क्रमः पणिपाटिः । आनुपूर्वीत्यर्थान्तरम् ।
क्रमो नाम न च्यतन्नः किन्तु पत्रार्थान्तरमापेभः । अत्र तु पेयादिकमपेक्षते ।
केनिन्न रक्तशाल्यन्नहणमुपलक्षणम् । अन्यत्रपि लघुशाल्यन्नादिकं भोज्यमेते-

त्याहुः । केचित् तु—

‘ततः सायं प्रभाते वा क्षुद्धान् खातः सुन्वाम्बुना ।

पुराणरक्तशालीनामस्नेहलवणोषणम् ।

भुञ्जानो रक्तशाल्यन्नं भजेत् पेयादिकं क्रमम् ।’

इति पठन्ति । अस्य व्याख्या—तत ऊर्ध्वमग्निबलापेक्षया तस्मिन्नेवाहृति सायमपरा-
हे द्वितीये वा दिवसे प्रभाते पूर्वाह्ने क्षुद्धान् भक्षस्तबुमुक्षः सुन्वाम्बुना खातः पेया-
दिकं क्रमं भजेदिति योगः । किमुपादानं पेयादिकमित्यत्राह—पुराणरक्तशालीनां
पुराणा वर्षं स्थिताः वर्षमुपिताः । तेषां रक्तशालीनां तण्डुलैः कृतं पेयादिमस्नेहल-
वणोषणं स्नेहादिरहितम् । कीदृशो रक्तशाल्यन्नं भुञ्जानः रक्तशालितण्डुलान्नं
नित्यमभ्यवहरन् रक्तशालीनां पेयादिकं क्रमं भजेदिति योगः । ‘भुञ्जान इत्यत्र
भुञ्जिष्यन्निति च संबन्धः शान्तोऽर्थः’ । सात्म्यप्रदर्शनार्थमिति केचित् । तेना-
यमर्थः—रक्तशालीनामन्नं भुञ्जानो रक्तशालीनां पेयादिकं क्रमं भजेत् कलमपष्टि-
कादीनामन्नं भुञ्जानस्तेषामिति । उक्तवाच्य—‘ततोऽग्निबलं क्षुधां चावेक्ष्य साया-
हेऽपरे वाहि सुखोदकपरिषिक्तं पुराणानां रक्तशालितण्डुलानां सुसिद्धसिन्धुमन्-
स्नेहलवणकटुकमृषस्नेहलवणकटुकं वा द्रवप्रायमुष्णोदकानुपापानं प्रातः प्रातरुप-
युञ्जानो विधिमिममपेक्षेत’ इति । विलेप्याः प्रभृति उष्णोदकानुपापानमन्यत्रापि
विहितम् । अग्निवृद्धयर्थमन्नजीर्त्यर्थं च—

‘उष्णं वारि पिबेदन्ने विलेप्यादौ विशुद्धिषु ।

कफोच्छेदाय वृद्धयर्थमग्नेरन्नस्य पक्तये ॥’

इति ॥ २८ ॥

अधुना तमेव पेयादिकं क्रमं भक्षणाविवेचनयाधारणमाह—

पेयां विलेपीमकृतं कृतं च

यूपं रसं त्रीनुभयं तथैकम् ।

क्रमेण सेवेत नरोऽन्नकालान्

प्रधानमध्यावरणशुद्धिः ॥ २९ ॥

पेयामित्यादि । प्रधाना च मध्या चावग च प्रधानमध्यावराः ।
प्रधानमध्यावराश्च ताः शुद्धयन्तामि शुद्धः प्रधानमध्यावरणशुद्धिः ।
प्रधानशुद्धिशुद्धो मध्यशुद्धिशुद्धो अन्नशुद्धिशुद्धश्च । नरोऽन्नकालं क्रमेण गथा-
संख्यं त्रीनुभयकालान् उभयं चान्नकालमेकं चान्नकालं पेयादीन् पञ्च

क्रमेण सेवेत । प्रधानशुद्धिशुद्धस्त्रीनन्नकालान्, मध्यशुद्धिशुद्धो द्वावन्नकालौ, अवरशुद्धिशुद्ध एकमन्नकालं पेयां भजेदिति क्रमशः चार्थः । विलेप्यादिष्वप्येवं योज्यम् । तेनैतदुक्तं भवति । भोजनं हि प्रत्यहमुभयकालं प्रतिष्ठितम् । तत्र यः प्रधानरूपया वक्ष्यमाणलक्षणया शुद्धया शुद्धः स प्रथमे दिवसे सायमेकमन्नकालं पेयां सेवेत उपयुञ्जीत । द्वितीये दिवसे द्वावन्नकालौ पेयानुपयुञ्जीत । एवं त्रीनन्नकालान् पेयोपयुक्ता भवति । ततस्तृतीये दिवसे द्वावन्नकालौ चतुर्थे दिवसे प्रातरेकमन्नकालं च विलेपी सेवेत । एवं त्रीनन्नकालान् विलेप्युपयुक्ता भवति । पेया यवागूः । सा तु समण्डा प्रविरलसिक्ता च । विलेपी भर्षाणमण्डा संहतसिक्ता च । तथा चतुर्थे दिवसे सायमेकमन्नकालम् अकृतग्रं सेवेत । पञ्चमे द्वावन्नकालावकृतग्रं सेवेत । षष्ठमेकतो यूपस्त्रीनन्नकालानुपयुक्तो भवति । षष्ठे दिवसे द्वावन्नकालौ सप्तमे दिवसे प्रातरेकमन्नकालं च कृतं ग्रं सेवेत । एवं कृतग्रं यूपस्त्रीनन्नकालानुपयुक्तो भवति । सप्तमे सायमेकमन्नकालम् अष्टमे द्वावन्नकालौ च मांसरसं सेवेत । एवं मांसरसजीनन्नकालान् सेवितो भवति । इति प्रधानशुद्धिशुद्धस्य पेयादीनां क्रमेण प्रत्येकमन्नकालत्रयसेवने क्रमः । एवं मध्यशुद्धिशुद्धेऽप्येव पेयादयः क्रमेण प्रत्येकमन्नकालत्रयमासेन्याः । तथा स्वल्पशुद्धिशुद्धेऽप्येव पेयादयः क्रमेणैकमन्नकालमासेन्याः । इत्याकारोऽप्याह—प्रधानशुद्धया आद्यदोषनिर्हरणलक्षणया मध्यशुद्धया अर्धादकहरणलक्षणया अवरशुद्धया प्रस्थलक्षणया शुद्धो यथासंख्यं त्रीन् द्वौ एकमन्नकालान् सेवेत पेयादीन् । तत्र प्रधानशुद्धो सप्तभिर्दिनेः प्रकृतिभोजनप्राप्तिः । तथा रि—त्रिष्वन्नकालेषु पेया त्रिष्वन्नकालेषु विलेपी त्रिष्वसंमृतौ यूपाम्निषु संस्कृतध्व त्रिषु रसा इति पञ्चदशान्नकाला मताभिर्दिनेः प्राप्यन्ते । अष्टमे च दिने प्रकृतिभोजनम् । नवमे च दशमे दशमिन्नकालैः षष्ठे दिने प्रकृतिभोजनप्राप्तिः । अधमे पद्यभिरन्नकालैः तृतीयेऽदि प्रकृतिभोजनप्राप्तिरिति । स्नेहलवणादियोगः कृतत्वं तत्राहित्यमटनत्वम् । उक्तं च—

‘साग्नेः सखेहलवणैः शुष्ठीभरिचहिष्गुभिः ।

सोयोगः कृता श्रेया तत्राहित्यादसंस्किया ॥

पृतेन दाडिमाग्नेन संगवेन च संस्किया ।

शुद्धिक्ता रसादीनां न तीक्ष्णैस्तत्र संस्किया ॥

इति । अथवा एवं योजना— प्रेयां विलेपीमकृतं कृतं न्य यूषम् अकृतं कृतं च
 रसं प्रधानमध्यावरशुद्धिशुद्धश्च नरो यथासंख्येन त्रिनत्रकालान् उभयमन्नकाल-
 मेकमन्नकालं पेयादीश्वतुरः क्रमेण सेवेत । एतदुक्तं भवति । प्रथमे दिवसे साय-
 मेकमन्नकालं द्वितीये द्वायन्नकालो पेयां सेवेत । तृतीये दिवसे द्वायन्नकालं चतुर्थे
 दिवसे प्रथमं चान्नकालं विलेपीं सेवेत । चतुर्थेऽहि सायमन्नकाले पद्ममे
 द्वायन्नकालौ च अकृतयूपं सेवेत । षष्ठे एकमन्नकालम् अकृतं रसं तमेव
 द्वितीयमन्नकालं सप्तमे प्रातरन्नकालं कृतं रसं सेवेत । अष्टमोऽल्पस्नेहलज्जः ।
 ततोऽन्यः कृतः । एवं द्वादशेऽन्नकालेऽर्त्तिते पुनरन्नगुणानां क्रमापयोगेन सप्तसु दिनेषु
 गतेषु प्रकृतिभोजनं सेवेत । वमनदिनाच्चतुर्दशे पञ्चदशे वाहि-प्रकृतिभोजन-
 मित्यर्थः । तथा चागमः— अथैनं सायाहे अपरे वाहि सुरोदकपरिपिकं पुरा-
 णानां लौहितशालितण्डुलानां मुक्विलनां मण्डपूर्वा सुखोष्णा यनागूं पाययेद्
 अग्निबलंमभिसर्माक्ष्य । एवं द्वितीये तृतीये चान्नकाले । चतुर्थे त्वन्नकाले
 तथाविधानामेव शालीनां मुक्विलनां विलेपीमुष्णोदकद्वितीयामस्नेहलवणाभल्पस्ने-
 हलवणां वा भोजयेत् । एवं पञ्चमे षष्ठे चान्नकाले । सप्तमे त्वन्नकाले तथावि-
 धानामो शालीनां द्विःप्रसृतं सुम्बिन्नमोदनमुष्णोदकानुपानं तनुना तनुस्नेह-
 लवणोपपन्नेन मुद्गयूपेण भोजयेत् । एवमष्टमे नक्षमे चान्नकाले । दशमे त्वन्नकाले
 लावकपिजलादीनामन्यतमस्य मासस्य रसेन । दक्षलात्रणिकेन नातिसारवता भोज-
 येत् । उष्णोदकानुपानमन्नम् । एवमेकादशे द्वादशे चान्नकाले । अत ऊर्ध्वमन्न-
 गुणान् क्रमेणोपयुज्जानः सप्तरात्रेण प्रकृतिभोजनमागच्छेदिति । अत ऊर्ध्वं मांसरस-
 भोजनादूर्ध्वं सप्तरात्रेण प्रकृतिभोजनमागच्छेत् । सप्तरात्रमन्नगुणान् क्रमेणोपयु-
 ज्जानः क्षिप्रगुर्वादीन् गुणान् आनुपूर्व्यां अभिउर्ध्वयन्निति । केचिदेव व्याचक्षते—

अकृतं कृतयूपं च तनु संस्कारं रमम् ।

इति विशेषलक्षणवचनाद् यूष एव कृतविशेषणः न रसः । स च सप्तमाष्टमन-
 वमेष्वन्नकालेषु कदाचिदकृतं कल्पयितव्यं । परतश्च त्रिष्वन्नकालेषु रसनिर्देशः ।
 एवं पूर्वोक्ताविरोधेन द्वादशैवान्नकालाः । यथामंख्यं वा अकृतं कृतयूपं चेति
 व्युत्क्रान्तश्चन्द्रः । तनुरिति पौरोगव्यै कृत उक्तः । सूदशासं च ---

‘यश्च स्यादकृतो यूषो रसो यश्च कृतो भवेत् ।

कृतसन्नो ह्युस्तानु तनुरिद्यो यतः स हि ॥’

इति । प्रत्येकं कृताकृतत्वं हि संस्कृतासंस्कृतत्वम् । उपकल्पनीयेऽध्याये असं-
स्कृतो यूप उक्तः । रसश्च कृतः । उदफलावणिकनिर्देशात् तस्य हि संक्षेपं तज्जै-
रुक्तं —

यवनीगरिचाजाजीलवणैः संस्कृतस्तनुः ।

रसको हिङ्गुधान्याढ्यो भवेदुदकलावणः ॥

इति । कृतेन रसेनाकृतस्य रसस्याकृतेन यूपेण कृतस्य च यूपस्य ग्रह-
णम् । धन्यथा हि यूपरससूपानां गुरु विद्याद् यथोत्तरमित्यागमाद् अकृतयूपा-
नन्तरं कृतमांसरसोपदेशो द्रोषवान् स्यात् । त्रिप्वेषाक्षकालेषु यूपस्य कृताकृतस्य
त्रिप्वेषाक्षकालेषु रसस्य च कृताकृतस्योपयोग इति । 'यच्च विशिष्टयोगशुद्ध-
पेक्षं कचिर्निर्दिष्टं प्रागेव मासरादिकं तद् विकारावस्थापेक्षमिति । एवं त्रयोऽज-
फाल्यः प्रधानायां शुद्धौ तत्र काष्ठागतमग्निगान्धमिति । मध्यमावरयोरपि द्विशे-
षकदाः क्रमेणैव पेदादय इति अकृतयूपरसयोरुपयोगश्चरकेण नेष्टः । तथा हि
तद्ग्रन्थः पूर्वमुक्तः — 'अयेनं सायाद्वे परे वाद्दि सुम्बोदकपरिपिक्तम्' इत्यारभ्य 'यावे-
दत ऊर्ध्वमन्नगुणान् क्रमेणोपयुञ्जानः ससरात्रेण प्रकृतिभोजनमागच्छेदि'ति । अस्य
ग्रन्थस्य पूर्वोक्तपक्षविरोधेनैवं वा योजना । अतो वमनदिनादूर्ध्वं ससरात्रेण प्रकृ-
तिभोजनमागच्छेत् । सप्तमे दिने प्रकृतिभोजनप्राप्तिरसंस्कृतयूपरसयोरस्वीकारेण
इति । नन्वकृतयूपरसयोः परिभ्रष्टपरिग्रहकृतः संशय इति । उच्यते । अन्य-
पेक्षत्वान्नायं द्रोषः सोऽतिदुर्बलान्निस्तस्य शोधनेनाप्यनेर्मान्वात् तद्विद्वद्द्वय-
मकृतयोरपि रसयूपयोः प्रयोगः संस्कारकद्रव्यसंयोगादितरस्मिन् गुरुत्वम् । युक्ति-
सिद्धं मध्यमान्निपिपयं चरकवचनमित्यद्रोषः । कृताकृतत्वं यूपरसयोरन्यत्राप्यु-
क्तम् 'अथास्य सुवाग्मुतां स्नातम्यापराद्दे शृद्रिप्रेगसिद्धोमुष्णां यवाग्ं दधात् ।
ततः प्रभृति भक्तकालेषु यवाग्गादिसंसर्गः तिम्रो यवाग्ः सशृद्रिवेराः तिम्रो वि-
देप्यधीप्यकृतयूपाणि त्रीणि कृतयूपाणि त्रयः कृत्वा जात्ररसाः' इति । सांश्रुते
चोक्तम्—

"एतद्रोषप्रमाणेन स चाराक्रमः स्मृतः ।

त्रीणि चापि प्रमाणानि प्रस्योऽर्धाट्टकमाट्टम् ॥

ग्रन्थेऽप्येकामतः पेदा यवाग्ः सूपकस्त्रिजा ।

द्वे चैवार्धाट्टके देये तिमथाप्याट्टके गणे ॥

विलेपीमुचिनाद् भक्ताच्चूर्णांशुट्नां तथा ।

रपादुकेन विपिना स्त्रिभ्रगिस्थामपिच्छिजम् ॥

हृदयबोधिकाद्यग्माश्चोपेते अत्राह हृदये धृत्वस्वाने

धृतेन सैन्धवेनाथ पुनर्युषेण बुद्धिमान् ।
 द्वितीयमंशमुचितादकृताख्येन योजयेत् ॥
 ततस्तु हृतसंज्ञेन हृद्येनेन्द्रियबोधिना । ॥
 ग्रीनशान् वितरेद् भोक्तुमातुरायेति तं यथा ॥
 ततो यथोचितं भक्त भोक्तुमस्मै विचक्षणः ।
 ख्येनहरिपादीना रसैर्दद्यात् सुसंस्कृतैः ॥”

इति । अत्राप्यसंस्कृतसंस्त्यावननं पूर्ववद् व्याप्येयम् । स्नेहपीतादीना सर्वेषां सामान्योऽयमन्नक्रमः । तत्र वमने भोजनमप्यनुज्ञे सुश्रुतः । यथा—

“ततोऽपराहे सुषिरिच्छेद्देह-
 मुष्णाभिराद्भि परिषिक्तगात्रम् ।
 कुलम्भमुद्गादकिजाह्ललांता
 - यूषै रसैश्चाप्युपभोजयेत्” ॥

इति । उद्विक्तश्लेष्मविषयोऽयं विधिरित्यवगन्तव्यम् । उक्तं च—

‘कृतेऽपि वमने श्लेष्मप्यनुच्छिन्ने चलात्मके ।
 रूक्षैर्भूषै कुलत्थादेरन्नं शुशीत माभया ॥’

इति । पेशादीनां साधितेन जलेन पाक । उक्तं च—

‘मण्डप्रधाना मुस्निवतण्डुला विश्वसाधिताम् ।
 पेयां पिबेत् सकृच्छुद्धो द्विगिर्वैव विलेपिकाम् ॥’
 ‘उचितानाचतुर्थांशतण्डुलास्तु विलेप्यक ।
 विलेप्यतण्डुलाधांशे पेया करुष्या तमोजैलम् ॥
 चतुर्गुण पद्मगुण तण्डुलाद् प्राप्यभुच्यते ।
 पेयादिसाधने ऋारि पराधांशावरोपितम् ॥
 प्राप्य निरपवादोऽय विधिः सर्वत्र युज्यते ।’

इति । प्रधानमभ्याधेयं इति । ‘हृद्यापो मंजाच्छन्दसोः’ इति इत्य । ग्रीनलका-
 तान् इत्यत्यन्तसंयोगे द्वितीया ॥ २९ ॥

अधुना जनेन पेयादिक्रमेण येन फलं भवति तत् सारष्टान्तमाह—

यथाग्निरग्निस्तृणगोमयाद्यः

सन्धुक्ष्यमाणो भवति क्रमेण ।

महान् स्थिरः सर्वपचस्तथैव

शुद्धस्य पेयादिभिरन्तराग्निः ॥ ३० ॥

यथेत्यादि । यथा बाष्पोऽग्निरणुरस्वः सन् तृणगोमयकाष्ठादिभिः सूक्ष्मैः क्रमेण सन्धुक्ष्यमाणो दीप्यमानो महान् स्थिरः सर्वपचश्च क्रमेण भवति महान् भवति स्थिराश्चिरकालावस्थायी च भवति सर्वप्रचश्च भवति । सर्वं पचतीति सर्वपचः सर्वं च पचतुं शक्नोति । तथैव तेनैव प्रकारेण शुद्धस्य नरस्य शोषनेनान्तराग्निरौदयोऽग्निरणुः सन् पेयादिभिः क्रमेण महान् स्थिरः सर्वपचश्च भवति । सर्वप्रहणेन पथ्यापथ्यमुच्यते । अपथ्यमपि पचतीत्यर्थः । सर्वपच इति पचेरजन्तस्य सर्वशब्देन सह पठ्यसिमासः ॥ ३० ॥

ननु प्रधानमध्यावरशुद्धिश्च द्रव्युत्थम् । सन्न न होयते, वा प्रधाना शुद्धिः वा मध्या वा भवति । अतो द्वयोरपि विद्वानविरचनयोर्वेगसम्बन्धा, द्वयोरपि प्रमाणतः प्रकृतौ पदार्थनतयः शुद्धिद्वयलक्षणमुच्यते जपन्येत्यादिना ॥

जपन्यमध्यप्रवरे तु वेगा-

चत्वारः दृष्टा प्रमते पडष्टी ।

दशैव ते द्वित्रिगुणा विरेके

प्रस्थस्तथा स्याद्द्विचतुर्गुणश्च ॥ ३१ ॥

जपन्ये जपने मध्ये मध्यमे प्रवरे उत्तमे च यमने यथासंख्यं चत्वारो वेगाः सद्द वेगाः अष्टौ वेगा इष्टा आचार्यैः । विरेके तु जपन्ये त एव वेगा दश इष्टाः । मध्ये विरेके द्विगुणा दश विंशतिर्वेगा इष्टाः । प्रवरे विरेके त्रिगुणा दश त्रिंशद् वेगा इष्टा इति यमनाविरचनयोः वेगसमुच्चया सम्यग्योगलक्षणम् । वेगो हि स्वस्थानाद् द्रोषाणां प्रकृतिविरगोपलक्षितः । तथा जपन्यमध्यप्रवरे विरेके यथासंख्येन प्रस्थो द्विगुणः चतुर्गुणश्च स्यादिति साम्बन्धः । प्रस्थोऽधमे तथा भेदलक्षणं स्यादिति भावः । द्विगुणः प्रस्थः प्रस्थइत्यं मध्ये । चतुर्गुणः प्रस्थः चत्वारः प्रस्थाः प्रवरे लक्षणम् । तथेति

समुच्चये । न फेवलं वेगमानं स्यादिति तुशब्दस्यार्थः । ननु वमनमतिक्रम्य विरेके परिमाणलक्षणं किमिति उच्यते । वमनाद् विरेचनस्य प्राधान्याख्यापनार्थं क्रम- भङ्गः । विरेचनस्य पूर्वकर्मतया वमनं न विपरीतम् । प्रधानाङ्गतया हि गुणो वर्तते । वमनं विरेचनस्याङ्गम् । हीनगुणसम्पादनाय प्रधानप्रवृत्तिः । अतो गुण- भावादप्रधानं वमनम् । विरेकः प्रधानः । उक्तं च—

‘यमेविरेचनं मुख्यं विरेकाद् यस्तिरुपमः ।
सिरावेधः समो वस्तेरधिकः कैश्चिदिप्यते ॥’

इति ॥ ३१ ॥

दोषपरिमाणतोऽपि विरेके भेदमाह—

पित्तावसानं वमनं विरेका-
दधं कफान्तं च विरेकमाहुः ।

पित्तत्यादि । अन्ये पुनराचार्याः पित्तावसानं वमनमुक्तुष्टमाहुः । विरेकाद्य- प्रस्यपरिमाणेनार्थमाहुः । न विरेकवेगसङ्घर्षानादधमुक्तत्वाद् वमनवेगानाम् अपि तु प्रस्यपरिमाणादधं तेन जघन्ये वमनेऽर्धप्रस्यं मध्ये प्रस्यः प्रवरेः प्रस्थौ द्वा- विति । तथा कफान्तं विरेकमाहुः कफान्ते विरेके प्रवरेत्वम् । तथा चागमः—

‘प्रासिश्च विदुपित्तकफानिलानां

सम्यग् विरिक्तस्य भवेत् क्रमेण ॥’

इति । इद्याकारोऽप्याह — पित्तत्यादिमां त्रिविधानां वमनविरेचनाना- मुत्तमं च इति । पित्तावसानं वमनं श्रेष्ठमिति शेषः । विरेकादधं द्विप्रस्यप्रस्था- र्धप्रस्थाः उत्तममध्यमाधमे वमने कफान्तं च विरेकमाहुः । त्वशब्दोऽवधारणार्थः ।

श्लेष्मात्सालो विरेकः श्रेष्ठः, गान्धैः, उक्तं च—

‘त्रीणि दोषप्रमाणानि प्रस्थोऽर्धाढकमाढकम् ।

तत्रावरं प्रस्थमात्रं द्वे शेषे मध्यमोत्तमे ॥

पुरीषबहुलः पूर्वः पित्तप्रायंस्तु मध्यमः ।

श्लेष्मान्तं उत्तमो दृष्टो मुनिभिस्तत्त्वदाशिभिः ॥’

इति । अन्ये त्रयाणामपि वमनविरेकाणामुत्तमत्वं वर्णयन्ति । तथा हि—

‘हीनमध्योत्तमे दोषे हीनमध्योत्तमैर्हते ।

कफान्तत्वं विरेके स्याद् वमने पित्तदर्शनम् ॥’

इति ॥

हृत्स्य पापस्य प्रमाणप्रकारमाह—

द्वित्रान्सविदकानपनीय-वेगान्

मेयं विरेके वमने तु पीतम् ॥ ३२ ॥

द्वित्रानिति । द्वौ वा त्रयो वा द्वित्राः 'सङ्ख्ययाव्यय' इति बहुव्रीहेः 'बहुव्रीहौ सङ्ख्येये डच्' इति डच् । सङ्घ विशा पुरीषेण वर्तन्ते इति सवि-
दकाः । तत्र विरेके द्वित्रान् सपुरीषान् वेगानपनीय मुक्त्वान्यन्मेयं मातव्यम् ।
प्रस्थादिना दोषस्य मातुमिष्टत्वाद् वमने पुन, अत् परिमाणं पीतमोषध
तदपनीय त्यक्त्वा मेयं दोषवेगाः मातव्याः इत्यर्थः । प्रतिनियतप्रमाणयोः
पित्तश्लेष्मणोः प्रकोपनिमित्तं बहुत्वं तस्यापि निर्हरणे नियमः कृत इति ॥ ३२ ॥

अथैनं चामितं भूयः स्नेहस्वेदोपपादितम् ।

श्लेष्मकाले गते ज्ञात्वा कोष्ठं सम्यग्विरेचयेत् ॥ ३३ ॥

अथेत्यादि । आनन्तर्यमङ्गलयोरथशब्द । अथ वमनादनन्तरं कृतमङ्गल-
मेन नरं चामितं भूयः पुनरपि स्नेहस्वेदाभ्यामुपपादितं पुनरपि विरेकाङ्गत्वेन
रिन्ध सम्यक् स्नेहनादूर्ध्वं निवृत्तस्नेहपानं तिरात्रं स्वेदमाचरन्तमनन्तरं सम्य-
ग्विरेचयेत् । आगमो हि—

३३॥ 'स्नेहात् प्रस्कन्दनं जन्तुस्त्रिरात्रोपरतः पिबेत् ।'

इति । प्रस्कन्दनं विरेचनम् । अस्मिन् शालेऽप्युक्तम्—

'स्निग्धद्रवोष्णधन्वोत्थरसभुक् स्वैकमाचरन् ।

स्निग्धस्त्र्यहं स्थित कुर्याद् विरेकं... ॥'

इति । पक्षाद् विरेको चामित इति च । चामित इत्यनेन नत्वकृतवमनं विरेचयेद्
इति सिध्यति । कदा विरेचनं पाययेत्— श्लेष्मकाले गते प्रथमे प्रहरेऽतिक्रान्ते
सति द्वितीयप्रहरेमध्ये विरेचनं पेयम् । अथ कथमत्र हस्वमात्र प्रहरो गृहीत
इति ज्ञायते । आगमादिति ब्रूमः ॥

'पूर्वोद्दे वमनं पेयं प्रातर्देयं विरेचनम् ।

मध्याह्ने तु निरूहः स्यादपराह्नेऽनुवासनम् ॥'

इति । पूर्वाह्नशब्दः प्रथमयामवचनः । प्रात शब्दो द्वितीययामवचनः । यामौ
द्विप्रकारौ—ययोक्तं पादोनाशतस्त इति । सार्धमसनादिकावसाने विरेचनं
देयमित्येके । यथा—

‘प्रथमेऽपगते यामे विरेकस्य विधिर्हितः ।

वमनं प्रथमे यामे मध्याह्ने तु निरूहणम् ॥’

इति । अत्र यामद्वयस्याविशेषितत्वादयमर्थं सिध्यति । अल्पकफस्य पित्तप्र-
वानस्य द्वितीयप्रदरे विरेकः । बहुकफस्य प्रथमे महति यामे गते विरेक इति ।
इत्येवकाले दिनमथमत्रिभागे गत इति हाटकः । ननु कस्य वमनानन्तरं विरेचनं,
विरेचनान्तरं वास्तिरिति विधीयते । उच्यते । यादृच्छिकस्वस्वस्य कुष्ठा-
दिषु व्याधिषु क्रमात् पञ्चकर्मविधिः । भिषक्परिपालितस्य कालकृतबोधोद्वेक-
शान्त्यर्थमधमशोधनविधानमिति ज्ञेयम् । किं कृत्वा— कोष्ठं मृदुमध्यमूरलक्षणमय-
गम्यं । सम्पगतस्य फाकाशिवदन्वयः । मृदादिभेदेन कोष्ठं सम्यग् ज्ञात्वा यथा-
होण भेषजेन सम्यग् विरेचयेदिति ॥ ३३ ॥

कोष्ठं ज्ञात्वेत्युक्तम् । तत्र ज्ञायते निनिधः कोष्ठः किं दर्शयेति कोष्ठज्ञानार्थं
कोष्ठानुरूपीषणानाम् चाह —

बहुपित्तो मृदुः कोष्ठः क्षीरेणापि विरेच्यते ।

प्रभूतमारुतः क्रूरः कृच्छ्राच्छयामादिकैरपि ॥ ३४ ॥

बहुपित्त इत्यादि । पित्तस्य विरेचनसाध्यत्वातिशयव्यापनाय प्रथमं
पित्तकोष्ठो निरूप्यते । जन्मकाले पश्चाद्वा योऽधिकपित्तः कोष्ठः स मृदुर्भवति ।
स च क्षीरेणापि विरेच्यते । अपिशब्दः समुच्चये । द्राक्षारग्वधादिभिश्च मृदुभि-
र्द्रव्यैरित्यर्थः । प्रभूतमारुतो यं कोष्ठः स क्रूरो भवति । स च कोष्ठः श्यामा-
दिकैः कृच्छ्रेण कथञ्चिदेव विरेच्यते । आदिशब्देन समुद्रैरण्डकङ्कुष्ठकम्पि-
त्यकसुधाक्षीरादयो गृह्यन्ते । अपिशब्दाद् द्राक्षारग्वधादिभिर्न विरेच्यत एव ।
पित्तवातकोष्ठयोः कफसम्बन्धे मृदुत्वमूरत्वयोः किञ्चिद्भेदात् । उक्तं च—

‘कोष्ठस्य क्रूरता मन्दा कफयुक्ते न भवति ।

मृदुतापि तथा ज्ञेया पित्ते कफसमन्विते ॥

त्रिभिर्दोषैः समुद्रिकैः समः कोष्ठः कफेन च ।’

इति । सादत्र क्रूरकोष्ठस्य च वमनं विरेचनं चाशस्तं घाताबाधभयात् । तथा
हि — वमनेन कफोपचयात् सौम्यगुणहान्या पवनवृद्धिः विरेचनसाध्यता-
रक्षक्यकरणात् अत्र विधीयते — स्नेहस्वेदोपपादनाद् वातशान्तेरानाशक्यं वमनं

वमनान्ते च पुन, स्नेहस्वेदोपवेशाच्च । एव विरेचनेऽपि द्रव्यव्यम् । तथा
जातम् —

“कर्मणा वमनादीनामन्तरे त्वन्तरे पुन ।

स्नेहस्वेदौ प्रयुजीत स्नेहमन्ते बलात् च ॥”

इति ॥ ३४ ॥

कपायमधुरैः पित्ते विरेकः कटुकैः कफे ।

स्निग्धोष्णालवणैर्वायौ

कपायमधुरैरारव्वादिभिः पित्ते विरेक । कटुकैः कफे (विरेक) ।

स्निग्धोष्णालवणैरेरण्डतैलान्निभिर्वायौ विरेक ॥

अप्रवृत्तौ तु पाययेत् ॥ ३५ ॥

उष्णाम्बु स्वेदयेदस्य पाणितापेन चोदरम् ।

अप्रवृत्तिरिपतप्रवृत्ति । मन्त्रीपदर्थे । वेगानानीपतप्रवृत्तौ सत्या भेषजोत्ते-
जनार्थं उष्णाम्बु पाययेद् वैद्य । उष्णाम्बुपानादौषधस्य चन्नाद् वेगप्रवृत्तिः
पाको वा भवति । अप्रवृत्ते तु इति वा पाठ । अरय च पीदौषधस्य जठर
पाणितोषेन स्वेदयेच्च परिचारक ॥

उत्थानेऽल्पे दिने तस्मिन्शुक्त्वाऽन्येद्युः पुनः पिबेत् ॥ ३६ ॥

उत्थानं वेगप्रवृत्ति । उत्थाने अल्पे श्लोकाया प्रवृत्तौ । अनन्तरं तस्मिन्
दिवसे शुक्त्वात् अन्येद्युःस्मिन्नहनि द्वितीयेऽहनि पुनर्विरेचनमौषध पिबेत् ।
अहतसमस्तदोषस्य भोजनानुवादेनैतद् गमयति । एकेन द्वाभ्यां त्रिभिश्चतुर्भिर्वा
दिवसेदोषबलात्प्रेमया विरेचनं समापनीयमिति । उक्तं च सारमुद्यौ—

‘शनैर्विरेचनं कार्यमेकद्वित्रिचतुर्दिने ।

भोजनं तु यथासात्म्यं तत्राकर्मसनापनात् ॥

समाप्ते कर्मणि पुनः पेयादिनाम् इष्यताम् ।’

इति ॥ ३६ ॥

अदृढस्नेहकोष्ठस्तु पिवेद्दुग्धं दद्यादृतम् ।

शूयोऽप्युपस्कृततनुः स्नेहस्वेदैर्विरेचनम् ॥ ३७ ॥

पौगिकं सम्पगलौच्यं सारं पूर्वमापिन्नम् ।

इत्कृत्स्नश्चदिरत्तचिरुद्देशः श्लेष्मपित्तयो ॥ ३८ ॥

१. फण्डार्वेदाहः पिटका पीनसो वातप्रिद्रग्रहः ।

अयोगलक्षणं योगो वैपरीत्ये यथोदितात् ॥ ३९ ॥

३ स्नेहनं स्नेहः । अहस्नेह कोष्ठो यस्य सोऽहस्नेहोऽपि । असम्यक् स्निग्धकोष्ठ इत्यर्थः । स भ्रूवोऽपि स्नेहस्वेदेरुपमं ततनु मस्त्वनशरीरो दशा-
हादूर्ध्वं सप्ताह स्नेहनं कृत्वा यह स्वेद विधाय पश्चाद् योगिक विरेचन
पिबेत् । सम्यग्गालोच्य यथावातिरूप्य । सम्यग्गालोचन, पूर्वार्थयोगकारणत्यागार्थम् ।
स्मरन् पूर्वभक्तिं क्रमं "भैषज्यमात्रा मन्त्राभिमन्त्रिता" इत्यादिक, तथा 'अभ्रवृत्ता
वृ पास्येदुष्णाग्निव' इत्यादिक च स्मरन् । हस्तुक्ष्मशुद्ध्यादि अयोगलक्षणम् ।
यथोदितात् वैपरीत्ये यथोक्ताद् वैपरीत्ये । हस्तुक्ष्मशुद्धिरित्यादिको योगो
योगलक्षणम् ॥ ३७—३९ ॥

विद्विपित्तकफरातेषु निःसृतेषु क्रमात्सवेत् ।

निःश्लेष्मपित्तमुदकं श्वेतं कृष्णं सश्लोहितम् ॥ ४० ॥

मांसधावनतुल्यं वा मेदःसुण्डाभमेन वा ।

गुदानिःसरणं कृष्णा अमो नेत्रप्रवेशनम् ॥ ४१ ॥

भवन्त्यतिविरिक्तस्य तथातिवमनामया ।

अतिविरिक्तस्य विद्यादिषु क्रमादि सृतेषु जल सवेत् । औषधशब्द-
लोपोऽत्र । विद्विपित्तौषधकफवातेषु सम्यग् योगलक्षणोद्दिष्टेषु निःसृतेषु । क्रमात्
स्थानानुपूर्व्या । निःश्लेष्मपित्तं तथा श्वेतं किञ्चिन् कृष्णं सश्लोहिणीषुक्तम् ।
अथ वा मांसधावनतुल्यं मांसधावनं मायप्रशालनं नलं तत्सदृशम् । अथवा मेदः
सुण्डाभमुदकं सवेत् । सुण्डं शकलम् तथा गुदनिःसरणादयोऽतिवमनामयाश्च
क्षामतादयो भवन्ति ॥

सम्यग्विरिक्तमेतच्च वमनात्केन योजयंत ॥ ४२ ॥

धूमवज्ज्येन विधिना

एतं च सम्यग्विरिक्तं वमनविहितेन विधिना रोहान्कारेण विधुसेनोपपा-
दयेत् 'धूमत्रयस्यान्यतनम्' इति विहितस्यापवादं धूमवज्ज्येनेति ॥

ततो वामितवानिव ।

क्रमेणान्नानि भुञ्जानो भजेत् प्रकृतिभोजनम् ॥ ४३ ॥

ततोऽनन्तरं सम्यक् विरिक्तं क्रमेण पूर्वोक्तेन रक्तशाल्यन्नमहितोपेया-
दीन्यन्नानि । भुञ्जानोऽन्नम् । पेयाद्यन्नगुणोपयोगक्रमेण भुञ्जान इति यावत् ।
प्रकृतिभोजनं भजेत् ॥ ४३ ॥

पीतभेषजस्योपवासविषयं दर्शयति —

मन्दबह्विमसंशुद्धमक्षामं दोषदुर्बलम् ।

अदृष्टजीर्णलिङ्गं च लङ्घयेत्पीतभेषजम् ॥ ४४ ॥

मन्दस्यादि । वमनाय विरेचनाय वा पीतभेषजान् मन्दबह्व्यादीन्
पञ्च लङ्घयेद् अजीर्णलिङ्गात् । असंशुद्धम् अप्रवृत्तदोषम् । ईषदर्थे विपक्षे वा नञ् ।
दोषदुर्बलं दोषैर्दुष्टैर्हानिलम् । अदृष्टं जीर्णलिङ्गं पीतभेषजस्य यस्य तम् ।
अदृष्टजीर्णोपधलक्षणम् एतांस्तदहो लङ्घयेदित्यन्ये ॥ ४४ ॥

इदानीं लङ्घनस्य फलमाह —

स्नेहस्वेदौषधोत्क्रेशसङ्घैरिति न बाध्यते ।

स्नेहेत्यादि । इत्येव नञ्चिते सति स्नेहस्वेदौषधोत्क्रेशसङ्घैः न बाध्यते
न पीडयते आतुर । उत्क्रेशश्च सङ्घश्च उत्क्रेशसङ्घात् स्नेहस्वेदौषधानामुत्क्रे-
शसङ्घात् स्नेहस्वेदौषधोत्क्रेशसङ्घात् तै । हृद्याकारस्त्वाह — स्नेहनेन स्वेदनेन
औषधेन च य उत्क्रेशो दोषस्य तस्योत्क्रिष्टस्य दोषस्य सङ्घोऽप्रवृत्तिः तै । स्नेहा-
दिभिः सङ्घान्तरैर्दोषस्तेन न बाध्यते । इतिशब्दो हेत्वर्थः । लङ्घने कृते उत्क्रे-
शसङ्घदोषो न स्यादित्यर्थः, इति ॥

प्रसङ्गेन यथोक्तस्य पेयादिभ्यश्च विषयं दर्शयति —

संशोधनासायिस्त्राबलेहयोजनलङ्घने ॥ ४५ ॥

यात्याग्निर्मन्दतां तस्मात् क्रम पेयादिमाचरेत् ।

संशोधनेत्यादि । संशोधनादिभिर्मन्दतां तस्मात् क्रम पेयादिमाचरेत् ।
पेयादिकं क्रममाचरेत् । संशोधनं सम्यक् शुद्धिः । अस्यप्रसाधो रक्तलुतिः ।
स्नेहयोजनं श्लेष्मण्ययोगः । लङ्घनस्यामादिपाननममर्धस्यातिप्रयोगे वह्निनाशकरत्वं
तत्रापि पेयादिभ्यो विषयः । ननु शुद्ध्याग्निगन्धनिहीन्यते । नक्षयति च —
'बुद्धिप्रसाद'मित्यादिना ज्वलनन्यं दीप्तिं संशोधनं करोतीति । तत्रिमे वचनी

परस्परं व्याघ्राते । अत्रोच्यते । कालभेदाददोषः । संशोधने क्रियमाणेऽग्निमान्द्यं भवति । हृत्ने च संशोधने पेयादिक्रममासेवमानस्याग्निदीप्तिरिति न कश्चिदत्र व्याघ्रातः । हाटकरोऽप्याह — 'कालभेदाददोषः । संशोधनानन्तरमेवाग्नेर्मान्द्यं स्यात् । पेयादिक्रममनन्तरमासेवमानस्याग्नेर्दीप्तिरिति । अथवा 'संशोधनादीनां चायथाप्रवृत्तानामग्निनाशकरत्वं स्पृशकप्रवृत्तानामग्निहरत्वमिति केचित् ॥

सुताल्पपित्तश्लेष्माणं मद्यपं वातपैत्तिकम् ॥ ४६ ॥

पेयां न पाययेत्तेषां तर्पणादिक्रमो हितः ।

सुतेत्यादि । सुतौ पतितावल्पो पित्तश्लेष्माणौ यस्य स एवम् । संशोधने प्रवृत्ते यस्य पित्तश्लेष्माणावल्यौ सुतौ देहेऽवास्थितावित्यर्थः । यश्च स्वभावेन मद्यपः तथा यश्च वातपैत्तिको वातपित्तप्रकृतिः त्रीनप्येतान् पेयां न पाययेत् । तेषां किं कार्यमित्याह — तेषां तर्पणादि क्रमो हितः पेयास्थाने तर्पणादय इत्यर्थः । यथाह —

'लाजसक्तून् पिबेत् पूर्वं ततो यूषान्नमोजनम् ।'

पश्चान्मांसरसान्नं स्यात् तर्पणादिरयं क्रमः ॥

इति । तर्पणा लाजसक्तवः । सुताल्पपित्तादिषु पेयाविलेप्योरेव प्रतिषेधः । अकृतानां कृतानां च यूषाणां मासरसानामुपयोगः शस्यते इत्यभिप्रायः ॥

ननु विरेचनस्येव वमनस्य कस्मात् पाको न प्रतीयत इत्याह —

अपक्वं वमनं दोषान् पच्यमानं विरेचनम् ॥ ४७ ॥

निर्हरेद्भ्रमनस्यातः पाकं न प्रतिपालयेत् ।

अपक्वमित्यादि । वमनविरेचनयोः सर्वविधिसाम्येऽपि प्रवृत्तिभेदोऽस्ति । कथं, वमनमपक्वं सद् दोषान् निर्हरेत् । विरेचनं तु पच्यमानं दोषान् निर्हरेत् । अतो वमनस्य पाकं न प्रतिपालयेत् । औषधपानसमनन्तरमेव वमनप्रवृत्तौ यत्र विधेय इत्यर्थः । अयोगे शीघ्रमेव प्रतिक्रियां कुर्यात् ॥

विरेचने किञ्चिद् विशेषमाह —

दुर्बलो बहुदोषश्च दोषपाकेन यः स्वयम् ॥ ४८ ॥

विरिच्यते भेदनीयैर्भोज्यैस्तमुपपादयेत् ।

दुर्बलः शोधिः पूर्वमल्पदोषः कृशो नरः ॥ ४९ ॥

दुर्बल इत्यादि । दुर्बलो यो नरो बहुदोषश्च दोषपाकेन हेतुना कालेन
द्रवीभूते दोषे स्वयमौषधमन्तरेण विरिच्यते मियते । न तसौ विरेचनमौषध देव
नापि स्तम्भनम् । तर्हि तत्र किं कार्यमित्याह — त नरं भेदनीयैर्भोज्यै शक-
द्भेदिमिराहारैर्वास्तुकादिभि मयोजयेत् । हाटकोऽप्याह — यो नरो दौर्बल्या-
दियुक्त स (शून) विरेच्य । न च तस्य द्रोषो बहुत्वाभिर्गच्छन् स्तम्भनीय ।
त भेदनीयैर्वास्तुकादिभि योजयेदिति ॥ ४९ ॥

अपरिज्ञातकोष्ठश्च पिनेन्मृद्वल्पमौषधम् ।

तथा दुर्बल सन् पूर्वं शुद्धस्तथा अल्पदोषन्तथाकृश तथा मृद्धादि-
विशेषेणापरिज्ञातकोष्ठ । एते दुर्बलादय पञ्च पुरुषा मृदुगुणमल्पमात्र च
विरेचनौषध पिवेयु । औषध शोधनौषधमिति हृद्याकारः ॥

तदेव शस्तमित्युपपादयति वरमित्यादिना—

। वर तदसकृत्पीतमन्यथा संशयावहम् ॥ ५० ॥

यतस्तदापथ प्रयोजनापेक्षया असकृदनेकवार पुन पुन पीत
वरम् । नत्वन्यथा । बहुतीक्ष्णमौषध सकृच्च पीत संशयावहं प्राण-
सन्देहकारि अवरम् अतियोगभयात् । हृद्याकारोऽप्याह — असकृत् पीत तदा-
पथ वरम् अन्यथा तीक्ष्ण बहुमात्र पीत सशयावह प्राणसन्देहकारि इति ॥ ५० ॥

हेर्द्रहृश्चलान्दोषानल्पानल्पान्पुनः पुनः ।

दुर्बलस्य मृदुद्रव्यैरल्पान्संशमयेषु तान् ॥ ५१ ॥

नलेशयन्ति चिरं ते हि हन्युर्वनमनिर्हृताः ।

हेर्द्रिन्यादि । तथा दुर्बलस्य पुरुषस्य चलान् शिथिलान् दोषान् यद्दन्
मग्नान् सतोऽल्पानल्पान् स्तोक् स्तोक् मृदुभिर्द्रव्यैरारम्भदिभिर्हेरेत् । पुन
पुन पीत मृद्धौषध चलान् यद्दन् दोषानल्पानल्पान् स्तोक् स्तोक् हेरेत् । एव बल-
हानि विना शोषनिर्हार कृत स्यात् । दुर्बलस्येत्युभयप्रापे च सपद्यते ।
दुर्बलस्यात्मान् समस्तान् दाषाश्चलाननिर्हृतान् गर्भेन सम्यक् शमयेदेव ।
शुरवधारणे । ननु बहवो दोषा कस्मात् शम्यन्त इत्ये ह हि यस्माद् बहव
श्लिंता दोषा अनिर्हृता सन्नाशिरकालमन दुर्बलानुर व्याधिभि कुंशयन्ति
पीडयन्ति । हन्युर्वा । अनिर्हृता वा मारयेयु । तन्नादेव बलानि विना
दोषनिर्हरेण कामर्मे स्यात् ॥

मन्दाग्नेः क्रूरकोष्ठस्य च सम्यग् विरेकोपागमाह —

मन्दाग्निं क्रूरकोष्ठं च सक्षारलवणैर्धृतैः ॥ ५२ ॥

सन्धुक्षिताग्निं विजितकफवातं च शोधयेत् ।

मन्दाग्निनाभेत्यादि । कफवृद्ध्या वह्नेर्मान्द्यं वातचृद्ध्या जठरस्य क्रौर्यम्, तदुभयमपि परिहर्तव्यमिति प्रथमचकारार्थः । मन्दाग्निना पीतमौषधं पाकमगच्छद् वमनाय, क्रूरकोष्ठेन पीतं शीघ्रपाकमगमनात् विरेकाय स्यादिति । तयोः परिहारार्थमाह — सक्षारलवणैरिति । क्षारशब्देन वातहरद्रव्याणां मस्मोच्यते । लवणमिति सैन्यवम् । अन्येषां कफकरत्वात् । क्षारलवणसिद्धैर्धृतैः । जातौ बहुवचनम् । कथमवगम्यत इति चेत् तथा प्रयोगदर्शनात् —

‘पाटलीचिरिन्निवादि’ क्षारसैन्यवसाधितम् ।

‘धृतं सन्दीपनं वह्नेः कफजिद् वातनाशनम् ॥’

इति । विजितकफवातमिति । क्षारलवणसिद्धस्य धृतस्य संस्कारानुवर्तकत्वात् कफजित्वं युक्तम् । द्वितयेन चकारेण कफवातहराणां दीपनानां प्रयोगः । सिमुच्चयिते । अरुणोत्तम्त्वात् — ‘मन्दाग्निं क्रूरकोष्ठं च सक्षारलवणैर्धृतैः यथासंख्यमुदीपितागलं विजितकफवातं च शोधयेद्’ इति । अथवा ‘मन्दाग्निं पुरुषं शोधनप्रमद्रे’ । सक्षारैर्धृतैर्यथोक्तैः सन्धुक्षिताग्निं विजितकफं च कृत्वा शोधयेत् । तथा क्रूरकोष्ठं सलवणैर्धृतैः सन्धुक्षिताग्निं विजितवातं च कृत्वा शोधयेद्’ इतीन्दुः ॥

रूक्षवह्निलक्रूरकोष्ठव्यायासुशीलिनाम् ॥ ५३ ॥

द्रीप्ताग्नीनां च भैषज्यमविरेच्यैव जीर्यति ।

तेभ्यो वास्तं पुरा दद्यात्ततः स्निग्धं विरेचनम् ॥ ५४ ॥

‘शकृन्निर्हृत्य वा किञ्चिच्छीरुणाभिः फलवर्तिभिः ।

रूक्षेत्यादि । रूक्षादीनां पञ्चानां पीतं भैषज्यम् अविरेच्य विरेचनमकृत्वैव जीर्यति जरां याति परिणमति । रूक्षवह्निलयोः को भेद इति चेत् । उच्यते । अरुस्तम्भादिषु स्निग्धत्वेऽपि बह्निलदर्शनादेवमुक्तिरुपपद्यते । तेभ्यो — रूक्षादिभ्यो वाताधिकरजत नञ्जयाय पूर्वं वास्तं दद्यात् । अनन्तरं स्निग्धमेरेण्डतैलविन्दुघृतादिकं विरेचनं याजयेत् । अथवा यत्त्यनर्हं पुरुषे फलवर्तिभिस्तीक्ष्णाभिः

पुरीषं किञ्चिदरुपं निर्हस्य निस्तार्य स्निग्धं विरेचनं दद्यात् ॥

अत्राह वस्त्रिभिः फलवर्तिभिर्वा विरेचकैश्च निर्वहति इत्याह

प्रवृत्तं हि मलं स्निग्धो विरेको निर्हरेत्सुखम् ॥ ५५ ॥

प्रवृत्तमित्यादि । एवं वस्त्रिभिः फलवर्तिभिर्वा प्रवृत्तं किञ्चिन् पतितं सन्तं मलं स्निग्धो विरेकः सुखमवलोक्येन यस्माद्विहरेत् ॥ ५५ ॥

विपाभिवातपिटिकाद्युष्टशोकचिसार्पिणः ।

कामिलापाण्डुमेहात्वात्नातिस्निग्धान्निरेचयेत् ॥ ५६ ॥

सर्वान्स्नेहविरेकैश्च रूक्षस्तु स्नेहमावितान् ।

विपेत्यादि । नातिशब्दावत्रेपदर्थे । नातिशीतगुरुस्निग्धमिरयत्र यथा ; अथवा नत्रीपदर्थे । विपादियुक्तान् कामिलाघातैश्च ईपत् स्निग्धान् विशोधयेत् । सर्वानेतान् सर्वान् विपादियुक्तान् स्नेहविरेकैरेव शोधयेत् । स्नेहमावितान् स्नेहमावितानेतान् पुरुषान् रूक्षविरेकैः शोधयेत् । येषां सञ्चितः स्नेहसंस्कारो देहे विद्यते ते स्नेहमाविताः । हृद्याकारोऽप्याह — विपाघातान् पुनः रूक्षगुणैरेव विरेचनौषधैः शोधयेदिति ।

एतान् सर्वान् विपाघातान्कृतस्नेहान् सतः ।

शोधनद्रव्यसंसिद्धैः स्नेहैः साधु विशोधयेत् ॥

एतानेव बहुस्नेहसेवान् रूक्षविशोधयेत् ।

इति ।

कर्मणां वमनादीनां पुनरप्यन्तरेऽन्तरे ॥ ५७ ॥

स्नेहस्वेदौ प्रयुज्जीत स्नेहमन्ते बलाय च ।

कर्मणामित्यादि । आदिशब्देन विरेचनास्थापनानुवासननस्यानां ग्रहणम् । वमनादीनां कर्मणामन्तरेऽन्तरे मध्ये मध्ये पुनरपि भूयोऽपि पक्वस्मिन्नेकस्मिन् समाप्ते पुनरन्यारम्भे स्नेहस्वेदौ प्रयुज्जीत । अन्ते च एकैकस्य समाप्ते सर्वेषामन्ते च बलाय शरीरस्य बलाघानार्थं स्नेहपुप्रयुज्जीत । आदौ स्नेहस्वेदौ ततो वमनं पुनः स्नेहस्वेदौ ततो विरेचनं पुनः स्नेहस्वेदौ ततोऽनुवासनं पुनः स्नेहस्वेदौ ततो निरूहणं पुनः स्नेहस्वेदौ तजः शिरोविरेचनमिति यद्वत् । अन्तरान्तरा इति वा पाठः ॥

किमर्थमेव स्नेहस्वेधौ शुभ्रतित्याह—

‘ऊपादिभिर्मथथा स्विन्नाद्ध्ययते वाससो मलः ॥ ५८ ॥

स्नेहस्वेदस्तथोत्कलेश्य वपुषः शोधनैर्मलः ।

ऊपादिभिरित्यादि । ऊषा क्षारमृत्तिका । आदिशब्देन नात्किरेव-
स्त्वन्दाकादीनां मस्य गृह्यते । यथा वाससो दग्नात् स्विन्नात् मल ऊपादि-
भिरुत्कलेश्य पतनोन्मुख दृत्वा जलादिना हियते तद्देव वपुषो देहादपि मल
स्नेहस्वेदादिभिरुत्कलेश्य वमनादिभिर्निहिमत इति सवन्ध ॥

अनु स्नेहस्वेदाव तरेणापि क्रमा मलः शोधनं शाब्द इत्याह—

स्नेहस्वेदावनम्यस्य कुर्यात्संशोधनं तु यः ॥ ५९ ॥

दारुशुष्कमिधानामे शरीरं तस्य शीर्यते ।

स्नेहस्वेदावित्यादि । यो नर स्नेहस्वेदावनभ्यस्याशीलयित्वा सशोधन
कुर्यात् तस्य शरीरं शीर्यते नश्यति । यथा शुष्क दारु काष्ठमानामे आनमने
शीर्यते तद्वदिति स्नेहस्वेदयो कर्मसु करणीयत्व हृदयति दृष्टान्तेन । दीर्यते
इति वा पाठ । भिद्यत इत्यर्थ ॥ ५९ ॥ ।

साप्रतमुपसहरन् सगुदे फलमाह—

बुद्धिप्रसाद बुलमिन्द्रियाणां

घातुस्थिरत्व ज्वलनस्य दीप्तिम् ।

चिराच्च पाकं वयसः करोति

संशोधनं मम्यगुपास्यमानम् ॥ ६० ॥

बुद्धीत्यादि संशोधन सम्यक् शोधनम् । साधु दृत्वा उपास्यमान सेव्यमा-
न क्रियमाणमित्यर्थः । बुद्धिप्रसादादान् पञ्च करोति वयसो यौवनादेरपाक
अपरिणामः ॥ ६१ ॥

इति श्रीदासपण्डितविरचिनायां हृदयबोधिकायामष्टादशोऽध्याय ।

१ 'मलो हि देहादुत्कलेश्य हियते वाससो यथा इति शुभ्रेताष्टाहृदयपाठ ।

ऊपादिभिर्मथयोत्कलेश्य हियते वाससो मल ।

तथैव वपुष हृदयस्वेदमापतिलादिभि ॥

इति वाक्यप्राशाहृदयपाठ अयमेव पाठ सगुदेऽपि ।

अथैकोनविंशोऽध्यायः ।

मलहरणार्थं पूर्वाध्याय उक्त । वस्तिना हि वात्रे विहित इति वमनविषयविधेरन-
न्तर वस्तिविधेरुक्तमो मुक्त इत्याह— यथा इत्यादि । अथवा वात्रे कश्चिन्नाशायोपदिष्टे
पित्तविनाशनाय च विरेचने वातनाशाय वस्ते प्रसङ्गात् तस्य परिज्ञानार्थमाशय आरभ्यते ।

पाठ्यकारोऽप्याह—

‘वमन कश्चिन्नाशयर्थं देचन पित्तशान्तये ।

तस्माद् वातस्य धान्यवर्षमिदानीं वस्तिरिष्यते ॥’ इति

अथवा ‘तेभ्यो वस्ति पुगे दद्याद्’ इत्युक्तम् । अत्रा वास्तेनाह—

अथास्तौ वस्तिनिधिमध्यायं व्याख्यास्यामः ।

अथात् इत्यादि । वस्तिना दीयत इति वस्तिः तस्य विधिः । ‘वस्तिना
दीयते वस्ति वा पूर्वमन्येति तनोऽपि वस्ति इति मद्बुद्धे । वृथाकारोऽप्याह—

‘वस्तेः पुरस्तात् प्रस्तावात् तन्म्याद्य विधिरुच्यते ।

वस्तिना मूत्रपात्रेण मृगाणा य उपक्रम. ॥

स वस्तिरिति तद्विद्विस्तात्कर्मात् तद्विरोच्यते ।

प्रयुक्तमात्र एवैव वस्ति यातीत्यतोऽपि वा ॥’

इति ॥

वातोल्बणेषु दोषेषु वाते वा वस्तिरिष्यते ।

उपक्रमाणां सर्वेषां सोऽग्रणीस्त्रिभिर्ध्व सः ॥ १ ॥

निरूद्धोऽन्नासनो वस्तिरुत्तरः ।

वातेत्यादि । वात उल्बणोऽधिको येषां दोषाणां त एवम् । वातोल्ब-
णेषु वाताधिकेषु दोषेषु केवले वा वायो वस्तिरिष्यते । आचार्यैरिति शेषः ।

अथवा वाते वस्तिरिष्यते वातोल्बणेषु दोषेषु वा । वाशब्दस्य वातोल्ब-
णेष्वित्यत्रैव सम्बन्ध न वात इत्यग्निर् पदे । वाशब्दपुक्तात् पश्चात् तदपुक्तः

पक्षो मुख्य इति न्यायादेव योजना । अन्यथा चेद् वात्रे वस्तेरप्राधान्यं स्यात् ।

अथवा वातोल्बणेषु दोषेषु वस्तिरिष्यते वात्रे वा वाते इव । यथा वाते वस्ति-
रिष्यते तद्वद् वातोल्बणेषु दोषेष्वपीत्यर्थः । वाशब्द उपमानार्थः । “वा विक-
ल्पोपमानयो” इति । उपक्रमाणां वमनादीनां चिकित्सितानां सर्वेषां मध्ये

१. ‘पूर्वमन्यति’ इति मुद्रितसङ्घट्टपाठः ।

अग्रणीः प्रधानः, शीघ्रं बृहणोदिरित्वाद् विरुतानिलोन्नेदित्वाच्च । अथ-
 वा उपक्रमाणामिति वात्तहराणां प्रयोगाणां श्रेष्ठ इत्यभिप्रायः । स च वस्ति-
 क्षिपकारः । तदेव त्रैविध्यमाह—निरूहः अन्यासन्न उत्तरवस्तिरिति । निरूह
 इति । 'बह प्राणो' निरूपः । अवाग्शेषे नयतीत्यर्थः । शरीरारोहणाद् वा ।
 अथवा ऊहरहितो निरूह अचिन्त्यप्रभावत्वात् । मंत्रहेऽप्युक्त—'शरीरारो-
 हणाद् दोषनिर्हरणादचिन्त्यप्रभावतयास्मिन्नुपासम्भवात्निरूह' इति । अनुरू-
 पमासनमन्वासनम् । शरीरयोन्या आसिका येन क्रियते तदन्वासनं केहवस्ति' ।
 अनुवासनमित्यनुशब्दस्य पूर्वोक्तोऽर्थः । वासन वास स्थितिरित्यर्थः । यतश्च
 सोऽन्नमनु वसन्नपि न दुष्यति । अनुशासमपि दीयते इत्यनुवासनम् । निरू-
 हादुत्तर गुदादुत्तरेण वा मार्गण मेद्वास्त्रेण दीयते इत्युत्तरवस्तिः । ननुपादान-
 भेदेन भेदे कल्प्यमाने वस्तेर्द्वैविध्यं, तथा मार्गभेदेनापि । तत् कथं त्रिविध इत्यु-
 च्यते । ब्रूमः । प्रयोगभेदात् त्रैविध्यमिति परिहारः ॥ १ ॥

तेन साधयेत् ।

गुरुमानाहसुडंष्टीहशुद्धातीसारशूलिनः ॥ २ ॥

जीर्णज्वरप्रतिशयायशुक्लानिलमहग्रहान् ।

धर्माश्मरीरज्जोनाशान् दास्णाश्चानिलमग्नान् ॥ ३ ॥

तेनेत्यादि । तेनेति तच्छब्देन निरूहः, परामृश्यते । अनास्थाप्याना-
 मुत्तरं वचनादनुवासनोत्तरवस्त्योः, पृथग् विपयाभिधानाच्च । कथमितिवेदु-
 ब्रूम । 'अनास्थाप्यास्त्वित्यधीते तत्र ते निरूहा इत्यधिगते सत्यनिरूहा
 पुनरिति वस्तु युज्यते । अपि च 'आस्थाप्या एव चान्वास्या' इति नाधिग-
 म्येत । तस्मात् तेनेत्यनेन निरूहस्य ग्रहणं न्याय्यम् । तेन निरूहेण गुल्मादि-
 शुक्लास्तथा जीर्णज्वरादीनन्याश्च वातरोगान् कृच्छ्रान् साधयेत् उपक्रामेत् ।
 गुरुमादीनां शूलान्तानां द्वन्द्व इति कार्यं । शुद्धातिसारिण इति शुद्धशब्दे-
 नामरक्तयोः प्रतिषेधः । शुक्लादीनां ग्रहेण सम्बन्धः । शुक्रग्रहो रेतोनिबन्धः ।
 अनिलग्रहो वायोरसञ्चारः । रज्जोनाशः क्षिया पुष्पविघातः ॥ ३ ॥

अनास्थाप्यास्त्वतिक्षिग्धः क्षतोरस्को भृश कृशः ।

आमातिसारी धमिमान् सशुद्धो दत्तनावनः ॥ ४ ॥

कासश्वासप्रमेहार्शोहिष्माध्मानाल्पवह्नयः ।

शूनपायुः कृताहारो बद्धच्छिद्रोदधोदरी ॥ ५ ॥

कृष्टी च मधुमेही च मासान् सप्त च गर्भिणी ।

अनास्थाप्या इत्यादि । आस्थापनशब्दो निरूहपर्यायः । आ सम-
न्ताद् देहगुणान् स्थापयतीत्यास्थापनं वय स्थापनाद् वा । अनास्थाप्या आ-
स्थापनानर्हाः । अतिस्निग्धादयः सप्तममासगर्भिण्यवसानाद् द्वाविंशतिरनास्थाप्याः
न निरूहार्हा इत्यर्थः । वातव्याधावप्यतिक्रमनामास्थापनं वज्र्यम् । क्षतो-
रस्कस्य कृशस्य च शरीरपीडांकरणात् । शुद्धातिसारिण आस्थाप्या इत्यनेनै-
वामातिसारिणोऽनास्थाप्यत्वे लक्ष्येऽपि पुनर्वचनं नियमार्थम् — आमातिसा-
रिणो न कथञ्चिदास्थाप्या इति । वमिमान् प्रसक्तच्छर्दिः । नित्ययोगेऽत्र
मत्सु । संशुद्धः कृतवमनविरोकः प्रकृतिभोजनावधिकम् । दक्षिणापनस्तदहरेव ।
तत्रातिस्निग्धस्य दोषानुल्लेख्य निरूहः श्वयधुसुरं च जनयेत् । क्षतोरस्ककृ-
शयोः क्षोभन्यापन्नशरीरमाशु पीडयेत् । आमातिसारिणो दोषस्य सम्बन्धिर्हि-
रणाद् देहस्य क्षोभादतिपीडां कुर्यात् । प्रसक्तच्छर्दिषो दोषोत्सेसात् निरूह-
णमूर्ध्वं गयेत् । कृतवमनविरोक्योस्तु रिक्त देहं क्षतं क्षारवद् दहेत् । कृतनस्यस्य
विवृतोर्ध्वस्रोतस्तस्या भृशं पीडां कुर्यात् । श्वासादीनामुद्दिष्टदोषत्वाच्चिरूह
कथं व्रजेत् । अर्शःप्रभृतीनां भृशतरमाध्मान मृत्युर्मा स्यात् । अरुणान्यादीनां
स्तम्भजाल्यादीनावहेत् । शूनपायुः सशोकयुदः । गर्भिण्या अष्टममासात्
पूर्वमास्थापनान् आमगर्भध्वंसः ॥ ४, ५ ॥

आस्थाप्या एव चान्वास्या विशेषादतिपक्षयः ॥ ६ ॥

रूक्षाः केवलजातार्ताः

आस्थाप्य इत्यादिना अनुवासनयोग्यानाम्—ये आस्थाप्यास्त एवा-
न्वास्याः आस्थापनयोग्याः सर्वे अनुवासनयोग्या एव । विशेषादिति । अनि-
वह्यथादयस्य विशेषेणातिशयेनान्वास्याः अनुवासनयोग्याः अनुवासनयोग्याः ।
एवामनुवासनं पोषकम् । वचनं हि—‘रूक्षानिदीनामयः केवलनिगानार्थाश्च
विशेषेण ते परमनुवासनेनाप्याप्यन्ते मूत्रनेत्रेण वृणन्तु’ इति ॥

नानुवास्यास्त एव च ।

येऽनास्थाप्यास्तगा पाण्डुराम्बुमेहपीनमाः ॥ ७ ॥

नानुवास्यास्त एव चेति । ये अनास्थाप्या अनिरूहान्तेऽपि नानु-
वास्या एव । ये निरूहानर्हास्तेऽप्यनुवास्यानर्हा इत्यर्थः । अन्ये च सन्त्यनु-

वासनानर्हा, तानप्याह—तथेति । तथा पण्डुवादयो गलगण्डवदन्ता नानुवा-
सनार्हाः स्नेहवस्त्रयोग्या । एतेषा हि दोषानुत्करेद्य स्नेहवस्तिरुदर जनयेत् ॥ ७ ॥

अतिदेशप्राप्तं निरन्तरं प्लीहानां चानुवासने निषेधति—

निरन्नप्लीहविद्भेदिगुरुकोष्ठरुफोदराः ।

अभिप्यन्दिकृशस्थूलकुम्भिकोष्ठाढ्यमारुताः ॥ ८ ॥

पीते विषे गरेऽपच्या श्लेष्मिपदी गलगण्डवान् ।

निरन्नप्लीहेति । निरन्नम्यानुवासनात् स्नेहविपत्ति । तथा चोक्तं
सरनादे—

“अमुक्तदृश्य तथा स्नेहवस्तिर्विपद्यते”

इति । कृताहारस्यास्मापन्ननिषेधे निरन्नम्यानुवासानिषेधे च युक्तिः सङ्गदे
उक्ता—

‘अमुक्ते रिक्तकोष्ठे च प्रयुक्तमनुवासनम् ।

सरदूरगसङ्गमत्वे क्षिप्रमूर्ध्नि प्रपद्यते ॥

तेन वायोर्जयो न स्याद् चातधामन्यतिष्ठता ।

फावाग्नेराशु नाशश्च विशेषादनिवर्तनात् ॥

स्नेहः सद्योशिताहाररुद्धे त्वामाशयेऽनिलम् ।

पक्वस्थे हन्ति पक्वस्थश्च्यवते चात्रपाकत ॥

निरूहश्च सर्मारश्च तीक्ष्णविगात्रुभावपि ।

तावन मूठितौ तीक्ष्णावधोऽन्नेन सहामतौ ॥

ऊर्ध्वं वा शकृता सार्धं सस्मितौ फोष्ठ एव वा ।

समलाहारविषण्वा हरेतामाशु जीवितम् ॥

मुक्तवाननुवास्योऽस्मात्तरुह्यन्तु मुक्तवान् ।’

इति । प्लीहादीनां स्तम्भजास्यादीनावहेत् । कुम्भिकोष्ठस्यानुवासानात् पूर्वका-
यमग्निं घृते हृमिभिश्छर्दिं स्नात् । आट्यमारुतादीनां सम्यग्दोषानिर्हर-
णादामयवृद्धिः । पीते गरे विषे च नानुवास्या इति योज्यम् । अपची उत्तरे
वक्ष्यमाणा । श्लेष्मिपदीति इति । गलगण्डवानिति मन्त्रम् ॥

तयोस्तु नेत्र हेमादिधातुदार्ढ्यवेणुजम् ॥ ९ ॥

गोपुच्छाकारमन्दिच्छ्रः श्लेष्मणुगुलिकामुद्यम् ।

तयोरित्यादि । तयोर्निरूहानुवासनयोर्नेत्रं भवति । स्नेहकल्कक्वाथा-
दिकं फोष्टं नयत्यपानेन अथवा बहिर्दोषान् भेदजयोगेनेति । नेत्रं यन्त्रमुच्यते ।
'दाम्नीशसे'ति पूनंप्रत्ययः । किंभूतं नेत्रं हेमाद्रिजातं स्वर्णादिमयम् । आदिश-
ब्दः प्रकारे । तेन रजतायःकंसत्रपुसीसादयो गृह्यन्ते । घातुशब्दो भूतवचनः
भौतिके हेमादावपि वर्तते । ये तु कठिनत्वे सति बहिसंयोगाद् द्रवतामापद्यन्ते
ते धातवो हेमादयश्च धातवश्चेति द्वन्द्व इति केचित् । दारुशब्देन खदिरास-
नादिसारग्रहणम् । अस्धीनि गजादीनां दन्तादीनि । त्रेणुर्वश एषां द्वन्द्वः ।
एभ्यो जातं तयोर्निरूहानुवासनयोर्नेत्रं भवति । स्फटिकगह्वरिभिरपि कर्तव्यम् ।
उक्त्यांश्च 'सुवर्णादिघातुमणिगह्वदन्नशृङ्गास्थिवेणुखदिरकदरतिन्दुकादिसारम-
यम्' इति । किंभूतम् आनुपूर्व्योपचयाद् गोपुच्छाकारं गोपुच्छस्याकार
इवाकारो यस्य तदेवम् गोपुच्छवत् क्रमवृत्तमित्यर्थः । अच्छिद्रं निर्विवरम् पार्श्वे
मूलाग्रच्छिद्रव्यतिरिक्तच्छिद्ररहितमित्यर्थः । श्लक्ष्णं मसृणं कोमलम् । तथा-
क्रजु अवक्रम् । तथा गुलिकागुलं गुलिकासदृशं वर्तुलत्वान्मुगं यस्य तदेवम् ।
अतीक्ष्णाग्रमुखमित्यर्थः । अतीक्ष्णाग्रत्वाद् गुदं न क्षिणोतीति । अस्य च नेत्रस्य
यद् गुदे प्रविशति तन्मुखम् । एवंभूतं नेत्रं वैद्यः कारयेत् ॥

अपात्य प्रमाणमाह—

ऊनेऽब्दे पञ्च पूर्णेऽस्मिन्नासप्तम्योऽङ्गुलानि परं ॥ १० ॥

सप्तमे सप्त तान्यष्टौ द्वादशे षोडशे नन ।

द्वादशैव परं विंशाद्

ऊन इत्यादि । ऊनेऽब्देऽसंपूर्णे वत्सरे नेत्रस्य पञ्चाङ्गुलानि आतु-
राङ्गुलेः प्रमाणमिति गम्यते । दैर्घ्येणेत्यर्थात् । वक्ष्यति हि — 'स्वाङ्ग-
गुप्तेन सप्त मूले स्थौल्येने'ति । अम्मिलब्दे प्रथमे वत्सरे पूर्णं आ सप्तम्यः
सप्त वर्षाणि मर्यादावन्त्य नेत्रस्य षडङ्गुलानि प्रमाणम् । आसप्तमाद् वापात्
षडङ्गुलायामित्यर्थः । आङ् मर्यादायां, नामिविधा । चेत् तथा सप्त
वर्षस्यापि षडेवेति प्राप्नोति । वक्ष्यति च 'सप्तमे सप्ते'ति । एवं न पूर्वापरव्या-
हृतं स्यात् । तस्मान्मर्यादायामेवाडिति । सप्तमे वर्षे सप्ताङ्गुलानि । द्वादशे
वत्सरे तान्यष्टौगुलान्यष्टौ प्राप्ताणि । नेत्रदैर्घ्यं इति शेषः । द्वादशांतां पूरणे इति
'सप्त्य पूरणे षट्' इति षट् । एवं षोडशे इत्यत्र षोडशे वर्षे नवाङ्गुलानि
नेत्रम् । विंशे द्वादशाङ्गुलानि । विंशाद् वत्सरात् परमूर्ध्वमेकविंशतिप्रमृतिषु

वर्षेषु - द्वादशाङ्गुलान्येव । नातोऽप्याधिकानीत्येवशब्दार्थः । विशाद् वर्षात् परतो न प्रमाणे विकल्प इत्यर्थः । एव नेत्रस्य दैर्घ्यमुक्तम् । विशतिशब्दात्पूरणे षट्ति "नि विशतोऽिति" इति तिशब्दलोपे विशशब्दः ॥

वीक्ष्य वर्षान्तरेषु च ॥ ११ ॥

वयोवलयशरीराणि प्रमाणमभिवर्धयेत् ।

वीक्ष्य वर्षान्तरेषु अन्तरावस्थितेषु वर्षेषु आन्तरालिकेषु वर्षेषु अष्टमन-
१ चमदशमादिषु प्रमाणमभिवर्धयेत्नेत्रस्येत्यर्थः । न केवलमान्तरेषु वर्षेषु प्रमाण-
मभिवर्धयेत् । वयोवलयशरीराणि च वीक्ष्य निरूप्य प्रमाणं वर्धयेत् ।
चशब्दो भिन्नक्रमः । वृद्धाकारोऽप्याह—'वर्षान्तरेषु अनुत्तरेषु पञ्चदशसु वयो-
वलयशरीराणि वयश्च, बल च शरीरं च निरूप्य नेत्रप्रमाणं वर्धयेत् क्षपयेद् वे'ति ॥

स्नाहुष्ठेन सम मूले स्थौल्येनाऽप्रे कनिष्ठया ॥ १२ ॥

स्वेत्यादि । स्थौल्येन परिणाहेन स्वाहुष्ठेन तुल्यं मूले नेत्रम् । स्वशब्दे-
नातुरो गृह्यते । प्रतिपुरुषमङ्गुष्ठपरिणाहेन तुल्यमूले अग्रं प्रान्तः तस्मिन् आतुरस्य
कनिष्ठयाङ्गुल्या समं नेत्रं स्यात् । यस्मिन् वस्ति वर्धयते तन्मूलम् । यद् गुदे प्रवि-
शति तदग्रम् । तद् कनिष्ठिकापरिणाहं मध्ये मध्याङ्गुलिसममित्यर्थात् सिध्यति ।
खरनादेऽप्यधिजगे—

वस्तिनेत्रं मृदु श्लक्ष्णं प्रवृत्तं गुलिकामुखम् ।

भवेद् गोपुच्छसंस्थानं सुप्रवाहं त्रिकर्णिकम् ॥

*चतुर्भागप्रणयने मर्यादा कर्णिका भवेत् ।

द्वे कर्णिके चोपरिष्ठाद् बन्धाघाराय चान्तरे ॥

स्वाहुष्ठकपरीणाहं मूलं नेत्रस्य गम्यते ।

मध्यं त्वनामिकातुल्यमग्रं तुल्यकनिष्ठिकम् ॥

स्वेनाङ्गुलप्रमाणेन दैर्घ्यं स्याद् द्वादशाङ्गुलम् ।

इत्यादि ॥ १२ ॥

नेत्रपरिणाहारुरूप छिद्रं प्रदर्शयति । अथवा अपुना छिद्रप्रमाणवचनद्वारेण नेत्रस्थौ-
ल्यप्रमाणमधिकमपि दर्शयन्नाह—

पूर्णेऽब्देऽङ्गुलमादाय तदर्धाधिप्रार्धितम् ।

त्र्यङ्गुलं परमं छिद्रं मूले

* 'या त्रिभागप्रणयने' इति अरुणदत्तस्य अष्टाहृदयव्याख्यातुरभिमतः, पाठः.

पूर्णे इत्यादि । अन्दे वर्षे पूर्णे सत्यङ्गुलमादाय आतुरस्य स्वाङ्गुलात् प्रभृति क्रमेण त्र्यङ्गुलं छिद्रं मूले नेत्रस्य भवति । किं भूतं छिद्रम् । अर्ध-
 स्यार्धमर्धार्धं तस्याङ्गुलस्यार्धार्धं तदर्धार्धम् । तेन प्रवर्धितम् । तत्र प्रथमे वर्षे
 पूर्णे आतुरस्यैकाङ्गुलप्रमाणं छिद्रं भवति यावद्वर्षाणि पट् । अङ्गुलपरिमाणं
 कुटिलीकृतवस्तु यस्य मूलच्छिद्रे प्रविशति तत् तथोक्तम् । सप्तमे वर्षे सपाद-
 मङ्गुलं यावदेकादशवर्षाणि । द्वादशे वर्षे सार्धमङ्गुलं यावत् षोडशवर्षाणि ।
 षोडशवर्षस्य तु पादोनमङ्गुलद्वयम् । सप्तदशेऽङ्गुलद्वयम् । अष्टादशे वर्षे सपाद-
 मङ्गुलद्वयम् । एकोनविंशतिवर्षस्य सार्धमङ्गुलद्वयम् । विंशतिवर्षस्य पादोनमङ्गुल-
 त्रयम् । एकविंशतिवर्षस्य त्र्यङ्गुलं छिद्रमिति कृत्वा बोद्धव्यः । अथवा तदर्धा-
 र्धप्रवर्धितमित्यस्यायमर्थः । अर्धेनार्धेन प्रवर्धितमिति । अङ्गुलात् प्रभृति अर्धम-
 र्धमङ्गुलं गृहीत्वा त्र्यङ्गुलं यावद्वर्धयदित्यर्थः । पूर्णेऽन्दे एकमङ्गुलं सप्तमे सार्धम-
 ङ्गुलं द्वादशे द्वयङ्गुलं षोडशे सार्धद्वयङ्गुलं विंशतिप्रभृति व्यङ्गुलमिति । ऊन-
 वर्षस्याप्यर्धाङ्गुलं छिद्रं एतदपेक्षया कल्पमित्युक्तम् । परममित्युक्तम् ।
 अतोऽधिकं निषिध्यते । त्र्यङ्गुलात् किञ्चिन्मूलं प्राणमित्यभिप्रायः । त्र्यङ्गुलप-
 र्यन्तच्छिद्रमिति सङ्ग्रहग्रन्थस्यार्थः । पर्यन्तशब्दोऽनसानवचनः, पर्यन्तशब्दोऽ-
 वधौ च वर्तते । अङ्गुलमुद्रिकाया त्र्यङ्गुलं छिद्रमित्यन्ये । अथवा परममित्यने-
 नतद् गमयति । परमुत्कर्षमाश्रित्य इदं मूलच्छिद्रम् । मध्यमं तु मूलच्छिद्रं
 स्वाङ्गुलेनेत्यनेनोक्तम् इति । अङ्गुलिशब्दो मध्यमाङ्गुलिवचनः । मध्यमाङ्गुले-
 रन्तर्भागास्तिर्यङ्मितस्त्रिगुणित त्र्यङ्गुलमित्युच्यते ॥

अत्रे बहते तु यत् ॥ १३ ॥

मुद्रां मायं कलायं च क्लिन्नं कर्कन्धुयकं क्रमात् ।

अग्र इत्यादि । अग्रे तु छिद्रं तद् भवति यन्मुद्रादीन् क्रमाद् बहति ।
 मुद्रादिप्रवेशयोन्ममच्छिद्रमित्यर्थः । तत्र वार्षिकस्य मुद्रवाहि यावत्षड्वर्षम् ।
 सप्तवर्षस्य मायवाहि । द्वादशवर्षस्य कलायवाहि । षोडशवर्षस्य स्विन्नकलाय-
 वाहि । एकविंशतिवर्षस्य कर्कन्धुवाहीति । ऊनवर्षस्य वनमुद्रवाहीति कल्प्यम्
 मुद्रशब्देन वनमुद्रस्यापि ग्रहणात् । अथवा नुशब्देन पद्याङ्गुलसमे नेत्रे वन-
 मुद्रप्रवेशाप्रत्यं संग्रहोक्तं सूच्यते । “अप्रच्छिद्रप्रमाणं चैतदग्रे कनिष्ठया” इत्य-
 प्रापि संगच्छत एव । दैर्घ्येण प्रमाणं चात्र पक्षे पूर्वमेव योज्यम् । “स्वाङ्गुलेन
 समं मूले स्थीर्येने”त्यत्र छिद्रप्रमाणं स्वमत्या सद्भिपजा कल्प्यम् । तथा

व्यङ्गुलं छिद्रमित्यत्र च स्थौल्यप्रमाणं स्वभियैव निरूप्यम् । तन्त्रकृता तु ग्रन्थ-
गौरवभयादुक्तप्रायत्वाच्चेह नोक्तम् ॥

कर्णिकास्थानमाह —

मूलच्छिद्रप्रमाणेन प्रान्ते घटितकर्णिकम् ॥ १४ ॥

वर्त्याग्रे पिहितं मूले यथास्वं द्यङ्गुलान्तरम् ।

कर्णिकाद्वितयं नेत्रे कुर्यात्

मूलेत्यादि । कर्णिका नाम मुद्रिका कर्णिकाकृतित्वात् छत्रा-
कारा गुदप्रवेशमर्त्यादा भित्तिः, गुदाधिकान्तःप्रवेशनिरोधनी च ज्ञेया ।
मूले यत् छिद्रं यथास्वमुक्तमंगुलादि तन्प्रमाणेन प्रान्ते अग्रे ष(तिसा ?
दिता) सम्पादिता कर्णिका यस्मिन् तदेवम् । यावान् मूलच्छिद्रं तावन्तमग्रे
विमुच्य तत्सीमि कर्णिकां कारयेत् । परमं छिद्रं नेत्रे व्यङ्गुलम् । त्रीप्यङ्गुलान्यग्रे
विमुच्य गुदप्रवेशमर्त्यादाभित्तियुक्तं करणीयमित्यर्थः । एवमन्येषामपि व्यङ्गुले
कर्णिका कारयेति सर्वेषामभिप्रेतमेव । तथा हि सुश्रुतोऽपि व्यङ्गुलमनिविष्टकर्णि-
कमिति व्याचष्ट । ननु सर्वैरपि नेत्रप्रान्ते कर्णिका चतुरङ्गुले क्रियते तत्
कथमिति, दूरप्रणिधानात् रोहस्यानुद्गमनं भवतीति मत्वा तथा क्रियते । अपि
च कायचिकित्सितप्रधानस्य भङ्गारहरिश्चन्द्रस्य कृतिरिति प्रसिद्धे खरनादेऽपि
प्रोक्तत्वाच्च । तत्रैवमधिजगे—

‘वस्त्रिनेत्रं मृदु श्लक्ष्णं सुवृत्तं गुळिकामुखम् ।

भवेद् गोपुच्छसंस्थानं सुपवाहं त्रिकर्णिकम् ॥

चतुर्भागे प्रणयने मर्त्यादा कर्णिका भवेत् ।

द्वे कर्णिके चोपरिष्ठाद् वस्त्याधारे यवान्तरे ॥

स्वाङ्गुलकपरीणाहं मूलं नेत्रस्य दस्यते ।

मध्यं स्वानामिकातुल्यमग्रं तुल्यकनिष्ठिकम् ॥

स्वेनांगुलप्रमाणेन वैर्ष्यं स्याद् द्वादशाङ्गुलम् ।

कर्कन्तुप्रवहच्छिद्रं श्रेष्ठमन्यद् यथा वयः ॥’

इति । एतत्पक्षमवलम्ब्य मूले कर्णिकाद्वितयं च यवान्तरं क्रियते । तथा वर्त्या
धनचेलदश्याग्रे पिहितं स्थगितं खतादिमोक्षोपरिहारार्थं वस्ती भेषजशेषकाले
तदमृत्यर्थं च तथा यथास्वमूलमर्त्यादिकस्य तदङ्गुल्यमाणेन द्व्यङ्गुलान्तरं

कर्णिकाद्वितयं कुर्यात् । यथास्वं द्यद्गुलान्तर यस्य यस्य अनवर्षादिकस्य यद् यदंगु-
लद्वितय तावन्प्रमाणमन्तरां कृत्वा कर्णिकायुगलं कारयेद् वस्तिपुटयोजनायम् ।
आगमो हि—‘स्यात् कर्णिकैनाप्रचतुर्थभागे मूलाश्रिते वस्तिनिबन्धने द्वे’
इति ॥

अत एवाह—

तत्र च योजयेत् ॥ १५ ॥

अजाविमहिपादीनां वास्तिं सुमृदितं दृढम् ।

कपायरक्तं निश्छिद्रग्रन्थिगन्धसिरं तनुम् ॥ १६ ॥

ग्रथितं साधु सूत्रेण सुखसंस्थाप्यभेषजम् ।

वस्त्यभावेऽङ्गपादं वा न्यसेद्वासोऽथवा घनम् ॥ १७ ॥

तत्रेत्यादि । तत्र कर्णिकाद्वितये अजादीनां वास्तिं प्रयो-
जयेत् । आदिशब्देन वृषवराहादीनां ग्रहणम् । तेषां वास्तिं । अजादीनामित्येवं
निर्देशोऽप्यविमहिपग्रहणे लब्धे साक्षादेतयोर्ग्रहणमन्यजेभ्यो वोस्तभ्य एत-
द्वस्तेर्योग्यतरं प्रतिपादनार्थम् । किंभूतं वर्गितं— सुमृदितं संज्ञेहमुद्रः सम्यङ्
मर्दितम् । तथा दृढं स्थिरं तथा कपायेण हृत्क्यादिना रक्तम् । अथवा कपायेण
लाक्षागैरिकादिना रक्तं रक्षितम् । तथा निश्छिद्रग्रन्थिगन्धसिरं छिद्रादीनां दृढः,
ता न सन्ति यत्र स एवम् । आच्छिद्रग्रन्थीति वा पाठः । तनुमच्छंमस्थूलम्
अबहलमित्यर्थः । तथा साधु सम्यक् सूत्रेण ग्रथितं बद्धं तथा सुरेनाकृच्छ्रेण
संस्थापनीयमौषधं यतस्तं सुखेन औषधं संस्थापयितुं शक्यम् । वस्तेरभावे
सत्यङ्गपादं छागोरभाषवयवविशेषं वा न्यसेत् । ‘विपाटितमेपादद्वारैरङ्गपाद’
इतीन्द्रुः । ‘अङ्गपादमि’ति केषाचित् पाठः । अङ्गपादश्चर्मपर्यायः ।
उक्तं च निवण्डो—

“त्वग् बल्को बल्कल जल्ली छुरीच्छदनकं छदः ।

अङ्गपादोऽजिनं चर्म समुर्धाः कृत्तिरेव च ॥”

इति । अथवा वासो वस्त्रं सूक्ष्मतान्तवं मधुच्छिद्योपदिग्धत्वाद् घनं न्यसेत् ।

आगमो हि—

“वस्तेरभावे घवनीगलो वा

स्यादङ्गपादः सुघनः पटो वा ।”

इति । प्लवनी जलशकुन्तः । अङ्गपाद चर्मेति पाठ्यकारः ॥ १५-१७ ॥

वधुना प्रदेयस्यौषधस्य मात्रोच्यते -

निरूहमात्रा प्रथमे प्रकुञ्चो वत्सरात्परम् ।

प्रकुञ्चवृद्धिः प्रत्यब्द यावत् पट् प्रसृतास्ततः ॥ १८ ॥

प्रसृतं वर्धयेदूर्ध्वं द्वादशाष्टादशस्य च ।

आसप्ततेरिदं मानं दशैव प्रसृताः परम् ॥ १९ ॥

निरूहेत्यादि । प्रथमे वर्षे निरूहस्यास्वापनस्य मात्राः प्रकुञ्चः पल
कपायलेहादिसहितस्य परप्रमाण षण्मासादौ त्रेतदनुसारेणार्धपलादि कल्प्यम् ।
वर्षात् परं प्रकुञ्चेन वृद्धिः प्रतिवत्सर कार्या यावत् पट् प्रसृता भवन्ति द्वादशे
वर्षे पट्प्रसृता इत्यर्थः । द्वादशपलानि हि पट् प्रसृता, 'द्वे पले प्रसृज' इति
वचनात् । तत ऊर्ध्वं प्रत्यब्दं प्रसृतं वर्धयेत् । प्रत्यब्दमित्यनुवर्तते । ततो
द्वादशवर्षस्य द्वादशपलानि । अनन्तर त्रयोदशवर्षादिषु प्रतिवर्षं पलद्वयं निरू-
हमात्रायां वर्धयितव्यम् । क्रमेण यावदष्टादशवर्षस्य द्वादश प्रसृता 'चतुर्विंशति
पलानि । आसप्ततेरिदं मानम् अष्टादशप्रभृति सप्ततिवर्षाणि यावदिदमेवास्था-
पने मानं प्रमाणम् । एतावती मात्रा द्वादश प्रसृता इत्यर्थः । परसप्ततेरूर्ध्वं याव-
ज्जीवं दशैव प्रसृता मात्रा नाधिकम् इति । 'वयोबलान्निक्षयतो मात्राहानि
क्रमाद् भवेत्' इति । सा युक्तिसिद्धत्वात् स्फुट प्रतिपादिता ॥ १८-१९ ॥

भ्रुवासनमात्रामाह—

यथायथं निरूहस्य पात्रे मात्रानुवासने ।

आस्थाप्यं स्नेहितं स्वच्छं शुद्धं लब्धयत्नं पुनः ॥ २० ॥

अन्वासनार्हं विज्ञाय पूर्वमेवानुवासयेत् ।

शीतिं वसन्ते च दिवा रात्रौ केचिच्चतोऽन्यदा ॥ २१ ॥

अभ्यक्तस्नातमुचितात्पादहीनं हितं लघु ।

अस्निग्धरूक्षमाशितं सानुपानं द्रवादि च ॥ २२ ॥

कृतचक्रमण मुक्तविण्मृत्र शयने सुखे ।

नात्युच्छ्रिते न चोच्छीर्षे संनिष्ट वामपार्श्वतः ॥ २३ ॥

संकोच्य दक्षिणं सक्थि प्रसार्य च ततोऽपरम् ।

यथायथमित्यादि । यथायथं यथास्व प्रथमवर्षादिपुस्तस्य निरूहस्य
पादभ्रुवर्ग अनुवासनाविषये मात्रा भवति । यस्य यस्य या या भेषजमात्रा

वस्त्रा विहिता तस्यास्तस्याश्चतुर्भागो मात्रानुवासनस्य । यस्य पलं निरूहः तस्य
 कर्मप्रमाणमनुवामनमित्यर्थः । एवं सर्वत्र कल्प्यम् । आगमो हि 'निरूहपादा-
 शसमेन तैलेनान्वास्य' इति । अनुवसत्रापि न दुष्यति । अनुवासरं वा दीयत
 इत्यनुवासनम् । आस्थाप्यं निरूहयोग्यं पुरुषं स्निग्धं तथा स्थिन्नं शुद्धं चोर्ध्वाधिः
 तथा भूयोऽपि संसर्जनक्रमेण लब्धवत् तथा धन्वासनयोग्यं विदित्वा पूर्वमेव
 निरूहात् प्रागेवानुवासयेत् । अन्वासनाहं इत्यनेनेतद् दर्शयति—'कृतानुवा-
 सन एवास्थाप्य' इति हाटकः । निरूहयोग्याश्च केचिदननुवास्याः कामिलादयः
 सन्तीत्यतोऽन्वामनाहं विज्ञायत्युक्तम् । 'अन्वामनानर्हस्त्ववृत्तानुवासन एवास्था-
 प्य' इतीन्द्रः । अनुवासने कालविशेषमाह—'शीते शैत्यवति काले हेमन्तशिशि-
 रयोर्ध्रस्वोः तथा वसन्ते च दिवा अनुवासयेत् । ततोऽन्यदा शीतवसन्ता-
 दन्यस्मिन् काले भीष्मप्रावृद्धशरदास्ये ऋतुत्रये रात्रावनुवासयेत् । केचिदिति
 भिन्नक्रमः ततोऽन्यदेत्यनन्तरं द्रष्टव्य इति । केचिद् आहुरिति वाक्यशेषः ।
 ततोऽन्यदा रात्रावनुवामयेदिति केचिदाहुरिति । सर्वदा दिवम एवानुवासनमिति
 स्वपक्षः । धन्वन्तरीयास्तु—सर्वथैव रात्रावनुवासनं नेत्याहुः । धन्वन्तरिमतमे-
 वोररीकृत्य सद्ब्रह्मेऽविजगे—

'न रात्रौ षण्येत् स्नेहं दोषोत्प्लेशो हि रात्रितः ।
 जेहवीर्ययुतः कुर्यादाघ्मानं गौरवं ज्वरम् ॥'

इति । तद् देशात्तरादिवशात् प्रमाणयितव्यम्—

'बहिस्थानगते दोषे बद्धौ चान्नरसाश्रिते ।
 म्फुटयोनोमुम्बं देहं जेहौजः परिमर्षति ॥
 सल्पपिच्छकं रूक्षं शृशं वातरुजादितम् ।
 मुक्तजीर्णाशनं कामं रात्रावप्यनुवानयेत् ॥'

केवलानिर्लषादितं त्वशुद्धमनिरूपितवेद्यमप्यनुवासयेत् । आत्ययिकत्वात् तस्ये-
 ति । किम्भूतं नरम् । अभ्यक्तस्नातं पूर्वमम्बरं पश्चात् स्नातमुष्णाम्बुना । 'पूर्व-
 कालेक—' इति, ममात्मः । उचितादभ्यस्तादृशान् पादहानं चतुर्थांशहीनमन्न-
 मग्निने मुक्तन्नं तथाग्निं हिनं लघुगुणयुक्तं च तथा अक्षिरुक्षं किञ्चित् क्षि-
 प्यरुक्षम् सानुपानं प्रवादि द्रव्यम् । आदिदृष्टेन जेहति युक्तमनुवदति । 'द्रवो-
 प्यमनभिष्यन्दी'त्यादिभिर्दिष्टे च मुक्तन्नमित्यर्थः । अतिस्निग्धानिरुक्षार्शनस्य
 दोषस्तस्मात्तृपत्तिनभ्युक्षमित्युक्तम् । उक्तं च सद्ब्रह्मे—'स्निग्धानिग्धानो ए-

भयमार्गससर्गात् स्नेहो मदमूर्च्छाग्निसान्द्रघ्नसान् जनयति । रूक्षाशिनोऽति-
विष्टम्ब बलवर्णहानि वा अरुपमात्रद्रंवाशिनो न तदावरण स्यादि'ति । किंमूत
कृतचङ्क्रमणं विहितानमात्र तं शयने संपिष्टं शायेत कृत्वा अनुवास्येदि-
ति सर्वर्धः । किंभूते सुखावहे नास्युच्छिष्टे नास्युक्ते नचोच्छीर्षं नोन्नताशिरो-
भागे किञ्चिदुन्नतपाददेशे 'प्राक्शीर्षकं शुक्लपट्टोत्तरीयं शयनं प्रशस्तम्' इत्याग-
मात् । कथं संपिष्टं वामपार्श्वतः वामपार्श्वेन । तृतीयार्थेऽत्र तरिल । द्वेषिणं
सक्थि दक्षिण पादं सङ्कोच्य वामपार्श्वपरिष्ठादिति वृद्धैश्चा । ततो दक्षिण-
पार्श्वोऽपरं वाम सक्थि प्रसार्य । सङ्गहे चोक्तम् — 'शयो नैत्युच्छिष्टो ईपदुन्नत-
पादे वामपार्श्वे प्राक्शिरसः सनेशयेदिति । वामपार्श्वशयने गुणावहत्वम् । आगमो हि

'वामाश्रयोऽग्निर्ग्रहणी गुदश्च

तत्पार्श्वस्थस्य गुदोपलब्धिः ।

लीयन्त एव बलयश्च यस्मात्

सद्यः शयानोऽर्हति वस्तिदानम् ॥'

गुदोपलब्धिं सुखेन गुदं ऽपि । स्नेहस्य स्थूलान्त्रप्रतिबन्धाभावाद् बलयोऽपि-
द्वियन्त इति ॥

अथास्य नेत्रं प्रणयेत् स्निग्धे स्निग्धमुखं गुदे ॥ २४ ॥

उच्छ्वासास्य वस्तेर्वदनं वद्धे हस्तमक्रम्पयन् ।

पृष्ठवंशं प्रति नेत्रं नातिदुत्तविराम्बितम् । २५ ॥

नातिवेगं न वा मन्दं सृष्टदेव प्रपीडयेत् ।

अथेत्यादि । अस्त्यैवभूतस्यातुरस्य स्वबाह्वपधागस्य शयानम्य घृतेन

स्निग्धे गुदे पायो स्निग्धमुखं नेत्रं पृष्ठवंशं प्रति पृष्ठभागामिसुम्ब पृष्ठवशानुपूया
नातिदुत्तविराम्बितं च हस्तमक्रम्पयन् प्रणयेत् । वस्तेर्वदनमुच्छ्वासास्य विकास्य
विधृतं कृत्वा बद्धा वस्तिमुगगतं वातं विमुच्य बद्धेत्यर्थः । यथार्थेपि विपिक
स्नेहमासिच्य वस्तिमुखमुच्छ्वासास्य सूत्रादिना तिथिटीकं बद्ध्वा नातिवेगं न वा
मन्दं नातिवेगेन न च मन्दं कृत्वा सकृदेव एकग्रहणेनैव प्रपीडयेत् । नातिवेग
नातिमन्दं च एकवारमेव पीडयेत् । सट्टग्रहणं स्थित्वा स्थित्वा प्रपीडननिषेधार्थम् ।
न धारानिच्छेदोऽन्तरा क्रान्त्यर्थः । पृष्ठवशानुपूर्वा(नैवधै)परित्येऽतिवेगम
न्दप्रपीडने च सदोपलम् । तथाचागमः —

“तिर्यक् प्रणीते तु न याति धारा गुटे व्रणः स्याच्चलिते च नेत्रे ।
दक्षः शनैर्नाशयमेति वस्तिः कण्ठं प्रधावेदतिर्पादितश्च ॥”

इति ॥

सावशेषं च कुर्वीत वायुः शेषे हि तिष्ठति ॥ २६ ॥

सावशेषं च स्नेह कुर्वीत वस्तौ किञ्चिदौषधशेषं कुर्यात् । कुनो हेतो-
रित्याह — हि यस्मात् शेषे स्नेहे औषधे नायुस्तिष्ठति नान्तः प्रविशति तस्मात्
सावशेषं कुर्वीत ॥ २६ ॥

दत्ते तूत्तानदेहस्य पाणिना ताडयेत्स्फिर्जा ।

तत्पाणिभ्यां तथा शय्यां पादतश्च त्रिरुत्क्षिपेत् ॥ २७ ॥

दत्ते च स्नेहे सत्युत्तानदेहस्य स्फिर्जा पाणिना हस्ततलेनाहन्यात्
उत्तानदेहस्येति विधिपरम् । दत्ते औषधे उचानगात्रः स्यादिति । तथा तेनैव
प्रकारेण तत्पाणिभ्यां नातुरर्पाणिभ्यां स्फिर्जा ताडयेत् । तथा शय्यां खट्वां
चातुरस्य पादतश्चरणोद्देशात् त्रीन् वारानुत्क्षिपेत् तु पूर्वतः । ‘तथेत्यस्यो-
भयत्राप्यन्वयः’ इति ह्रद्याकारः । तथा ताडयेत् तथा शय्यामुत्क्षिपेदिति ॥ २७ ॥

ततः प्रसारिताङ्गस्य सोपधानस्य पाणिंके ।

आह्नान्पाण्मुष्टिनाङ्गं च स्नेहेनाभ्यज्य मर्दयेत् ॥ २८ ॥

वेदनार्तमिति स्नेहो नहि शीघ्रं निवर्तते ।

योज्यः शीघ्रं निष्टुत्तेऽन्यः स्नेहोऽतिष्ठन्न कार्यकृत् ॥ २९ ॥

ततः शय्योत्क्षेपादनन्तरं प्रसारिताङ्गस्य सोपधानस्य कुनोपधानस्य
पाणिंके पाण्यां द्वे । मुष्टिना आह्नान्गात् । अङ्गं च शरीर वेदनार्तं, स्नेहेन तैना-
दिनाभ्यज्यं मर्दयेत् । गात्रावन्वत्वेऽपि पाण्ण्यां दीना पृथग्ग्रहणं मर्दननिय-
मार्थम् । अङ्गस्य शेषस्य तु वेदनायां मन्यामेव मर्दनमिति । वेदनार्तमिति
हेतुगर्भम्— पाडातुरत्वादभ्यज्य मर्दयेत् इति । एवं कृते मन्यन्तर्दत्तः स्नेहो बहि-
रायु शीघ्रं न निवर्तते । ममन्ताद् गच्छति च । ममन्तात् सिराः । बर्षदग्ने
स्नेहे विद्यादिवेगं सति नेत्राग्रं गुदादपनीय तेषां वेगनिम्नगणानन्तरं शेषं स्नेहं
पीडयेत् । तथाचागमः —

“विह्वानवेगो यदि बर्षदग्ने निष्टुप्य गुक्ते प्रगदेत् शेषम् ॥”

इति । शीघ्रनिवृत्ते च स्नेहे सत्यन्य स्नेहो योज्य । विनाभयेन स्वकालात् पूर्व स्नेहे निर्गते अपर स्नेहो देय । कसादेव विधीयत इत्याह— अतिष्ठन्न कार्यकृदिति । स्नेहः शरीराभ्यन्तरेऽतिष्ठन्नैव कार्यकर । अन्तर्वर्तमान एव स्नेहो वातशमनादिकं स्नेहनकार्यं करोतीति ॥ २८-२९ ॥

भोजनवेलामाह —

दीप्तान्निं त्वागतस्नेह सायाह्ने भाजयेच्छु ।

दीप्तित्यादि । तुर्विशेषे । आगतस्नेहं शरीराद्भिर्गततैलादिकं सन्त पुरुष दीप्तान्निं सायाह्नेऽपराह्णे लघु मात्रया स्वभायत आशयेत् । अदीप्तान्निं द्वितीयेऽहनि भोजयेत् । अनागतस्नेहमास्नेहपरिणाम न भोजयेत् । लघु पेयादिकमिति हृद्याकारः ॥

निवृत्तिकाल परमस्त्रयो यामास्ततः परम् ॥ ३० ॥

अहोरात्रमुपेक्षत परतः फलवर्तिभिः ।

तीक्ष्णैर्वा वृत्तिभिः कुर्याद्यत्नं स्नेहनिवृत्तये ॥ ३१ ॥

स्नेहस्य त्रयो यामाः प्रहराः परम उत्कृष्टो निवृत्तिकाल । अथवा अत्र सार्धसप्तनाडिकालक्षणो याम । ते त्रयो प्राद्या, न प्रहरलक्षण । कथमव-
गम्यत इति चेत् उच्यते । 'त्रिषु यामेष्वतीतेषु यदि स्नेह पुनरपि न निरोति पश्चादहोरात्रमुपेक्षत' इति वचनात् ज्ञायते— महता यामाना ग्रहणमिति । ततः प्रहरत्रयात् परतो रात्रिन्दिवमुपेक्षत । न तदाकृष्टो यत्न कुर्यात् । परत अहो-
रात्रादुपगृष्टात् फलवर्तिभिरुदावर्तचिकित्सोक्ताभिः । अथवा तीक्ष्णैः कस्योक्तै र्वृत्तिभि रोहनिवृत्तये स्नेहस्य गहिरागमनाय प्रयत्न कुर्यात् ॥ ३०-३१ ॥

अस्यापवादमाह —

अतिरौक्ष्यादनागच्छन्नचेज्जाड्यादिदोषकृत् ।

उपेक्षेतैव हि ततोऽध्युपितश्च निशा पिबेत् ॥ ३२ ॥

प्रातर्नागरधान्याम्भः कोष्णं केवलमेव वा ।

अन्यासपेक्षुतीयेऽह्नि पञ्चमे वा पुनश्च तम् ॥ ३३ ॥

यथा वा स्नेहपक्तिः स्यादतोऽत्युल्बणमारुतान् ।

व्यायामनित्यान्दीप्ताग्नीन् रूक्षांश्च प्रतिवासरम् ॥ ३४ ॥

अतिरौक्ष्यादनागच्छन् ब्रह्मो जाड्याग्निसादादिदोषं यदि न विधत्ते तत उपेक्षेतैव न तन्निष्कासने यत्तेनेत्यर्थः । निशामध्युपिनो नरः स्नेहजरणाय वातरु-
फोपशान्तये प्रातःशुण्ठीधान्यकाम्बु कटुष्णं पिबेत् । केवलमेव वा नागरधान्य-
रहितं कोष्णं जलं पिबेत् । 'अध्युपिनो रात्रिं यतः स्नेहः ततः परिणतत्वाद्
रसादिघातुसमतां गत' इत्यरुणदत्तः । 'ततोऽन्नकाले यथोक्तमश्रीयात्
अनुवासनात् पुनरनुवासनमुच्यते — तृतीये पञ्चमे वाहनि । तत्र तृतीय-
मङ्गः समर्हप्रत्यपेक्षं, पञ्चमं तु पित्तश्लेष्मापेक्षम् । प्रतिवासरमिति । तमातुरं
पुनस्तृतीयेऽद्धि पञ्चमे वाह्यनुवासयेत् । विषमदिवसेऽप्यनुवासनं मद्गलार्थम् ।
यथावा 'अथवा स्नेहपाको यथा भवेत् तथान्यपेक्षया मसरात्रेऽधिके वा त्रिरात्रे
रूने वा यथायोग्यमनुवासयेत् । यथावा स्नेहपक्तिरिति पाठः । अतोऽस्नाद्धेतोः ।
यतः स्नेहपाकरतन्त्रमनुवासनविधानमतोऽधिकपवनान् रूक्षांश्च पुरुषान् प्रति-
दिनमनुवासयेत् । अत्युल्बणमारुतादीनां पुंसां स्नेहस्य पक्तिर्दुर्लभा भवतीति प्रति-
वासरमनुवासनं कर्तव्यम् ॥ ३२-३४ ॥

इति स्नेहस्त्रिचतुरः स्निग्धे स्रोतोविशुद्धये ।

निरूहं शोधनं युञ्ज्यादस्निग्धे स्नेहनं तनोः ॥ ३५ ॥

इति पूर्वोक्तेन प्रकारेण स्नेहस्त्रिभिश्चतुर्भिर्वा अनुवासनैः स्निग्धे शरीरे
सति स्रोतोविशोधनार्थं निरूहं योजयेत् । अस्निग्धे ईपत् किन्ने सति शरीरे
तनोः स्रोतस्य स्नेहनं निरूहं योजयेत् । अनुवासनैः किन्ने शरीरे शोधनो
वग्निः, तन्ने शरीरे स्नेहसहित इत्यर्थः । त्रयो वा चत्वारो वा त्रिचतुराः,
'संग्रह्यान्' इति जमासः । चतुरोऽच्प्रकरणे 'युगाभ्यामुपमद्स्यान्म्'
इत्यच् सम. . . ॥ ३५ ॥

निरूहप्रगमनकारणम् —

पञ्चमेऽथ तृतीये वा दिवसे साधके शुभे ।

मध्याह्ने किञ्चिदावृत्ते प्रयुक्ते बलिमङ्गले ॥ ३६ ॥

अभ्यक्तस्वेदितोत्सृष्टमलं नातिबुभुक्षितम् ।

अवेक्ष्य पुरुषं दोषभेषजादीनि चादरात् ॥ ३७ ॥

वस्ति प्रकल्पयेद्द्वैद्यस्तद्विद्यैर्बहुभिः सह ।

अथशब्दो मङ्गलार्थः आनन्तर्यार्थो वा । अथानुवासेनादनन्तरम् अनु-
वासनस्य पञ्चमे तृतीये वा वासरे साधके नक्षत्रे आतुरजन्मनक्षत्रस्य षष्ठे
अथवा साधके फलस्यानुकूले नक्षत्र इत्यर्थः । मध्याह्ने किञ्चिदावृत्ते परिवृत्ते ।
मध्यन्दिने किञ्चिदतिक्रान्ते सर्तात्यर्थः । बलिमङ्गले प्रयुक्ते विहिते सति ।
बलिरन्नमांसादिभिर्विधाशान्त्यर्थः । मङ्गलं स्वस्त्ययनादिकम् । पुरुषमभ्यक्तस्वेदितो-
त्सृष्टमलं कृत्वा । उत्सृष्टमलं त्यक्तगलम् । नातिबुभुक्षितं किञ्चिद् बुभुक्षितम् ईष-
ज्जातबुभुक्षं तथा प्रकृत्यादिभिः पुरुषमवेक्ष्य ज्ञात्वा । अवेक्ष्य प्रकृत्यादीनीत्यर्थः ।
दोषादीनि च विदित्वा । आदिशब्देन सात्म्यशब्देन कालादिपरिग्रहः । आदर-
शब्दो निरूहस्य सापागत्वात् । इत्येवं सर्वमदमस्य वैद्यो वस्ति प्रकल्पयेद्
योजयेत् । ननु 'दृष्यं देशमि'त्यादिना र्वमुक्तो ज्ञ । तद् विमनेनेति । ब्रूगः ।
निरूहमपि सापायं पश्येत्तदाचार्येण पुनरुक्तं, दृष्यादि महता यत्नेनात्रालो-
चनीयमिति प्रतिपादनार्थम् 'निरूहमात्रा प्रथम' इत्यादि सर्वमत्रालोच्यम्,
ताद्विद्यैर्वैद्यकशास्त्रैः । अथवा तच्छब्देन वस्तिः परामृश्यते । ताद्विद्यै-
र्वस्तिविद्विर्बहुभिर्वैद्यैरमरसैः सार्धं प्रकल्पयेत् ॥

अथ निरूहकरणामाह —

काथयेद्विंशतिपलं द्रव्यस्याष्टौ फलानि च ॥ ३८ ॥

काथयेदित्यादि । द्रव्यस्य वस्तिकल्पोक्तस्य विंशतिपलानि अष्टौ
फलानि च सामान्यपरिभाषया षोडशमुणं जलं दत्त्वा काथयेत् । चतुर्भागावशेषं
च प्राढ्यम् । अष्टौ फलानि चकारेण पलमात्रं मदनफलानां प्राढ्यमिति
द्योतयति । अर्थः— द्रव्यस्य वस्तिकल्पोक्तस्य विंशतिपलं मदनफलाष्टकं च
पानीयपलसप्तत्रये षट्त्रिंशत्रयधिके प्रक्षिप्य चतुरशीतिपलशेषं कृत्वा काथ-
येत् ॥ ३८ ॥

ततः काथाचतुर्थांशं स्नेहं वाते प्रकल्पयेत् ।

पित्ते स्वस्थे च पष्ठांशमष्टमांशं कफाधिके ॥ ३९ ॥

सर्वत्र चाष्टमं भागं कल्काद् भवति वा यथा ।

नात्यच्छसान्द्रता वस्तेः

निरूहमात्राधिकारः । स द्विविधः समुदायावयवभेदात् । इदानीमव-
यवस्योच्यते । ततस्तस्मादेवं कृतात् काथाचतुर्थांशं स्नेहं वाते प्रकल्पयेत् ।
अष्टादशवर्षं पुरुषमारभ्य यावत्सप्ततिवर्षं द्वादशप्रसृतौ निरूहः । तत्र स्नेहं चतु-
र्थांशं पट्पलिकं वातेऽधिके कल्पयेत् । पित्तेऽधिकं स्वस्थे च पुरुषे पष्ठांशं
स्नेहं चतुष्पलिकं, कल्पयेदिति प्रकृतम् । कफेऽधिकेऽष्टमांशं स्नेहं त्रिपलिकं
कल्पयेत् । पट्चतुष्पलसंभिताः स्नेहा वातादिषु याज्या इत्यर्थः । अथवा-
स्मादेवं कृतात् काथाचतुर्थांशमेकविंशतिपलानि वाते स्नेहस्य क्षिपेत् । पित्ते
स्वस्थवृत्ते च चतुर्दशपलानि काथात् पष्ठांशं स्नेहस्य क्षिपेत् । कफे काथादष्ट-
मांशं दश सार्धपलानि स्नेहस्य क्षिपेत् इति । हाटकस्यायं पक्षः—“ सर्वत्र
वाते पित्ते श्लेष्माणि स्वस्थवृत्ते चाष्टमं भागं त्रीणि पलानि कल्कस्य कल्पयेत्
काथादष्टमभागं सार्धदशपलानि कल्कात् क्षिपेदि”ति । भवतीत्यादि । यथा वा
यास्तिरत्यच्छोऽतिमान्द्रोऽतिघनो न भवति, तथा कल्कः कल्पयितव्यः । यावता
कल्केन संयुक्तोऽत्यच्छोऽतिसान्द्रो वा न भवति निरूहः तावान् कल्को ग्राह्य
इत्यर्थः । ननु स्वस्थस्य दोषचालने प्रतिपिद्धं तन्त्रान्तरीयैः—तद्ग्रन्थो हि—

“यो हि सध्वलयेन् सुप्तं वने सिंहं करादिभिः ।

स दोषाश्च्यावयेत् स्वस्थान् प्रच्छर्दनविरेचनैः ॥”

इति । तस्मात् स्वस्थवृत्ते निरूहस्य कल्पना न युक्तैव । तदेतदसत् । यस्मात्
मागम्यथायि—“शीतोद्भवं दोषचयं वसन्ते विशोधयन्” इत्यादि । तदे-
तस्मादाचार्यवचनाद् ज्ञायते स्वस्थवृत्तेऽपि शुद्धिविधानं मतमेव तन्त्रकारस्येति ।
तन्त्रान्तरीयमतं त्वसदेव सद्ब्यवहारविरुद्धत्वात् ॥

पलमात्रां गुडस्य च ॥ ४० ॥

मधुपट्वादिशेषं च युक्त्वा

पलमात्रां गुडस्य चेति । मात्रामहणेन त्रिद्विदधिकत्वं न्यूनत्वं
वा दर्शयति । पित्ते तदधिकानुज्ञानार्थं मात्रामहणमिति हाटकोऽहण-

दत्तश्च । मधुपद्वादि द्रव्यं च शेषमनुक्तं युक्त्या दोषाघपेक्षया कल्पयेत् ।
आदिशब्देन यवक्षारक्षीरमूत्रमस्त्वारनालमासरससुराशुक्लादीनां ग्रहणम् । तत्रैवं
युक्तिः— माक्षिकस्य पलचतुष्टयं सैन्धवस्य च कर्षः कचिद् यवक्षारस्येत्यादि ॥

सर्वं तदेकतः ।

उष्णाम्बुकुम्भीवाप्येण तप्तं खजसमाहृतम् ॥ ४१ ॥

प्राक्षिप्य वस्तौ प्रणयेत्पायौ नात्युष्णशीतलम् ।

नातिस्निग्धं न वा रूक्षं नातितीक्ष्णं न वा मृदु ॥ ४२ ॥

नात्यच्छसान्द्रं नोनातिमात्रं नापटु नाति च ।

लवणं तद्वदम्लं च

तदेतत् सर्वमौषधमेकत एकस्मिन् कृत्वा भेषजस्य पाकातिक्रान्तिपरिहारो-
र्धमुष्णाम्बुकुम्भीवाप्येण तप्तमौषधस्य विदारानुपत्त्यर्थमुष्णजलनाप्यतापमात्रं
कर्तव्यमित्यर्थः । सृजेन मन्थनेन समाहृतमालोलितम् । खजो मन्थानः
पञ्चाङ्गुलो वा हस्तः । 'दर्बी'त्यरुणदत्तः । खजप्रमथनात् काथादयः सम्यक्
संयुक्ताः सम्यग् योगनारभन्ते तथा 'ब्रह्मदक्षे'त्यादिना चाभिमन्त्रितम् । वस्तौ
प्राक्षिप्य आवाप्य पायौ गुदे प्रणयेत् । नात्युष्णशीतलं नात्युष्णं नातिशीतम् ।
नातिशब्दप्रयोगादत्र मध्यमावस्थानुगमः । एवमुत्तरत्रापि । नातिस्निग्धं नाति-
रूक्षं नातितीक्ष्णं नातिमृदु (तथातिनाच्छं तथा नात्यच्छं) नातिसान्द्रं नाति-
घनं नोनं नातिमात्रं नापटु नालवणं न चातिलवणम् । तद्वदम्लं चेति नानां
नात्यम्लम् । एवं भूतं ब्रह्मेत्यादिनाभिमन्त्रितमनुरूपप्रमाणं वस्तौ प्राक्षिप्य
पूर्ववद् गुदे प्रणयेत् । अत्युष्णादिगुणयुक्तस्य अस्तेरावाधकरत्नम् । वचनं हि—

“स्रग्मं विधत्तेऽतिमृदुर्हिमश्च

तप्तम्लतीक्ष्णो वमिदाहमोहान् ।

स्निग्धोऽतिजात्यं पवनं तु रूक्ष-

स्त्वनल्पमा नारुणस्त्वयोगन् ॥

करोति मात्राभ्यधिकोऽतियोगं

शोभं तु सान्द्रः सुचिरेण वेति ।

वाहातितारो लवणोऽति दुर्यात्

तस्मात् सुयुक्तं सममेव दद्यात् ॥”

शास्त्रतन्मन्थमतमभिपत्ते —

पठन्त्यन्ये तु साद्विदः ॥ ४३ ॥

मात्रां त्रिपालिकां क्षुर्यात्स्नेहमाक्षिकयोः पृथक् ।

कर्पाधं माणिमन्थस्य स्वस्थे कल्कपलद्वयम् ॥ ४४ ॥

सर्वद्रवाणां शेषाणां पलानि दश कल्पयेत् ।

पठन्तीत्यादि । अन्ये पुनराचार्याः ताद्विदो वस्तिविदः एवं पठन्ति कथयन्ति । वस्तेर्मात्रामेवमाहुरित्यर्थः । स्नेहस्य मधुनश्च पृथक् त्रिपालिकां मात्रां त्रीणि त्रीणि पलानि क्षुर्यात् । माणिमन्थस्य सन्धवस्य कर्पाधं शणद्वयं कृष्कस्य पलद्वयं युञ्ज्यात् । स्वस्थ इति । स्वम्यविषयमेतत् । सर्वद्रवाणां शेषाणां काथादीनां पलानि दशसहस्रानि कल्पयेदिति । एवमेतेऽष्टादशपलानि बद्धेर्मानमिच्छन्ति ॥

■ प्रति निरुहावसधानां माक्षिकादीनामावपने क्रममाह —

माक्षिकं लवणं स्नेहं कल्कं घ्राथमिति क्रमात् ॥ ४५ ॥

आवपेत निरूहाणामेष संयोजने विधिः ।

माक्षिकमित्यादि । फटाहे माक्षिकादान् क्रमादावपेत युञ्ज्यादित्यर्थः । प्रथम पात्रे मधु प्रक्षिप्य मर्दयेत् । ततस्तत्रैव लवणं क्षिप्त्वा मर्दयेत् । ततस्तत्रैव स्नेहमवाप्य मर्दयित्वा मिश्रयेत् । ततः कल्कं क्षिप्त्वा मृद्नीयात् । ततः काथमासिध्यं त्वजेनाहन्यात् । एवं योजना भेषजस्यैकरूपत्वमाप्तौ हेतुरित्यर्थः । एवं योजने द्रव्याणि समरसतां यान्ति । समरसभावेन च निरूहस्य सम्यग् योगो भवति । काथमित्युपलक्षणं मांसरससुराशुक्तादीनां ग्रहणार्थम् । निरूहाणां संयोजने मिश्रणे एष विधिः प्रकारः । धान्वन्तरीयाः पुनराहुः —

“दत्त्वादौ सैन्धवस्याक्षं मधुनः प्रसृतद्वयम् ।

विनिर्मथ्य ततो दद्यात् स्नेहस्य प्रसृतत्रयम् ॥

स्वजेन मथिते तस्मिन् देयं कृष्कपलद्वयम् ।

एकीभूते ततः द्वायं चतुष्प्रसृतसंमितम् ॥

यितरेच्च तथावापमन्ते द्विप्रसृतोन्मितम् ।

एवं प्रकल्पितो वस्तिर्द्वादशप्रसृतो भवेत् ॥”

इति ॥ रसिरसाम्नाकाक्षिकशुद्धीरमृत्राणामानापसंश्रामधोगोपदेशः कस्यते —

हृदययोधिकार्यग्याप्त्योपेतं अशान्नहृदये सुप्रस्थाने

“पिपुवर्त्या पिपायाप्रच्छिद्रं नेत्रमघोमुखम् ।

कृत्वा निजपदाद्गुह्योर्मध्ये पादान्तरेण तत् ॥

आक्रम्य मूलसम्बन्धं चर्म सम्यक् प्रसार्य च ।

संगृह्य भेषजं क्षिप्त्वा बध्नीयात् हुसमाहितः ॥

पुनर्नेत्राग्रमुन्नाम्य पिपुवतिमपास्य च ।

वामहस्तेन नेत्राग्रं दक्षिणेन तु भेषजम् ॥

गृहीत्वा प्रणयेत् पायाविति वस्तिविदां मतम् ।”

इति ॥

उत्तानो दत्तमात्रे तु निरूहे तन्मना भवेत् ॥ ४६ ॥

कृतोपधानः सञ्जातवेगश्चोत्कृष्टिकः सृजेत् ।

आगतौ परमः कालो मुहूर्तो मृत्यवेऽपरः ॥ ४७ ॥

तत्रानुलोमिकं स्नेहक्षारसूत्राञ्चकल्पितम् ।

त्वरितं स्निग्धतीक्ष्णोष्णं वस्तिमन्यं प्रपीडयेत् ॥ ४८ ॥

विदध्यात्फलवर्तिं वा स्वेदनोत्प्रासनादि च ।

उत्तान इत्यादि । निरूहे दत्तमात्रे तु उत्तानशायी स्यात् । वस्ति-
शक्तेर्देहव्याप्त्यर्थं तन्मनाश्च निरूहवेगप्रत्यागमने निहितमना दत्तावधानो
भवेत् । कृतोपधानस्निग्धन् सञ्जातवेगश्च-उत्कृष्टिकः सन् निःसृजेत् 'त्यजेत्
वेगमिति शेषः' । उत्कृष्टिक उत्ततदृष्टिक इति वा पाठः ॥ निरूहस्यागतौ
प्रत्यागमने प्रीतिनिवृत्तौ परमः कालो मुहूर्तो नाडिकाद्वयम् । अपरः
तस्मान्मुहूर्तादन्य द्वितीयो मुहूर्तो निरूहस्यागमनकालो मृत्यवे मरणाय
स्यात् । तत्र मुहूर्तात् परमनागमने निरूहस्य त्वरितं वेगेनानुलोमिक
यायोरानुलोम्यकरम् अपरं वस्तिं निरूहं प्रपीडयेद् योजयेत् । क्षारो लवणादि-
यवक्षारो वा । तथा सूत्रमम्ल काश्चिकादि पतैः कृष्टिपेत तथा स्निग्धं तीक्ष्णोष्ण
च एवंविध बस्त्यन्तरं पीडयेत् । आनुलोमिक इत्यध्यात्मादित्वात् ठक् ।
इनेहयोगादेव स्निग्धत्वे सिद्धे पुनः स्निग्धग्रहणं पूर्वस्मान्निरूहात् स्निग्धतरत्व
प्रतिपादनार्थम् ।

“तीक्ष्णत्वं मूत्रपौष्ट्यमिलक्षणक्षारसैन्धवै ।

प्रासकाल विधानस्य क्षौगर्धमादिव तथा ॥”

इति तन्त्रान्तरे । आनुशोमिक्रमनेनेति केचित् पठन्ति । षड्यवा फलवर्ति
विदध्यात् । फलवर्तिः पूर्याका । उद्गमने च वक्ष्यमाणा । तथा स्वेदनोत्रास-
नादि च वग्निज्यापत्ति युक्त विदध्यात् कुर्यात् । उपामन सद्गमादिना ॥

स्वयमेव निवृत्ते तु द्वितीयो नस्तिरिप्यते ॥ ४९ ॥

तृतीयोऽपि चतुर्थोऽपि यावद्वा सुनिरूढता ।

स्वयमेव निवृत्ते वस्त्यन्तरप्रयोगादियत्नमन्तरेण प्रवृत्ते निरूहे सति
द्वितीयो वस्तिनिरूह इप्यते । तृतीयोऽपि चतुर्थोऽपि वस्तिरिप्यते । अपिशब्दः
समुच्चये । स्वयं ग्रहणेन यत्नविशेषेण निवृत्ते तदहं पुनर्वस्त्यन्तरप्रयोगप्रति-
षेधं दर्शयति । यत्नविशेषेण निवृत्ते सति द्वितीयादिर्वस्तिर्नैप्यत इत्युक्तं भवति ।
यावद् वेति । पञ्चमादयोऽपि वस्तयो देयाः । यावत् सम्यक् निरूढत्व
स्यात् । सुनिरूढलक्षणे जातं एव वस्तिप्रयोगनिवृत्तिरित्यर्थः ॥

आनि पुनः सम्यक् निरूढविधानीत्येतत् भाव-

विरिक्तवच्च योगादीन् विद्याद्

विरिक्तपदित्यादि । उक्ता च विरिक्त इव योगायोगातियोगान्
विद्यात् । तत्र चोक्त— “दृष्टुंक्षयशुद्धिररचिरि”त्यारम्य ‘यावद् भवन्त्यति
विरिक्तस्य तथातिवमनामया’ इति ॥

योगे तु भोजयेत् ॥ ५० ॥

क्षोष्णेन धारिणा स्नातं तनु धन्वरसौदनम् ।

योगे निरूहस्य सम्यग् योगे तु सति सुक्षोष्णजलेन स्नातं धन्वमांस-
रसौदनं जाग्रलमासरसेन युक्तं शाल्याद्यौदनं भोजयेत् । ननु “यूपेक्षीररसैः क्रमाद्”
इति वक्ष्यति । तत् पथमिहैतदुपपद्यते । ब्रूम । यावद्विकारशमनाथो हि
निरूहः प्रायेणेप्यने । तस्मिंश्च रमरीदनमेव पथ्य श्रेयः । अग्रे च दोषापे-
क्षया पथ्य विशेषेणोपदेष्टव्ये इति न विशिद्वानुपपन्नम् । ननु दोषनिर्हरण
विरिक्तवमनाभ्यामिदानीं नियते । तत्र च यथा पेयादिक्रम उच्यते तथापि
युक्तं स्यात् । नैवम् । विरिक्तवमनाभ्यां हि वद्विस्थानमाच्छाद्यते । तेनाग्निमान्धं

च भवति । निरूहस्तु नाभेरूर्ध्वमगच्छजेव दोषनिर्हरणं करोति । तेन तत्र
नाग्निमान्द्यापचिः । तन्मान्नात्र पेयादिक्रमः । अपि च वातविकारविषयत्वात्वात्र
रसौदनपायमेव पथं युक्तम् । हाटकोऽप्याह—“वमनविरेचनयोरग्न्यधिष्ठान-
प्राप्तौ तच्छादनादाग्निमान्द्यम् । अतः क्षामताप्रकार्पणकत्वात् सधो दोषहरत्वाच्च
भोजनक्रमभेदः” । परतन्त्रेऽपि—

“उक्तमामाद् विशुद्धस्य निरूहेण रसादिकम् ।
क्रिमर्थं विहितं भोज्यं न क्रमो यो विरिक्तवत् ॥
विरेकः पावकं हन्ति तदधिष्ठानसंश्रयात् ।
न तु वन्निस्तथा तन्मात्र क्षेत्रयानि सोऽनलम् ॥”

इति । अन्यत्रापि —

“विशुद्धौ मण्डपेयादिविरेकादौ विधीयते ।
कथमत्र विशुद्धौ स्यादनुज्ञा भोजनं प्रति ।
अत्रोच्यते विरेकादौ वहिराच्छाद्यते मलेः ॥
नाभिमात्रगतिर्वस्तिर्नाग्न्यवच्छादनक्षमः ।
अतो भोजनमुद्दिष्टं न पेयादिरिति स्थितिः ॥”

तादृश्येन भोजनस्य फलमाह —

विकारा ये निरूढस्य भवन्ति प्रचलैर्मलैः ॥ ५१ ॥
ते सुखोष्णाम्बुसिक्तस्य यान्ति धुक्तवतः शमम् ।

विकारा इत्यादि । निरूढस्य कृत्निरूहस्य प्रचलैर्मलैः प्रकर्षेण
चलैर्दोषैरेव विकाराः शूलद्राहगुरुत्वादयो भवन्ति ते विकाराः कोष्णाम्बुस्ता-
तस्य कृतभोजनस्य पुरुषस्य सद्यः शमनं गच्छन्ति । अत एव तत् कार्ष्णिमिति
भावः ॥

अथ वातार्दितं भूयः सद्य एवानुवासयेत् ॥ ५२ ॥

अथेति । अथ निरूढादनन्तरं वातपीडितं पुरुषं भूयो निरूहे कृते
सद्यस्तस्मिन्नेवाहनि रात्रावनुवासयेद् वातहरैरास्थापनद्रव्यैः सिद्धेन तैवेन ।
आगमो हि — ‘यथा वातत्रेर्द्रव्यैः साध्यते निरूहः, एवं पित्तश्लेष्महरेभ्य
आस्थापनद्रव्येभ्यः आनुवासनिकः स्नेहः कर्तव्यः गिरोविरेचनादयः’ इति
न्यसेः ॥ ५२ ॥

सम्यग्धीनातियोगाश्च तस्यै स्युः स्नेहपीतवत् ।

तस्यानुवासनस्य स्नेहपानस्येव सम्यग् योगावय स्युः । स्नेहपानलक्षण-
णवद् ब्रह्मव्याः । स्नेहपीतस्येव स्नेहपीतवत् । पृष्ठग्रन्ताद् वति । 'नत्र वाता-
नुलोम्यमि'त्यादि 'प्राणवक्रगुदस्रवाः' इत्यन्तं स्नेहपानस्य सम्यग्धीनातियोग-
लक्षणम् ॥

अभ्यदध्यनुवासनस्य सम्यग योगलक्षणमाह —

किञ्चित्कालं स्थितो यश्च सपुत्रीपो निवर्तते ॥ ५३ ॥

सानुलोमानिलः स्नेहस्तात्सिद्धमनुवासनम् ।

किञ्चिदित्यादि । चशब्द पूर्वोक्तानुवासनस्ययोगलक्षणसमु-
च्चयार्थः । किञ्चिदल्पमात्रं कालं कौष्ठाम्यन्तरे स्थितः सन् सविद्वेकं
सानुलोमानिलः सानुगुणपवनः प्रवृत्तवातसहितो यः सौहो निवर्तते निस्सरति
एवंभूतश्च स्नेहः, तदित्यनुवासनापेक्षया नपुंसकनिर्देशः । सिद्धं कृतकम् ।
अभिमतकार्यकारि अनुवासन समस्त व्यस्त चेद सिद्धानुवासनलक्षणम् ॥

इदानीमनुवासनस्य प्रयोगभेदान् दृष्टेयं प्रत्याह—

एकं त्रीन्वा बलासे तु स्नेहवस्तीन् प्रकल्पयेत् ॥

पञ्च वा सप्त वा पित्ते नैर्कादश वानिले ।

पुनस्ततोऽप्ययुग्मास्तु पुनरास्थापनं ततः ॥ ५५ ॥

कफपित्तानिलेष्वन्नं यूपक्षीररसैः क्रमात् ।

एकं त्रीनित्यादि । हाटकौऽपि 'वातस्य दोषान्तरसंघट्टस्य च वस्ति-
माहे'त्याह । श्लेष्मविकारे स्नेहवस्तेरमुख्यत्वादल्पवक्तव्यत्वाच्च क्रमात्तरेणे-
दमुच्यते । अग्न्यर्हितं पूर्वमिति वातस्य प्रथमपाठो युज्यते इति चेत्—तत्र ।
श्लेष्ठस्य प्रथमपाठः समासविषयः । अल्पवक्तव्यस्य प्रथमोक्तिरिति प्रथमविषया
अत्र विपर्ययाख्या तत्रयुक्तिर्वा । स्नेहवस्तीननुवासनानि एकं त्रीन् वा
बलासे श्लेष्मविकारे प्रकल्पयेत् । कार्ये कारणोपचारदेवमुक्तम् । एवमग्रेऽपि
चिन्त्यम् । पित्ते पित्तविकारे पञ्च स्नेहवस्तीन् अथवा सप्त दद्यात् । वातार्त-
स्य तु युग्मा अपि देया एव । तथैवामुनैवाभ्यघायि — "न्यायामनित्यान्

दीप्ताग्नीन् रूक्षांश्च प्रनिवासरम्' इति। अनिले वाते वातविकारे नवैकादश वा स्नेहवस्तीन् दद्यात् । यद्यपि अस्तिर्वातप्रधानेषूक्तः, तथा पित्ते श्लेष्मणि नाशशक्तिर्विद्यत एव । ततः पुनरप्ययुग्मान् वस्तीन् प्रकल्पयेत् । ततः पुनरप्यास्थापनं दद्यात् । अर्थः— मृदुमध्यादिमात्राभेदात् वायोस्ताद्विकारस्य वा अप्रगमे भूयोऽप्ययुग्मान् प्रयोजयेत् । अयुग्मस्य वस्तेर्वातप्रशमनत्वं प्रभावात् । अपि च अयुग्मप्रयोगो नङ्गलार्थः । अयुग्मस्य मङ्गलत्वं स्मृत्तिसिद्धम् —

“अयुजो भोजयेद् विप्रान् मङ्गलार्थेषु कर्मसु ॥”

इति । वक्ष्यति च—‘अयुग्माश्च मृगा. शस्ताः’ इति । अयुग्मवचनं चेदे वाहुल्येनायं व्यवहारो युक्त इति प्रतिपादयितुम् । वातार्तस्य तु युग्मपित्तेष्मणोः क्रमान्तरोपदेशाद् वातावृत्तयोरेवमयुग्मं कर्तव्यमित्यर्थः । तथा चागमः —

“एकं तथा त्रीन् कफत्रे विकारे

पित्तात्मके पञ्च तु सप्तं वापि ।

वाते नवैकादश वा पुनर्वा

वस्तीनयुग्मान् कुशलो विदध्यात् ॥”

इति ।

कृतास्थापनस्य तु पथ्यमत्रं श्लेष्मपित्तपत्रनेषु तु यथासङ्गं यूपादिभिः सहोपयोपतन्त्रम् । हृद्याकारस्तनाह—‘तत इति आस्थापनेन शोषने जाते कफादिषु यूपादिभिः सह भोजनं कुर्यात् । क्रमादिति पूर्वोक्तः कफादिक्रमः” इति ॥ ५५ ॥

इदानीं वातादिक्रमेष्वेव वस्तीनाम्—

• वातमौषधनिष्काशः त्रिवृत्तासैन्ध्रैर्युतः ॥ ५६ ॥

वस्तिरेकोऽनिले लिग्घः स्वाह्म्लोष्णरसान्वितः ।

वातत्रेत्यादि । यदा धाम्नेवानिले वायुः कुपितस्तदा वातमौषधनिष्काशादिगुण एक एव वस्तिनिर्गते इति, योज्य इति वा । वातत्रयानि दशमूलादीनि तन्कषायेण त्रिवृत्तया सैन्धवेन च युक्तः । स्नेहादिना च लिग्घो मधुराम्लकृवणयुक्त एको वस्तिर्नाहितः । त्रिवृत्तैत्यने । ‘सर्पिस्तन्धसानां ब्रह्मणि’ति हाटकः ॥

ननु वातादिषु वक्ष्यमाणवक्त्राणां दिग्घन्य विरीय अस्मिन्नप्यथ सदृश्यावच-
नात् । इमः । दोषाणां विकारप्राप्त्यापेक्षया तद्वचन दापविकाराप वापेक्षया एक
श्रीन्वा वलास इत्याद इदं तु दोषाणां पक्षयत्नदोष । दोष विकारकरणोमुख इति
यावत् । हायया प्रकाराणरेण वस्ति।रवामष्टामयह —

उत्क्लेशनं शुद्धिकरं दोषाणां शमनं क्रमात् ।

त्रिधैवं कल्पयेद्दस्तिमित्यन्येऽपि प्रचक्षते ॥ ६१ ॥

उत्क्लेशनमित्यादि । अन्येऽप्याचार्या वैद्या वा । दोषयौगपधरणे
उत्क्लेशनादिभेदेन त्रिधैव वस्ति कल्पयेदिति जगद् । उत्क्लेशनं शुद्धिकरं
दोषाणां शमनमिति प्रतिदोष वस्तित्रय प्रयोज्यमिति तेषां पक्ष ॥ ६१ ॥

एषु मतषु किमीय मत प्राणमित्याह —

दोषौषधादिवलतः सर्वभेदतत्प्रमाणयेत् ।

दोषेत्यादि । आशिशब्देन देशकालादेशीहणम् । दोषभेषजदेशकाल-
सात्म्यसत्त्वादिवशात् सर्वं मतभेदेनोक्तमेतत् प्रमाणयेत् समर्थयेत् । निम्बिनु-
यादित्यर्थ ॥

अथ सर्वमातुप्राहि श्वमापमाह —

सम्यङ्निरूढलिङ्गं तु नासम्भाव्यं निवर्तयेत् ॥ ६२ ॥

सम्यङ् निरूढलिङ्गं तु असम्भाव्यासम्भाव्यं न निवर्तयेत् । वस्तिप्रयोग
न विरमयेदिति निष्कृष्टोऽर्थः ॥ ६२ ॥

इदानीं भर्मकालभोगाश्रयान् वस्तिविरोधानाद्

प्राक् स्नेह एक पञ्चान्ते द्वादशास्थापनानि च ।

सान्नागनानि ऋभवं इत्यरिंशदीरिता ॥ ६३ ॥

प्रागित्यादि । प्राक् पूर्वे च होताग्नि । अन्तेऽन्तारे पञ्च भेदा ।
तथा द्वादश निरूढा दाक्ताभाणरोहव त्य तरिता । इत्येव त्रिंशद् वस्तय
कर्मेति गदिता ॥ ६३ ॥

कालः पञ्चदशस्रोऽत्र प्राक् स्रोऽन्ते त्रयस्तथा ।

पद पञ्चनस्त्यन्तरिता

पञ्चदश वस्तय काल उच्यते । अथमित्याह — एक पूर्वं स्नेहस्तथा
अन्ते त्रयं श्रेण । तथा पदं श्रेण पञ्चभि रूढवस्तिभिरन्तरीरिता इति ॥

योगोऽष्टौ वस्तयोऽत्र तु ॥ ६४ ॥

त्रयो निरुहाः स्नेहाश्च स्नेहात्तद्यन्तयोरुभौ ।

अष्टौ वस्तयो योग उच्यते । कथमिन्यात्—त्रयो निरुहाः त्रीणि चानुवासनानि । तथा आद्यन्तयोर्दोषोऽस्तीति । यदा वस्तिः प्रयुज्यते सुदृढयाधो, तदाश्रयणेन त्रयस्यान्यतामो योज्यः, न तु यथेच्छमिति । ह्याकारोऽप्याह—

“निविधा वस्तयः कर्मकालयोगाद्गुणाः क्रमात् ।

बन्धकालविभागजेषां ज्याः स्वस्य मृग्यात्मनि ॥

स्वस्यस्यं व्याधिप्लुपत्रमात्रेष्वपि चिकित्मकं ।

प्राक् सौष्ट एक इत्याद्यास्ते सुषोघतमा स्मृताः ॥”

इति । तेषां सजाकथन व्यवहारार्थमेव । एव ये प्रयुज्यन्ते तेषां कर्मादिसंज्ञा विद्यत इति सूत्रमितुम् ॥

स्नेहवस्तिं निरुद्धं वा निरुमेवातिशीलयेंत् ॥ ६५ ॥

उत्कृष्टाग्निप्रयो स्नेहाभिरुद्धान्मरुतो भयम् ।

स्नेहवस्तिप्रयत्ना निरुद्धमेकमेव केवलम् अतिशयेन निरन्तरं न तु शक्येत् । वृत्तं, यस्मादुत्कृष्टेणो दोषाणामांशेषु हानिर्नोच्च स्नेहात्ततिशीलि-
ताज्जायते । निरुद्धाग्निर्वाग्निनाद् वाताद् भयं जायते । अनुवासनस्य केवलस्य प्रयोगे शरीरस्य क्षिन्नतामिषश्च स्यात् । निरुद्धात् केवलाद् वातकोपतो भयं च स्यात् इति ह्याकारः ॥

तस्माभिरुद्धः स्नेहः स्याभिरुद्धश्चानुवासितः ॥ ६६ ॥

स्नेहशोधनयुक्त्या वस्तिं कर्म त्रिदोषजित् ।

अतोऽस्मात् पाण्याग्निरुद्ध इतनिरुद्धं नर स्नेह अनुवासनः अनु-
वासनार्हः । अनुवासितश्च कृत्वा अनुवासनं पुरषो निरुद्धाग्नौ भवेत् । एवं स्नेहनशोधनयुक्त्या पर्याक्त्या वस्तिं कर्मभेदेन त्रिदोषजित् भवति त्रिन् दोषान् जयति ॥

भजुना मात्रावस्तिं स्नेहात् —

इस्वया स्नेहपानस्य मात्रया योजितम्ममः ॥ ६७ ॥

मात्रावस्तिः स्मृतः स्नेहः

हृदयव्यवस्थादि । स्नेहपानस्य हृदयया यामद्वयजरणलक्षणया स्नेहमात्रया
समन्तुल्यो योजितः स्नेहो मात्रामज्ञो वन्ति स्मृतः । सन्देहैरिति शेषः ।
अन्यैरन्यथा स्नेहमात्रोक्ताः । यथा —

“षट्पला तु गोपेज्जवेष्ठा त्रिपला मध्यमा भवेत् ।
कनीयम्यध्वर्धपला त्रिषा मात्रानुवाचने ॥”

इति ॥

शीलनीयः सदा च सः ।

बालवृद्धाध्वभारस्त्रीष्यायामामक्तचिन्तकैः ॥ ६८ ॥

वातभयबलाल्पाग्निनृपेश्वरसुखात्माभिः ।

दोषघ्नो निष्परीहारो बल्यः सृष्टमलः सुखः ॥ ६९ ॥

स च मात्रावस्तिर्वालादिभिः सततमेव शीलयितव्यः । स च शीलितो
दोषापहः । तथा निष्परीहारोऽनियन्त्रणो न्यायः हितो निर्गतपुरीषादिकः सुख-
कारित्वात् सुख इति ॥ ६८—६९ ॥

इदानीमुक्तवस्ति र्शयेति —

वस्तौ रोगेषु नारीणां योनिगर्भाशयेषु च ।

द्वित्रास्थापनशुद्धेभ्यो विदध्याद्वस्तिमुत्तरम् ॥ ७० ॥

तृप्ताप्रित्यादि । वस्तौ वस्तिम्याने रोगेषूपपन्नेषु नृणामित्यर्थाद्भवते ।
तथा नारीणां योनिगर्भाशयेषु च ये प्रोक्ताः तेषु । चकाराद् वस्तिरोगेषु च
शरीणां योनि-यात्रिषु गर्भाशयव्याधिषु वस्तित्रयाधिषु चेत्यर्थः । पाठ्यकारो-
प्याह — “वस्तौ रोगेषु नारीणां पुरुषाणां च” इति । द्वे वा त्रीणि वा
द्वित्राणि तान्यान्धापनानि तैः शुद्धाः तैः शुद्धार्थं ताः शुद्धाः तैभ्यो नरेभ्यः
गर्भाभ्यश्च उत्तरवस्तिं विदध्यात् दुर्धानं दद्यादित्यर्थः । मुदादुत्तरेण मार्गेण
दीयते इत्युत्तरवस्ति ॥ ७० ॥

अथ नैयमाजमह —

आपुराहुलमानेन तस्मैत्र द्वादशाहुलम् ।

वृत्तं गोपृन्डन्मूलमभ्ययी कृतकर्णित्म ॥ ७१ ॥

मिदार्धकप्रवेशात् श्लक्ष्णं हेमादिमन्त्रम ।

हृन्दाभमारसुमनःपुष्पवृन्तोपमं दृढम् ॥ ७२ ॥

आतुरेत्यादि । तन्नेत्रमुत्तरवर्त्येन्द्रकम् आतुराङ्गुलप्रमाणेन द्वादशाङ्गुलं
 द्रव्येणेत्यर्थादवसीयन् । पुरपाणामेवमिति चेन्न । ग्रीणा तु वर्धयति हि —
 नेत्रं दशाङ्गुलमिति । तथा घृत्तं तथा गोपुच्छाकृति तथा मूलमध्ययोः कृत-
 कर्णिकं मूले मध्ये चोत्पादितकर्णिकम् । अस्य नेत्रम्य बहुप्रवेशनान्मध्ये
 कर्णिका कृता । तथा मिद्वारिक प्रविशत्यभिमानेति सिद्धार्थप्रवेशं तादृशमग्रं
 प्रान्तो यस्य तदेवम् । तथा श्लक्ष्णमतिकोमलम् । हेमाद्रिजम् आदिशब्दे(न)
 धात्वाढयः प्रागुक्ता गृह्यन्ते । तथा कुन्दाविपुष्पकृन्तसदृशम् । अश्वमारः
 करवीरः । सुमना जातिः । तथा दृढम् ॥ ७१, ७२ ॥

तस्य त्रस्तिर्मृदुलघुर्मात्रा शुक्तिर्विकल्प वा ।

तस्य नेत्रम्य त्रस्तिर्मृदुलघु. याज्य. इति शेषः । मात्रा शुक्ति-
 कर्षद्वयम् शुक्ति जेहस्येति शेषः । विकल्प वा क्योनक्षत्रीराणि मात्रा कार्यैः
 त्यन्वयः । शुक्तेर्धपलान्युनाधिका वा मात्रा देहवलाक्षय्या कल्पयेदित्यर्थः ।
 द्वादशोऽपि— 'त्रयोनन्देहसत्त्वसाल्यादिवशात्त्रिकल्प वा मात्रा कार्य'त्याह ॥

अथ स्नाताशितस्यास्य स्नेहवस्तिविधानतः ॥ ७३ ॥

ऋजोः सुरोपविष्टस्य पीठे जानुगमे पृथौ ।

हृष्टे मेढे स्थिते ऋजोः शनः सोतोविशुद्धये ॥ ७४ ॥

सूक्ष्मां शलाकां प्रणयेत्तया शुद्धेऽनुसीरनीम् ।

आमेहनान्तं नेत्रं च निष्कम्पं मुदयत्ततः ॥ ७५ ॥

पीडितेऽनुगते र्नेहे स्नेहवस्तिक्रमो हितः ।

अथेत्यादि । अर्थेति मङ्गले । निरूहवन् कृतमङ्गलस्यास्य रोगिणः तथा
 पूर्वं स्नानस्य पश्चादाशितस्य । कथमाशितस्य, स्नेहवस्तिविधानतः । तृतीयार्थे
 तमिह । स्नेहवस्तौ यादृश आहासे विहितेन कृन्मोजनस्य । तथा ऋजोः
 ऋजुशरीरमुपविष्टस्य । तथा मुखेनेपविष्टस्यानीनस्य । ६, पीठे आसने
 किम्बूते, जानुवुल्ये । मृदाप्रकृतिने शिस्ने हृष्टे मन्बधे । तथा ऋजु स्पष्टं कृत्वा
 स्थिते सति । शनं रेख्या । सूक्ष्मां शलाकां प्रणयेत् मालनीपुष्पकृन्ताप्रपरिमा-
 णाम् । म्बूला तत्र शनकरभात् प्रवेशायान्या । तथा शलाकया शुद्धे मेढे मनि अनु-
 सीरनी (सीरनी) कर्षयामेद्वा न्त नेत्रं प्रणयेत् । पठञ्जुल प्रवेशयेदित्यर्थः । कथ,

लिति मूत्रप्रवेशाम् । मूत्रप्रवेशामिति बोध्यम् अन्यलोपाख्यया तन्त्रयुक्त्या । मु-
द्रप्रवेशामच्छिद्रमित्यर्थः । वृत्तगोपुच्छाकारादि शेषं पूर्वोक्तमत्र वेद्यम् । पुष्पवृ-
न्तोपमं तत्र न युज्यते, यतो मूत्रगोतःपरिणाहं हि तद् विधातव्यं पुरुषेन्द्रि-
याकारम् । तथाच मुनिः—

‘पुष्पनेत्रप्रमाणं तु प्रमदाना दशाङ्गुलम् ।

मूत्रस्रोतः परीणाहम्’, इति । तत्र चतुरङ्गुलं यावत् प्रवेश्यम् ।
चतुरङ्गुलाद्द्वं कर्णना कर्तव्या अभिक्रमवेशनिराकरणार्थम् । न तु मेहननेत्रं इव
मध्येकर्णिकेत्ययमप्रार्थः साक्षात्सर्वोक्तोऽवगम्यमानत्वात् ।

अत एव प्रवे गृह्ये) नेत्ररमागमाद् -

चतुरङ्गुलम् ।

अपत्यमार्गं योज्यं स्याद् अङ्गुलं मूत्रवर्त्मनि ॥ ७९ ॥

मूत्रकृच्छ्रविकारेषु बालानां त्वंकमङ्गुलम् ।

चतुरङ्गुलमपत्यमार्गं योज्यं रयादिति । अपत्यमार्गं इत्यनेन स्त्रीगर्भग्रहण-
प्रसवादिसमर्था सूच्यते । गर्भग्रहणप्रसवादिसमर्थायाः स्त्रियाश्चतुरङ्गुलं प्रवेशयित-
व्यमिति गर्भज्यापत्सु अपत्यमार्गं चतुरङ्गुलं योज्यम् । मूत्रवर्त्मनि द्व्यङ्गुलं योज्यम् ।
या स्त्री सुरतव्यवहारगर्भग्रहणात्याग्या अथवा बालाया अप्रौढा तस्या योनौ मूत्रमैव
केवलं मार्गः । तस्या मूत्रमार्गं नेत्रं द्व्यङ्गुलं प्रवेश्यम् । केषु रोगेषु, मूत्रकृच्छ्र-
विकारेषु । स्त्रीणां हि योनिमार्गो द्विविधः एको गर्भमार्गः द्वितीयो मूत्रमार्ग इति ।
बालानां तु स्त्रीणामेकमङ्गुलं प्रवेश्यम् । उक्ताद्द्वं तु प्रवेशायोनेः क्षतिः स्यात् ।
इथाकारस्त्वाह—“अपत्यमार्गं, इति योनौ द्वे स्रोतयो अपत्यमार्गो मूत्रमार्ग
इति । योनिविभंशादिषु अपत्यमार्गं चतुरङ्गुलं योज्यम् । मूत्रकृच्छ्रविकारेषु मूत्रवर्त्मनि
द्व्यङ्गुलं योज्यम् । बालानां त्विति । त्विंशेषे । तासा मूत्रमार्ग एव वस्तिप्रयोगः,
एकमङ्गुलमेव प्रवेश्य स्रोतसामगम्यम् विधृतेः” इति । मार्कट् त्वेत्तमाह—“वृत्तं
गोपुच्छाकागदि शेषं पूर्वोक्तमत्र वेद्यम् । पुष्पवृन्तोपमं तत्र न युज्यते, यतो मूत्रस्रोतः
परीणाहं हि तद् विधातव्यं पुरुषलिङ्गाकारमिति । यदुभाच श्रीमानरुणदत्तो वाचाटः
तदुच्येत्थिन्यम् । ‘मूत्रस्रोतः परीणाहमि’त्यस्य ग्रन्थस्य मुनिप्रोक्तस्याप्यथो न ज्ञात-
स्तेन प्रायशः नस्मान्मूत्रस्रोत इति वराहविवर मन्यमानेन । पुरुषलिङ्गाकारं करणीय-
मिति प्रोक्तमि’त्यादि मार कृतो मतम् । अस्माभित्तु हाटकःरुण इत्ययोः प्रामाणिकयो-

नैतमेवात्राकृत्य व्याख्यातम् । नेत्र दशाङ्गुलमिति । अत्र हि—स्त्रीणां दशाङ्गुलं नेत्र-
मित्यपुस्तकम्, समाननन्त्राविरोधात् । उक्तं हि 'भालुकिना—'पुष्पनेत्रं स्त्रीणां
चतुरङ्गुलं अपत्यपथे, मूत्रनाड्यां द्वयङ्गुलप्रवेशं, कन्यानामङ्गुलप्रवेशः'मिति । उच्य-
ते । नैतद् शास्त्र्यकर्तृणा मतं कायचिकित्सकानामभिप्रेतम् । सर्वेषां कायचिकित्स-
कानां मते दशाङ्गुलाधिकमेव नेत्रम् । तथाच मुनिः—

“पुष्पनेत्रप्रमाणं तु प्रमदानां दशाङ्गुलम् ।”

इति । हिरण्याक्षोऽप्येवमाह—

“पुष्पनेत्रं नराणां तु द्वादशाङ्गुलमिष्यते ।

चतुर्दशाङ्गुलं स्त्रीणां माषवृचमकर्णिकम् ॥

विशेषन्वत्र नारीणां प्रमाणं चतुरङ्गुलम् ।

• द्याङ्गुलं कर्णिका चाप्रात् कन्यानामङ्गुलं भवेत् ॥”

इति । भोजस्तारमोक्तस्य ग्रन्थस्यापि पाठान्तरेणाभेदिशेष वर्णयन्ति केचित् । तद्
यथा—‘निविष्टकर्णिकं मध्ये नारीणां चतुरङ्गुलं’ इति । इह स्त्रीकन्यापुरुषाणां
नेत्रायामपराणाहः । स्रोतः प्रमाणं तुल्यं, प्रवेशप्रमाणं पुनरतुल्यव्यत्यारम्भः ।
तद्यथा— तदेव चतुर्दशाङ्गुलं नेत्रं मध्ये निविष्टकर्णिकं पुरुषाणां स्यात् । ना-
रीणां चतुरङ्गुले निविष्टकर्णिकं स्यात् कन्यानामङ्गुले कार्येति । यद्येव पुरुषाणां
निविष्टकर्णिकं न्वप्रयोजनं किमिति चेत् । उच्यते ‘निविष्टकर्णिकं मध्ये पुरुषाणा-
नि’ति वचनात् सप्ताङ्गुलं परमं प्रवेशममाणं नेत्रस्य भवतीत्यवगन्तव्यम् । उक्तं
च धारपाणिना—

“अङ्गुलान्वयं चत्वारि पद्यं पद् वाथ सप्त वा ।

सप्ताङ्गुलं परं नेत्रं मण्डिताद् भिन्नवरः ॥

हिम्याद् वंशिनं नरस्येह प्रमाणादाधिकं तृप्तः ॥”

इति ॥ ७९ ॥

प्रकृत्यो मध्यमा मात्रा बालानां शुक्तिरेव तु ॥ ८० ॥

स्त्रीणामुपरवसौ स्नेहस्य मध्यमा मात्रा प्रकृत्यः पञ्चम् । नोपमा कनि-
ष्ठा वा । उपमा च कल्प्या । बालानां तु शुक्तिरेवार्पणमेव स्नेहस्य मध्यमा
मात्रा ॥ ८० ॥

अधुना प्राचभायो आर्षं क्रियां उत्तरपस्नावपस्थानं दर्शयति । अतस्मान् प्रशर्दनम् ।

उत्तानायाः शयानायाः सम्यक् सङ्कोच्य साक्थिनी ।

ऊर्ध्वजान्वासित्रचतुरानहोरात्रेण योजयेत् ॥ ८१ ॥

वृस्तोत्थिरात्रमेवं च स्नेहमाधीं विवर्धयन् ।

ध्यहमेव च विश्रम्य प्राणिदध्यात्पुनस्व्यहम् ॥ ८२ ॥

उत्तानाया इत्यादि । उत्तानायाः न त्वद्युङ्मुल्याः पार्श्वस्थिताया
था । शयानायाः न त्वासानायाः । किं कृत्वा, साक्थिनी सङ्कोच्य ।
तथोर्ध्वजान्वा अहोरात्रेण त्रिचतुरान् वस्तीन् योजयेत् । अनुवासने
त्वेक एव वस्तिरहोरात्रेण योज्यत इत्यस्य भेदः । ऊर्ध्वजान्वा इति । 'ऊङ्ठः'
(४-१-६६) इत्यङ् । एवम्, सन्ततं ध्यहं वस्तिदानं कार्यं, न त्वत्रानुवा-
सनवत् तताये पश्चमे गवर्णे । किं कृत्वा, स्नेहमाधीं यथास्वमर्धकृषादिक्रमेण
वर्धयन् । सनस्व्यहमेव च विश्रम्य त्रीणि दिनानि विलम्ब्य ततः पुनः पूर्वो-
क्तेन प्रकृतेण 'ध्यहं प्राणिदध्यात् कुर्यादित्यर्थः' । एष एव क्रमो मेदेऽपि
योज्यः । तज्जानार्थत्वादस्यार्थस्य । अत एवान्तेऽयमुपदिष्टः उभयसं-
बन्धार्थाः ॥ ८२ ॥

पूर्वावतमातर्धमुपगतहरन् गशेषेण गप्रहायं पुनराह—

पक्षाद्विरेको वसिते ततः पक्षाग्निरूहणम् ।

राद्यो निरूढश्चान्वासयः सप्तरात्राद्विरेचितः ॥ ८३ ॥

पक्षादित्यादि । हृद्याकारस्त्वाह— "अथ पञ्चकर्मसु चतुर्दशत्वमु-
क्तम् । तेषु क्रमेण वर्तयेत्पु एकेकस्यान्तरालिकं कियान् काल इत्याशङ्क्याह-
पक्षादित्यादि" इति । उच्यते शुद्ध्या शुद्धे वसिते पक्षादनन्तरं विरेकः कार्यः ।
यस्मात् प्रवसता शुद्ध्या शुद्धे वसिते पेयादिक्रमेण सप्ताहात् प्रकृतिभोजना-
पत्तिः । ततः सप्ताहेन म्निभस्य विरेक इति पक्षेणैव युज्यते । ततोऽनन्तरं
पक्षात् परतो निरूहो यतः प्रकृतिविरेकस्य हि सप्ताहात् प्रकृतिभोजनापत्तौ
स्नेहनाथमनुवासनेनेऽनन्तरितेन स्निग्धस्य निरूहो योज्य इति पक्षेणैव युक्तः ।
निरूढश्च सद्य एवानुवासः । तथा च प्रागम्यपायि—

"अथ सातार्दित भूयः सद्य एवानुवासयेत् ॥"

इति । विरोचितः सप्तरात्रादूर्ध्वमनुवास्यः । यत्नः सप्ताहेन प्रकृतिभोजनापत्तिः
 ततः स्नेहनार्थमनुवासनं युक्तम् । विरेकानिरुहयोर्मध्येऽनुवास्येन इत्यर्थः । हृद्या-
 कारोऽप्याह—“वमने कृते पक्षमतिक्रम्य विरेकः कर्तव्यः । प्रकृतिभोजनार्थं
 सप्ताहः स्नेहनार्थं सप्ताह इति पक्षोक्तिः । तेनैव क्रमेण पश्चात्तिक्रान्तिः । कृतविरे-
 कस्य निरुद्धेण प्रकृतिभोजनार्थं सप्ताहः । अनुवासनस्यैकदिनान्तरितस्य
 सप्ताहः कृतनिरुहः सद्य एवान्वास्यः । कृतविरेचनस्य सप्तरात्रातिक्रान्तौ
 स्नेहवास्ति” इति ॥ ८३ ॥

विरेचननिरुहयोर्मध्येऽनुवासनस्य विंशत्योजनमित्याह ।

यथा कुमुम्भाद्रियुताचोयांत्रागं हरेत्पटः ।

तथा द्रवीकृताद्देहाद्दस्तिर्निर्हरेत् मलान् ॥ ८४ ॥

यथेत्यादि । यथा ननु दोषाणां धातूनां च स्नेहस्येदाभ्याम्
 पफलोत्थीभावान् कथं वस्तिर्दोषानेव निर्हरेत् न धातूनिथेऽन्वेषं दृष्टान्तरांशेण
 परिजिहीर्षुराह— यथा कुमुम्भमत्तलादियुक्तान् चोयात् पटो वागो रागं हरेत्
 गृह्णाति, न तु जलम् । हाटकौऽपि—“यथा पटो रागं गृह्णाति तत् त्वज्जलम्”-
 त्याह । अरुणदत्तस्तु “यथा पटो रागं गृह्णाति न कुमुम्भादिकम्” इत्याह ।
 तद्वत् स्नेहस्येदद्वीकृताद् देहाद् दोषः धातूनामेकलोलीनां च सत्यपि वस्ति-
 र्मलान् दोषानेव दुष्टान् निर्हरेत् न धातूनिथेऽपि । हाटकस्त्याह—“इति दोषाणां
 किञ्चिदुद्वेके व्रजः । भृशोच्छेधे क्रमोऽन्यः, संसर्जनानन्तरमेव सप्तरात्रेण
 शूत्रेः” । आगमो हि—

“नरो विरिक्तस्तु निरुहदानं

विवर्जयेत् सप्तदिनान्यवश्यम् ।

शुद्धो निरुहेण विरेचनं च

तद्वचस्य शून्यं विकषेच्छरीरम् ॥”

इति । अर्थः—चतुष्कोटिकं चात्र; विरेचनानिरुहस्य निरुहाद् विरेचनस्य
 विरेचनाद् विरेचनस्य वमनाद् वमनस्य चेति । शोधनरूपत्वाद् वमनस्यापि
 विरेचनसंज्ञा स्वीकृतेति जज्ञटः ॥ ८४ ॥

अधुना वायोः स्वस्वयं प्रथमत्वं दर्शित इत्यवगमनाह—

शाखागताः कोष्ठगताश्च रोगा

मर्मोर्ध्वसर्पारयसाङ्गजाश्च ।

ये सन्ति तेषां न तु कश्चिदन्वयो

वायोः परं जन्मनि हेतुरस्ति ॥ ८५ ॥

श्याग्नागता इत्यादि । हृद्याकारोऽपि “वर्तित स्तौती”त्याह । द्वे सक्थिनी द्वौ बाहू इति शास्त्राः तासु गतास्तदुत्पन्नाः । एव कोष्ठो महास्रोतः तत्र गताः । तथा मर्माणि च ऊर्ध्वं च सर्वावयवाश्च मर्मोर्ध्वसर्वावयवाः तेषामङ्गं तत्र जाताः मर्मोर्ध्वसर्वावयवाङ्गजाः । तत्र मर्माणि तद्दृष्टादानि मर्मविभागे वक्ष्यन्ते । ऊर्ध्वशब्देन ऊर्ध्वजनुर्गृह्यते । तत्र जाता मुखरोगादयः । सर्वाङ्गजा ज्वरादयः । अवयवजा श्चित्रादयो रोगाः । हाटकौऽप्याह—“द्वे सक्थिनी द्वौ बाहू च शास्त्रा तद्गतास्तदुत्पन्ना । तथा कोष्ठगताः । तथा मर्माणि च ऊर्ध्वं च सर्वे चावयवाश्च मर्मोर्ध्वसर्वावयवाः तेषु जाताः । तत्र मर्माणि तज्जाय वक्ष्यन्ते । ऊर्ध्वजनुजाता मुखरोगादयः । सर्वाङ्गजा ज्वरादयः । अवयवजाः श्चित्रादयः” इति । हृद्याकारस्त्वन्यभावोचत्—“शास्त्रा रक्तादयः । कोष्ठमुदरम् । मर्मोर्ध्वसर्वावयवाङ्गजाश्चेति मर्मजा ऊर्ध्वसर्वावयवजा अङ्गजाः सकलशरीरजाता ये व्याप्यः” इति । तेषां जन्मन्युत्पत्तौ वायोरपरः कश्चिदपि हेतुर्नास्ति । १थम् । परम् अतिशयेन इतरयोरपि दोषयोः प्रेरको वायुरिति । किञ्चिन्मात्रेणानुबलभावेन पित्तश्लेष्माण्णावपि हेतु भवत एव, यथा पामादद्रवादीनाम् । ततस्तेषां जन्मनि वायुरेव कारणम् । अवयवग्रहणेनैवोर्ध्वग्रहणे लब्धेऽप्यूर्ध्वग्रहणं प्राधान्यं क्क्यापनार्थं, यथा “ब्राह्मणा आयाताः वसिष्ठोऽप्यायात्” इति । एतदेवाधिकृत्य वक्ष्यमाणाः पञ्च विधयः सकलमेवोचरतन्त्रम् । तस्मात्प्रधाना ऊर्ध्वाङ्गजाः ॥

॥ ८५ ॥

ननु कुतो हेतोर्मांसत एतेषु कारणमेत्याह—

विद्वश्लेष्मपित्तादिमलाचयानां

विक्षेपसंहारकरः स यस्मात् ।

तस्यातिवृद्धस्य श्माय नान्य-

द्रस्तेर्विना भेषजमस्ति किञ्चित् ॥ ८६ ॥

विहित्यादि । विद्वं च श्लेष्मा च पित्तं च विद्वश्लेष्मपित्तानि तान्यादिव्येषाम् । आदिशब्देन मूत्रस्वेदादिपरिग्रहः । त एव शरीरमक्लिनीकरणान्मलाः तेषामाचयाः सद्ययाः समुदायाः तेषाम् । स वायुर्यस्माद् विक्षेपसंहारकरः । विक्षेपश्च

संहारश्च तौ करोतीति । 'कृजो हेतु—'(३-२-२०) इत्यादिना हेतौ टः । विक्षे-
पसंहारकरणे हेतुरित्यर्थः, तस्य क्रियावत्त्वात् । वायुश्च शेषदोषाभ्यां न कदाचिद्
विक्षिप्येन न सद्ध्यते वा, तयोर्निष्क्रियत्वात् । तस्मात् तस्य वायोरतिबृद्धस्य
शमनार्थं वक्षिमन्तरेणापर भेषजं नास्ति । स्नेहस्वेदादिक तु विषमानमपि न
तत्रा समर्थमित्यगण्यत्वात् तद्विषमानमित्युच्यते ॥ ८६ ॥

तस्माधिकिन्सार्ध इति प्रादिष्टः

कृन्ना चिकित्सापि च वम्तिरेकैः ।

तथा निजागन्तुविकारकाग्नि-

रक्तौषधत्वेन मिगव्यथोऽपि ॥ ८७ ॥

'तस्मात् प्रधानदोषपवनशमनार्थान् वाग्नाद् वास्तधिकिन्सार्ध इति
वक्षित एकैराचार्यैः । सकला वा चिकित्सा वास्ति. प्रादिष्टः इति कायचिकित्स-
क्षार्णा पक्षः । तथाहि—त्रिदोषजो हि वम्तिरिति । आगमो हि— "अथ माकृतं
पित्तश्लेष्मसहितं वस्ति. समूलमेवापकर्षति ।

वक्षिर्षय स्थापयिता बलायु -

स्वराग्निमेधाबलवर्णकर्ता ।

सर्वार्थकारी (शुद्ध ! शिथु) वृद्धयुता

निरत्ययः सर्वगदापहश्च ॥"

इति । सर्वार्थकारित्वं स्यौर्यमेकाश्चधातुसाग्यापादनात् । त्रिदोषजत्वात् सर्वग-
दापहत्वं चेति । ननु 'वृत्तुर्ण' भिषगादीनामि'त्यादिवृक्षणा चिकित्सा । तत्र
कथं भागकरण्या कर्तुं युज्यते । न च सर्वा चिकित्सा वास्तिरिति वक्तुं शक्यते ।
शेषचिकित्साशास्त्रविस्तारत्वात् । तस्मादेतदयुक्तमिवाभाति ।
अत्रोच्यते । वायुविकारा अशीतिगता । पित्तश्लेष्मविकाराश्च पष्टिरुक्ताः । तत्र
वायुविकाराणा मधानोपक्रमो वक्षिः । तस्माधिकिन्सार्धं वक्षिः कार्यद्वारेणोक्तः ।
अथ माकृतं पित्तश्लेष्मविदूषितं वस्तिः समूलमेवापकर्षतीति सर्वं चिकित्सा
कार्यद्वारेण वक्षिरेकैरुच्यते । अन्यत्रापि चैव प्रायो निर्देशः कृत्वा एवाचार्यैः ।
सथाच ह्यनि— 24258

“यानीह कर्माण्युक्तानि विसर्पाणा निवृत्तये ।

एकतस्तानि सर्वाणि रक्तमोक्षणमेकत ॥”

इति । चिकित्सार्थमित्यम तु पाठो न युक्त एव । अर्धशब्दस्य हि समप्रविभाग एव नपुसकत्वम् । न चात्र समप्रविभागो गम्यते । तस्मान्नपुसकत्वमत्रान्याय्यम् । उच्येत्यादि । तथा वस्तिवत् सिराव्यथोऽपि । अर्थ — न केवल वस्तिर्मावत् सिराव्यथोऽपि चिकित्सार्थः सर्वा वा चिकित्सेत्युपदिष्टः इति शक्यकृन्तका । कथं, निजा वातादिसमुत्था, आगन्तव्योऽभिघातादिसमुत्था, निजाश्च आगन्तव्यं ते च ते विकाराश्च निजागन्तुविकारा, तान् कर्तुं शीलं यस्य तत् निजागन्तुविकारकादि, तद्वत् च निजागन्तुविकारकारिरक्त तस्य रक्तस्यौषधत्वेन प्रधानौषधत्वात् । तत्र विसर्पविद्वध्यादि रोगविशेषोपशमनकारणाधिकित्सार्थं सिराव्यथः । तथापरेऽपि ये रोगा शीतोष्णस्निग्धरूक्षाधैरपक्रमेरनुपशान्तास्तेऽपि सिराव्यथेन साध्यन्त इति सर्वा चिकित्सा सिराव्यथ उपदिष्ट । आगमो हि—

“यानीह कर्माण्युक्तानि विसर्पाणा निवृत्तये ।

एकतस्तानि सर्वाणि रक्तमोक्षणमेकत ॥”

इति । चिकित्सार्थः शीतोष्णस्निग्धरूक्षाधैरुपशान्तानामपि रोगाणा साधनात् चिकित्सा सर्वा ।

“शीतोष्णस्निग्धरूक्षाधैरुपशान्ताश्च ये गदाः ।

सम्यक् साध्या न सिध्यन्ति रक्तजास्तान् विभावयेत् ॥” ।

इत्यागमात् । वातादीनामुपशमः शीतोष्णादिभिरप्यसाध्यानिति यावत् । तस्मात् सिराव्यथ एवमुपदिष्ट । कायचिकित्सकत्वाद् वस्तिप्राधान्यमस्ती-
कृत्य तत्रसद्भात् सिराव्यथोऽधीत्युक्तयान् । उक्त—

“सिराव्यथधिकित्सार्थं वृत्तं वापि चिकित्सितम् ।

शक्यतत्रै स्मृतं तद्वद् वधि कायचिकित्सिते ॥”

इति । निजागन्तुविकारहरां सिराव्यथाऽपि तथा, इति दृष्टाकारः ॥ ८७ ॥

इति इहोपनिषद्भाष्ये अष्टादशोऽध्याये अष्टादशोऽध्याये ।

अथ विंशोऽध्यायः ।

पञ्चकर्मविष्णुकिञ्चनवाद् वमनविरोचनाम्भापनानुषामनाम्पुकरात् नन्वविधिं वाचि
अथान इत्यादि ।

अथातो नस्यविधिमध्यायं व्याख्यास्यामः ।

दृष्टाकारोऽप्याह—

‘पञ्चकर्मसु सिष्टादिदानीं नस्यगुण्ये ।

नामिकाया नसाग्ने यन्ते नस्यरमरः ॥”

इति । अथवा अथ गोधनमुक्त्वा उर्वसोपनमाह—

ऊर्ध्वजत्रुविकारेषु विशेषान्नस्यमिष्यते ।

जत्रु अक्षकयोः सन्धिः । जत्रुण ऊर्ध्वमूर्ध्वजत्रु । ‘ममूर्ध्वसका’दि-
स्यात् समास । तत्र विकारास्तोष ऊर्ध्वजत्रुविकारेषु जत्रूर्ध्वमवेपु विकारेषु
विषये । विशेषेण नस्यमिष्यते । विशेषश्चाद् वमनसिराव्यथावयोऽपीष्यन्त
एव । नासया प्रणयमानमौषधं नस्य नासायां भवम् । “तत्र भवः” (४.
२. ५३) इति यत् । ‘नसु नासिक्या यत्तमुदरे, (वा० ६. १. ६३)
इति नसावेशः । दृष्टाकारोऽप्याह—

“जत्रूर्ध्वसंभये व्याधौ नस्यकर्मोत्तमोत्तमम् ।

छेदभेदसिरावेशवमनपच्छनादिकम् ॥

उत्तमाङ्गदेष्ट्विष्टं ततो नस्य विज्ञिष्यते ।

विषकुष्ठज्वरेन्मादस्मृत्यपायादिवृदिनम् ॥

नस्यकर्म ततोऽप्येतदुत्तमाङ्गदे वरम् ॥”

इति । मनु विमिति नस्यमेषु रोगेषु विशेषेणैष्टमित्याह—

नामा हि दिग्गो द्वारं तेन तद्व्याप्य हन्ति तान् ॥ १ ॥

नामा हीत्यादि । हि यन्माद्यामा दिग्गो द्वारं तेन द्वारेण नासाग्नेन
भोत्रनेत्रकर्णादिभिरामुम्भानुप्रदेशेन तच्छिग्रे व्याप्य तान् विकारान् हन्ति ।
दृष्टाकारम्—“तेन द्वारेण तस्य व्याप्य प्राप्य हानुर्ध्वार्थान् हन्ति
नासयति । नामिकाङ्गारेण सिरः सम्यग् गत्वा स्थीकषं जत्रूर्ध्वगतान् कर्तुं
प्राणादहीत्यर्थम् ॥” इत्याह ॥ १ ॥

सत्र नस्य विरेचनबृंहणशमनाख्यभेदेन त्रिधा न्यात् । क्रमेण तेषां प्रबोगमाह—

*विरेचनं शिरश्शूलजास्यस्यन्दगलामये ।

शोफगंडकृमिग्रन्थिकुष्ठापम्मारपीनसे ॥ २ ॥

विरेचनमित्यादि । शिरःशूलादिषु विरेचनं नस्यमिष्यते इति सवन्धः ।
अपसारो यद्यप्यूर्ध्वजप्रूत्सो न भवति, तथापि विरेचनस्येन शाम्भतीति
तदुपादानम् । उपरुक्षण चेदम् । कफजेषु पीनसप्रसेकास्यैवैरस्यगन्धाज्ञानादि-
ष्वपि विरेचनमेव हितम् । हाटकोऽपि “ऊर्ध्वजप्रूपादाग बाहुस्योपकक्षणाभम् ।
कफजेषु पीनसादिष्वपि विरेचनमेव हितम्” इत्याह ॥ २ ॥

बृंहणं वातजे शूले सूर्यावर्त्तं स्वरक्षये ।

नासास्यशोषे वाक्संगे कृच्छ्रोन्मोधेऽर्द्धबाहुके ॥ ३ ॥

वातोद्भवशूलादिषु अवबाहुकपर्यन्तेषु बृंहणं नस्यमिष्यते हितमित्यर्थः ।
सूर्यावर्त्तः शिरोरोगविशेष । कृच्छ्रोन्मोधः कृच्छ्रोन्मीलनाख्यो वर्त्तरोग । अर्द्ध-
बाहुको वात(रोग)विशेष ॥ ३ ॥

क्षमनं नीलिकाव्यङ्गकेशदोषाक्षिराजिषु ।

क्षमनं नस्य नीलिकादिष्विष्यते हितमित्यर्थः । नीलिकाव्यङ्गौ क्षुद्ररोग-
विशेषौ । ‘वक्त्रादन्यत्र नीलिका’ इति वक्ष्यति । हाटकस्तु—“नीलिका नेत्ररोग-
विशेष । व्यङ्ग क्षुद्ररोगविशेष” इत्याह । केशदोषः केशशात ।

‘तेषां क्रमेण साधनान्याह—

यथास्वं यौगिकैः स्नेहयथास्वं च प्रमाधितैः ॥ ४ ॥

कफकवाधादिभिश्चाद्यं मधुपदवासर्वरपि ।

यथास्वमित्यादि । यथास्वं मकरणोक्तैः स्नेहैः । किंगतैः, यौगिकैः
योगाहं तैलसर्पपतलादिभिः, न तु घृतादिभिः । तथाच यथास्वं सर्पमरिच-
शुष्प्यादिभिः प्रमाधितैः सम्भृतैः । तथा कल्कम्बायस्वरसादिभिश्च यथास्वं
कफघ्नैर्गिरिकाणिकादिकैः शिरोविरेचनानां मध्ये आद्यं विरेचनाख्यं नस्य भवति ।
न कोबलमेतैर्मावन्माक्षिकादिभिश्च । आयुर्वो मधुविशेषः । वृषाकारोऽपि—

* विरेचनं बृंहणं च शमनं च यिथापि तत् ।

मुदितोऽष्टादशद्वये अयमधिकं पाठो दृश्यते ।

१. ‘अर्द्धबाहुके’ इति मुदितोऽष्टादशद्वयेन पाठः ।

“योगयोग्यैः स्नेहैस्तेलवसादिभिर्घृणाङ्गं प्रतिदोषं रोगहरैर्द्रव्यैः सिद्धैः साधि-
ते. कण्ठकवायम्वरसर्पुर्णैर्घृणा सन्धनेन च आस्रैर्मधैश्चाद्यं नम्यं युञ्जयादि”
त्याह । ‘स्नेहैरिति सामान्यरचनाच्चतुर्विधोऽपि यथर्तु यथादोषं च प्रयोज्यः’ इति
केचित् । उक्तञ्च निमिना—

“नस्तः कर्म वमन्तौ तु घृतमाजं तथायिकम् ।
तथा मव्यं विदोषेण यत् स्यात् क्षीरघृतं स्मृतम् ॥
भाट्टकाले हितं तैलं शमनं यत् प्रकीर्तितम् ।
तथा शरदि हेमन्ते स्नेह तैलं समाचरेत् ।
शिशिरे च निदाघे च नस्त कर्म विवर्जयेत् ॥”

इति । भोजेनाप्युक्तम्—

“स्नेहश्चतुर्विधो यस्तु नस्तो दत्तः स वै नृणाम् ।
यथास्यं त्रिभिना युक्तो विज्ञेयो नस्यसंज्ञकः ॥
तत्र तैलं प्रधानं स्याद् विशेषेण गुणैर्गुणैः ।
श्लेष्मावातात्रिरोधित्वान् सात्स्यादौष्ण्यात् तथैव च ॥
घातश्लेष्मनिमित्तेषु तस्माद्भोगेषु पूज्यते ।
पित्तकनसमुत्थेषु सर्पिर्नस्तः प्रशम्यते ॥
माधुर्याच्छीतभग्राद्यं सोम्यत्वात् स्नेहनादपि ।
मम्बुल्लङ्घनमामज्जभेद क्षीणेषु चन्तुषु ॥
चसामज्जे द्विते तत्र स्नानगुणयोनितः ॥”

इति ॥

घृदणं धन्यमांसोत्तरस्तामृत्तुरपुरैरपि ॥ ५ ॥
शमनं योजयेत्पूर्वैः क्षीरणं च जलेन च ।

“विरेचनं कफहरं बृंहणं वातपित्तजित् ।

शमनं च मरुत्पित्तनाशनं नस्यमिष्यते ॥

• त्रिविधस्यापि नस्यस्य बहुत्वं कल्पनावशात् ।

अस्ति साधनभेदाच्च मात्रया यत्तदुच्यते ।”

अथवाधुनान्वानवि नस्यविशेषान् उपपादयन्नाह—

मर्शश्च प्रतिमर्शश्च द्विधा स्नेहोऽत्र मात्रया ॥ ६ ॥

मर्शश्चेत्यादि । एषु स्नेहकल्कादिनस्यभेदेषु मध्ये मर्शाख्यः प्रतिमर्शाख्यश्चेति स्नेहो द्विधा भवति । कथं, मात्रया मात्राभेदेन न तु वस्तुभेदेन । मर्शप्रतिमर्शयोर्मात्रया भेदः । तौ च तैलादिभिः स्नेहः क्रियते ॥ ६ ॥

कल्काद्यैरवपीडस्तु सतीक्ष्णैर्मूर्धरेचनम् ।

कल्काद्यैरित्यादि । तुरबधारणे भिन्नक्रमः । अतीक्ष्णैः कल्काद्यैरेवावपीडसंज्ञो नस्यविशेषः, न ज्ञेहेन । कल्कीकृतादौपधादवाकृपीडितो रसोऽवपीडः । स चावपीडः तीक्ष्णैः शुण्ठ्यादिकल्ककाथरसाद्यैरमृदुभिः कृतो मूर्धरेचनं शिरोविरेचनाख्यं नामान्तरमस्य । अतीक्ष्णैस्तु शमनसंज्ञमेतत् । हाटकोऽप्याह—“स चावपीडस्तीक्ष्णैः कृतः शिरोविरेचनसंज्ञः, अतीक्ष्णैस्तु शमनसंज्ञः ।” इति ।

अस्य विरेचनस्य प्रकारान्तरमाह—

ध्मानं विरेचनश्चूर्णो

कथं पुनरसौ नासायां ध्मातव्यम् इत्याह—

ध्मानमित्यादि । ध्मानं प्रधमनाख्यं स्यात् । तत्तु विरेचनो नहिदोषानिरसनश्चूर्णो नरिनादिभिः कृतो नामप्या प्रथममानः ॥

युञ्ज्यात्तन्मुखवायुना ॥ ७ ॥

पङ्गुलद्विमुखया नाड्या भेपजगर्भया ।

म हि भरितरं दोषं चूर्णत्वादपकर्षति ॥ ८ ॥

तद् ध्मानं चूर्णं वा मुखवायुना हुङ्काराख्येन युञ्ज्यात् प्रवेशयेत् । कथं, नाड्या करणभूतया । पटङ्कुलानि यस्याः सा पटङ्कुला यथास्वं पटङ्कुलायामया । तथा द्वे मुखे यस्याः सा द्विमुखा तथा उभयान्तर्द्वारयुक्तया । भेपजगर्भया त्रिफटुकादिचूर्णभरितया तदन्तर्गतया । तथाविधया नाड्या करणभूतया प्रवेशयेत् ।

दोपानुरोधतश्च पुंनः पुनरिति योजयेत् । स हि प्रयोगश्चूर्णो वा भूरितरं
 बहुतरं दोषं चूर्णत्वादपकर्षति निर्हरति । चूर्णत्वादिति । चूर्णत्वादेवात्यन्तं
 प्रत्यनीकभूतः कफस्य स्कन्धस्य द्रवीभूतस्य च विरुद्धत्वात् बहुतरं दोषं
 नाशयति, न तथा कल्कस्वरमादयः । तस्माद् विरेचनाख्योऽयमित्यर्थः ।
 हृद्यकारस्त्वाह— “कल्काद्यैरित्यादि । कल्ककायस्वरसचूर्णैरवपीडकसंज्ञो
 नस्यविशेषः सुतीक्ष्णैस्त्रिकटुकगदिभिः श्लेष्महरैः कर्तव्यः । मूर्धरेचनैः शिरः-
 शोधनैर्वेद्नादिचूर्णैः क्रियमाणस्यावपीडविशेषस्य ध्यानमिति च नामान्तरम् ।
 तदाह— ध्यानमिति । ध्यानं विरेचनं शिरःशोधनम् । तन्मुखवायुना
 शूत्काररूपेण युञ्ज्यादि”ति । अत्रैवमाह वाहटः सद्द्वे— “विरेचनचूर्णस्तु
 प्रथमनाख्यः । परिशेषं तु नावनमवपीडसंज्ञं च । कल्कीकृतादौपथादव-
 पीडितः सुतो रसोऽवपीडकमिति । अपरेषां तत्र पुनस्तीक्ष्णैर्वैशेषिणी शिरो-
 विरेचनसंज्ञा । तथान्ये सर्वमेव नस्यं शिरोविरेचनमित्याहुः सद्यः श्लेष्मविरेचन-
 सामान्यात्” इति ॥ ८ ॥

• तेषां प्रस्थाना मात्रया विरोधोऽस्तीति मात्रां लभयति—

प्रदेशिन्यंगुलीपर्वद्वयान्मग्नसमुद्धृतात् ।

यावत् पतत्यसौ विन्दुर्दशाष्टौ पद क्रमेण ते ॥ ९ ॥

• मर्शस्योत्कृष्टमध्योना मात्रास्ता एव च क्रमात् ।

विन्दुद्वयोनाः कल्कादेः

प्रदेशिनीत्यादि । प्रदेशिनी तर्जनी अङ्गुष्ठस्य सर्वापजा अङ्गुली,
 तस्याः पर्वद्वयं तस्मात् । किंभूतात्, पूर्वं खेहाद्री मग्नात् पश्चात् समुद्धृतात्
 यावत्परिमाणं खेहादि पतति असौ विन्दुरुच्यते इति शेषः । तावान् विन्दु-
 संज्ञक इत्यर्थः । ते विन्दवो यथासंख्यं दश मर्शस्योत्कृष्टा प्रधाना मात्रा,
 अष्टौ मध्यमा, पद उल्का कनिष्ठा । ता एव मात्राः क्रमाद् विन्दुद्वयोनाः
 विन्दुद्वयवर्जिताः कल्कस्वरसादेरुत्कृष्टमध्योना मात्राः । तेनाष्टौ विन्दवः
 कल्कादिरुत्तमा मात्रा, पञ्चम्यमा, चत्वारः कनिष्ठेत्यपनिष्ठते । यावदिति
 यत् परिमाणमस्येति ‘यत्तदेतेभ्यः परिमाणे मतुप्’ ‘आ सर्वनाम्नः’ (६-३-९१)
 इत्याकारः । अथ कल्कचूर्णोर्विन्दुग्रहणं कथमिति चेत्— उच्यते । तोलयित्वा
 खेटविन्दुत् तलमानं कल्कचूर्णोर्वोर्मापमिति । धनीभूतस्य कल्कस्य द्रवालो-
 लितस्य नस्ये प्रयोगः ॥

अधुना नस्यायोग्यानाह—

योजयेन्न तु नावनम् ॥ १९ ॥

तोयमद्यगरस्नेहपीतानां पातुमिच्छताम् ।

शुक्तभक्तशिरःस्नातस्नातुकामस्तुतासृजाम् ॥ २१ ॥

नवपीनसवेगार्त्तस्रतिकश्वासकासिनाम् ।

शुद्धानां दत्तवस्तीनां तथानार्त्तवदुर्दिने ॥ २२ ॥

योजयेदित्यादि । तोयादि पीत यैस्तेषाम् । आहिताग्न्यादित्वात् परनिपातः । तथा पातुमिच्छता नस्य न योजयेत् । ण्णा हि नम्य नयन-
नासास्योपदेहशिरोरोगान् कुर्यात् । शुक्तभक्तस्य च नम्येरितो दोष ऊर्ध्वं
स्रोतास्यापृत्त्य छर्दि-श्वासकासप्रतिश्यायान् जनयेत् । शिर स्नातस्य शिरोऽक्षि-
कर्णशूलकण्ठरोगपीनसहनुमन्यास्तम्भार्दितशिरःकम्पान् । स्नातुकामस्य मूर्ध्नि
स्तिमितो दोषो जात्यारुचिपीनसान् । सुतरक्तस्य च क्षामतामरुचिमग्नि-
सादं च । नवप्रतिश्यायस्य स्रोतोरोधात् कृमिकण्डूमूर्धतोयादीन् जनयेत् ।
मूत्रपुरीपादिवेगार्तानां भृशतर वेगरोधजान् रोगान् । स्रतिकायाः सुत-
रक्तोक्तान् दोषान् । श्वासकासिनोर्ज्याधिषृद्धिम् । शुद्धानां कृतवर्मनविरेचनाना
श्वासं कासं स्वरेन्द्रियहानिं शिरोगोरज्ज च । दत्तवस्तीनां विवृतस्रोतस्तया
अभिज्याप्त्या श्वासकासादीनेत्र । तथा अनार्त्तवदुर्दिनेऽपि सहसैव शैत्यात्
शिरोरूपेपधुस्तैमित्यताल्लनेत्रकण्डूपाकमन्यास्तम्भकण्ठोर प्रतिश्यायारूपि । नस्तु-
दुर्दिनेऽपि शीतो दोष । शीतद्रोपोपदेशेन तत्परिहारे सत्यद्रोप इत्यभिप्रायः ।
अनृताजपीति न युक्त, ऋनावपि दुर्दिने प्रतिषेध इष्ट । वर्षीत्यदुर्दिनेऽप्यस्तु
पतदपि वस्तुज्य जायते वर्षीस्वदुर्दिने चेति । अनृतावित्यस्यानभिधाने वर्षाणां
दुर्दिनस्वभावत्वात् स्वस्यानत्वात् तत्रैव वृत्तिः स्यान्नान्येति । अथवा सर्वदा
दुर्दिने नस्यस्य निषेधे वर्षासु नस्यसाध्ये व्याधावुत्पन्ने दुर्दिनेऽपि नस्य विधात-
व्यमिति दर्शयितुमनार्त्तवग्रहणमिति हृद्याकारः । ण्डु च नस्यद्रोषेषु यथास्व-
मायतन दोषोद्रेकं चावेक्ष्य स्नेहस्वेदशिरोवक्त्रलेपतीक्ष्णवर्षादधुमगण्डूपादीनि
यथास्व कुर्यात् । सद्गृहे चोक्तं—“गर्भिण्याश्च नलेन भक्तद्वेषज्वरमूर्च्छार्थाव-
भेदकाः स्युः । अपर्य च विस्लेन्द्रियमुन्नादापस्मारयुक्तं च स्यात् । तत्र
गर्भिण्या वज्ये नम्यर्त्तमपि वृत्ते वर्षागूराकोलीऽपि कृच्छुभि श्रुतं पयः
पिबेत् । बलापिदायैःशुनर्तमिदाभिनां एभिरेव न श्रुतं हविः पातहरसिद्धश्च
स्नेहः शिरोवह्नी धर्णपूरणे च योग्य । सर्वं च दृष्टव्यमनपानम्” इति ॥ १०-१२ ॥

तोयपीतादिषु सर्वैव किं नस्यं न योज्यमित्याह—

अन्यत्रात्ययिकाद्याधैः

अन्यत्रेत्यादि । आत्ययिके व्याधौ तेषामपि नस्यं योज्यमेव ॥

इदानीं नस्यकाण्डं वक्ति—

अथ नस्यं प्रयोजयेत् ।

प्रातः श्लेष्मणि मध्याह्ने पित्ते सायंनिशोश्चले ॥ १३ ॥

अथेत्यादि । श्लेष्मणि श्लेष्मरोगेषु प्रातः पूर्वाह्ने नस्यं प्रयोजयेत् कुर्यात् ।

पित्ते पित्तरोगेषु मध्याह्ने । वातरोगेषु सायमपराह्णे निशि च रात्रौ नस्यं प्रयोजयेत् । वचनं हि. सङ्ग्रहे—“लालाप्यावसुप्तप्रश्लापदन्तफटकट्रायनकथन-
कृच्छ्रोन्मीलनपूतिमुखकर्णनाडादितिशिरोरोगश्वासकासादिषु रात्रांवि”ति ॥ १३ ॥

अधुना दोषाद्यपेक्षया नस्यकारणं निश्चयति—

स्वस्थवृत्ते तु पूर्वाह्ने शरत्कालवसन्तयोः ।

शीते मध्यन्दिने ग्रीष्मे सायं वर्षासु सातपे ॥ १४ ॥

स्वस्थेत्यादि । स्वस्थवृत्ते तु स्वस्थस्य व्याध्यनुत्पत्त्यर्थं शरदि वसन्ते च पूर्वाह्ने एव नस्यं प्रयोजयेत् । शीते शिशिरलक्षणे हेमन्तशिशिरयोर्मध्याह्ने, ग्रीष्मे सायमपराह्णे, वर्षासु सातपे आतपसहिते दृश्यमानदिवाकरे दिवसे प्रयोजयेत् ॥ १४ ॥

वाताभिभूते शिरसि हिध्मायामपतानके ।

मन्यास्तम्भे श्वरभ्रंशे सायंप्रातर्दिने दिने ॥ १५ ॥

एकाहान्तरमन्यत्र सप्ताहं च तदाचरेत् ।

वार्ताभिभूतमूर्धादिषु श्वरभ्रंशान्तेषु दिने दिने प्रतिदिनं नैकान्तरितं सायंप्रातरुभयकालं वा एकवारम् अनेन विधिना आ सम्यग्योगान्नस्यं प्रयोजयेत् । न तत्रनुभेदापेक्षेत्यभिप्रायः यत्र प्रतिदिनं नस्यं विहितं, ततोऽन्यत्र वाताभिभूत-
मूर्धादिभ्योऽपरस्मिन् रोगे एकाहान्तरम् एकाहमन्तरीकृत्य सप्ताहं च नस्य-
माचरेत् । चशब्दो नियमार्थः सप्ताहमेवाचरेत् न ततः परमिति । सप्तदिवस-
नियमो नस्याचारे । व्यवधायकानि दिवसानि च सप्त । तेन चतुर्दशसु दिवसेषु व्यवहृतेषु सप्ताहमेकदिनान्तरितं नस्यमाचरितं भवेत् । सप्ताहादूर्ध्वं न विदध्यात् । उक्तं च निमिना—

“नस्य दद्यात्तु सप्ताह पञ्चाहमथवा व्यत्सु ।
पर ननाहमूर्ध्वं तु नवाहात् सात्स्यर्ता व्रजेत् ॥”
तत्रस्य न गुण कुर्यात् सातत्यान् हरेत् कफम् ।
तस्मात्तस्यप्रयोगस्तु कौहिको न हित सदा ॥”

इति । भोजेनाप्युक्तम् —

एकान्तर द्यन्तर वा नस्य दद्याद् विचक्षण ।
सप्ताह परम देय विश्रान्तस्य पुन पुन ॥
पक्ष विंशतिरात्र वा यावद् वा साधु मन्यते ।”

इति ॥ १५ ॥

इदानीं ग्राह्यास्य पुष्पस्य यथास्थितस्य नस्य दातव्यं तथाह—

स्निग्धस्निग्धोत्तमाङ्गस्य ग्राहकृतावश्यकस्य च ॥ १६ ॥

निवातशयनस्यस्य जत्रूर्ध्वं स्वेदयेत् पुनः ।

स्निग्धेत्यादि । पूर्वं स्निग्ध पश्चात् स्निग्धमुत्तमाङ्ग मूर्धा यस्य तस्य ।
अथवा पूर्वं स्निग्धस्य पश्चात् स्निग्धशिरसः । तथा ग्राह् पूर्वं कृतमवश्यकर-
णीयमुच्चारप्रसावदन्तधावनादि येन स ग्राहकृतावश्यक तस्य । तथा निवाते
देशे कल्पित यच्छयन तल्प तस्यस्येवमृतस्य सतो जत्रूर्ध्वं पुन स्वेदयेत्
नस्यप्रयोगकाले स्वेद कार्य । सामान्योऽय निर्देश । यथाकाल यथादोष
च स्वेदमन्तरेणापि नस्य दातव्यमेव । उक्तं च चैतरणेन—

“रक्तपित्तविकारेषु पित्तप्रकृतये तथा ।

काले चोष्णे विशेषेण विना स्वेद प्रयोजयेत् ॥”

इति ॥ १६ ॥

अथोत्तानजुदेहस्य पाणिपादे प्रसारिते ॥ १७ ॥

किञ्चिदुन्नतपादस्य किञ्चिन्मूर्धनि नामिते ।

नासापुटं पिधायैकं पर्यायेण निपेचयेत् ॥ १८ ॥

उष्णाम्भुतप्तं भैषज्यं प्रणाल्या पित्तुनाथया ।

अथेत्यादि । अथानन्तरम् उत्तानस्पष्टस्थितशरीरस्य सत हस्तचरणे
प्रसारिते तथेपदुन्नतचरणस्य किञ्चिच्छिरसि नामिते सति नासापुटमेक पिधाय

वामहस्तप्रदेशिन्यनामिकाभ्यामेकैकं नासापुटं पिधाय स्थगयित्वा इतरस्मिन्
नासास्रोतसि मध्यमयाङ्गुल्या नासाग्रमुत्तमव्य पर्यायेण क्रमेण न तु युगपद्
दक्षिणहस्तेन भेपज्यं निपेचयेत् । कीदृशम्, उष्णाभ्युत्तप्तम् उष्णीकृतं भेप-
जस्य प्रदेशस्य त्रिभागमुष्णान्बुद्धाप्यतस्त कुर्यात् । ततो द्वितीयं भागम् एवं
कुर्यात् । ततस्तृतीयं भागम् । अन्यथा शीतीभवति । केन निपेचयेत्,
ग्रनाड्या करणभूतया । अथवा पिचुना वच्येत्यर्थः । पिचुः कार्पासः । सुशुभे
च।भ्यधायि— “वत्सादिच्छादितनेत्राय प्रदेशिन्युन्नामितनासाग्राय दक्षिणहस्तेन
वेहमुष्णान्बुना तस रजतादिशुर्कानामन्यतमस्थमभ्युच्छिन्नधारं सिञ्चेत्” इति ॥

॥ १८ ॥

दत्ते पादतलस्कन्धहस्तकर्णादि मर्दयेत् ॥ १९ ॥

शनैरुच्छिद्य निष्ठीवेत् पार्श्वयोरुभयोस्ततः ।

आभेपजक्षयादेवं द्वित्रिवा नस्यमाचरेत् ॥ २० ॥

दत्ते च नस्ये सति पादतलादि मर्दयेत् । आदिशब्देन ग्रीवाळलाटा-
दिपरिग्रहः । ततो मर्दनान्तरं शनैरुच्छिद्य घ्राणवायुना ऊर्ध्वमुत्क्षिप्य पार्श्व-
योरुभयोर्निष्ठीवेत् । उभयपार्श्वनिष्ठीवनेन सर्वा सिराः भेपजेन व्याप्यन्ते । एक-
पार्श्वनिष्ठीवनेन सर्वाः सिराः भेपजेन न सम्यक् व्याप्यन्ते । आ भेपजक्षयात् ।
नासायां दत्तस्य भेपजस्य यावत् क्षयः, तावदुच्छिद्य निष्ठीवेत् । सन्नहे-
प्येवमेव प्रोक्तम्— “शनैश्चोच्छिद्येत् । अनभ्यवहरंश्च वामदक्षिणपार्श्वयो-
रीपथं निष्ठीवेत् । सरुफं हि तदभ्यवहृतमग्निमवसादयेत्” इति । हृद्याकार-
स्त्वन्यथावदत् — “उभयोः पार्श्वयोरुच्छिद्यं नासिकापुटद्वयेन बाह्यं वायुं गृहीत्वा
शिर आरोप्य निष्ठीवेत् । नासिकायां निहितस्य भेपजस्य यावन्नोशस्तावदेवं
कुर्यात्” इति । उक्तं च निर्भिना—

“नासापुटौ तथाङ्गुल्या वारं वारं पिधाय तु ।

आतुरं तु भिपग् म्रूयादुच्छिद्येति मुहुर्मुहुः ॥

आतुरं पूर्णवक्त्रं तु ज्ञात्वा द्वौ परिचारकौ ।

बाहोः पृष्ठे च संगृह्य समुन्थापयतां सुखम् ॥

आसीनः शयने स म्यादुवङ्गुसुखमवस्थितः ।

शनैरङ्गिणं निष्ठीवेदङ्गुगात्रस्तु सर्वतः ॥

परिचारगृहीते तु भाजने पुरतः स्थिते ।

शनेः शीविनवन्तं तं पुनः सदायवेच्छनः ॥

स संविष्टः पुनः शीघ्रं निष्ठीवेद्योत्थितः पुनः ॥”

इत्यादि । एवं निमिप्रोक्तप्रन्यदर्शनाद् हृद्याकारप्रोक्त एवार्थो हृदयं प्राप्नोति । एवमनेन क्रमेण द्विः द्वौ वारौ त्रिर्वा त्रीन् वारान् वा दोषापेक्षया नस्यं कुर्यात् । न तु मात्रा सकृदेव प्रक्षेप्तव्या । हीनमात्रं चौपधं न देयम् । ताद्वि दोषानुत्वलेश्य अनिर्हरन् गौरवारुचिकासप्रसेकपोनसच्छर्दिकण्ठरोगादीन् कुर्यात् । सकृदेव सर्वं दत्तमुच्छिद्यमानं मूर्च्छाशिरोरोगप्रतिशयाप्राणमेवानुच्छ्वासोपरोधं च कुर्यात् । अधिकं च न योजयेत् । अधिकं वातविकारान् कुर्यात् । अत्युष्णं दाहपाकज्वरमूर्च्छाभ्रमान् । अतिशीतं हीनदोषानेव । स्नेहस्यायोगे वातविकाराः । अतियोगे कफविकाराः । विरेचनस्यायोगे कफविकाराः । अतियोगे वानविकारा भवन्ति । अत्युत्तशिरसः सम्यगप्रतिपद्यमानं हि दोषान् कुर्यात् । अत्यधनतशिरसो दूरगमनमूर्च्छाजाल्यज्वरान् । सकृच्चितगात्रस्य सम्यग्धमनीरनापुनवदोषोक्लेशं कुर्यात् । संग्रहेऽप्युक्तम्— “आभेपजदर्शनादुच्छिद्येत् निष्ठीवेद्य । ततश्चैवमेव द्वितीयमंशमनुसेचयेत् । तथा तृतीयम् दोषादिवलेन वा । विरेचने त्ववंपीडे दोषबलमवेक्ष्य पश्चात् स्नेहमवसेचयेदि”ति ॥ २० ॥

अदि च नस्ये दीयमानेऽतिनीक्षणभेपजवशादसात्म्यत्वेन वा मूर्च्छां ग्यात् । तदा क्रि.कार्यमित्याह—

मूर्च्छायां शीततोयेन सिञ्चेत् परिहरञ्छिरः ।

मूर्च्छायामित्यादि । मूर्च्छायां सत्यां शीतजलेन मूर्ध्वजं सिञ्चेत् संग्रहे चोक्तम्— “न च नस्ये दीयमाने कोपहासव्यापारस्पन्दनोच्छिद्यघनाभ्याचरेत् । तथाश्चेवं शिरोरुक्प्रतिशयायकासतिमिरस्वल्बतिपलिततिलकृष्यत्रतिलकालकमुखदूपिकादीनां संभवः” इति ॥

स्नेहं रेचननस्यान्ते दद्यादोषापेक्षया ॥ २१ ॥

नस्यान्ते वाक्शतं तिष्ठेदुत्तानो

विरेचने नस्ये दत्ते पश्चाद् दोषदेशसात्म्याद्यपेक्षया स्नेहं नस्यमवसेचयेत् । नस्यावसाने वाक्च्छतं मात्राशतमुत्तानो निद्रामसेयमानस्तिष्ठेत् शयीत ॥

धारयेत्ततः ।

धूमं पीत्वा कवोष्णांबु कवलं कण्ठशुद्धये ॥ २२ ॥

ततो वाक्छलावस्थानादनन्तरमुत्तिलप्रदोषशोषशान्तये अविशेष-
प्याभिधानाद् विरेचनामन्यतमं घूमं पीत्वा दोषाद्यपेक्षया कण्ठशुद्धयर्थनीप-
दुप्याजलकवलं धारयेत् । हृद्याकारोऽपि — 'अविशेष्याभिधानात्
स्निग्धमध्यमतीक्ष्णानामन्यतमं घूमं पीत्वा दोषाद्यपेक्षये'त्याह । ततो घूमपान-
कवलानन्तरं भोजनविधानमत्रानुक्तम्, स्नेहाचारेणैव सिद्धत्वात् । तन्त्रान्तरे
तु स्पष्टमुक्तम् —

‘नस्यात् संशुद्धशिरसो हितं मद्यस्तु भोजनम् ।

शुद्धे शिरसि वायुस्तु जन्तोः कुप्येदभोजनात् ॥”

इति ॥ २२ ॥

सम्यक्स्निग्धे सुखोच्छ्वासस्यमनोधाक्षपाटवम् ॥ २३ ॥

सम्यक्स्निग्धे शिरसि घृहणशमनयोरेकतरेण सम्यक्स्निग्धे । नस्यप्रयोगे
सम्यग् जाते सुखोच्छ्वासादयः स्युः । सम्यग्विरिकेऽप्येवमिति बोद्धव्यम् ।
उक्तं हि सङ्गहे—“सम्यक्स्निग्धे मूर्धनि विरिके वा सुखोच्छ्वासनिःश्वास-
क्षयधुस्वमनोधाक्षिपाटवानि स्यु”रिति ॥ २३ ॥

रुक्षे तु स्तब्धता शोषो नासास्ये मूर्धश्न्यता ।

रुक्षे तु शिरसि स्तब्धता स्यात् । तथा नासायात्मास्ये च शोषः
मूर्धः शन्यता च स्यात् । हृद्याकारस्तु—“रुक्षेऽतिरुक्षे विरेचनस्येन
कृतेन स्तब्धता शोषश्च नासिकायामास्ये च स्याताम् । शिरसः शन्यता च,
कफश्यादि”त्याह । ‘रुक्षेऽस्निग्धता’ इति वा पाठः ॥ २३ ॥

स्निग्धेऽतिकण्ठगुरुस्ता प्रसेकारोचिपीनताः ॥ २४ ॥

अतिस्निग्धे शिरसि घृहणशमनयोरेकतरेण कण्ठवादयः स्युः ॥ २४ ॥

सुविरिकेऽशिलघुताम्बुवदत्रविशुद्धयः ।

कफशुद्धयः सुविरिके विरेचनान्धेन सम्यग्विरिके शिरसि अशिलाप-
धादयः स्युः ॥ २४ ॥

दुर्विरिके गदोद्रेकः क्षामतातिरिगेचिने ॥ २५ ॥

दुर्विरिके गदोद्रेको विरेचनान्धेन कफस्य मध्यगनिर्हरण व्याधेर्बुद्धिः ।

अतिविरेचिने अनिकफहरणाण्डिरागः क्षामता न्नादः स्यात् ॥ २५ ॥

अधुना प्रतिमर्शस्य विषयमाह—

प्रतिमर्शः क्षतक्षीणत्रालवृद्धसुखात्मसु ।

प्रयोज्योऽकालपलिते

प्रतिमर्श इत्यादि । प्रतिमर्शः क्षतादिषु प्रयोज्यः । अकारुपलितेऽपि योज्यः ॥ २५ ॥

न त्विष्टो दुष्टपीनसे ॥ २६ ॥

मद्यपीतञ्जलश्रोत्रे कृमिदूषितमूर्धनि ।

उत्कृष्टोत्कृष्टदोषे च

न त्विष्ट इत्यादि । दुष्टपीनसादिषु तु परसु न प्रयोज्यः । दुष्टपीनसौ नासारोगेषु वक्ष्यमाणः । मद्यपीतः पीतमद्यः । अञ्जलश्रोत्रो-दुर्बलश्रोत्रो रुद्ध-ध्रुवणमार्गः । कृमिदूषितो मूर्धा यस्य सः (कृमिदूषितमूर्धा) । एवमुत्कृष्टः प्रवृद्धो दोषो यस्य स उत्कृष्टदोषः । तथा उत्कृष्टः प्रबलक्षोभो दोषो रोगकारी यस्य सः उत्कृष्टदोषः । सञ्चिताना स्वस्थानस्थितानां दोषाणां कारणान्तरेण स्थानात् प्रच्युताना प्रबलविकारकारितोत्त्वलेशः । पाठ्यकारस्तु— “उत्कृष्टोत्कृष्टदोषेषु अत्यन्तोत्कृष्टदोषेष्वि”त्याह । एषु प्रतिमर्शो न योज्यः ॥ २६ ॥

कृते हेतोरिच्छाह—

हीनमात्रतया तु सः ॥ २७ ॥

हीना मात्रा यस्य सः हीनमात्रः तस्य भावो हीनमात्रता यस्मादसौ हीनमात्रतया प्रयुज्यते । एषां चोदीर्णरोगत्वात् तावता दोषोक्लेश एव भवति, न शमः । प्रतिमर्शो दुष्टपीनमादिषु हीनमात्रतया व्याधिबुद्धिमेव करोतीत्यर्थः । तुशब्देन दुष्टपीनसादिषु विरेचने नस्ये कार्यमिति सूचयति ॥ २७ ॥

निशाहर्षुक्तवान्ताहःस्यन्नाद्यश्रमरेतमाम् ।

शिरोऽभ्यञ्जनगण्डप्रस्रवाञ्जनवर्चमाम् ॥ २८ ॥

दन्तकाष्ठस्य हासस्य योज्योऽन्तेऽर्शा द्विचिन्दुकः ।

अर्शा प्रतिमर्शो द्विचिन्दुको निशादीना पञ्चदशानां कालानामन्ते प्रयोज्यः । द्विचिन्दुक इत्यनेन प्रतिमर्शस्य मात्रां वक्ति ॥ २८ ॥

“जातमात्रमुपादाय प्रतिमर्शो विधीयते ।

पञ्चवर्षमुपादाय कार्यं कबलधारणम् ॥

सप्तवर्षमुपादाय नस्त कर्म विधीयते ।

तदूर्ध्वं द्वादशे वर्षे भक्षयेद् दन्तधावनम् ॥”

इत्यादि । स प्रतिमर्शो नित्योपसेवनात् सततमभ्यस्वमानो मर्श इव गुणान् सुखोच्छ्वासादीन् कुर्यादिति स्तुतिः । अथवा स प्रतिमर्शो नित्योपसेवनात् शिरोवस्तिसदृशान् (गुणान्) करोति मर्शसदृशांश्च गुणान् सुखोच्छ्वासादीन् करोति । अत्र प्रतिमर्शं यन्त्रणा ‘उष्णोदकोपचारी स्वादि’त्यादिका नास्ति । व्यापद्भयैः ‘अक्षिस्तब्धता शोष’ इत्यादिभ्यो मर्श इव भय नास्ति मर्शवत्, सप्तम्यन्ताद् वति ॥ ३२ ॥

तैलमेव च नस्यार्थे नित्याभ्यासेन शस्यते ॥ ३३ ॥

शिरसः श्लेष्मधामत्वात् स्नेहाः स्वस्थस्य नेतरे ।

तैलमित्यादि । तैलमेव नित्याभ्यासेन प्रतिमर्शन्यासेन नस्यार्थे भेद भवति स्वस्थस्य । कुत, मूर्ध्नि कफस्थानत्वात् । न त्वपरे स्नेहा वसामुजघृणादयः, तेषां श्लेष्मलत्वादिति भावः ॥ ३३ ॥

आशुक्चिरकारित्वं गुणोत्कर्षापकृष्टता ॥ ३४ ॥

मर्शं च प्रतिमर्शं च विशेषो न भवेद्यदि ।

को मर्शं सपरीहारं सापदं च भजेत्ततः ॥ ३५ ॥

अच्छपानविकाराख्यौ कुटीवातातपस्थितौ ।

अन्वासमात्रावस्ती च तद्देव च निर्दिशेत् ॥ ३६ ॥

आशुकारी मर्शः, चिरकारी प्रतिमर्शः । गुणोत्कर्षयुक्तो मर्शः, गुणापकृष्टतान्वितः प्रतिमर्शः । इत्यनयोर्भेदः । यदि च मर्शं प्रतिमर्शं च विशेषो न स्यात् ततो मर्शं सपरीहारं सव्यापदं च को भजेत्, न कश्चिदपि भजेदित्यर्थः । प्रतिमर्शविशेषवदच्छपानविकाराख्यौ स्नेहौ क्षीभकारित्वादिना विशेषेण निर्दिशेत् । तथा कुटीप्रवेशस्थित्या यद्रसप्रयनमुपयुज्यते, यच्च वातातपाश्चपरीहारास्थित्या रसायनं त्रियते ते च द्वे अपि तत्रैव विशेषेण निर्दिशेत् । तथाऽन्वासोऽनुवासनं मात्रावस्तिश्च । तावप्येव चिरकारित्वादिगुणौ निर्दिशेत् ॥ ३५-३६ ॥

स्वस्थस्य तैलमेव विहितमिति तैलं दर्शयन् नस्थार्य प्रधानमण्डुतैलमाह जीवन्तीत्या-
दिना —

जीवन्तीजलदेवदारुजलदत्तकमेव्यगोपीहिमं
दार्वीत्वङ्मधुकण्डवागरुर्वरीपुण्ड्राह्वविल्वोत्पलम् ।
घावन्धौ सुरभिः स्थिरे कृमिहरं पत्रं शुट्टिं रेणुकां
किञ्जल्कं कमलाद् वलां शतगुणे दिव्येऽरभासि क्वाथयेत् ॥३७॥
तैलाद्रसं दशगुणं परिशेष्य तेन
तैलं पचेच्च सलिलेन दशैव चारान् ।
पाके क्षिपेच्च दशमे सममाजदुग्धं
नस्यं महागुणमुशन्त्यणुतैलमेतत् ॥ ३८ ॥

जीवन्त्यादीनि सप्तविंशतिद्रव्याणि तैलसमानि प्राणाणीति बुद्ध-
वैद्यव्यवहारात् तैलसमानि परस्परसमभागानि गृहीत्वा एकीकृत्य परिच्छिद्य
तुल्या ततः शतगुणे दिव्ये जले मेघमुक्ते गात्रे आकाशादेव पटा-
दिभिर्गृहीते क्वाथयेत् विपानयेत् । पाठ्यकारोऽपि—“जीपञ्चाच्छतगुणं
दिव्यं जलम्” इत्याह । “तैलाच्छतगुणम्” इत्यरुणदत्तः । तावत् क्वाथयेत् यावद्
दशगुणो रसः त्रैलात् स्यात्, यावत् क्वाथो दशभागशेषः स्यादित्यर्थः ।
तेन च क्वाथेन तैलं दशैव चारान् पचेत् । तैलाद् दशगुण क्वाथं परिशेष्य
तं क्वाथं दशभा विभजेत् । तेषु क्वाथभागेषु एकस्मिन्नेकस्मिन् सकृत् सकृत्
पचेत् । हाटकरोऽप्याह—“ततः क्वाथाद् दश भागाः समाः कार्याः । तत्रैकांशो
समं तैलं तेन सह पाचयेत् । तत् पक्व पुनर्द्वितीयेन पचेत् । एवं शेषांशैः
इति । दशमे च पाके तैलमममाजं दुग्धमजाक्षीर क्षिपेत् । एतत् तैलं नस्थार्य
महागुणं सर्वोत्तमगुणमणुनैलमंजं कथयन्ति । (अणुषु तैलम्) अणुनैलम्
अणुस्रोतोगामित्वात् । अणुनान्द्रियस्रोतांसि प्रविशतीत्यर्थः । सूक्ष्मसिराप्रवेशेने-
न्द्रियगुणाधायकत्वं दर्शयति । गोपी शारिजा । पुण्ड्राह्वं मपुण्डरीकम् । घावन्धौ
कण्टकारिका वृहती च । सुरभिः सलिली । स्थिरे सारुपर्णी पृश्निपर्णी च ।
सर्वद्रव्याणि धर्मान्तान्यभिधाय सुरभिरिति कथं श्रोतवान् न जानीमः ।
संप्रदेऽपि—“वृहतीहयांशुमतीद्वये” इति प्रोक्तम् । सुरभी इति केचित् पठन्ति ।
सुरभिमित्यस्मद्दुग्धवः पठन्ति ॥ ३७, ३८ ॥

नस्याभ्याय कर्तव्य इति त प्रस्तौति—

घनोऽतप्रसन्नत्वक्स्फन्धग्रीवास्यचक्षुः ।

दृढेन्द्रियास्त्वपलिता भवेयुर्नर्म्यशीलिनः ॥ ३९ ॥

घनेत्यादि । नस्यशीलिनो निषिद्धोऽक्षतरमणीयत्वगादयः स्युः । घनादिगुण त्वगादि येषा त एवम् । घनादीना रत्रगादिभिर्यथासभव सवन्ध । तथा पुष्टेन्द्रिया पलितवर्निता भवेयुरिति । केचित् स्नेहस्वेदाभ्या सह सप्तकर्माणीति प्रत्यवतिष्ठन्ते । तत्र श्रेयम् “आशु सक्लदोषनिर्हरणसामर्थ्य- रूपस्य कर्मकक्षणस्य स्नेहस्नेदयोरभावात्” इति न्यासे ॥ ३९ ॥

इति श्रीदासपाण्डितिरचित या हृदयशोभिकाया
त्रिशोऽध्यायः ॥

अथ एकविंशोऽध्यायः ।

कर्णाश्रुचिकित्ताप्रसङ्गाद् धूमपानविधिं विगदिपुराद् —

अथातो धूमपानविधिर्नामाध्यायं व्याख्यास्यामः ।

इति ह स्माहुरात्रेयादयो महर्षयः ।

जत्रूर्ध्वकफवातोत्थविकारणामजन्मने ।

उच्छेदाय च जाताना पिबेद्धूमं सदात्मवान् ॥ १ ॥

जत्रूर्ध्वेत्यादि । “उत्तमाङ्गाद् दोषनिर्हरणप्रसङ्गे धूमस्यापि तद्गुणत्वाद् तद्विधानप्रदर्शनार्थोऽयमध्याय आरभ्यते” इति हाटकः । “धूम पीत्वे- त्युक्तत्वाद् धूमविधिमाहे”ति पाठ्य स्तरः । “अथ धूमविधिर्नर्म्यविधा धूमप- सङ्गतः जत्रूर्ध्वज्यापिहन्तृत्वादथवा धूमवर्णना” इति हृद्याकारः । जत्रुण ऊर्ध्वं कफवातोत्थविकाराणां कफेन वातेन च कफवाताभ्यां वा उत्था उत्थिता उत्थानशीला इत्यर्थः । तेषा स्नेहवातोद्भवाना विकारणामजन्मने असम्भवस्थानुत्पत्त्यै इत्यर्थः । तथा जाताना सम्भूतानाम् । उत्पन्नाना- मुच्छेदाय विनाशाय सदा सर्वत्रेषु धूमं पिबेत् । आत्मवान् सुमति हिताहार- विहार इत्यर्थः । “आत्मवान् जितात्मे”ति हृद्याकारः । धूमोति दोषवैषम्यमि- ति धूमः । कम्प्यते वायुनेति वा धूमः । जत्रूर्ध्वमिति वा पाठः ॥ १ ॥

स्निग्धो मध्यः स तीक्ष्णश्च वाते वातकफे कफे ।

योज्यः

स च धूमः स्निग्धमध्यतीष्णभेदेन त्रिविधो यथाक्रमं वातादिषु योज्यः । स्निग्धो वाते, मध्यो वातकफसर्गे, तीक्ष्णः कफे योज्य इति । स्निग्धो वृंहणो मृदुरिति पर्यायाः । शमनः प्रायोगिको मध्यम इति द्वितीयस्य । शोधनो विरेचनस्तीक्ष्ण इति तृतीयस्य ।

त्रिविधस्यापि प्रतिषेधविवचमाह—

न रक्तपित्तार्तिविरिक्तौदरमेहिषु ॥ २ ॥

तिमिरोर्ध्वानिलाध्मानरोहिणीदत्तवस्तिषु ।

मत्स्यमघदधिर्क्षीरक्षौद्रस्नेहविपाशुषु ॥ ३ ॥

शिरस्यभिहते पाण्डुरोगे जागरिते निशि ।

(रक्त)पित्तार्त्यादिषु निशि जागरितान्तेषु धूमो न योज्यः नाचरणीयः ।

वाते वातकफे कफे च धूमस्यानुज्ञातत्वात्, पित्तार्तौ प्राप्तिरेव नास्ति । तत्र किं प्रतिषेधेन ? द्रूमः । वातप्रकृतेर्वातपित्तार्तौ सत्यो कश्चिद् भिषक्पाशो भ्रान्त्या प्रकृत्यनुरूपोपक्रमचिकीर्षया धूमं नियोजयेत् । तन्निषेधार्थमिदमुक्तम् । अथवा पित्तप्रकृतेर्वातस्नेह्मन्यास्यद्भूतौ न योज्यमिति प्रतिपादनार्थमिदं गदितमिति । आशिषाब्दे मत्स्यादिषु विषान्तेषु प्रत्येकं योज्यः । अत्र च यथासंभवं पानं मद्यादिषु, भोजनं मत्स्यादिषु । अशितग्रहणं चतुर्विधेऽप्याहारेऽस्तीति चतुर्विधेऽपि द्वाहारे अशनशब्देनास्त्येव व्यवहारः । यथा “मात्राक्षी सर्वकालं स्यादि”ति । केचिषु यवागूपायिन्यपि धूमपानं नेच्छन्ति । तेषां हि प्रयुक्तो धूमो भ्रमज्वरशिरोविघातेन्द्रियोपतापतापुशोपपाङ्गधूमायनच्छर्विमूर्च्छारक्तपित्तिदितानि मृत्युं वा जनयति ॥ २—३ ॥

रक्तपित्तान्ध्यबाधिर्यतुण्मूर्च्छामदमोहकृत् ॥ ४ ॥

धूमोऽकालेऽतिपीतो वा

अकाले पित्तः काले वातिपीतो धूमो रक्तपित्तादीन् करोति । मूर्च्छा संज्ञानाशः । मोहश्चित्तनाशः, ‘अह वैनित्ये’ इति पाठात् । आन्ध्यनाधिर्यग्रहण-

मुच्यमानोपलक्षणार्थम् । तेन संग्रहोक्तमर्दितमपि गृह्यते । अकाले अयोग्यव्याधौ पूर्वोक्ते रक्तपित्ताद्यादौ पीतः प्रयुक्तो धूमो रक्तपित्तादिकृत् । अप्रतिषिद्धेऽपि काले क्षुतादावतिमात्रया पीतो रक्तपित्तादिकृत् ॥ ४ ॥

तत्र शीतो विधिर्हितः ।

तत्राकाले पीतेऽतिमात्रया च पीते धूमे शीतः सपिप्प्याननस्थालेपपरिषे-
कादिविधिरुपक्रमो रक्तपित्ताध्यायोक्तो हितो नामान्तः कर्तव्यः । “तत्र रक्त-
पित्तादौ” इति हाटकः ॥

“हृत्कण्ठेन्द्रियसंशुद्धिः शिरसो लाभवं शमः ।

यथेरितानां दोषाणां सम्यक्पीतस्य लक्षणम् ॥”

इदानीं प्रदाणां धूमानां पृथक् पृथक् काले दर्शयन्नाह—

क्षुतजृम्भितविष्मूत्रस्त्रीसेवाशस्त्रकर्मणाम् ॥ ५ ॥

हास्यस्य दन्तक्रामस्य धूममन्ते पिबेन्मृदुम् ।

कालेष्वेपु निशाहारनावनान्ते च मध्यमम् ॥ ६ ॥

निद्रानस्याञ्जनस्नानछर्दितान्ते विरेचनम् ।

क्षुतेत्यादि । क्षुतादीनामष्टानामन्ते मृदुं स्नेहनास्यं धूमं पिबेत् । एष्वेव
पूर्वोक्तेषु कालेषु क्षुतान्तादिषु निशादीनामन्ते च मध्यमं धूमं पिबेत् । मध्य
एव मध्यमः । ‘मध्यान्मः’ (४-३-८) इति मः । निद्रादीनामन्ते विरेचनं
तोक्षणं धूमं पिबेत् । एषु हि कालेषु वातकफोत्प्लेशो भवति ॥ ५-६ ॥

सांप्रतमस्य नेत्रस्य स्वरूपमाह—

वस्तिनेत्रसमद्रव्यं त्रिकोशं कारयेद्वज्रम् ॥ ७ ॥

मूलाग्रेऽङ्गुष्ठकोलास्थिप्रवेशं धूमनेत्रकम् ।

वस्तीत्यादि । वस्तौ नेत्रं वस्तिनेत्रं वस्तिनेत्रेण समं द्रव्यं वस्तिनेत्रतुल्यं
द्रव्यमुपादानकारणं हेमादिधातुदार्वास्थिवेष्वादि यस्य धूमनेत्रस्य । तद् वस्ति-
नेत्रसमद्रव्यं हेमादिसम्भवमित्यर्थः । त्रिकोशं त्रिपर्व यस्य वंशस्येवान्तः
स्तोकस्तोके त्रीणि सूक्ष्मच्छिद्राणि विबन्धनानि भवन्ति । तर्हि प्रतिहतो धूमः
शनैः शिरः प्रविशन् सुलकरो भवति । तथाचागमः—

ऋज्वित्यादि । ऋजु अवकाङ्गम् उपनिष्ट आसीन । तथा तच्चेताः धूमपानगतचित्त । तथा त्रिवृतास्यः प्रसारितमुखः व्यात्तमुख इत्यर्थ । नेत्रा अनिविष्टद्विष्टिरित्यपि वस्तव्यम् । हृद्याकारोऽपि— “धूमनेत्रगताक्षश्च स्याद्” इत्याह । कथं पित्रेत्, त्रिपर्ययम् आक्षेपधिसर्जनावपनार्थं त्रयी पर्याया क्रमा यस्य स त्रिपर्यय तम् । आदानधिसर्गयोस्त्रितयेन युक्त धूम मुखेन पित्रेदित्यर्थ । आक्षेप, आदानम् । मोक्ष स्वीकृतस्य विसर्गः । ताभ्यामेक पानम् । त्रिपर्यय त्रिवारान् । पिधायच्छिद्रमिति, प्रकृतत्वान्नासिकाया उच्छिद्रम् । एकैकमिति, ‘एक बहुव्रीहिवत्’ (८-१-९) इति (बहुत्वगुह्योपेन ?) । तेनायमर्थ — एकं नासापुटमङ्गुल्या पिधाय स्थगयित्वा अपरेण नासापुटेनावृप्य धूम पित्रेत् । “ऋजूपनिष्ट” इत्यादिना नासिकाया पित्रेदित्येवमन्तपेकमेव वाक्यम्, नासिकाधूमपानविषयमेव च” इति चेचित् ॥

नासिकामुखपानयोवपमभेदनाह —

प्राक् पित्रेत् नासयोत्कृष्टे दोषे प्राणाशिरोगते ॥ १० ॥

उत्क्लेशनार्थं चक्रेण विपरीतं तु कण्ठगे ।

‘प्रागित्यादि । प्राणगते शिरोगते वा दोषे उत्कृष्टे स्वस्थानाच्चलिते सति प्राक् पूर्वं नासया पित्रेत् पश्चान्मुखेन । अनुकृष्टे दोषे उत्क्लेशनार्थं चक्रेण प्राक् पित्रेत् पश्चान्नासिकया । कण्ठगते दोषे उत्कृष्टे प्राङ्मुखेन पित्रेत् । कण्ठगे दोषेऽनुकृष्टे तु विपरीतम् । उत्क्लेशनार्थं प्राङ्नासिकया पित्रेत् पश्चाद् चक्रेणैति विपरीतम् ॥

मुखेनैवोद्धमेद् धूमं नासया दृग्द्विधातृत् ॥ ११ ॥

मुखेनैवत्यादि । नासया आस्थेन ता पीत धूम चक्रेणैवोद्धमेद् उत्सृजेत्, न तु प्राणेन । तत्र हेतुमाह— नासया उत्सृज्यमानो धूमो हृद्येऽपिधानं नार्शं तिमिरादिं करोति । तस्मान्मुखेनोत्सृज्यते न तु प्राणेन ॥ ११ ॥

उत्क्लेशनमकार दक्षयति—

आक्षेपमोक्षः पातव्यां धूमस्तु त्रिसिभिरिभि ।

आक्षेपेत्यादि । आक्षेप आज्ञा धूमस्य । मोक्ष आचस्य विसर्जनम् । आक्षेपमोक्षैरादानविमर्शत्रिसिभिरिभि संयुक्तैरीन् वारान् धूम पातव्य उत्क्ले-

धानार्थम् । त्रिरिति 'द्वित्रिचतुर्भ्यः सुच्' (५-४-१८) इति सुच् । 'आक्षेप-
मोक्षैः पातव्यः स च धूमानीभिस्त्रिभिः' इति वा पाठः । त्रिपर्यय इत्यध्याहार्यम् ।
आगमो हि—

“तस्य धूमस्य पेयाः स्युरापानस्त्रियस्त्रयः”

इति । त्रिभिरेवापानैः प्रयोग एव कृनो भवन्ति । आक्षेपमोक्षापानमित्याहुः ॥

[११ ॥

अह इत्यादिना धूमप्रयोग्य पातमंग्यो कथयति—

अहः पिबेत् सकृन्न न्निग्धं द्विर्मस्यं शोधनं परम् ॥ १२ ॥

त्रिश्वतुर्था

अहः अहोरात्रे सकृन्नेकवारं त्रिगन्धं मृदुं धूमं पिबेत् । *अह इति
पृष्ठी मसम्यर्थे । “कृत्योऽर्धप्रयोगे कालेऽधिकरणे” (२-३-६४) इति प्रायो-
गिकः । मध्यमं धूम द्विः अहो द्वौ वारौ पिबेत् । अह इत्यत्राप्यनुवर्तते ।
शोधनं तीक्ष्णं धूमं त्रिस्त्रीन् वारान् चतुर्षां चतुरो वारान् अहः पिबेत् । कृत्वं-
सुजर्थे वारशब्दः ॥

मृदौ तत्र द्रव्याप्यगरुगुलु ।

मुस्तप्यौण्यैश्लेयनकदोशीरवालकम् ॥ १३ ॥

वराङ्गकौन्तीमधुकापिल्वपञ्जलत्रालुकम् ।

श्रीविष्टकं मर्जरमो ध्यामकं मदनं प्लवम् ॥ १४ ॥

सल्लकीकृद्दुर्म मापा यवाः कुन्दुरुकं तिलाः ।

स्नेहः फलानां साराणां भेदो मज्जा वसा घृतम् ॥ १५ ॥

मृदावित्यादि । तत्र तेषु त्रिषु धूमेषु मध्ये मृदौ जेहने धूमे द्रव्या-
प्यगुरप्रभृतीनि घृतान्तानि योज्यानि । वराङ्गो लवङ्गः । कौन्ती हरेणुः । सल्लकी
परुषकः । फलानामक्षौलनालिंकरादीनां स्नेहः । तथा साराणां स्वदिरासना-
दीनां स्नेहः । ‘मधु(क)मदनयोरेकानोनित्रादुष्णान्योपयोगो मदनस्यात्र
विरुद्धः’ इति केचित् । तच्चायुक्तम् द्रव्यान्तरसंयोगत्वात् । घृतं चात्र गव्यमेव
प्रायं मुख्यं (तस्य *६ गद् । ७) कं हि— ‘गये क्षीरघृते श्रेष्ठे’ इति ॥ १३-१५ ॥

* अह इति मृदोऽर्धप्रयोगे कालेऽधिकरणे इति पृष्ठी । १- ‘इष्टस्य’ इति

शयने सहस्रकी लाक्षा पृथ्वीना कमलोत्पलम् ।

न्यग्रोधोदुंबराश्वत्थप्रक्षलोधतनचः गिता ॥ १६ ॥

यष्टीगधु. सुवर्णत्वक् पन्मकं रक्तयष्टिका ।

गन्धाश्चाकुष्ठतगरा , तीक्ष्णे ज्योतिष्मती निया ॥ १७ ॥

दशमूलमनोह्राललाक्षा श्वेता फलत्रयम् ।

गन्धद्रव्याणि तीक्ष्णानि गणो मूर्धनिरेचन ॥ १८ ॥ .

शमने मध्यमे धूमे द्रव्याणि सल्लभ्यादीनि योज्यानि । सुवर्णत्वक्= (०५०२०००००००००) । रक्तयष्टिका=(०५००००००००००००) । गन्धाश्चाकुष्ठ-
तगराः गन्धद्रव्याणि कुष्ठतगरवर्ज्यानि शमने योज्यानि । गन्धशब्देन गन्ध-
द्रव्याण्येवोच्यन्ते । नच गुणशब्देन गुणियु प्रयोगः शिष्टस्मृत । यथाह—

“न कदाचित् प्रयोगोऽस्ति चन्दन गन्ध इत्यपि”

इति । गन्धशब्देन गन्धयन्ति एलादिगणपठितानि द्रव्याणि गृह्यन्ते । कुष्ठ-
तगरवर्जन किमिति चेत् तयोरतितीक्ष्णत्वादिति भाव ।

तीक्ष्णे धूमे द्रव्याणि ज्योतिष्मत्यादीनि योज्यानि । गन्धद्रव्याणि
तीक्ष्णान्युग्राणि कुष्ठतगरादीनि लाक्षादीनि च । यथाह—

“लाक्षा सर्जरसश्चैव श्रीवास कुन्दुरस्तथा ।

नवो नल्लश्च धूमशैरभधूप इति स्मृत ॥”

इति । गणो मूर्धनिरेचन शिर शोधन शोधनादिगण । सङ्गहे ‘वेलापामार्गे’-
त्यादि पठितः ॥ १६-१८ ॥

जत्रे स्थितामित्यादिना धूमवर्तिविधानमाह । अथवा धूमार्थं धूमद्रवैर्धनिकरुपा
माह—

जले स्थितामहोरात्रमिपीकां द्वादशाङ्गुलाम् ।

पिष्टैर्धूमौषधैरेवं पञ्चकृत्वः प्रलेपयेत् ॥ १९ ॥

वर्तिरङ्गुष्ठकस्थूला यत्रमभ्या यथाभवेत् ।

छायागृप्त्वा विगर्भा ता स्नेहाभ्यक्ता यथायथम् ॥ २० ॥

धूमनेत्रार्पितां पानुमग्निप्लुष्टां प्रयोजयेत् ।

पूर्वं शुष्कामिपीकां कुशदर्भादिमूल वा शुष्कमहोरात्र सकलजले स्था-
पयेत् । अहोरात्रमित्यत्यन्तसयोगे द्वितीया । रात्रिन्दिवमम्भसि स्थितत्वाद्-

अथ द्वाविंशोऽध्यायः प्रारम्भेन ।

“जगृध्रगेमप्रस्तावाः—भूमविधेर्गुणगण्डूपदिविधिं पश्चादाश्रये तादिविधिं तत्र ।
अथवा कवोष्णाम्बुकथलम्” इत्युक्तत्वाद्, गण्डूपादिविधिगाह । अथ वा,

भूमगण्डूषणेर्वक्त्रयोज्यत्वमभावात्ः ।

भूमानन्तरमुच्यन्ते गण्डूपाद्यास्तु नंप्रति ॥

अथातो गण्डूपादिविधिनामाध्यायं व्याख्यास्यामः ।

इति ऋग्महुरात्रेयादयो महर्षयः ॥

चतुष्प्रकारो गण्डूपः स्निग्धः शमनशोधनौ ।

रोपणश्च, त्रयस्तत्र त्रिषु योज्याश्चलादिषु ॥ १ ॥

गण्डूपादयोऽस्मिन् विधीयन्ते इति गण्डूपादिविधिरध्यायः । आदि-
महर्षेण कथलादयो बोद्धव्याः । गण्डूपः स्निग्धादिभेदेन चतुष्प्रकारः ।
चत्वारः प्रकारा भेदा यस्य स चतुष्प्रकारः । गण्डे धार्यो द्रवो गण्डूपः ।
गण्डशब्दोऽत्रास्य वाचकः ‘गण्डुं वदैनकदेशे’ इति धातु । तत्र वदैनक-
देशे मुग्गे ऊष इत्यौणादिको धार्यमाणद्रवमाचष्टे । तानेव प्रकारा-
नाह— स्निग्धः इति । शमनश्च शोधनश्चेति द्वन्द्वसमासः । रोपणश्च ।

अन्त्यो व्रणम्, स्निग्धोऽत्र स्वाद्रम्लपदुसाधितैः ।

तत्र तेषु गण्डूपेषु मध्ये त्रयः स्निग्धादयो गण्डूपाः यथासंख्यं त्रिषु
यातादिषु योज्याः । वाते स्निग्ध, पित्ते शमनः श्लेष्माणि शोधन इत्यर्थः ।
अन्त्यश्चतुर्थो रोपणाख्यो व्रणम् आस्यघ्नशोधने योज्य इत्यर्थः ॥

तेषां साधनान्याह—

स्नेहैः, संशमनस्तिक्तकपायमधुरौषधैः ॥ २ ॥

स्निग्ध इत्यादि । अत्र एषु गण्डूपेषु मध्ये स्निग्धो वातहरैः स्वाद्वादि-
भिर्भवति । अरुणदचस्तु ‘स्निग्धो मधुरादिसाधितैः स्नेहैर्भवती’त्याह ।

(सं)शोधनस्तिक्तकफपायमधुगर्भीतैरोपधैः फेनारिष्टजम्बामालतीपलवोत्पल-
मधुककाशशर्करोदकक्षोदक्षीरक्षुरसघृतादिभिः स्यात् ॥ २ ॥

शोधनस्तिक्तकद्रवम्लघट्टणैः, गोपणं पुनः ।
कफपायतिक्तकैः, तत्र स्नेहः क्षीरं मधूद्रकम् ॥ ३ ॥

• शोथनो गण्डूप त्रिक्तकूवादिभिरोपधेर्भवति । रोपणस्तु गण्डूप
कफपायतिक्तकैः स्यात् ॥

ननु श्लेष्मणा शुष्कत्वात् गण्डूपापुपयतिरित्याह —

शुक्तं मद्यं रसो मूत्रं धान्याम्लञ्च यथापथम् ।
कल्कैर्गुक्तं विषकं वा यथास्पर्शं प्रयोजयेत् ॥ ४ ॥

तत्रेत्यादि । • तत्र तेषु पूर्वोक्तेषु गण्डूपेषु स्नेहादिकं कल्कैर्यथास्व
युक्तं विषकं वा कल्कैर्यथास्पर्शं शीतमुष्णं वा प्रयोजयेत् । हृद्याकारोऽप्याह—
'घाने तलादय स्नेहा यथायथं कल्कैर्वातादिहरद्रव्यं पिष्ट्वा चूर्णयित्वा वा
समोज्य धार्या तद्द्रवितगयोगमि विषकं वातादिहरद्रव्यसिद्धैः कफायेर्वा गण्डूपो
पार्थः' इति ॥ ३, ४ ॥

दन्तहपे दन्तचाले मुखरोगे च घातिके ।
मुखोष्णमथवा शीतं तिलकल्कोदकं हितम् ॥ ५ ॥

दन्तहर्षादा मुखोष्णमथवा शीतं दोषवशात् तिलकल्कोदकं हितम् ।
हृद्याकारोऽप्याह—'दन्तहर्षादिषु घातिकेषु मुखोष्णमीषदुष्णं तिलकल्कमिथमुदकं
हितम् । अथवा शीतं पित्तसन्ध्यायै रक्तसन्ध्यायै च सति शीतम्' इति ॥ ५ ॥

गण्डूपधारणे नित्यं तैलं मामरसोऽथवा ।

गण्डूपधारणे नित्यं तैलं मामरसो वा हितम् । नित्यमिति स्वल्प-
विषयम् । गण्डूपधारणे नित्यं तैलं हितम् ।

आगमो हि—

'हृद्योर्लक्ष्मण्यं तदलोपचयः परः ।
स्यात् परस्वसंज्ञानन्ते च उच्यते' इति ॥

न चास्य कण्ठदोषः स्यादोष्ठयोः स्फुटगद्भवम् ।
 न च दन्ताः क्षययान्ति दृढमूर्ता भवन्ति च ॥
 न शूल्यन्ते न चाग्लेन हृष्यन्ते भक्षयन्ति च ।
 खरानपि परान् मथ्यान् क्षेहगण्डूपप्रारणात् ॥”

इति ॥

उपादाहान्विते पाके क्षते वागन्तुमम्मत्रे ॥ ६ ॥

त्रिपक्षाराग्निदग्धे च सर्पिर्धार्ये पयोऽधवा ।

उपादिषु सर्पिर्गण्डूपे धार्यं क्षीरं वा । उपादाहान्विते—वक्त्रे इति
 शेषः । ऊपा प्रादेशिको दाहः । पाको मुग्गपानः । क्षते वागन्तुजे । वागन्तु-
 श्चूर्णादिः । तथा त्रिपे क्षाराग्निभ्या दग्धे च ॥

वैशद्यं जनयत्यास्ये संदधाति मुखप्रणान् ॥ ७ ॥

दाहवृष्णाप्रशमनं मधुगण्डूपधारणम् ।

माक्षिकगण्डूपप्रारणं मुखे वैशद्यं जनयति पिच्छले वदने मधुप्रारणे
 सति वैशद्यमपेच्छिद्य जनयति । कफहरं हि ननु । मुखे त्रिणांश्च संदधाति
 मणहरं चेत्यर्थः । तथा दाहं वृष्णां च प्रशमयति ॥

धान्याम्लमास्रैरस्मलद्वैर्गन्ध्यनाशनम् ॥ ८ ॥

धान्याम्लं गण्डूप उपशुक्तं वदन्तरस्थं तथा मलं दग्न्त्य चापनयति ॥ ८ ॥

तदेवालनणं शीतं मुखशोषहरं परम् ।

तदेव काश्चित् अलत्रणमीपहवणयुक्तं परमतिशयेन मुखशोषहरम् ।

अलत्रणमिति लक्षणनिषेधात् पूर्वत्र लक्षणविधिर्न भवतीत्यभिप्रायः ॥

आशु क्षाराम्बुगण्डूपो भिन्नानि श्लेष्मणक्षयम् ॥ ९ ॥

क्षाराम्बु क्षारेण स्वचिन्नादिना युक्तं जत्रं कफस्य चयं भिन्नं चि ॥ ९ ॥

सुरोष्णोदकगण्डूपैर्जायते वज्रलाघवम् ।

सुरोष्णोदकगण्डूपैर्नम्रलाघवं सम्पद्यते । सुरोष्णोदकप्रारणं कफहरं
 च, लाघवकर्मिर्देशाद् गौरवस्य कफहार्यत्वादिति ॥

निपाते सातपे स्थितसृष्टितस्त्रन्धन्ध्वगः ॥ १० ॥

गण्डूपमपिपन् किञ्चिदुन्नतासो विधारयन्ते ।

निवाते इत्यादिनेतिकर्तव्यतोक्तिः । निवाते वातरहिते सातपे च
 आतपसहिते देशे आसीनः । हाटक्योऽपि—“निवाते आतपसहिते स्थाने
 सुखोपविष्टः” इत्याह । तथा सिद्धमृदितस्कन्धकन्धरः स्कन्धौ च कन्धरा च
 स्कन्धकन्धरं पूर्वं स्विन्नं पश्चान्मृदितं स्कन्धकन्धर यस्य स एवम् । गण्डूषं
 वरमध्यावरं क्रमाद् वक्रार्धत्रिभागचतुर्भागपरणद्धरूपं कोलप्रमाणकस्करूपं
 वा गण्डूषं धारयेत् । अपिबन्, द्रवत्वादधोगामित्वं हि तस्य सम्भाव्यत
 इति तन्निषेधः । तथा किञ्चिदुन्नतास्य । उक्तवाञ्छ—“अथ निवाते
 सातपे सुखोपविष्टस्तन्मनाः स्विन्नमृदितस्कन्धकपोललाटदेहम् क्रमाद् वक्रार्ध
 त्रिभागचतुर्भागपूरणीं द्रवमात्रां कृत्वा वा कोलप्रमाणं किञ्चिदुन्नमितसुखोऽन-
 म्यवहरन् धारयेत्” इति ॥

क्रियारतस्य काल इत्याह—

कफपूर्णास्यत्रा यावत् सवद्ग्राणाक्षताधना ।

साधारणे यावत् कफपूर्णास्यत्वं भवेत्, अथवा यावत् सवद्ग्राणाक्षता
 भवेत् तावद् गण्डूषं धारयेत् । सवद्ग्राणाक्षि यस्मिन् स सवद्ग्राणाक्षः । बहुव्रीहौ
 सक्थ्यक्ष्णोः स्थाज्ञात् पञ्च (५-४-११३) इति पञ् । तस्य भावः सवद्ग्राणा-
 क्षता । एव च गण्डूषाः पञ्च सप्त वा धारयितव्याः, यावद्वा स्वास्थ्यं स्यात् ।

गण्डूषकबलयोः पर्यायत्वे सत्यपि स्वयमवृद्धि भेदमाह—

असञ्चार्यो मुखे पूर्णो गण्डूषः कबलोऽन्यथा ॥११॥

असञ्चार्य इत्यादि । मुखे पूर्णो सति यः सञ्चारयितुमशक्यः स
 गण्डूष उच्यते । गण्डूषस्य तिस्रो मात्राः । तासामर्धमुखपूरणी श्रेष्ठा, त्रिभाग-
 मुखपूरणी मध्या, चतुर्भागमुखपूरण्यधमा । कल्कस्यापि कर्णो मुख्यः, अर्ध
 कर्पमानं मध्यं, चतुर्भागमानमधमम् । सञ्चारयितुं शक्यते मुखे पूर्णो सति
 यः स कबल उच्यते । अर्धं पूरणी मात्रां घृत्वा श्लेष्मपूरितास्यत्वं यावत्
 तावद् धारणं गण्डूषः, मध्यमाधममात्राधारणेन सवद्ग्राणाक्षत्वं यावत्तावद्
 धारणं कबल इति । हाटक्योऽपि “कबलगण्डूषयोः सञ्चारसञ्चारवृत्तो-विशेषः ।
 एवञ्च गण्डूषाः पञ्च वा सप्त वा धारयितव्याः यावद्वा स्वास्थ्यं स्यात् ।
 यावद्वा सम्यक् पीतधूमलिङ्गोत्पत्ति” इत्याह । वचनं हि—

“त्रीन् पञ्च मस वा चारान् धारयेत् कवलग्रहम् ।
अयोगयोगातिथोगाः कवलस्य च धूमवत् ॥”

इति ॥ ११ ॥

मन्यागिरःकर्णमुखाक्षिरोमाः

प्रसेककण्टामयवक्त्रशोषाः ।

हृष्टासतन्द्रारुचिपीनसाथ

साध्या विशेषान् कवलग्रहेण ॥ १२ ॥

मन्यागिर इत्यादि । मन्यादीनां रोगेण सम्बन्धः । प्रसेकादीनां
द्वन्द्वः । आमयशब्दस्य कण्ठेन सम्बन्धो विविधकण्ठरोगसूचनार्थः । मन्या-
रोगादयो विभेपेण कवलग्रहेण कैरुन्धारणेन साध्याश्चिकित्स्याः । कवल-
ग्रहेणेत्यत्र न स्वसंज्ञाहीनाः, वक्रान्तःप्रयुज्यमानत्वात् ॥ १२ ॥

प्रतिसारणमाह—

कल्को रसक्रिया चूर्णास्त्रिविधं प्रतिसारणम् ।

कल्क इत्यादि । प्रतिसारणं कल्कादिभेदेन त्रिधा त्रिमकारं
स्यात् । प्रतिसारणं प्रतिघर्षणं श्रावणमिति पर्याया—(००००००००००) । कल्को
जलादिपिष्टः । मासिकादिना द्रवीक्रियते, यद् द्रव्यं सा रसक्रिया । चूर्णं
प्रथितमेव । हृद्योकाशोऽप्याह—‘कल्का द्रवपिष्टः, रसक्रिया घनीभूता
द्रवप्राया, चूर्णमद्रवम्’ इति ॥

तस्य कफरौप्येव प्रथम उवाच—

युञ्ज्यात्तत् कफरोगेषु गण्डूपविहितापथैः ॥ १३ ॥

तत् प्रतिसारणं कल्कादिरूपं यथायोग्यं कफरोगेषु गण्डूपोक्तैरौप्यै-
र्युञ्ज्यात् । सामान्योक्तावपि कफरोगविषयत्वात् शोधनगण्डूपोक्तैरिति वेदम् ।

“गन्धगुण्डुपविहितादौ वक्रान्तयेन प्रन्थियते ।

प्रतिसारणमुद्दिष्टं तद् गण्डूपोक्तभेदेन ॥ १३ ॥”

मुक्षे प्रयुज्यान्तस्मात् त्रिविधत्वाच्च सुम्बालेषु

मुसालेषुस्त्रिधा दोषविपहा वर्णकृच्च सः ।

उष्णो वानकफे शुभ्तः शेषेष्वत्यर्धशीतलः ॥ १४ ॥

मुसाले इत्यादि । मुसालेषुस्त्रिप्रकारः । दोषयो विपन्नो वर्णकरश्च । स च
मुसालेषो वातरुफे उष्णः शुभ्तः वाने कफे च कोष्णो हित इत्यर्थः ।

तत्र तेषु मध्ये रौक्ष्यादिष्वभ्यङ्गः प्रयोक्तव्यः । अहंषिकादिषु परिपेकः प्रयोक्तव्यः । अहंष्येवाखपिका । केशशातादिषु पित्रुः प्रयोक्तव्यः । वस्तिः पुनः प्रसुप्त्यादौ प्रयोज्यः ॥ २३-२५ ॥

तस्य शिरोवस्तेरप्रसिद्धत्वात् तद्विधानमुच्यते—

विधिस्तस्य निपण्णस्य पीठे जानुसमे मृदौ ॥ २६ ॥

शुद्धाक्तस्त्रिभदेहस्य दिनान्ते गव्यमाहिपम् ।

द्वादशाङ्गुलविस्तीर्णं चर्मपट्टं शिरस्नमम् ॥ २७ ॥

आकर्णवन्धनस्थानं ललाटे वस्त्रवेष्टिते ।

चेलत्रेणिकया बध्ना मापकल्केन लेपयेत् ॥ २८ ॥

विधिरित्यादि । तस्य शिरोवस्तेर्विधिर्विधानमुच्यते इति शेषः । जानुसमे जानुतुल्ये तथा मृदौ ब्रह्माद्यास्तरणादिनास्तृतत्वादङ्गठिने निपण्णस्य उपविष्टसासीनस्य तथा शुद्धाक्तस्त्रिभदेहस्य नरस्य शुद्धो वमनादिना अक्तस्तेलादिना सिञ्जथ स्वेदेन सह्यरादिना देहः शरीरं यस्य सः एवं तस्य । हृद्याकारस्तु 'शुद्धो वमनविरेचनाभ्यां, यद्यपि शुद्धिरिति निरूहणस्यासुसुतीनामप्याख्या । तथापि वमनविरेचनयोरेवात्र ग्रहणम्' इत्याह । 'अक्तसैलेन' इति च । कदा दिनान्ते सायं रात्रौ वा । चर्मपट्टं चर्मखण्डम् । गव्यं वा माहिपं वा गव्यं गोर्माहिपं महिषस्य । तथा द्वादशाङ्गुलविस्तीर्णं तथा 'शिरस्समं' शिरस्तुल्यं दैर्घ्येण तथा आकर्णं कर्णं यावद् बन्धनस्थानं वन्धनस्थितिर्यस्य तदेवं कर्णप्रवेशनमिति यावद् । तदेवंविधं चर्मपट्टं ललाटे वस्त्रवेष्टिते वस्त्रखण्डेन बद्धे निवेश्य चेलत्रेणिकया वस्त्रपट्टिकया बध्ना मापकल्केन कदुष्णाम्बुशुदितेन लेपयेद् गोधूमकल्केन च । संग्रहे तूक्तम्— "निवासास्थस्य स्त्रभ्यस्तस्त्रिभस्य जानुसमसोपाश्रयासनोपविष्टस्य केशान्तं इलक्ष्य त्र्यङ्गुलं मापपिष्टेन सूक्ष्मेण सद्यः सुगन्धाम्बुना मृदितेनोभयतः प्रदिग्धे वस्त्रं बध्नीयात् । कञ्जित्म्योपरि संघाय वस्तिमूलं दृढमवलीकं, चेलत्रेणिकया बध्ना पुनर्मापपिष्टेनापरिसार्धितं कृत्वा" इत्यादि ॥ २६-२८ ॥

१. नतो यथाव्याधि शृते स्नेहं कोष्पं निपेचयेत् ।

ऊर्ध्वं केशभ्रुवो यावदेङ्गुलं, धारयेच्च तम् ॥ २९ ॥

तत एव कृते सत्यनन्तर यथाव्याधि व्याध्यनुसारेण श्रुतं प्रकचमन्यतम स्नेहं मुखोष्णमासेचयेत् केशशुभो यावत् केशभूमे केशमूलादुपरि यावदङ्गुलं तावत् स्नेहं निपेचयेत् ।

५५ स च स्नेहं कियत् कान् धारयितव्य इत्याह—

आनवक्रनासिकोत्पलेदाद्, दशाष्टौ पद् चलादिषु ।
मात्रासहस्राण्य, रुजेत्वेक, स्कन्धादि मर्दयेत् ॥ ३० ॥
मुक्तलेहभ्य, परमं सप्तद्वं तस्य सेननम् ।

धारयेदित्यादि । त च स्नेहमावक्रनासिकोत्पलेदाद् यावद् वक्रनासिकाङ्गुति स्यात् तावद् धारयेत् । दशेत्यादि । चलादिषु नातादिषु यथा सस्य दशाष्टौ पद् मात्रासहस्राणि स्नेहं धारयेत् । वाने दशमात्रासहस्राणि, पिच्छेऽष्टौ, कफे षण्मात्रासहस्राणीत्यर्थः । अरुजे तु स्वस्यवृत्ते एकमात्रासहस्रं धारयेत् । मुक्तलेहस्यापीतिशिरोवस्ते स्कन्धादिषु मर्दयेत् । आदिशब्देन मीवाललाटपृष्ठशिरासि गृह्यन्ते । स्नेहवस्तिर्हि स्नेहशब्देनात्र गृह्यते । तत नष्णाग्बुभ्नात च यथाहं भोजयेत् । स्नेदोक्त चास्वाहारविहारमादिशेत् । अत्र हावाच । 'उष्णोदकोपचारी स्यात्' इत्यादिभ्यः ।

'सर्वकर्मभ्य प्रायो व्याधिक्षिप्तेषु च क्रमः' ।

इति । तस्य च स्नेहवस्ते परम सेननं सप्त दिनानि । तस्मात् श्रीणि षष्ठं सप्त वाहानि रोगापेक्षया कर्णभ्यः शिरोवस्तिरित्यवतिष्ठते ॥ ३० ॥

स्नेहधारणप्रलम्बात् कर्णपूरणं शरणोक्तम् —

धारयेत् पूरणं कर्णे कर्णमूलं विमर्दयन् ॥ ३१ ॥
रुजः स्यान्मार्दिने धारणमात्राशतमवेदने ।

धारयेदित्यादि । तथा कर्णपूरणं स्नेहं धारयेत् । किं कुर्वन्, कर्णमूलं विमर्दयन् । कियन्त कालं, यावत्पीडाया मार्दवं भवेत् । अवेदने स्वस्यवृत्ते मात्राशतं यावन् तावद् विभृयात् ॥

मात्राप्रसङ्गात् तस्या अपि लक्षणमाह—

यावत् पर्येति हस्ताग्रं दक्षिणं जानुमण्डलम् ।
निमेषान्मेषमात्रेण सप्त मात्रा तु सा सृता ॥ ३२ ॥

अत्युष्णस्य कफविलायनं भद्रं रोगघृद्धिरिति क्रोष्ण इति वेद्यम् । श्लेपेषु
पित्ते श्लेष्मपित्ते वातपित्ते च रक्ते च रक्तपसर्गं चातिशयेन शीतलः शीतः
शस्तः ॥ १४ ॥

त्रिप्रमाणश्चतुर्भागस्त्रिभागार्धाङ्गुलोन्नतिः ।

अशुष्कस्य स्थितिस्तस्य शुष्को दूषयति छविम् ॥ १५ ॥

तमार्द्रयित्वापनयेत् तदन्तेऽभ्यंगमाचरेत् ।

त्रिवर्जयेद्दिवास्वप्ननाप्याग्न्यातपशुक्कुधः ॥ १६ ॥

न योज्यः पीनसेऽजीर्णे दत्तनस्ये हनुग्रहे ।

अरोचके जागरिते, स तु हन्ति सुयोजितः ॥ १७ ॥

अकालपालितव्यंगवलीतिलकनीलिनाः ।

स च त्रिप्रमाणः त्रीणि प्रमाणानि यस्य स त्रिप्रमाणः । कथमित्याह—
वातादिष्वङ्गुलचतुर्भागोन्नतिः अङ्गुलत्रिभागोन्नतिः अङ्गुलार्धभागोन्नतिरिति ।
उन्नतिरुत्सेध । अङ्गुलद्वयस्य समस्तन्यापि निष्कृष्यान्यत्राप्यन्वयोऽर्धवशात् ।
तस्य मुखालेपस्याशुष्कस्य स्थितिः । न च शुष्यन्नपेक्ष्य इत्यर्थः । हृद्याकारो-
ऽपि, अशुष्कमेवापनयेद् इत्याह । शुष्कस्तु मुखालेपश्छदि त्वचो दूषयति ।
तं मुखालेपमार्द्रयित्वा जलदिभिरुपनयेत् । 'त शुष्कम्' इति केचित् । हृद्याकारो-
ऽपि 'शुष्कश्चेद्मार्द्रयित्वापनयेत्' इत्याह । तदन्ते थालेपान्ते तस्मिन् अपनीते अभ्यङ्ग
क्षुर्यात् । मुन्वालेपो च दिवास्वप्नादीनि वर्जयेत् । मुखालेपे क्रियमाणे दिवा-
स्वप्नादयो वर्जनीयाः । अह स्नानधेयनात् त्वक्कण्डूपीनसदृष्ट्युपघातादिभयं
स्यात् । पीनसादिषु जागरितानेषु मुन्वालेपो न योज्यः ।

स तु मुन्वालेपः सुयोजितः सम्यक् प्रयुक्तः विधिना सेवितः अकालप-
लितादीन् नाशयति ॥

ऋतुभेदेन लेपद्रव्यभेदानाह—

कोलमज्जा शृपान्मूलं श्रावणं गौरसर्षपाः ॥ १८ ॥

सिंहीमूलं विलाः कृष्णा दार्वात्वक् निस्तुपा यनाः ।

दर्भमूलाहिमोशीराशिरीपमिसितगडुलाः ॥ १९ ॥

कुमुदोल्पलकलहारदूर्वामधुरुचन्दनम् ।

फालेयकतिलोशीरमांसीतगरपद्मकम् ॥ २० ॥

तालीमगुन्द्रापुण्ड्राद्वयष्टीकाशनतागरुः ।

अर्धाचूर्विहिता लेपा हेमन्तादिषु पद् स्मृताः ॥ २१ ॥

कोलमज्जेत्यादि । कोलमज्जादयोऽर्धाचूर्विहिताः अर्धश्लोकोक्ताः पद् सुरालेपा हेमन्तादिषु पद्सु अत्रुपु हेमन्तशिशिरवसन्तग्रीष्मवर्षाशरत्सु क्रमात् स्मृताः । मुनिभिरिति शेषः । इत्यर्धाचूर्विनालेपा इति वा पाठः । फालेयकं पीतचन्दनम् । 'रक्तपद्मी'ति केचित् ॥ १८-२१ ॥

सुरालेपनशीलानां दृढं भवति दर्शनम् ।

चदनश्वापरिम्लानं श्लुष्णं तामरमोपमम् ॥ २२ ॥

सुरालेपाभ्यासवतो दर्शनं दृष्टिः दृढं स्यात् । चक्षुः सबलं भवति । मुखं च विकसितं पद्ममिव कोमलं पद्मजुलय च जायते ॥ २२ ॥

अभ्यङ्गप्रमङ्गलं तमाङ्ग—

अभ्यङ्गमेरूपिचयो वस्तिभेति चतुर्विधम् ।

मूर्धतैलं बहुगुणं तद्विधादुत्तरोत्तरम् ॥ २३ ॥

त्रयाभ्यङ्गः प्रयोक्तव्यो रौक्ष्यकण्डूमन्त्रादिषु ।

अरूपिकाशिरस्तोददाहपाकव्रणेषु तु ॥ २४ ॥

परिपेकः, पित्तुः केशघ्नातस्फुटनधूपने ।

नेत्रे स्तब्धे च, वस्तिस्तु प्रमुप्यर्दितजागरे ॥ २५ ॥

नासास्यशोषे विमिरे शिरोगे च दारुणे ।

अभ्यङ्गत्वादि । अभ्यङ्गदिनेनेन मूर्धतैलं चतुर्विधं भवति । शिरसि यत् तैलं दीर्घतं तन्मूर्धतैलमुच्यते । मूर्धनि तैलप्रयोगो मूर्धतैलमिन्द्रियैः । तच्च मूर्धतैलमुत्तरोत्तरं बहुगुणं विधातुं । वस्तिः सर्वशरीरे प्रयुज्यते इति प्रसिद्धः । मेकस्तैलेन । पित्तुः कार्पाणमयः । वस्तिरिति 'वग निगमे' वस्ततीति वस्तिः "वनेन्तिप्" इति तिप्प्रत्ययः । चिरकालं शिरसि तिष्ठतीत्यर्थः ।

यावदित्यादि । दक्षिणं हस्ताग्रं कर्तुं यावज्जानुमण्डलं दक्षिणं पर्येति
परिवृत्यैति आवृत्तम् गच्छति परिवर्तित इत्यर्थः । क्रियता कारेण, निमेषोन्मेष-
मात्रेण समं निमेषोन्मेषकारेण समम्, न तु विश्रम्य । सा मात्रा स्मृता ।
सावान् कालो मात्रा स्मृता मुनिभिरिति शेषः । दक्षिणशब्देनात्र काकाक्षिन्या-
येन द्वयोरपि युज्यते । अन्यत्राप्युक्तम्—

“निमेषोन्मेषेण पुंसा स्फोटनं वा तथाङ्गुलेः ।

अक्षरस्य ऋषोर्वापि मात्रा तूच्चारणं स्मृतम् ॥ ” इति ॥

कचसदनसितत्वपिञ्जरत्वं

परिपुटनं शिरसः समीरोगान् ।

जयति जनयतीन्द्रियप्रसादं

स्वरहनुमूर्धवलं च मूर्धतैलम् ॥ ३३ ॥

कचानां सदनानिभिः सम्बन्धः । परिपुटनं कचानामेव । प्रकृतत्वाच्छि-
रसः समीरोगान् शिरसि रियतान् वातरोगाश्च जयति हन्ति । कचशतनेति
पाठे कचानां शतनादयः । शिरसि परिपुटनं समीरोगाश्च शिरसि स्थिता
एव । इन्द्रियाणां चक्षुरादीनां प्रसादं जनयति । तथा स्वरदिक्च च जनयति
मूर्धतैलं कर्तुं ॥ ३३ ॥

इति हृष्यभोषिकायाः द्वाविंशोऽध्यायः ॥

अथ त्रयोविंशोऽध्यायः ।

—०—

कर्मवर्जस्य प्रवृत्तत्वात् तत्र च नेत्रयोः प्राचान्त्यात् शालाक्यस्य चाष्टाङ्गानुपवेदान्त
प्रस्थाने नेत्रोपचाराध्याय आरभ्यते । अध्याय—

‘शिरोवस्तिविधातुक्तमिन्द्रियाणां प्रगादनम् ।

तेन नेत्रप्रसादार्थमप्याश्च्योतनमुच्यते’ ॥

‘कषलादिप्रसङ्गादाश्च्योतनायनादिभिर्माह’ इति पाठ्यकार ॥

अथात् आश्च्योतनाञ्जनविधिमध्यायं व्याख्यास्यामः ।

आश्च्योतनं नयनसेकः । तच्चाञ्जनं च त्रयोविंशोर्धस्मिन्नध्याये स एवम् ।

सर्वेषामाक्षिरोगाणामादावाश्च्योतनं हितम् ।

रुक्तोदकण्डूघर्षाभुदाहरामनिवर्हणम् ॥ १ ॥

सर्वेषामित्यादि । स कलानामाक्षिरोगाणां चक्ष्यमाणानामादौ प्रथममाश्च्यो-
तनं नयनसेकः कषयादिना यथास्थं नानाद्रव्यपरिकल्पितेन हितं अस्तम् । यत-
स्तदाश्च्योतनमुपयुक्तं रगादिभिर्न स्यात् । रगादिनाशनत्वादाश्च्योतनं कार्यमित्यर्थः ।
अव्यक्तेषु रगादिषु आश्च्योतनद्रव्यैरक्षिलेषो हितः । उक्तवांश्च—

‘आश्च्योतनं हि सर्वाक्षिरोगेष्वप्युपक्रमः ।’

इति ॥

नानाद्रव्यकल्पनया रागाश्चुर्घर्षवतोददाहशोफकण्डूभ्रमम् । अव्यक्तेष्वेवज्जुणमेन
पक्ष्मपरिहारेणाक्षिक्रोशालेपनमाश्च्योतनद्रव्यैः । तत् पुनर्विडालकसंज्ञं भवति ।
आश्च्योतनभ्रिलालरूपोरकाले शत्रिः कालश्च सर्वमहरिति ॥ १ ॥

उष्णं वाते कफे कोष्णं तच्छीतं रक्तपित्तयोः ।

तद् आश्च्योतनं वाते वानिकेषु रोगेषु उष्णं नाल्युष्णम् । कफे कोष्णम्
अत्यल्पोष्णमिति आक्षम् । स्पर्शशीतोचितत्वाद् दृष्टेः । रक्ते पित्ते च शीतलं हितम् ।

आश्च्योतनविधानमाह —

निनातस्वस्र चामेन पाणिनोन्माल्य लोचनम् ॥ २ ॥

शुक्तया प्रलम्बयान्येन पिचुवर्त्या कनीनिके ।

दश द्वादश वा बिन्दून् बहुलादनमेचयेत् ॥ ३ ॥

१ अक्षयत्तापठे ‘आश्च्योतन इत्येव दृश्यते ।

ततः प्रमृज्य मृदुना चेलेन कफवातयोः ।

अन्येन कोष्णपानीयप्लुतेन स्वेदयेन्मृदु ॥ ४ ॥

निवातस्थस्येत्यादि । निवातदेशे शयनस्थितस्यातुरस्य वैधो वामेन पाणिनोन्मील्य लोचनमपाङ्गदेशे भाजनं निधायान्येन दक्षिणेन पाणिना शुक्तां प्रलम्बया पिचुवर्त्या दश द्वादश वा बिन्दून् कनीनिके नासानिकटे नेत्रप्रदेशे अङ्गुलाद् व्यङ्गुलोच्छ्रायादयसेचयेत् । नातिदूरान्नातिनिकट्यात् । एवमस्य बिन्दुपातेनाक्षिताडनाद् रागादयो न जायन्ते । हृद्याकारोऽपि 'अङ्गुलसन्ने कृतं न दोषं स्वावयति । अङ्गुले कृतमक्षिरागाय स्यादिति व्यङ्गुलचनम्' इत्याह । अनन्तरं कोमलेन चेलेन वस्त्रखण्डेन प्रमृज्य शोधयेत् । शोधयित्वान्येन शोधनाच्छेलादन्येन चेलेन वस्त्रखण्डेन कोष्णजलाप्लुतेन कफवातयोरक्षि मृदु नातिशयेन स्वेदयेत् । न तु रक्तपित्तयोरित्यर्थः ॥ ४ ॥

आश्च्योतन द्रव्यस्वरूप वक्तुं कामरत्याज्यस्वरूपमाह —

अत्युष्णतीक्ष्णं रुप्रागदृङ्नाशायाक्षिसेचनम् ।

अतिशीतं तु कुरुते निस्तोदस्तम्भवेदनाः ॥ ५ ॥

कषायवर्त्मतां धर्षं कृच्छ्रादुन्मेपणं बहु ।

विकारवृद्धिमत्यल्पं संरम्भमपरिक्षुतम् ॥ ६ ॥

अत्युष्णेत्यादि । अत्यर्थमुष्णमतितीक्ष्णं चाक्षिसेचनमाश्च्योतनं रुजे रोगाय दृङ्नाशाय च स्यात् । हृद्याकारस्तु — 'अत्युष्णतीक्ष्णं अत्युष्णैरतितीक्ष्णैश्च द्रव्यैश्चिन्नादिभिः कृत्वा रगादिकर नेत्रयोरिति तत् त्याज्यम्' इत्याह । आक्षिसेचनमिति सर्वत्र संबध्यते । अतिशीतं चाश्च्योतनं निस्तोदादीन् विधत्ते । निस्तोदः सूच्येव व्यधः । स्तम्भोऽक्ष्णः स्तम्भनमिव । वेदना शूलम् । बहु अतिमात्रमाश्च्योतनं, कषायवर्त्मतादीन् कुरुते । कषायवर्त्मता बहुवर्त्मता । स्थूलवर्त्मता वर्त्मनोर्नापच्छोफोत्पत्तिरित्यर्थः । अथवा कषायवर्त्मता रक्तवर्त्मता । (अ० २५०१००) धर्षः वर्त्मनोः परस्पर संश्लेषात् कंटकटायनम् । अथवा कषायवर्त्मता श्लिष्टवर्त्मता । धर्षः पामुपूर्णप्रतिभासः (अ० २५०१००) । अत्यल्पमाक्षिसेचनं विकारस्य वृद्धिं कुरुते । अपरिक्षुतं बहुशः पटेनागालितमाक्षिसेचनं संरम्भं नेत्रयोः क्षोभं कुरुते । अपरिक्षुतं = (अ० २५०१००) 'संरम्भो सखा वेदना' इति हृद्याकारः । 'संरम्भः = (अ० २५०१००)' इति पाठ्यकारः ॥ ६ ॥

सद्वारच्योत्तमं त्रिवन्मात्रं त्रिदन्तं कालं कथा युज्या दोषरहितमित्यत आह—

गत्वा सन्धिसिरोघ्राणमुखस्रोतांसि भेषजम् ।

ऊर्ध्वगान्धने न्यस्तमर्पावर्तयते मलान् ॥ ७ ॥

गत्वेत्यादि । 'कथा युज्या नेत्रप्रयुक्तमौषधं दोषानपनयतीत्याह—
गध्वेत्यादिना' इति हाटकः । सन्ध्यादीनां द्वन्द्वः । स्रोतःशब्देन पृष्ठीमासः ।
सन्धिशब्देन अक्षिकोशसन्धिनः मन्धयो गृह्यन्ते । तेनाक्षिकोशसन्धिस्रोतांसि
मिरास्रोतांसि घ्राणस्रोतांसि च गत्वा नयने न्यस्तं क्षितमौषधं जत्रुण ऊर्ध्वगान्
दोषानपावर्तयते आकर्षति । यावन्मात्रेण सन्ध्यादिषु सर्वं गच्छति तावता
सकः कार्य इति मात्रोक्तिः । सन्धिसिरोघ्राणमुखस्रोतस्तु रसाभिव्यक्तिरिति
कालोक्तिः । सन्ध्यादिषु स्थितं दोषं चालयित्वापावर्तयति नाशयति । नयने
प्रयुक्तं तदिति युक्त्यभिधानम् ॥ ७ ॥

अथाञ्जनं शुद्धतनोनेत्रमात्राश्रये मले ।

पक्कलिङ्गेऽल्पशोफातिकण्डूपैच्छिल्यलक्षिते ॥ ८ ॥

अथाश्च्योतनादनन्तरम् अञ्जनं प्रयोज्यम् । कीदृशस्यातुरस्य, शुद्ध-
तनोः शोषितशरीरस्य वमनादिभिर्नस्यादिभिश्च मले दोषे नेत्रमात्राश्रये न तु
सकलशरीरव्यापिनि नेत्र एव तिष्ठति दोषे तदाञ्जनप्रयोगः । तथा पक्कलिङ्गे पक्क-
लिङ्गना कथं वास्येति विशेषणद्वारेणाह—अल्पशोफेनातिकण्डूपैच्छिल्येन
लक्षिते अवगते पक्कलिङ्गे सति । इन्दुरपि 'पक्कलिङ्गेऽल्पशोफादिभिर्लक्षिते
उर्ध्वक्षिते शते सति' इत्याह । हृद्याकारस्तु—'पक्कलिङ्गेऽल्पशोफातिकण्डूपैच्छि-
ल्यलक्षणे' इति पठति । अर्थः—पक्कलिङ्गे परिपाकलक्षणे मति कीदृशे अल्पशो-
फातिकण्डूपैच्छिल्यलक्षणे अल्पो मन्दः शोफः अल्पार्तिवेदना अल्पा कण्डूश्च
अल्पे च पैच्छिल्यम् । लक्षणशब्दः स्वरूपजननः । अल्पाः शोफादम् एव
स्वरूप पक्कलक्षणमित्यर्थः ॥ ८ ॥

पक्कलिङ्गानामपि नेत्रक्षित्पत्रेण कर्तव्यम्—

मन्दघर्षाश्रुरागेऽक्षिण प्रयोज्यं घनदूषिके ।

आर्ते पित्तकफासृग्मिर्मालिने विशेषतः ॥ ९ ॥

मन्दघर्षाश्रुरागेऽक्षणीति । मन्दाः अल्पाः घर्षादयो यस्मिन् नयन्
 तस्मिन् । एतदपि पक्कलिङ्गमेव । तथा घनदूपिके चाक्षिण अञ्जनं प्रयोज्यम् ।
 घना दूपिका यस्मिन् नयने तस्मिन् । तदपि दोषाणां पक्कलिङ्गमेव ।
 दूपिका=(२११) । तथा पिचने कफेन रक्तेन चार्ते पीडितेऽक्षणीति सम्बन्धः ।
 मारुतेन संसृष्टैः पिचादिभिरार्तेऽक्षिण विशेषेणाञ्जनं प्रयोज्यम् । केवलेन वा
 वातेनार्ते स्रावणस्यानपेक्षितत्वान्मारुतेन संसृष्टैरिति वाच्यम् । अथवा विशेषतः
 पिचादिभिरार्ते नेत्रे । न विशेषशब्दस्य मारुतेन सम्बन्धः । पिचादिदोषक्रमो
 नं विवक्षितः । वातपित्तकफशोणितैर्दूपिते नेत्रे विशेषतोऽञ्जनं प्रयो-
 जयेदिति ॥ ९ ॥

लेखनं रोपणं दृष्टिप्रसादनमिति त्रिधां ।

अञ्जनं, लेखनं तत्र कषायाम्लपट्टपणैः ॥ १० ॥

रोपणं तिक्तकैर्द्रव्यैः, स्वादुशीतैः प्रसादनम्

तदञ्जनं लेखनादिभेदेन त्रिप्रकारम् । लिख्यते शब्देणैव शुक्लार्मादीति
 लेखनम् । रोप्यते संरोह्यतेऽभिष्यन्दादीति रोपणम् । प्रसाद्यते निर्मलीक्रियतेऽ-
 नेनेति प्रसादनं दृष्टेः प्रसादनम् । महद्दे च—‘यत् स्नेहनमञ्जनं कथितं तद्
 रोपणदृष्टिप्रसादनयोरेवान्तर्भूतत्वात् पृथङ्नोक्तम्’ । हाटकौऽपि—‘रोपणदृष्टि-
 प्रसादनयोरन्तर्भूतत्वात् स्नेहनमञ्जनं पृथङ्नोक्तम्’ इत्याह । हृद्याकारोऽप्याह—
 ‘शुक्लार्मादिकं विलिख्य नाशयन्ति लेखनं, घणादीनां संरोहणं करोतीति रोपणं,
 प्रसक्तत्वं निर्मलत्वं करोतीति प्रसादनम्’ इति । अन्यत्रोक्तं सद्गद्दे—‘तत्र लेखनं
 रोपणं स्नेहनं प्रसादनमिति तत्रावध भवति’ इति । सारकृत्वाह—‘त्रिभञ्जनं’
 इति । ‘षड्विधं प्रतिरसभेदादञ्जनं’ इति केचित् । ‘तीक्ष्णमृदुकृष्णनया द्विविध-
 मञ्जनं’ इति केचित् । ‘स्नेहनेन मह चतुर्विधम्’ इति सद्गद्दे । अत्र त्रिविधमग्रहणं
 प्रसादनस्नेहनयोरेकत्वविवक्षयेति । तत्र तेषु त्रिष्वञ्जनेषु मध्ये लेखनमञ्जनं
 कषायान्निर्द्रव्यैः शुक्लार्मादिषु प्रयोज्यम् । रोपणं तिक्तकैर्द्रव्यैः स्यात् । तिक्त-
 ग्रहणमुपलक्षणार्थम् । तेन सहदोक्तैः कषायद्रव्यैः मर्जरैः रोपणमञ्जनं वेद्यम् ।
 स्वादुशीतैर्द्रव्यैः प्रसादनम् । यच्च हि—‘तत्राम्हादिरसः पशुभिः शुक्लार्मादिषु
 लेखनम् । तिक्तकषायैः मर्जरैर्भविष्यन्दिषु रोपणम् । सर्पादिवर्माभिर्गोतनिभि-
 रादिषु स्नेहनम् । स्वादुशीतैः सरोहरभिष्यन्दान्ते सूयोपरागाशनिविघ्नताम्पान-

भूतपिशाचात्प्रभुनदरीनांप्रहतायां दृष्टौ स्वस्यवृत्ते च प्रमादनम्' इति । प्रमादनमेव चूर्णं तीक्ष्णेनाञ्जनेनाभिसन्तते चक्षुषि प्रयुज्यमानं प्रत्यञ्जनसंज्ञां लभते ।

अञ्जनप्रयोगे करणभूतं शालाकायञ्जनमाह—

दशाङ्गुला तनुर्मध्ये शलाका मुकुलानना ॥ ११ ॥

प्रशस्ता लेखने ताम्री रोपणे काललोहजा ।

अङ्गुली च सुवर्णोत्था रूप्यजा च प्रसादने ॥ १२ ॥

दशेत्यादि । दशाङ्गुला राजमापसदृशपरिमाणा शलाका प्रशस्ता । मध्ये तनुः तथा मुकुलानना वृथिकामुकुलाकारे द्वे आनने सुखे यस्याः सा' अतीक्ष्णमित्यर्थः । लेखने अञ्जने ताम्री ताम्रमयी शलाका प्रशस्यते । रोपणे काललोहजा आयमी प्रशस्ता । काललोहं कृष्णायसम् । अङ्गुली च हस्तावयवविशेषो रोपणे एव । प्रसादने अञ्जने सुवर्णोत्था कनकमयी रूप्यजा च रूप्यमयी शलाका प्रशस्येत्यन्वयः ॥ १२ ॥

पिण्डो रसक्रिया चूर्णस्त्रिर्धवाञ्जनकल्पना ।

गुरौ मध्ये लघौ दोषे ताः क्रमेण प्रयोजयेत् ॥ १३ ॥

अञ्जनं त्रिप्रकारं स्यात् । कथम् ? पिण्डो रसक्रिया चूर्णं इति । पिण्डो वर्तिः । रसक्रिया मध्वादिना द्रवीकृता । चूर्णो रणुः । तान् पिण्डरसक्रिया-चूर्णान् यथापूर्वं बलिनो मुरदोषादिषु क्रमेण प्रयोजयेत् । गुरौ बलवति दोषे पिण्डः प्रयोऽयः । मध्ये मध्यबलं दोषे रसक्रिया । लघौ मृदुबले दोषे चूर्णं इत्यर्थः ॥ १३ ॥

द्वेषुमात्रं पिण्डस्य वेदमाया रसक्रिया ।

तीक्ष्णस्य द्विगुणं तस्य मृदुनः, चूर्णितस्य च ॥ १४ ॥

द्वे शलाके तु तीक्ष्णस्य तिस्रः स्युरितरस्य च ।

पिण्डस्येत्यादि । तीक्ष्णद्रव्यस्य तीक्ष्णद्रव्यवृत्तपिण्डस्य द्वेषुमात्रं प्रमाणं पश्यति । मृदुद्रव्यवृत्तस्य पिण्डस्य द्विगुणं प्रमाणं द्विद्वेषुमात्रं वदन्ति । रसक्रियायां तीक्ष्णद्रव्यवृत्त्याया पिण्डफलमात्रं प्रमाणमाहुः । मृदुद्रव्यवृत्त्याया द्विद्वेषुमात्रं प्रमाणमिति वैदम् । पितुष्वफलमात्रमिति वा ५.८. ।

वितुण्डो विलङ्घः तस्य फलम् । चूर्णे तीक्ष्णे द्विगुणां शलाकां मृदौ त्रिगुणां शलाकामभिदधुः । हाटकोऽप्याह—‘पिण्डे तीक्ष्णे कलायमात्रं प्रमाणं रसक्रियायां विलङ्घफलमात्रकं तीक्ष्णे द्विगुणा शलाका चूर्णे, सर्वत्रोक्ता द्विगुणा मात्रा मृदौ’ इति । तन्त्रान्तरेऽपि प्रोक्तं—‘लेम्नमञ्जनं ताम्ररजतकांस्याघन्यतमधातुषु धार्यम् । रोपणं सुवर्णपात्रशङ्खान्यतमेषु धार्यम् । प्रसादनं स्फटिकाक्षचन्दनान्यतमेषु धार्यम् । एवं ह्यञ्जनमत्र्यापत्रगुणं भवति । वर्तिषर्षणाथौ शिला अतिक्षुक्ष्णा निम्नमघ्यानुद्धारिणी पद्माहुलायता व्यङ्गुलविशाला’ इति । अन्यत्राप्युक्तम्—

“पात्रे तु कुर्यात् सौवर्णे मधुर राजतेऽग्लकम् ।
लवणं मेपशृङ्गे स्यात् कांस्ये तित्तकृतं भवेत् ॥
वैदूर्धमणिसम्भूते कटुकं ताम्रलोहयोः ।
पात्रेऽञ्जनं कषायोत्थं स्थापयेद् बहुविद् भिषक्-।
शाङ्गे नले वृक्षमये स्फाटिके शीतमञ्जनम् ॥”

इति ॥

पत्र कालेऽञ्जनं न योज्यं तमाह —

निशि स्वप्ने न मध्याह्ने म्लाने नोष्णागभस्तिभिः ॥ १५ ॥
अक्षिरोगाय दोषाः स्युर्वर्धितोत्पीडितदृताः ।

निशीत्यादि । निशि रात्रावञ्जनं न प्रयोज्यम् । तथा स्वप्ने स्वप्नकाले अञ्जनं न प्रयोज्यम् । मध्याह्ने अञ्जनं न प्रयोज्यम् । म्लाने लोचनेऽञ्जनं न प्रयोज्यम् । केन म्लाने ? उष्णाभिर्दीपितिभिः । यस्मादेषु कालेष्वञ्जनेन प्रयुक्तेन दोषा वृद्धिं नीताः, तथान्यस्थानगतत्वादुत्पीडितास्तथा दृताः कालख्यौष्ण्याद् विलयं गता अक्षिरोगाय स्युः । तस्मादेषु कालेषु अञ्जनं न प्रयोज्यम्’ इति अरुणदत्तोक्तिः । हाटकोऽप्याह — ‘निशि रात्रौ अञ्जनं न प्रयोज्यम् । तथा स्वप्नकाले न योज्यम् । तथोष्णागभस्तिभिर्लाने लोचने, यस्मादेषु कालेष्वञ्जने प्रयुक्ते यथाक्रमं वर्धिता उत्पीडिता दृता दोषा अक्षिरोगाय स्युः’ इति । हृद्याकारस्त्वेवमाह —

‘निशि स्वप्ने न च म्लाने योज्यमुष्णागभस्तिभिः ।’

इति । 'निश्चि रात्रौ स्वप्ने कृते उष्णगमस्तिभिरादित्याकिरणैर्म्लीने तान्ते चक्षुषि तीक्ष्णमञ्जनं न योज्यम् । एषु कालेषु प्रयुक्तेनाञ्जनेन वर्धिता वृद्धिं नीताः उत्पीडिता ऊर्ध्वं गता द्रुता द्रवीभूताः वातादयश्चक्षुरोगाय भवन्ति ।' अयमर्थः स्वप्नेन कृतेन वर्धितानां दोषाणां शान्त्यै प्रातःकालेऽञ्जयेद् मध्याह्ने तीक्ष्णतरै-
रादित्याकिरणैरुत्पीडितानां दोषाणां न.शाय सायमपराह्ने चाञ्जयेदिति ।
सारकृत्चेवमाह —

'निश्चि स्वप्नेन मध्याह्ने पानान्नोष्णगमस्तिभिः ।'

इति । अम्मद्गुरवोऽनुवन् , सर्वेषामपि प्रायशोऽयमेव पाठः । अस्मर्थः सुबोध एव । तथाप्यरुणदत्तदुर्व्याख्यातत्वाद् विलिख्यते । रात्रौ स्वप्नेन वर्धितोत्पीडितद्रुता दोषा अक्षिरोगाय स्युः । मध्याह्ने पानान्नोष्णगमस्तिभि-
र्वर्धितोत्पीडितद्रुताश्चेति ।

प्रातः सायं च तच्छान्त्यै व्यभ्रेऽक्रेऽतोऽञ्जयेत्सदा ॥ १६ ॥

प्रातरित्यादि । "यत. पूर्वोक्तेषु कालेषु पूर्वोक्ता दोषास्तस्मात् पूर्वाह्ने-
ऽपराह्ने च तच्छान्त्यै तस्याक्षिरोगोपशमनाय व्यभ्रे विगताभ्रे विगतमेधे रवौ
सदैव नेत्रेऽञ्जयेत्" इत्यरुणदत्तोक्तिः । हाटकौऽप्याह — 'अतोऽस्मात् कार-
णात् तच्छान्त्यै व्यभ्रे रवौ पूर्वाह्नापराह्नयोः संदवाञ्जयेत्' इति । अञ्जयेत्
सदेति उचिताञ्जनविषयमेतद् वचनमिति वेषम् । तथाच वैदेद्यां संहितायां
स्कन्दरक्षितायां पठ्यते —

"अनञ्जनेनाभ्युपितान् मनुष्यान्
प्रवाधते दत्तमिवाञ्जने तान् ।

अथाञ्जनेनाभ्युचिताननेका-
ननञ्जनाद् व्याधिरुपैति कृच्छ्रः ॥

तस्माद्धि निव्याञ्जनमेव पथ्य-
मनञ्जनं चानुचितम्य पथ्यम् ।

अनञ्जनात्त्वञ्जनमेव मूय-
न्तस्माद्धि निव्याञ्जनमेव कुर्यात् ॥

अनञ्जनो यस्तु पुनर्मनुष्यः
कथं सुखां स्यात् पुनराञ्जनेन ।"

इति । एतच्च स्वस्थवृत्त एवोच्यते । आतुरवृत्ते तु व्याघ्युपशमावधित्वाद्-
ञ्जनस्य ॥ १६ ॥

मतान्तरमाह —

वदन्त्यन्ये तु न दिवा प्रयोज्यं तीक्ष्णमञ्जनम् ।

विरेकदुर्बलं चक्षुरादित्यं प्राप्य सीदति ॥ १७ ॥

वदन्तीत्यादि । अन्ये त्वाचार्या एव मन्यन्ते । तीक्ष्णमञ्जनं दिवा
न प्रयोज्यमिति । कस्मादित्याह— यस्माद् विरेकदुर्बलं तीक्ष्णमञ्जनेन विरेचि-
तत्वाद् दुर्बलं चक्षुरादित्यं प्राप्य सीदति तस्माद् दिवसे तीक्ष्णमञ्जनं न
प्रयोज्यम् । विरेकदुर्बलमिति तीक्ष्णमञ्जनेन चक्षुषि दोषासावो विरेचनमुच्यते
तदादित्याकिरणसम्बन्धाद् दृष्टिः सीदति ॥ १७ ॥

तरपञ्चञ्जनकाल राधिरित्याह —

स्वप्नेन रात्रौ कालस्य सौम्यत्वेन च तर्पिता ।

शीतसात्म्या दृगाग्नेयी स्थिरतां लभते पुनः ॥ १८ ॥

यस्मात् स्वप्नेन तर्पिता तथा कालस्य रात्र्याख्यस्य सौम्यत्वेन
च तर्पिता दृष्टिन्तीक्ष्णमञ्जनक्षोभितापि पुन स्थैर्यं प्राप्नोति । क्षीद्वदृष्टिः,
आग्नेयी अग्न्युत्कटभूतसम्भवा तथा स्वभावतः शीतसात्म्या । तस्माद्
रात्रावञ्जनं प्रयोज्यम् । आग्नेयीति 'अभिकलिभ्या ठग् वक्तव्य.' इति
ठक् । शीतं सात्म्यं यस्याः पैत्तिकज्वरस्येव । हृद्याकारोऽप्याह — 'स्वप्नेन
तर्पिता वृषा रात्रिकालस्य सौम्यत्वेन शीतत्वेन वृषा शीतसात्म्या शीतप्रिया
आग्नेयी अग्न्युद्रिकमहाभूतोत्पन्ना अतिस्थिरतां लभते । पुनरिति हेत्वर्थः ।
येनैवंविधा दृष्टिः तस्माद् रात्रौ तीक्ष्णमञ्जनं प्रयोज्यम्' इति ॥ १८ ॥

तदेतदन्यमतद्वयापन्नमिति दृश्यमाह—

अत्युद्रिक्ते वलासे तु लेखनीयेऽथवा गदे ।

काममद्दद्यपि नात्युष्णे तीक्ष्णमक्षिण प्रयोजयेत् ॥ १९ ॥

अत्युद्रिक्त इत्यादि । अत्युत्कृष्टे वलासे श्लेष्मणि अथवा लेम्बनाहं
गदे शुभ्रार्गादौ नात्युष्णे प्रीप्पवर्ज्ये नाले तीक्ष्णमञ्जनमद्दद्यपि योजयेत्
काममनुमतमेतत् । उष्णे तु प्रीप्पे अद् अत्युष्णत्वाद्ञ्जनस्य तीक्ष्णमिति-
योगेन दृष्टिविभातः स्यात् ॥ १९ ॥

“अत्र मतभेदे सारभूतं स्वपक्षं दर्शयति । अत्युद्विक्ते बलसे तु अति-
मधुद्धे श्लेष्मणि अथवा श्लेष्नीये विन्धेरुय नाश्ये शुद्धार्मीर्दौ काममनुमतं अहि
नात्युष्णतीक्ष्णमञ्जनं प्रयोजयेत् । एतदत्र ग्राह्यम् । अत्युष्णतीक्ष्णमक्षिण
अञ्जनं न योज्यमिति । तदेव वदन्ति अञ्जन इत्यादि” इति । अरुग्णदत्त-
स्त्वाह — “दिनेऽप्यत्युष्णे तीक्ष्णमञ्जनं न प्रयोजयेत् ; काममनुमतमेव ।
अहि नात्युष्णे अञ्जनं प्रयोजयेत्” इत्यर्थः ॥ १९ ॥

अथ एताह —

अश्मनो जन्म लोहस्य तत एव च तीक्ष्णता ।
उपधातोऽपि तेनैव तथा नेत्रस्य तेजसः ॥ २० ॥

अश्मन इत्यादि । यथा पाषाणाच्छब्दम्योत्पत्तिः तस्मादश्मनमैक्ष्यं
रक्षणा । उपधातोऽपि कुण्डलादिकः तेनैव पाषाणेन न केवलं तीक्ष्णता ।
तथा तेनैवाश्मशून्यायेन नेत्रस्य तेजसः । नेत्रमोऽमेरुश्मस्थानीयात् सकाशात्
नेत्रस्य जन्म रविसंज्ञात् तेजसः सकाशात् तीक्ष्णता दर्शनपटुत्वम् । आग्नेरु-
सहायं हि चक्षुरिष्यं गृह्णाति । अतिभामुरेणातुष्णेन नेत्रे नम्योपघातः ।
तस्माद् यदन्ये गदन्ति सामान्येन दिवाञ्जनं न प्रयोज्यमिति नद्रसदेयेति ।
हृषाकारोऽप्याह —

‘पाषाणादग्निमन्तसादयसो जन्म दृश्यते ।
तत एव च लोहस्य शरसादेऽग्नीक्ष्णत्रोदयः ॥

विनाशः शम्भारसायाः प्रायः पाषाणघाततः ।
तथा नेत्रस्य जन्मपि तीक्ष्णं दर्शनशक्तिः ॥

नाशो श्चेरामेयदिव्यादेः । नस्मात्त तीक्ष्णोष्णमक्षिण मोचयेत् ॥
इति ॥ २० ॥

न गत्रापि ग्रीतेऽपि नेत्रं तीक्ष्णाञ्जनं दिनम् ।
दोषमघातयन्स्वाम्भकण्डजाटादिभारि च ॥ २१ ॥

अपि च रात्रापि नेत्रे रुपाभिर्येनातिशक्तिः कण्डर्पच्छिद्यत्वाद्यनुमिने
तीक्ष्णमञ्जनं न हितं न प्रयोज्यम् । ‘मर्तिगति कृत्ते’ इत्याम्भशुभ्रम् । तत्र

प्रतिबोधनकपायवर्त्मताशिरोरुद्धृष्टिदौर्बल्यानि । तत्र शीतमाश्च्योतनम् ।
प्रत्यञ्जनं वा सम्यग् विरेकाद् यथास्वमामयोपशमः । सुखोन्मीलननिमीलन-
वातात्पसहत्वानि चेति । हृद्याकारस्वाह— “अञ्जनं तीक्ष्णं योजयेद् ।
न धूमेन तीक्ष्णशब्दान्वयः । मृदुधूमस्यात्र विधानमिति” इति । तीक्ष्णाञ्जनाभि-
सन्तप्ते लोचने तूर्णं प्रत्यञ्जनं पूर्वोक्तं हितम् । प्रत्यञ्जनमिति शीतस्य चूर्णाञ्जन-
स्याख्या ॥ २९ ॥

इति श्रीदासपण्डितकृताया हृदययोधिकार्या
प्रयोविधोऽध्यायः ॥

अथे चतुर्विधोऽध्यायः ।

—०—

अथातस्तर्पणपुटपाकविधिमध्यायं व्याख्यास्यामः ।

आश्च्योतनाञ्जनाभ्या दि नयनस्य प्रायो दौर्बल्यं स्यादिति तर्पणादेरुपयोगो पुष्क
इत्याह—

तर्पणं च पुटपाकश्च तयोर्विधिः । हृद्याकारोऽप्याह —

“तीक्ष्णाञ्जनप्रयोगेण दौर्बल्ये इति चक्षुषोः ।

मलाधानार्थमेतर्हि तर्पणादेरुपक्रम ॥”

इति ॥

अथवा प्रत्यञ्जने हितमित्युक्त्वात् प्रत्यञ्जनसंसितं तर्पणमाह—

नयने ताम्प्रति स्तब्धे शुष्के रूक्षेऽभिघातिते ।

वातपित्तातुरे जिह्वे शीर्णपक्ष्माविलेक्षणे ॥ १ ॥

कृच्छ्रोन्मीलशिरोहर्षशिरोत्पाततमोऽर्जुनैः ।

स्यन्दमन्थान्यतो वातवातपर्यापिशुक्रकैः ॥ २ ॥

आतुरे शान्तरागाश्रुशूलसंरभद्रूपिके ।

निवाते तर्पणं योज्यं शुद्धयोर्भूधराययोः ॥ ३ ॥

काले साधारणे प्रातः सायं चोत्तानशापिनः ।

यद्यमापमर्यां पार्त्वी नेत्रकोशाद्बहिः समाम् ॥ ४ ॥

अङ्गुलोर्चा दृष्टां कृत्वा यथास्वं सिद्धभाषणम् ।
 चक्षुर्निमीलिते नेत्रे तप्तान्मुप्रचिलायितम् ॥ ५ ॥
 नक्तान्ध्यत्राततिमिरकृच्छ्रगोघ्रादिके वराम् ।
 अपक्षमाग्रादधोन्मेषं जनकैस्तस्य कुर्यात् ॥ ६ ॥

मात्रा विगणयेत्तत्र वर्त्मसन्धि सितसिते ।
 दृष्टौ च क्रमशो व्याधौ शतं त्रीणि च पञ्च च ॥ ७ ॥

शतानि सप्त चाष्टौ च दश मन्थे दशानिले ।
 पिप्पे पद् स्वस्थवृत्तौ च बलासे पञ्च धारयेत् ॥ ८ ॥

नयन इत्यादि । चक्षुषि ताम्यति ग्लायति सति तथा मन्धादिगुणे
 तर्पणं कार्यम् । ताम्यत्वं ग्लानिः । शीर्णे पक्ष्मणि मध्य तदेवम् । आविन्म-
 स्पष्टमीक्षणं दर्शनं यस्य तदेवम् । शीर्णपक्ष्म च तदाविरेक्षणं च तस्मिन् । कृच्छ्रो-
 न्मीलावयोऽक्षिरोगेषु वक्ष्यन्ते । कृच्छ्रोन्मीलादीनां हृन्दः । तंरातुरे । तमः
 तिमिरम् । तथा शान्ताः शमं गताः रागादयो यस्मिन्नयने तस्मिन् । तथा नम्या-
 (न)रै यतो वक्ष्यति—

‘तर्पणं पुटपाकं च नस्यानर्हे न योजयेत् ।’

इति । हाटकौऽप्याह— नयने ताम्यत्वादिगुणयुक्तं कृच्छ्रोन्मीलनाघातुरं
 चापगनरागादि च तत्र तर्पणं योज्यम् इति । हृद्याकारोऽप्याह — ‘नयने
 ग्लान्यादि दृष्टारोगांतं कृच्छ्रोन्मीलादिभिर्दंशभिरातुरे च तर्पणं योज्यम्’ इति ।
 कीदृशि स्थाने निरांतं विगतानिले । उपलक्षणं चेदम् । विगतानपगजोध्मादिके
 इत्यपि द्रष्टव्यम् । मूर्धकाययोः शुद्धयोः वमनविरेकाभ्यां नस्येन च । यथा-
 योगं वमनविरेकनस्यदृष्टशुद्धिरित्यर्थः । “शुद्धयोर्ममनादिभिर्नस्यादिभिश्चे”ति
 हृद्याकारः । काले साधारणे यस्तन्नायिके सायं प्रातर्मा दोषदृष्याद्यपेक्षया
 उचानशायिनः सुप्ते शयने शयितस्पोत्तानस्येत्यर्थः । सर्वमिश्रा मापास्तं प्रकृता
 यस्याः सा यवमापमयी । हाटकस्तु— ‘यवमिश्रमापमयी यवमयी मापमयी वा’
 इत्याह । तां तादृशीं पालीं गिंघिं नेत्ररोगाद् बहिर्दृष्यते उभयपार्श्वयोः समां
 अनितोत्तरां अङ्गुलोर्चां द्यहृत्पुच्छ्रायवतीं तथा दृष्टां यथा ग्रहो न लवेदि-
 त्यर्थः । तां पालीं कृत्वा यथास्वं यथायोगं दोषदृष्याद्यनुगोधान् परं घृतं
 निमीलिते अनुन्मीलिते लोचने क्षिपेत् । ‘यथाहार्हापथविरहं घृतम्’ इति हाटकः ।

प्रतिबोधनकपायवर्माशिरोरङ्गद्विदौर्वल्यानि । तत्र शीतमाश्च्योतनम् ।
 प्रत्यञ्जनं वा सम्पग् विरेकाद् यथास्वमामयोपशमः । सुखोन्मीलननिमीलन-
 वातातपसहत्वानि चेति । हृद्याकारस्त्वाह— “अञ्जन तीक्ष्णं योजयेत् ।
 न धूमेन तीक्ष्णशब्दान्वयः । मृदुधूमस्यात्र विधानमिति” इति । तीक्ष्णाञ्जनाभि-
 सन्तप्ते लोचने तूर्णं प्रत्यञ्जन पूर्वोक्तं हितम् । प्रत्यञ्जनमिति शीतस्य चूर्णाञ्जन-
 स्यात्स्या ॥ २९ ॥

इति श्रीदासपण्डितकृताया हृदयबोधिकाया
 प्रबोधिसोऽध्यायः ॥

अधे चतुर्विंशोऽध्यायः ।

—०—

अथातस्तर्पणपुटपाकविधिमध्यायं व्याख्यास्यामः ।

आश्च्योतनाभ्या इ नयनस्य प्रायो दौर्बल्य स्यादिति तर्पणादेरपयोगो युक्त
 इत्याह—

तर्पणं च पुटपाकश्च तयोर्विधिः । हृद्याकारोऽप्याह—

“तीक्ष्णाग्निप्रयोगेण दौर्बल्ये उति चक्षुषो ।
 मलाधारार्थमर्हति तर्पणादेरपक्रम ॥”

शत ॥

अथवा प्रत्यञ्जनं हितमि युक्तत्वाद् प्रत्यञ्जनसहितं तर्पणमाह—

नयने ताम्प्रति स्तब्धे शुष्के रूक्षेऽभिधातिते ।
 वीतपिचातुरे जिह्वे शर्णिपक्ष्माविलेक्षणे ॥ १ ॥

वृच्छ्रोन्मीलशिरोहर्षशिरोत्पाततमोऽञ्जुनैः ।
 सन्दमन्धान्यतो ज्ञातवातपर्यायशुक्लैः ॥ २ ॥

आतुरे शान्तरागाश्रुशूलनरभद्रपिक्के ।
 निपाते तर्पणं योज्यं शुद्धयोर्भूषणाययोः ॥ ३ ॥

फाले माधारणे प्रातः सायं चोत्तानशायिनः ।
 यवमापमर्या पाला नेत्रजोगादहः समाम् ॥ ४ ॥

अङ्गुलोच्चां दृढां कृत्वा यथास्वं सिद्धमावपेत् ।

चक्षुर्निमीलिते नेत्रे तप्ताम्बुप्रक्षिप्यितम् ॥ ५ ॥

नक्तान्ध्यवाततिमिरकृच्छ्रोत्रोघादिके वसाम् ।

आपक्षमाप्रादधान्मेपं शनकस्तस्य कुर्वतः ॥ ६ ॥

मात्रा विगणयेत्तत्र वर्त्ममन्धि सितासिते ।

दृष्टौ च क्रमशो व्याधौ श्रुतं त्रीणि च पञ्च च ॥ ७ ॥

शतानि सप्त चाष्टौ च दश मन्थे दशानिले ।

पित्ते पद् स्वस्थवृषी च घलासे पञ्च धारयेत् ॥ ८ ॥

नयन इत्यादि । चक्षुषि ताम्यति ग्लायति सति तथा लब्धादिगुणे तर्पणं कार्यम् । ताम्यत्वं ग्लानिः । त्रीणि पक्ष्मणि यस्य तदेवम् । आविलम-
स्पष्टमीक्षणं दर्शनं यस्य तदेवम् । शर्षपक्ष्म च तदाविलक्षणं च तस्मिन् । कृच्छ्रो-
न्मीलादयोऽक्षिरोगेषु वक्ष्यन्ते । कृच्छ्रोन्मीलादीनां द्वन्द्वः । तैगचतुरे । तमः
तिमिरम् । तथा शान्ताः शमं गताः रागादयो यसिद्धयने तस्मिन् । तथा नग्या-
(न)र्हे यतो वक्ष्यति—

‘तर्पणं पुटपाकं च नस्त्यानर्हे न योजयेत् ।’

इति । हाटकोऽप्याह— नयनं ताम्यत्वादिगुणयुक्तं कृच्छ्रोन्मीलनाद्यातुरं
चापगतरागादि च तत्र तर्पणं योज्यम् इति । हृद्याकारोऽप्याह— ‘नयने
ग्लान्यादि वक्षारोगार्ते कृच्छ्रोन्मीलादिभिर्दशभिरातुरे च तर्पणं योज्यम्’ इति ।
कीदृशि स्थाने नियाते विगतानिले । उपरक्षणं चेदम् । विगतात्परजोध्मादिके
इत्यपि द्रष्टव्यम् । मूर्धकाययोः शुद्धयोः वमनविकेकाभ्यां नस्येभ च । यथा-
योगं वमनविकेकनस्यकृतशुद्धिरित्यर्थः । “शुद्धयोर्वमनादिभिर्नस्यादिभिश्चे”ति
हृद्याकारः । काले साधारणे वसन्ताविके सायं प्रातर्वा दोषदृष्याद्यपेक्षया
उत्तानशायिनः सुखे शयने शयितस्योत्तानस्येत्यर्थः । यैर्भिश्चा मापास्तं प्रकृतां
यस्याः ता यवमापमयी । हाटकस्तु—‘यवमिश्रमापमयी यवमयी मापमयी वा’
इत्याह । तां तादृशीं पालीं भित्तिं नेत्रकोशाद् चहिर्व्यते उभयपार्श्वयोः समां
अग्निमोक्षतां अङ्गुलोच्चां अङ्गुलमुच्छ्रायवतीं तथा दृढां यथा जेहो न सवेदि-
त्यर्थः । तां पालीं कृत्वा यथास्वं यथायोगं दोषदृष्याद्यनुगोधात् पकं घृतं
निमीलिते अनुन्मीलिते लोचने क्षिपेत् । ‘यथाहार्हापधनिपकं घृतम्’ इति हाटकः ।

त्रिभिधपुटपाकानामिदानीं कल्पनामाह—भूशयैत्यादि । हृद्याकारस्तु इदानीं साधन-
प्रयोगक्रमानुचयेने इत्याह—

भूशयप्रसहानूपमेदोमज्जावसाभिपैः ॥ १४ ॥

स्नेहनं पयसा पिष्टैर्जीवनीयैश्च कल्पयेत् ।

मृगपक्षियकृन्मांसमुक्तायस्ताप्रसैन्धवैः ॥ १५ ॥

मोतोजशङ्खफेनालैर्लेसुनं भस्तुकालिकतैः ।

मृगपक्षियकृन्मांससान्त्रेहृदयामिपैः ॥ १६ ॥

मधुरैः सघृतैः स्तन्यक्षीरपिष्टैः प्रसादनम् ।

भूशया विलेशया श्रेकगोभाषाः । प्रसहा गोखरादयः । आनूपा महा-
मृगाः, अपचराः, मत्स्याः तेषां मेदोमज्जावसाभिपैः तथा जीवनीयैः जीवन्ती-
काफोल्यादिभिश्च क्षीरपिष्टैः स्नेहनं पुटपाकं कल्पयेत् योजयेत् । मृगा
हरिणाक्यः, पक्षिणो लवाययः, तेषां यकृन्मांसानि तैस्तथा मुक्तादिभिर्मस्तु-
कलिकतैः पिष्टैः लेसुनं कल्पयेत् । प्रसहानां मृगपक्षिणां स्नेहेन पुटपाक
उपयुक्तत्वाद् जाङ्गला गव मृगपक्षिणो माहाः । प्रसादनं च जाङ्गलमृगप-
क्षिणां यकृन्मांसानि तथा मधुरैर्मधुरवर्गोक्तद्रव्यैर्वृत्तान्वितैः स्त्रीक्षीरान्वितैः
स्त्रीक्षीरपिष्टैः प्रसादनं कल्पयेत् । “स्त्रीस्तन्यादिपिष्टैः” इति हाटकः । “स्त्री-
स्तन्यक्षीराज्यपिष्टैः” इति सङ्ग्रहे ॥ १४—१६ ॥

अनुना पुटपाकस्य कल्पनामाह—

विलमात्रं पृथक्पिण्डं मांसभेषजकल्कयोः ॥ १७ ॥

उत्सृज्यकृत्वात्पिण्डोत्प्रेक्ष्यः स्नेहादिषु कल्पयेत् ।

वेष्टयित्वा मृदा लिप्तं धवधन्वनगोमयैः ॥ १८ ॥

पनेत् प्रदीप्तिरग्न्याभं पक्वं निष्पीड्य तद्रमम् ।

नेत्रे तर्पणवपुञ्ज्यात्, शनं द्वे त्रीणि धारयेत् ॥ १९ ॥

मांसं च भेषजकल्कश्च तयोः पृथक् विलमात्रं पलमात्र
पिण्डभेरण्णादीनां पयैः स्निग्धादिषु क्रमाद् वेष्टयित्वा कृष्णमृत्किया
लिप्तं पृथक्पिण्डवरागाद् व्यहृत्तेषु मृदा तेषः । भवादीन्वरीः प्रदीपैः
पनेत् । स्निग्धादिषु त्रमादित्यत्रापि योज्यम् । तत्र स्नेहेन पुटपाके परण्डप-

त्रैर्वेष्टनं, धवकाष्ठैः प्रदीपनम् । लेखने वटपत्रैर्वेष्टनं, धन्वनेन्धनैः प्रदीपनम् ।
प्रसादने जलजपत्रैर्वेष्टनं, गोमयेन्धनैः प्रदीपनमिति क्रमार्थः । अन्यामिति
अभिवर्णं सत् पक्कं ज्ञात्वापनीय परं वाससा निष्पीड्य तद्रसं नयने तर्पणमिव
दद्यात् । उरुवृकः एरण्डः । धन्वनं(७७४) ॥ १९ ॥

लेखनस्नेहनान्तेषु पूर्वैः कोष्ठा हिमोऽपरः ।

धूमपोऽन्ते तयोरेव योगास्तत्र च वृत्तिवत् ॥ २० ॥

तर्पणं पुटपाकं च नस्यानर्हे न योजयेत् ।

यावद्दिनानि युञ्जीत द्विस्ततो हितभाम्भयेत् ।

मालतीमल्लिकापुष्पैर्वद्वाक्षो निवसेन्निशि ॥ २१ ॥

शतमित्यादि । लेखनादिषु शतादीनि धारयेत् । तत्र लेखने शतं
मात्राणां धारयेत् । स्नेहने द्वे शते । अन्ते प्रसादने त्रीणि शतानि धारयेत् ।
अन्त्ये इति वा पाठः । पूर्वैः स्नेहनलेखनौ कोष्ठा ईषदुष्णौ योज्यौ । हिमो-
ऽपरः प्रसादनाख्यः । तयोरेवाद्ययोः पुटपाकयोः स्नेहनलेखनयोरन्ते धूमपः
स्यात् स्नेहेरितकपोपशान्त्यै । न तु प्रसादनान्ते इत्येवशब्दार्थः । अत एव
प्रसादने धूमपानं न योज्यम् । तत्र च तेषु पुटपाकेषु तर्पण इव योगाः स्युः ।
वृत्तिवदिति 'सप्तम्यन्ताद् वृत्तिः' । योगा इति बहुवचननिर्देशात् सम्यग्योगायो-
गातियोगा गृहान्ते । योगातियोगायोगास्तर्पणवदवगन्तव्या इत्यर्थः । 'पुटपाक-
स्त्वेकाहं त्र्यहं वा योज्यः । तर्पणपुटपाकौ नस्यायोग्ये न योजयेत् । नस्या-
नर्हाः, 'योजयेच्च तु नावनम्' इत्युक्ताः । हृद्याकारोऽपि— 'अञ्जनायोग्याः
नस्यायोग्या उक्ताः प्रागेव' इत्याह । यावद्दिनानि यावन्मात्राणि दिनानि, ती
तर्पणपुटपाकौ युञ्जीत कुर्यात् तावन्त्यहानि ततो द्विः द्विगुणानि दिनानि
हितभाक् हिताहारविहारसेवी स्यात् । यावद्दिनं तर्पणपुटपाकयोरसेवा तद्द्वि-
गुणं वर्ज्यं वर्जनम् । तथा पक्वातीसारस्य पुटपाकस्यायमेव पाकविधिः ।
कृततर्पणपुटपाको मालत्यादिभिः पुष्पैर्वद्वाक्षो विमावरीं वसेत् । मालती
सुमनाः । मल्लिका गन्धवार्पिका । हृद्याकारोऽपि — 'दृष्टिप्रसादनाय माल-
त्यादिमालापिनद्धनेत्रः स्वप्यात्' इत्याह । आदन्योतनादिषु प्रयोगैव इत्याद्ये
ध्याधयस्तेषु यथास्वं चिकित्सां कुर्यात् । वचनं हि —

१. 'यावन्त्यहानि' मुद्रिताष्टाद्वदवपाठः.

‘सेकेऽङ्गने तर्पणे च पुटपाके च ये गदा ।

जायेरन् विधिविभ्रशाद् यथाम्बं तान् प्रसाधयेत् ॥” इति ।

सर्वात्मना नेत्रचलाय यत्नं कुर्यात् नस्याङ्गनतर्पणाद्यैः ।

दृष्टिश्च नष्टा विविधं जगच्च तमोमयं जायत एकरूपम् ॥ २२ ॥

सर्वेत्यादि । आत्मशब्दः प्रकारवचनः । सर्वात्मना सर्वेण प्रकारेण

नेत्रचलाय चक्षुःसामर्थ्याधानाय चक्षूरक्षणायेत्यर्थः । नस्यादिभिर्यत्नं कुर्यात् ।

आदिशब्देन शुभ्यादयो गृह्यन्ते । ‘सर्वात्मना सर्वप्रयत्नेन’ इति पञ्चिकायाम् ।

नेत्रबलं प्रति यत्नाकरणे दोषमाह — दृष्टिश्चेति । अत्र चशब्दो हेतौ । ‘यतो

दृष्टिर्यदि नष्टा स्यात् ततो जगद् विविधमपि तमोमयमन्धकारमयमेकरूपम-

विलक्षणं सम्पद्यते’ इति सर्वाङ्गसुन्दरा । हृद्याकारस्त्वेवमाह — “नेत्रे

विनष्टे विविधमिति नानाप्रकारं जगत् प्रपञ्चजातमेकरूपमेकमिव भवति ।

तत्रैकरूपं किमात्मकं तमोमयं तमोविकारम् । ‘प्रकृतिविकारभावे भयद्’ ।

यथा निमीळिताक्षस्य तम प्रतिभासः, तथा चक्षुषि नष्टे सर्वं तमोरूपमिव

भवति” इति । “न द्रव्यव्यतिरिक्तं भावरूपं तम” इति वैदान्तिकाः ।

“भावाभावस्तम” इति तार्किकाः । पाठ्यकारस्त्वेवमाह — “दृष्टिश्च नष्टेति ।

नष्टा दृष्टिर्विविधं जगद् दृश्यं चान्वहाररूपमेव जायत इत्यर्थः । एषा दृष्टिः

एतद् दृश्यमिति विशेषप्रतीतिर्न स्यादित्यर्थः” इति । अन्ये चशब्दस्य

चेदित्यन्वयं ध्रुवते ॥ २२ ॥

इति श्रादागपण्डितवृत्ताया हृदयबोधिकायां

चतुर्विंशोऽध्यायः ॥

अथ पञ्चविंशोऽध्यायः ।

वस्तिनस्वाचनानीमि यन्त्राध्यायेवति यन्त्रविधिमाह । अथवा—

“यत्रगन्नादिसापिष्टमूर्वाङ्गं प्रागुदीरितम् ।

यत्र तद्यन्त्राणि निर्णेतु यन्त्राणा विधिरुच्यते ॥”

‘अतिमान्तेषु वस्त्रादिषु यन्त्राणि प्रवृत्तानि तस्मात् सर्वयन्त्राणि क्रियोपयोगीनि एकत्रैव वक्ष्यन्ते इति पाठ्यकार । इन्दुरप्याह— ‘अत्र हि निवागतुभेदेन द्विविधस्य शेषस्य धिकिमा प्रकृता । उभययन्त्राणि च यन्त्रश्लेषयोगात् तत्रिर्णयार्थम् । तत्रापि यन्त्रेण दृष्टशरीरा वा पधाच्छ्रवण युज्यते इति प्रथम यन्त्राणि निर्णयन्ते’ इति ।

अथातो यन्त्रविधिमध्यायं व्याख्यास्यामः ।

यन्त्रस्य विधियन्त्रविधि शल्योपायतनाच्च यन्त्राणामिदमुच्यते । अशो-
भगन्दरादिषु शस्त्रादिनियोजने नस्त्रिणाङ्गरक्षणाय नियम्यते शस्त्रक्षारादि-
कमिति यन्त्रम् ।

अथना शल्य हिंसाया धातु तस्मिन् शल्यम् । मन शरीरावाध-
करमित्यर्थः । ‘यती प्रयत्ने’ तस्मिन् यन्त्रमिति प्रयत्नसाधनः प्रवृत्त्युपायो
यन्त्रमित्यर्थः ।

एतदेव स्पष्टमप्याह—

नानानिधानां शल्यानां नानादेशप्रवाधिनाम् ।

आहर्तुमभ्युपायो यस्तद्यन्त्रं यश्च दर्शने ॥ १ ॥

अशोभगन्दरादीनां शस्त्रक्षाराधियोजने ।

शेषाङ्गपरिरक्षायां तथा वस्त्रादिकर्मणि ॥ २ ॥

धाटिकालाबुभृङ्गं च जाम्बवोष्ठादिकानि च ।

तदाह नानानिधानामित्यादि । नानानिधानामनेःप्रकाराणां शस्त्रवेणु-
पाषाणादिरूपाणा तथा कर्पिणालीनाराचादीनां च नानादेशप्रवाधिनां कर्णमूढ-
न्तवेष्टकजनुदाह्यादिविषशरीरप्रदेशप्रवेशिना शल्यानामाहरणे आकृष्टौ योऽ-
भ्युपाय उपाय एव तद्यन्त्रमुच्यत इति शेषः । यश्च दर्शने उपपन्नः अशोभगन्दर
नालीवृणादीनां तच्च यन्त्रम् । तथा एतेषामेवाशोभगन्दरादीनां शस्त्रादियोजने

सति शेषस्य नीरुजाङ्गस्य परिरक्षायाम् रक्षानिमित्त स्वस्वस्याङ्गस्य शस्त्राद्यावाधानिवृत्यर्थं य उपायस्तच्च यन्त्रमिति सजन्ध । तथा वस्तिनस्यादिकर्मणि य उपायस्तच्च यन्त्रम् । तथा घटिमादि च यन्त्रत्रय पवनाकर्षणाय च रक्तस्याकर्षणाय च । तथा जाम्बवोष्ठमन्दशादीनि यन्त्राणि । जाम्बवोष्ठ = (७७७५७७७ ७७७७७) ॥ २ ॥

यन्त्राणां किं एव किं कार्यमित्याह—

अनेकरूपकार्याणि यन्त्राणि निनिधान्यतः ॥ ३ ॥

विकल्प्य कल्पयेद् बुद्ध्या, यथास्थूलं तु वक्ष्यते ।

अनेकेत्यादि । रूपाणि च कार्याणि च रूपकार्याणि अनेकानि रूपकार्याणि येषां तानि यन्त्राणि । निनिधानि नानाप्रकाराणि । तत्रानेकरूपतरुं कङ्कमुखस्वस्तिकाद्याकारत्नम् । अनेकरूपकार्यत्वमस्थिलमशल्याहरणादिकम् । यतश्चानेकरूपकार्यत्वात् स्वस्थानुरोपकरणानां यन्त्राणां नानाविधत्व अतस्तानि बुद्ध्या विकल्प्य कार्यानुरोधत् कल्पयेत् । कर्मवशात् तेषामियत्तावधारणाशक्यत्वात् । तथा हि यन्त्राणां नानाकारत्वान्नानाकर्मत्वान्नानाप्रमाणत्वात् सङ्खालक्षणादीनामियत्तावधारणं कर्तुं न पार्यते । नानाविधा हि बाह्याध्यात्मिकानां भावानां सन्निवेशविशेषा । न ह्येकोऽन्येन कथञ्चिदपि सादृश्यं यातीत्यतो बहुत्वम् । ननु यन्त्राणां दिग्मात्रेऽप्यनभिज्ञं कथं करुणा कर्तुं पार्येदित्याह । यथास्थूलं तु वक्ष्यते यं नि यानि स्थूलानि यथास्थूलम् । “यथा सादृश्ये” इत्यव्ययीभावः यथास्थूलोक्त्या शेषाप्यपि स्वबुद्ध्या विकल्प्य कर्तुं समर्थो भवतीति भावः । ‘आकारानन्त्यात् प्रयोजनानेत्वाच्च सङ्ख्यातीतानि यन्त्राणि’ इत्येके । ‘एकोत्तर यन्त्रशतम्’ इत्यन्ये । अत्र पुनः षड्विधानि यन्त्राणि निर्दिश्यन्ते समासतः । कथम्, स्वस्तिकसन्दशतालनालीशलाकाख्यानि अनुयन्त्राणि चेति । सर्वाणि यन्त्राणि इदं पट्कं नातिवर्तन्ते ।

अथ यन्त्राण्याह—

तुल्पानि कङ्कसिंहर्क्षकायादिमृगपक्षिणाम् ॥ ४ ॥

मुसैर्मुखाणि यन्त्राणां कुर्यात्तसंज्ञकानि च ।

अष्टादशाङ्गुलयामान्यायसानि च भूरिशः ॥ ५ ॥
 मसूराकारपर्यन्तैः कण्ठे बद्धानि कीलकैः ।
 विद्यात् स्वास्तिकयन्त्राणि मूलेऽङ्गुशनतानि च ॥ ६ ॥
 तैर्द्वैरस्थिसंलग्नशल्याहरणमिष्यते ।

तुल्यानीत्यादि । येन पार्श्वेन शल्यमुद्ध्रियते तद् यन्त्राणां मुखं वेद्यम् ।
 कङ्कादीनां पक्षिमृगाणां मुखैस्तुल्यानि यन्त्राणां मुखानि कुर्यात् । आदि-
 शब्देन गृध्रहरिणहंसादिपरिग्रहः । तानि तत्संज्ञकान्येव । चशब्द एवार्थे ।
 तानि यन्त्राणि तथानामान्येव कङ्कमुखं सिंहमुखमित्यादि । आकारा-
 नुगतामिधानानीत्यर्थः । अष्टादशाङ्गुलयामानि अष्टादशाङ्गुलैर्ध्याणि स्वास्ति-
 काख्यानि यन्त्राणि विद्यात् । स्वास्तिकमिव स्वास्तिकम् । दक्षिणस्य बाहोर्वामे
 गमनं वामस्य दक्षिण इति स्वास्तिकता । भूरिशो बाहुल्येनायसानि च ।
 दन्तकंसादिमयानामपि क्वचिदर्शनात् भूरिश इत्युक्तम् । तथा कण्ठे
 यन्त्रग्रन्थौ कीलकैर्बद्धानि, कीदृशैः कीलकैः मसूराकाराः पर्यन्ताः प्रान्ताः
 येषां तैः । यत्र प्रदेशे यन्त्राणां हस्तग्रहणं तन्मूलम् । तत्राङ्गुशवन्नतानि
 वक्राणि परिणतानि । हृद्याकारोऽपि— 'मूले हस्तग्राह्ये देशे' इत्याह । 'मूलं
 हस्तग्रहणस्थानम्' इति हाटकः । पाठ्यकारस्त्वाह— 'मूलमिति वृन्तभागम् ।
 अङ्गुशनतत्वमाकर्षणे मुखग्रहणार्थम् । स्वास्तिकमित्यनेन तत्रामान्येव' इति । तैः
 स्वास्तिकयन्त्रैः कङ्कमुखादिभिरस्थिसंलग्नस्य शल्यस्य काण्डफलादेराहरणमाक-
 र्षणमिष्यते ॥ ४-६ ॥

कीलवद्धविमुक्ताग्रौ सन्दंशौ षोडशाङ्गुली ॥ ७ ॥

त्वक्चिरास्नायुपिशितलग्नशल्यापकर्षणौ ।

षडङ्गुलोऽन्यो हरणे सूक्ष्मशल्योपपक्ष्मणाम् ॥ ८ ॥

मुचुण्डी सूक्ष्मदन्तर्जुर्मूले रुचकभूषणा ।

गम्भीरग्रणमांसानामर्मणः शोपितस्य च ॥ ९ ॥

कीलेत्यादि । कीलेन मसूराकारपर्यन्तेन बद्धं तथा विमुक्तग्रं मुखं
 ययोस्तौ कीलवद्धविमुक्ताग्रौ सन्दंशौ द्वौ भवतः । कीदृशौ, षोडशाङ्गुलप्रमाणी ।
 कोपयोगः स्यादेतयोर्द्विधाह— त्वगादिलग्नस्य शल्यस्याकर्षणे आहरणे
 प्रयुज्यते । एकः कीलवद्धः अन्यः कीलरहितः । अस्पृष्टबाहुर्दुलीभ्यामिव

पुरुषः प्रयत्नेन शल्यं गृहीत इत्यर्थः । पडित्यादि । षडङ्गुलोऽर्ज्यः षोडशाङ्गुलसन्दंशद्वयादन्त्यः सन्दंशः । सूक्ष्मशल्यानां नासारोमादीनां तथोपपक्ष्मणां वर्त्मादिभ्रानानां हरणे आकर्षणे प्रयुज्यते । षडङ्गुलान्या इति पाठान्तरम् । अन्या सन्दंशजातिरेवेति उपपक्ष्माणि वर्त्मरोगे वक्ष्यन्ते । संग्रहेऽप्युक्तम्—‘तथान्यः सन्दंशः षडङ्गुलोऽर्धाङ्गुलविस्तृतो वक्रद्विबाहुरङ्गुलिप्रान्तसमागमाकृतिः सूक्ष्मशल्याक्षिपक्ष्मत्रणाधिमांसाहरणे’ इति । मुचुण्डी नाम सूक्ष्मदन्ता सूक्ष्मा दन्ताः यस्याः सैव क्रजुरवक्रा । न तु सन्दंशवद् वक्रा सन्दंशवद् द्विबाहुरित्यर्थः । मूले बाहोः सङ्गमे हस्तग्रहणस्थाने रुचकमङ्गुलीयकं भूपणं यस्याः सैवम् । रुचकपीडनेन हि सा कर्म करोति । गम्भीरश्वासा व्रणश्च गम्भीरव्रणः । तस्मिन् मासमधिमांसम् एतद्विषये आहरणे अर्मणश्च छिन्नशेषस्याहरणे प्रयुज्यते । षडङ्गुलमन्दंशसदृशी तद्वन्मुचुण्डीति वचनात् तस्या मुचुण्ड्याः दन्ता अन्तर्बाह्विमे भवन्ति । इन्दुरप्याह — ‘रुचकं वलयं तस्याश्च वलयं यथा यथा मूलादग्रं गच्छति तथा तथा तद्बाहू संयोजयति तस्याः’ इति । संग्रहे चोक्तम्—‘तद्वच्च मुचुटी । सूक्ष्मदन्तर्जुद्विसुजा मूले रुचकानद्वा वलयपीडनाच्छिन्नार्मिशेषगम्भीरव्रणाधिमांसाहरणे’ इति ॥ ९ ॥

द्वे द्वादशाङ्गुले मत्स्यतालवद् त्रैकतालके ।

तालयन्त्रे स्मृते कर्णनालीशल्यपहारिणी ॥ १० ॥

द्वे इत्यादि । द्वे तालयन्त्रे भवतः । किं प्रमाणे, द्वादशाङ्गुलायामे । संस्थानमाह । मत्स्यतालवत् मत्स्यगलतालवद् त्रैकतालके द्वितालकमेकम् । द्वयोः पार्श्वयोर्मत्स्यमुखा कारमपरमेकतालकमेकपार्श्वे मत्स्यमुखाकारमेव । हाटकौऽप्याह—‘मत्स्यतालयन्त्रीनसुक्ष्मवद् द्वे तालके एकमुभयतालकं अन्यदेकतालकम्.’ इति । ते द्वे तालयन्त्रे स्मृते । कर्णनाली कर्णमोतः तत्र शल्यमपहरत कर्णनालीशल्यपहारिणी ॥ १० ॥

नारीयन्त्राण्युच्यन्ते —

नारीयन्त्राणि सुपिण्ड्याण्येकानेकमुखानि च ।

त्र्योतोगतानां शल्यानामामयानां च दर्शने ॥ ११ ॥

क्रियाणां मुकरत्राय कुर्यादाचूषणाय च ।

तद्विस्तारपरीणाहृदयं स्रोतोऽनुरोधतः ॥ १२ ॥

नालीयन्त्राणीत्यादि । नालीयन्त्राणि वन्तिनेत्रवन् सुपिराणि स्युः । तानि च एकानेकमुखाणि एकद्वाराणि अनेकद्वाराणि च । हृद्यकारोऽप्याह—
 “नालीयन्त्राणि सुपिराणि अन्तः सावकाशानि वेणुनाल्यादिवत् एकमुखानि कानिचित् अर्शोयन्त्रादीनि अनेकमुखानि कानिचित् । यथा उदरवेधे उभयमुखद्वारा नाली विधीयते” इति । स्रोत इत्यादि । कण्ठादिस्रोतोगतान् शल्यानां दर्शननिमित्तं विदधीत । तथा कण्ठादिस्रोतोगतानां रोगाणां दर्शने तथा क्रियाणां शम्भकाराग्निप्रश्चालनौषधप्रणिधानादीनां सुकरत्वाय च सांकर्याथम् । ‘कण्ठादिस्रोतस्तु कर्मकरणार्थम्’ इति केचित् । तथा विषदिग्धादीनां आचूषणार्थं च विदध्यात् । ‘वातरक्ताद्याचूषणाय’ इति हृद्यकारः । तद्विस्तारेत्यादि । तेषां नालीयन्त्राणां विस्तारादि स्रोतोऽनुरोधाद् भवति । विस्तारः पृथुत्वम् । परीणाहो वर्तुलत्वं देर्घ्यमायामः । एतानि स्रोतोवशाद् भवन्ति । यथा अनुवासनोत्तरवस्तिनस्यचूमनालीकादिषु निर्दिष्टम् ॥ ११-१२ ॥

दशाङ्गुलार्धनाहंतःकण्ठशल्यावलोकिनी ।

नाली, पञ्चमुखच्छिद्रा चतुष्कर्णस्य संग्रहे ॥ १३ ॥

वारङ्गस्य द्विकर्णस्य त्रिच्छिद्रा तत्प्रमाणतः ।

वारङ्गकर्णसंस्थानानाहर्देष्यानुरोधतः ॥ १४ ॥

नालीरेवाविधाधान्या द्रष्टुं शल्यानि कारयेत् ।

दशेत्यादि । अन्तः कण्ठे शल्यमन्तःकण्ठशल्यम् । अन्तःकण्ठशल्याव-

लोकिनी कण्ठाभ्यन्तरशल्यावलोकनार्थं नालीदशाङ्गुला आयामतः अर्धनाहा

अतो दशाङ्गुलार्धनाहा पञ्चाङ्गुलपरिणाहा अन्तः सुपिरा च । परतन्त्रवचनात् ।

“कण्ठशल्यदर्शनार्थं नाली दशाङ्गुलायता पञ्चाङ्गुलपरिणाहा” इति संग्रहे । पञ्चे-

त्यादि । नालीति वर्तते । पञ्च मुखानि छिद्राणि यस्याः सा । एकं मुखं शरवारङ्गस्य

ग्रहणाय शेषाणि कर्णचतुष्टयस्य ग्रहणाय । सा नाली चतुष्कर्णस्य वारङ्गस्य

संग्रहे संग्रहणनिमित्तं युज्यते । चत्वारः कर्णो यस्य वारङ्गस्येति समासः ।

तत्र शरादेरन्तः प्रवेदयः फीलो वारङ्ग उच्यते । वारङ्गान्तरं —

वारङ्गस्य द्विकर्णस्य संग्रहे त्रिच्छिद्रा नाली स्यात् । त्रीणि छिद्राणि

यस्या सा त्रिच्छिद्रा । त्रिच्छिद्रग्रन्थस्योपलक्षणार्थत्वात् त्रिमुखेत्येतदपि

द्रष्टव्यम् । तस्य वारङ्गस्य प्रमाणं तत्प्रमाणं तस्मान् तत्प्रमाणतः ।

वारङ्गप्रमाणानुसारेण नालीप्रमाणं विज्ञेयम् । अथवा तत्प्रमाणतः वारङ्गकर्णानां

प्रमाणानुकूलेन । संग्रहे चोक्तम्— “द्विकर्णस्य तु वारङ्गस्य समहायं त्रिच्छिद्र-
द्रमुखा नाली तत्प्रमाणतः कुर्यात् । तथा च चतुष्कर्णस्य पञ्चमुखच्छिद्राम्”
इति । “पञ्चमुखायास्त्रिमुखायाश्च नाल्या मुखाना मूलमेक विशानि । तत्र मध्यम
मुख वारङ्गग्रहणे शेषाणि तत्कर्णाणाम्” इतीन्द्रुः । ‘वारङ्ग ग्रहणस्थानम्’ इति
हाटकः । वारङ्गत्यादि । कर्णादीना द्वन्द्वः । वारङ्गस्य कर्णादीनि तेषामनुरो-
स्तस्माद् वारङ्गकर्णादिप्रमाणानुसारेणैवप्रकारा अन्याश्च नालीः अन्या अपि
नालीः शल्यानि शरीरान्तर्गतानि द्रष्टुं शक्येत् ॥ १३-१४ ॥

पञ्चकर्णिकया मूर्ध्नि सदृशी द्वादशाङ्गुला ॥ १५ ॥

चतुर्थसुपिरा नाली शल्यनिर्घातिनी मता ।

पश्चेत्यादि । मूर्ध्नि मूर्धभागे पञ्चकर्णिकया जलचकर्णिकया सदृशी ।
क्रियत्प्रमाणा, द्वादशाङ्गुला देव्येण तथा चतुर्थसुपिरा चतुर्थो भाग सुपिरो
यस्या सा त्र्यङ्गुलसुपिरेत्यर्थः । एव शल्यनिर्घातिनी ज्ञेया । प्रवेशमार्गा
हरणाशक्याना शल्याना निर्घातनम् । निर्घातिन्या सुपिरे भागे निर्घात्य शल्य
प्रविष्टं मुखेन निर्गच्छति । संग्रहे चोक्तम्— “शल्यनिर्घातिनी तु
पञ्चकर्णिकाकारशीर्षा द्वादशाङ्गुला त्र्यङ्गुलसुपिग कुर्यात्” इति ॥

अशौचग्रहाह—

• अर्शसा गोस्तनाकारं यन्त्रक चतुरङ्गुलम् ॥ १६ ॥

नाहे पञ्चाङ्गुलं पुंसां प्रमदाना पडङ्गुलम् ।

द्विच्छिद्र दर्शने व्याधेरेकच्छिद्रं तु कर्मणि ॥ १७ ॥

• मध्येऽस्य त्र्यङ्गुलं छिद्रमङ्गुलौदरविस्तृतम् ।

अर्धाङ्गुलोच्छिद्रतोद्भूतकर्णिकं तु तदूर्ध्वत ॥ १८ ॥

• शम्भ्याख्यं तादृगच्छिद्रं यन्त्रमर्शप्रपीडनम् ।

सर्वथापनयेदोष्ठं छिद्रादूर्ध्वं भगन्दरे ॥ १९ ॥

अर्शसामित्यादि । अर्शसा सम्बन्धि यन्त्रक गोस्तनाकार कार्यम् ।
यन्त्रकमिति अल्पे कप्रत्यय । देव्येण चतुरङ्गुलमातुगङ्गुलमानत । नाहे
परिणाहे पञ्चाङ्गुल पञ्चाङ्गुलदीर्घेण सूत्रेण वेष्टनीयम् । स्थौल्यमित्यर्थः । पुसामेव

पञ्चाङ्गुलं परिणाहे म्यात् स्त्रीणां तु परिणाहे षडङ्गुलम् । स्वभावत एव तासां गुदम्य
 पायोर्महत्त्वात् । तच्च त्रिविधमित्याह । व्याधेर्दर्शने द्विच्छिद्रमुभयपार्श्व-
 च्छिद्रं कर्मणि शस्त्रक्षारान्ययचारणे एकच्छिद्रमेकपार्श्वच्छिद्रं यन्त्रकम् । अस्य
 यन्त्रस्य मध्ये ऊर्ध्वमध्वार्धाङ्गुलं मुक्त्वा व्यङ्गुलं छिद्रमद्गुष्टोदरविस्तृतं
 कुर्वीत । तदूर्ध्वतः छिद्रादूर्ध्वं नेत्रस्य मूर्धार्धाङ्गुले चच्छिद्रतोद्बृत्तकर्णिकम्
 भयवा अर्धाङ्गुलोच्छिद्रता उद्बृत्ता कर्णिका यस्य तदेवं व्यङ्गुलच्छिद्रनद्गुष्टो-
 दरतुल्यविस्तारम् । शमीसंज्ञं तृतीयं यन्त्रकं तादृक् गोस्तनाकारमित्यादि-
 लक्षणान्यक्षितयन्त्रसदृशं म्यात् । अत्र विशेषमाह—आच्छिद्रं पार्श्वच्छिद्ररहितं
 विधेयम् । इदं च यन्त्रमर्शः प्रपीडने योज्यं स्यात् । संग्रहे चोक्तं— “अशो-
 यन्त्रं त्रिविधम् । साम्रायोर्हैमं दान्तं शार्ङ्गं चार्क्षं च गोस्तनाकारं चतुरङ्गुलायतं
 हस्ततलायतमेकं पञ्चाङ्गुलानि परिणाहेन पुंसां षडङ्गुलानि स्त्रीणाम् । द्विच्छिद्रं
 दर्शनार्थं एकच्छिद्रं कर्मणि । तथा हि । सुखेन दर्शने शस्त्रक्षारान्यनतिद्रमश्च ।
 छिद्रं तु व्यङ्गुलायतमद्गुष्टोदरविस्तारं यद्दङ्गुलमवशिष्टं तस्याधोऽर्धाङ्गुलमुपरि
 तथा अर्धाङ्गुलोच्छिद्रतोद्बृत्तकर्णिकम् । तृतीयं तु तादृशमेव शम्यास्यं पार्श्वच्छि-
 द्ररहितं पीडनार्थम्” इति । ‘सर्वं परिणाहे षड्चाङ्गुलं पुंसाम्’ इतीन्द्रुः । अस्मद्
 गुरवस्तु “शम्यास्यं यन्त्रं चतुरङ्गुलं परिणाहे” इति वदन्ति । “शमिस्तु चतुर-
 ङ्गुलः” इति तन्त्रान्तरवचनात् तथा तस्याधोऽयन्त्रे प्रवेशयाम्यन्वाच । सर्वथा
 भगन्दरे भगन्दरयन्त्रे ओष्ठमपनयेत् । कुतः प्रभृति छिद्रादूर्ध्वमुपरिष्टादर्धाङ्गु-
 लमपकर्षेदित्यर्थः । ‘कर्णिका तु कार्येव सर्वथा व्याधिदर्शने कर्मणि च’ इति
 केचित् ।

“सर्वं चापनयेदोष्ठं छिद्रादूर्ध्वं भगन्दरः”

इति केषाम्भित् पाठः ॥ १६-१९ ॥

घ्राणार्जुदा र्शिसामेकच्छिद्रा नाङ्गुलद्वया ।

प्रदेशिनीपरीणाहा स्याद्भगन्दरयन्त्रवत् ॥ २० ॥

घ्राणार्जुदे घ्राणार्शिसि च एकच्छिद्रा नाडी दैर्घ्येणाङ्गुलद्वयममाणा
 प्रदेशिनीतुल्यपरिणाहा । ता च भगन्दरयन्त्रतुल्या स्यात् । अपनीतौष्ठे-
 त्यर्थः ॥ २० ॥

अङ्गुलित्राणकं दान्तं चार्क्षं वा चतुरङ्गुलम् ।

द्विच्छिद्रं गोस्तनाकारं तद्वक्त्रविद्वर्ता मुखम् ॥ २१ ॥

अङ्गुलिप्राणकाल्यं यन्त्रं दान्तं दन्तमयं काष्ठमयं वा चतुरङ्गुलप्रमाण-
मशायन्त्रसदृशं द्विच्छिद्रमूर्ध्वाभदिष्ठं गोस्तनाकृतिः स्यात् । अङ्गुलिप्राणक
मङ्गुल्यु प्रीष्ट अङ्गुलीमुखं नाट्टणोतीत्युभयतदिष्ठं तच्च वक्त्रस्य विवृताव-
ङ्गुलिप्रसारणे सुखं यथा वक्त्रविस्तारणे । अङ्गुलीनां दन्तेभ्यो रक्षणादन्वर्ष-
मङ्गुलिप्राणकमिति । तद् दृष्टेन सूत्रेण मणिवन्धप्रतिबद्धमास्यविस्तारणे
योग्यम् ॥ २१ ॥

योनित्रणोक्षणं मध्ये सुपिरं षोडशाङ्गुलम् ।
मुद्राचदं चतुर्भित्तमम्भोजमुकुलाननम् ॥ २२ ॥

चतुःशलाकामाक्रान्तं मूले तद्विक्रसेन्मुखे ।
यन्त्रे नालीत्रणाभ्यङ्गक्षालनाय षडङ्गुले ॥ २३ ॥

वस्तियन्त्राकृती मूलमुखेऽङ्गुलकलायते ।
अग्रतोऽकर्णिके मूले निगद्धमृदुचर्मणी ॥ २४ ॥

योनित्रणमीक्ष्यते येन तद् योनित्रणोक्षणं यन्त्रम् । मध्ये मध्यभागे
सुपिरमुभयतोमुन्वमित्यर्थः । तथा षोडशाङ्गुलं दैर्घ्येण, परिणाहो योनिप्रमाणे
नानुमेयम् । तथा मुद्राचदं सुपिरयुक्त्या सञ्चारिण्या मुद्रया ऊर्मिकया बद्धम् ।
तथा चत्वारो भित्ताः पत्राणि यस्य तत् चतुर्भित्तम् । तथा कोणेषु चतस्रः
शलाका यस्य तच्चतुःशलाकम् । मूले आक्रान्तं शलाकानां मूलं अनया
शलाकाबद्धमुद्रया क्रान्तं तद् यन्त्रमुखे जलजमुकुलसदृशं विक्रसेत् प्रसरेत् । शला-
कामूलाक्रमणाद् मुखविकासि स्यात् । यन्त्रे द्वे षडङ्गुले भवतः । किमर्थं, अभ्य-
ङ्गश्च क्षालनं च तदभ्यङ्गक्षालनं नालीत्रणस्याभ्यङ्गक्षालनं तदर्थमुपयुज्यते । आकार
आकृत 'सम्पदादित्वात्' क्विप् । वस्तियन्त्रस्यैवाकृद् आकारो ययोस्ते वस्ति-
यन्त्राकृती 'गोपुच्छाकारम्' इत्यादि लक्षणमुक्ते । तथा मूलमुखे मूले मुखे च
यथा सक्षममङ्गुलकलायते मूलेऽङ्गुलतुल्याच्छिद्रे मुखे कलायतुल्याच्छिद्रे ।
अग्रतोऽकर्णिके अग्रतः कर्णिकारहिते इति वस्तियन्त्राद् विशेषः । मूले तु
कर्णिके द्वे अपि वस्तिपुटयोजनार्थे कार्ये । एवेत्यग्रग्रहणम् । मूले मूलदेशे निबद्धं
योजितं मृदुचर्म वस्तिपुटाकारं ययोस्ते निबद्धमृदुचर्मणी । "नालीत्रणस्य
प्रक्षालनाभ्यङ्गनयन्त्रे षडङ्गुले वस्तियन्त्राकारे मुखतोऽकर्णिके मूलमुखयो
ऽङ्गुलकलायप्रवेशसोत्तरी" इति संग्रहे ॥ २२-२४ ॥

नत इत्यादि । गर्भशङ्कुरेकः नतोऽग्रेऽप्रतोभागे तथा शङ्कुना तुल्यः पूर्वोक्तेन शङ्कुना तुल्याकृतिः । अष्टादशाङ्गुलदीर्घः स गर्भशङ्कुरिति स्मृतः । मुनिभिरिति शेषः । तेन गर्भशङ्कुना स्त्रिया मृदगर्भमनिस्सरन्तं सन्तं हरेत् 'अष्टाङ्गुलायतः' इति वा पाठः ॥ ३२ ॥

अश्मर्याहरणे सर्पफणावद्वक्रमग्रतः ।

शरपुंखमुखं दन्तपातनं चतुरङ्गुलम् ॥ ३३ ॥

अश्मर्याहरणमश्मर्याकर्षणम् । सर्पफणावद्वेधं वक्रं स्यात् । सर्पफणा-
रूपमेवैतद् यन्त्रं स्यात् । शरपुंखमुखाख्यं यद्यं चतुरङ्गुलं स्यात् । पूर्वं चलि-
तानां कृम्यादिभिर्भक्षितानां वा दन्तानां पातनं स्यात् । अनेन हि दन्ताः
पात्यन्ते । एतदेव हि दन्तनिर्घातनाख्यम् ॥ ३३ ॥

कार्पासविहितोष्णीपाश्शलाकाः पद प्रमार्जने ।

प्रमार्जने विविधव्रणक्लेत्रक्षार्गमार्जने षट् शलाकाः स्युः । 'प्रमार्जने क्षार-
क्लेत्रादेः' इत्यङ्गुणदत्तः । किंमुना, कार्पासविहितोष्णीपाः कार्पासेन विहितं
कल्पितमुष्णीपं शिरोवेष्टनमिव यासां तयोक्ता । कार्पासेन संस्कृतं घनेन
शिरसि बद्धा इत्यर्थः । 'पिहितोष्णीपाः' इति केषाञ्चिन् पाठः । तत्र कोऽर्थ
इति न जानीमः ॥

तासां प्रमाणं विषयं चाह—

पायासन्नदूरार्थे द्वे दशद्वादशाङ्गुले ॥ ३४ ॥

पायावित्यादि । पायासन्नदूरार्थे द्वे दशद्वादशाङ्गुले भवतः ।
आसन्नार्थे दशाङ्गुला दूरार्थे द्वादशाङ्गुला इत्यर्थः । हाटकौऽपि — 'आसन्ने
दशाङ्गुला दूरार्थे द्वादशाङ्गुला' इत्याह ॥ ३४ ॥

द्वे पदसप्ताङ्गुले घ्राणे द्वे कर्णेऽष्टनवाङ्गुले ।

कर्णशोधनमश्वत्थपत्रप्रान्तं सुवाननम् ॥ ३५ ॥

घ्राणे पदसप्ताङ्गुले भवतः । आसन्नदूरार्थे इत्यत्राप्यनुवर्तते । आसन्ने
घ्राणघ्राणे पदसप्ताङ्गुले दूरे घ्राणघ्राणे सप्ताङ्गुला । कर्णे आसन्नदूरार्थेऽष्टनवाङ्गुले द्वे
कर्णशोधनार्थं यद्यमश्वत्थपत्रस्यैव प्रान्तोऽयं संस्य तत् तथोक्तम् । अश्वत्थ-
पत्रप्रान्तमिति अश्वत्थपत्रप्रान्तमेव गृह्यते नङ्गुलाक्षिन्यायात् । तथासुवन्त्येवा-
ननं यस्य तरेवम् । 'कर्णशोधनं सुवन्त्येवमश्वत्थपत्रप्रान्तम्' इति मङ्गहे ॥ ३५ ॥

शलाकाजाम्बवोष्ठानां धारेऽग्नौ च पृथक् त्रयम् ।
युञ्ज्यात् स्थूलाणुदीर्घाणां, शलाकामन्त्रवर्धनि ॥ ३६ ॥

मध्येर्ध्ववृत्तदण्डां च मूले चाऽधेन्दुसन्निभाम् ।

शलाकाजाम्बवोष्ठानामिति । शलाकाश्च जाम्बवोष्ठानि च तेषां पृथक् त्रयं धारं क्षारपातने अग्नौ अभिवाहकरणे च युञ्ज्यात् । शलाका (७१००००) । क्षारम् (७०००००००) । अग्निः (७१०००००) । जाम्बवोष्ठम् (७००००००००) । किमृताणां शलाकाजाम्बवोष्ठानां, स्थूलाश्चणवश्च दीर्घाश्च तेषाम् । अणुशब्दसन्नेण सूक्ष्मह्रस्ववाच्ची । तेन स्थूलसूक्ष्मह्रस्वदीर्घाणामित्यर्थः । तत्र शलाकान्निलः जाम्बवोष्ठानि च त्रीणि क्षारे तथाभौ च एवं द्वादशैतानि शलाकाख्यानि यन्नाणि । क्षारपातनेऽभिपातने च शलाकाबहुत्वमिच्छन्त्यपरे । ते तु पृथक् त्रयं युञ्ज्यात् । स्थूलाणुदीर्घाणामित्यत्र 'स्थूलानामणूनां दीर्घाणां च पृथक् त्रयं युञ्ज्यात्; शलाकानां जाम्बवोष्ठानां च' इति ब्रुवते सङ्गहे चोक्तम्-- "क्षारार्मिकर्मार्थे जाम्बवोष्ठानि द्वादशदशाष्टाङ्गुलानि क्रमाद् द्यङ्गुलाङ्गुलार्थाङ्गुलफलानि शलाकाश्च स्थूलसूक्ष्मदीर्घह्रस्वमध्यमाः" इति । शलाकामित्यादि — अत्रयधर्मनि आन्त्रवृद्धौ शलाकां युञ्ज्यात् । कीदृशी, मध्वादूर्ध्वं घृत्तो दण्डो यस्यां ताम् । वृत्प्रहरण शलाकासामान्यात् प्रथुत्वानिराकरणार्थम् । तथा मूले मूलभागेऽधेन्दुसन्निभामर्धचन्द्राकाराम् अधेन्दुवक्रामित्यर्थः । "इन्दुवक्राया वक्रादन्यस्मिन् पार्श्वे दण्डो विधेयः" इतीन्दुः ॥

कोलास्थिदलतुल्यास्या नासाशोऽर्बुददाहकृत् ॥ ३७ ॥

कोलेत्यादि । कोलास्थि बदरास्थि तस्य उलमर्धल्लेण्डमित्यर्थः । तत्तुल्यं तन्मानं मुखं यस्याः सा कोलास्थिदलतुल्यास्या = (७००००००००) नासाशोऽर्बुददाहकृत् ॥ ३७ ॥

दंशाङ्गुला निम्नमुखास्तिस्रः क्षारौपघक्रमे ।

कनीनीमध्यमानामीनखमानसमैर्मुखैः ॥ ३८ ॥

दशैत्यादि । क्षारौषधक्रमे प्रणिधाने तिलः शलाकाः स्युः । क्रीदस्यः, दशाङ्गुलाः । तथा कनीनिका च मध्यमा चानामिका च तासां नखात्पेषां मानं प्रमाणं तेन सर्वैस्तुल्यैर्मुलैरुपलक्षिताः । सङ्ग्रहे चोक्तम्—“क्षारविषौषध-प्रणिधानाय दूर्व्यस्त्रिसोऽष्टाङ्गुला दूर्वाकाराः । कनीनिकानामिकामध्यमाङ्गुलि-नखपरिमाणानि सन्तान्धाङ्गुलिसंस्थानाः” इति ॥ ३८ ॥

स्वैस्त्र्युक्तानि यन्त्राणि मेदूशुद्ध्यञ्जनादिषु ।

अनुयन्त्राप्ययस्कान्तरज्जुर्वस्त्राश्चामुद्रराः ॥ ३९ ॥

वध्रांत्रजिह्वावालाश्च शाखानखसुखदिजाः ।

फालः पाकः करः पादो भ्रमं हर्षश्च तत्क्रियाः ॥ ४० ॥

उपायवित्प्रविभजेदालोच्य निपुणं धिया ।

मेदूशुध्यादिषु उत्तरवत्स्यादिषु विषये स्वैस्त्र्युक्तानि यन्त्राणि उक्तानि गदितानि । आदिशब्देन नावनादिपरिग्रहः । अयस्कान्तादीन्यनु-यन्त्राणि कल्पयेत् । स्वल्पयन्त्रकार्यकरणादनुयन्त्राणि । अयस्कान्तम्=(६००००००) । रज्जु=(६०००) । वस्त्रम्=(१५००) । अश्म=(१०००) । मुद्रम्=(२००००००) । वध्रम्=(१५०००) । आन्त्रम्=(६०००) । जिह्वा=(१०००) । बाल(मूः)=(२०००) । शाखा=(१०००) । नखम्=(२००००) । मुखम्=(१०००) । द्विजः=(१०००) । पाकः=(१५००) । करः=(१००००) । पादः=(१०००) । भ्रमम्=(१०००) । तत्क्रियात्पेषा यन्त्राणां क्रियाः निर्वातनादिकाः । बुध्या निपुणमालोच्य प्रविभजेत् निर्वातनादिकर्माणि प्रविभज्य सुञ्ज्यादित्यर्थः । 'तत्क्रिया उक्ता यत्र क्रियाः' इति पाठ्यकारः ।

“एतानि देहे सर्वमिन्द्र देहस्यावयवेऽपि वा ।

सन्धौ कोष्ठे घमन्या च यत्रायोगं प्रयोजयेत् ॥”

इति सङ्ग्रहे । 'अयस्कान्तादीन्यनुयन्त्राणि यथामोगं देहे प्रयोजयेत् ।' इतीन्द्रः ॥ ३९-४० ॥

तन्मेव यन्त्राणां क्रमाद्याद —

निर्घातनोन्मथनपूरणमार्गमुक्ति-

संच्युहनाहरणबन्धनपीडनानि ।

आचूपणोन्नमननामनचालनम् -

न्यावर्तनञ्जुकरणानि च यन्त्रकर्म ॥ ४१ ॥

सा तत्पवेशा अर्धाङ्गुलप्रवेशा । “अर्धाङ्गुलप्रवेशच्छिद्रा” इति हाटकः ।
तत्पवेशा “अर्धाङ्गुलपरिणाहेत्यर्थः” इति सारकृतम् । उक्तं च भाट्टकीये —

“अर्धाङ्गुलपरिणाहामङ्गुलायतनेभनाम् ।

विधात् पठङ्गुलायामाहातिर्गेहृतो भवेत् ॥” इति ।

तदूर्ध्वतः वृत्तार्धाङ्गुलादुपरिष्ठाच्चतुरश्रा । “तदूर्ध्वतः द्वारस्योर्ध्वतः”
इति पाठ्यकारः । ‘ततोऽर्धत’ इति केषांचित् पाठः । तत्पक्षे अर्धाङ्गुलप्रमाणैव
चतुरश्रा स्यादिति प्रोक्ते आराप्रमाणमङ्गुलमानमिति प्रोक्तं भवति । “आरा द्वै-
र्ष्यांचतुरङ्गुला” इतीन्द्रः । तया आरया शोफं वगानां विधेत् । कदा, पक्काम-
संशये किमयं शोफः पक्षः, उताऽऽम इनि मन्देहे । बहुलां च कर्णपालीं तथा
विधेत् । बहुलातिमांसस्य । तस्या एव बहुलायाः कर्णपत्न्या एव च व्यधनात्
सूची शान्यते न केवलमारः । कीदृशी, त्रिभागसुपिरा विभागमान्तभागे सुपिरो
यस्माः सैवम् । द्वैर्ष्येण त्र्यङ्गुला नाम्ना कर्णत्रेधनी स्यात् । इति, पद्विंशति-
शब्दाणि प्रोक्तानि । अत्रोद्देशादेव सिद्धे मद्स्याप्ररूप परमतनिराकरणार्थम् ।
सूचीकूर्चैर्कर्तरीग्वजादेरनुवत्या सङ्ख्यास्त्वमिच्छति सुश्रुतः । मण्डलाप्रवृद्धि-
पत्रसूच्यादीनामवान्तरभेदात् सङ्ख्याबहुत्वमित्यन्ये । कर्तरीशरारीमुखयोरेक-
त्वमिच्छति कश्चित् । सूचीकूर्चयोरेकत्वमिच्छन्त्यन्ये । पृष्ण्याद्विंशत्यमिच्छत्य-
परः । आराकर्णवेधनयोरेकत्वमभिमतं कस्मचित् । त्रिर्चकूर्चयोरेकत्वमित्ययो-
रप्येकमिच्छन्ति किं पुनराराकर्णवेधनयोरेककार्ययोः । तस्माद् येषा मण्डला-
प्रादीना कर्णवेधन्यन्तानां संज्ञा कृता तान्येतानि षड्विंशतिरिति ॥ २२-२६ ॥

जलौकःक्षारदहनकाचोपलनरादयः ।

अलौहान्यनुशस्त्राणि तान्येवं च विकल्पयेत् ॥ २७ ॥

अपराननुयन्त्रादीन्युपयोगश्च यौगिकम् ।

उत्पाद्यपाठ्यसीर्व्यप्यलेख्यप्रछानकुट्टनम् ॥ २८ ॥

छेद्यमेद्यव्यधोन्मन्धग्रहो दाहश्च तत्क्रियाः ।

जलौकःप्रभृतयोऽलौहान्यनुशस्त्राणि । अशराप्येव शस्त्रकार्यं कुर्वन्ती-
त्यनुशस्त्राणि । शस्त्रकार्यं रक्ततावणादिकम् । अनुशस्त्राणीति त्वक्सारदीना
पारिभाषिकी संज्ञा । अथवा अनुशब्दः सामीप्यार्था । शस्त्रसमीपानि शम्बा-

१. ‘अपराप्यवि’ इति मुद्रितपाठान्नदवपाठः

सह ससीव्य तस्मिन् रोमपुञ्जे शक्यस्थिति कार्येत्यर्थः । तथा शलाकया पिहित स्थगितमास्य यस्य स एवम् । विन्यस्तपात्रे मुखे दृढा-
 क्लृष्टे परपरिहरणार्थं यन्त्रशलाकयास्य विघटितव्यमित्यर्थः । शोभन सञ्चयो
 यत्न स सुमञ्चयः । शक्यपूर्ण इति तानि तानि शक्याणि स्वे स्वे पुटे स्थाप-
 यित्वा शक्यैः सम्पूर्ण एव कार्यं । असम्पूर्णे शक्याणा घट्टन शिथिलत्वादित्यर्थः ।
 शक्यकोशः (७०७५३५०) अधिगतशास्त्रो शक्यशिक्षा कुर्यात् । तथा चोक्त
 सुश्रुते— “अधिगततन्त्रः शक्यशिक्षां कुर्यात् । यथा पुष्पफलाढ्यादिषु छेदनस्य,
 पङ्कपूर्णद्वतिप्रभृतिषु भेदनस्य, सरोष्णि चर्मणि लेसनस्य, मधुच्छिद्योपहिते
 शास्त्रमूर्त्तिफलके विस्रावणस्य, सूक्ष्मधनवंस्तान्त्रयो मृदुचर्मन्तयोश्च सीवनस्य,
 मृतपशुदन्तेषु आहार्यस्य, वेणुशुष्काकाढ्यादिषु एषणस्य मृतपशुसिरासु उत्पल-
 नाभेषु च वेधनस्य, मृदुमाससण्डेषु अभिक्षारयो, घटाकावुमुखेषु बस्ति-
 पीदनस्य च ‘योग्यां कुर्यात्’ । योग्या शिक्षा । श्लोकश्चात्र—

‘एवमादिषु मेधावी योग्मार्हेषु यथाविधि ।
 द्रव्येषु योग्या कुर्याणो न ममुद्यति कर्मसु ॥’

इति ।

अनुशासनायुक्तानि । तेषु अशक्यः प्रधानम् । अतस्ता आह—

जलौकसस्तु सुखिनां रक्तस्त्राय योजयेत् ।

जलौकसस्तिचत्पादि । सुखिना सुखोचिताना नृपभीष्माभ्यन्वित-
 सुकुमारनार्यादीनाम् । एते तु स्वासहिष्णव तेषा रक्तविस्रावणार्थं जलौकसो
 योजयेत् । उक्तं च तन्त्रान्तरे—

“नृपाणा सुकुमाराणा नारीणा चाल्पद्वयो ।
 दुर्बलाना व्याधिजुषा रक्ते व्याप्ये जलौकस ॥
 योजयेद्भिरास्त्रात्वे त्याडुपायो मृदुः सुखः ॥”

दुष्टाभ्युत्थमत्स्यभेकादिशत्रुकोधमलोत्तमवाः ॥ ३५ ॥

दुष्टाभ्युत्थं जलोत्थमः सविषा इति वर्जयेत् । तथा मत्स्यभेकमर्षा-
दिशत्रुकोयोद्भवाः । तथा तेषामेव मत्स्यादीनां च मला मूत्रपुरीषादयः तदुद्भवाश्च
सविषा इति वर्जयेत् ॥ ३५ ॥

सविषाणां लक्षणमाह —

रक्ताः श्वेताः भृशं कृष्णाः स्वपलाम्बुलपिच्छलाः ।

इन्द्रायुधविचित्रोर्ध्वराजयो रोमशाश्च ताः ॥ ३६ ॥

सविषा वर्जयेत्, ताभिः कण्डूपाकञ्चरध्रमाः ।

विषपित्तान्ननुत्कार्यं तत्र,

रक्ता इत्यादि । बावलोमशाः बाः ताः सविषाः यनक्षतो वर्जयेत् । ता
म योजयेत्, ताभिर्हि योजिताभिः कण्डूवादयः स्युः । उपलक्षणं चेत् । दाहघो-
फमूर्च्छादयोऽपि स्युः । तत्र तामु मोहाद् योजितासु विषादिजित्कार्यम् ।
हादकोऽम्बार्ह— “दुष्टाभ्युत्थि मत्स्यादीनां शत्रुकोधे मळे च या उद्भवन्ति
रक्तत्वादियुक्ताः सविषा इति वर्जयेत्” । मृशशब्दस्य सर्वप्रान्वयः । इन्द्रायुध-
विचित्रोर्ध्वराजय इन्द्रायुधदूर्ध्वराजी । विचित्रा इत्यनेन जलोत्थमत्स्येन
प्रसिद्धा आचष्टे । तल्लक्षणमेवमुक्तं भोजे —

ऊर्ध्वराजीविता या तु दृश्यते चेन्द्रधन्ववत् ।

मसिन् जष्टे सा मवति प्रदीप्तमिच दृश्यते ॥

सैबोवष्टे यं दराति इक्षितं वाय वा मृगम् ।

उपशाम्यति तत्रैव विषवेगसनीरितः ॥

तया रष्टमघाष्मं तु जानीयान् कुशलो भिषक् ।

इन्द्रायुधेति तां विषात् शृणु क्तुद्रिकामपि ॥ ” इति ।

रोमशा इति मुखे रोमशाः रोमवत्यः । मुखे इति विदेशः काञ्चान्तराय ।

उक्तं हि भोजे—

“दलदूर्ध्वगुनी नाम नृतीयां तु निबोध मे ।

रोमशां च महश्चैव मुस मन्मस्य वै मया ॥

मन्मस्यत्वा मुसं कृष्णं सविषां तां विनिर्वृजेत् ॥” इति ॥ ३६ ॥

नन्तराणि शम्भसहितृष्टानि शस्ताहमे शम्भामग्भमे वा शस्तादने साभयन्तीति अनुशम्भानि । जलौकः=(७०७) दहनो अग्नि । काचः=(७११) आदि-
शब्देनायस्कान्तोष्णान्निम्नप्रादीना ग्रहणम् । जलौहानि न बोद्धव्यानि ।
अनेन लोहृष्टतान्यप्यनुशम्भानि सन्तीति गमयति । जलोहानीति वा पाठः ।
लोहवर्गितानीत्यर्थः ।

“जलौका स्फटिक काचो नमोऽग्ना सार एव च ।

तुम्बिन्दुशभा क्षारमष्टमश्च हुताशन ॥

कर्कशानि च पत्राणि तीक्ष्णाम्नापि कण्टका ।

‘अनायसानि शम्भानि दशैतानि विनिर्दिशेत् ॥’

इति भोने । एवञ्चोक्तं न्यायेन तान्यानुशम्भानि विषयेषु न्यबुद्ध्या कल्पयेत् ।
अपाननुयन्त्रादीनि च धन्यागप्यनुयन्त्रादीन् निरूपयेत् । आदिशब्देनानु-
शस्ताणा ग्रहणम् । उपयोगं च यौगिकं साधुतर बुद्ध्या कल्पयेत् निरूपयेत् ।
सङ्गहे चोक्तम् — “स्वबुद्ध्या च विकल्प्य विविधानि यन्त्रशस्त्राणि तत्कर्माणि
चोपकल्पयेत् ।” इति एव चान् प्रधानतम, तदधीनत्वाद् यन्त्रशस्त्राणाञ्च ।
अपि च —

‘इति प्रधानं यन्त्राणा शस्त्राणामिति निश्चयः ।

हस्ताधीन हि यन्त्राणा शस्त्राणा कर्म यत्ततः ॥

‘अनुशम्भानि शस्त्राणि यन्त्राण्यपि मनीषया ।

विविध कल्पयेत् तानि कर्मण्यानि मत्ता तथा ॥’ इति ।

उत्पाद्यादीनि तत्क्रियाः तेषा षड्विंशतिशस्त्राणा क्रिया । अत्र सर्वत्र
स्वार्थे तद्धितप्रत्यय । नखशस्त्रादिना शोफस्यान्तर्नयनमुत्पाटनम् । “ऊर्ध्वोद्
ग्रहणमुत्पाटनम्” इति केचित् । अथवा उत्पाटनम्=(७०७) क्ली०क०,
पाटनम्=(७०८) सार्व्व्यम्=(७०९) एष्यम्=(७१०) उन्मन्धम्=(७११)
तत्क्रियास्तेषां शस्त्राणामनुशम्भाना यन्त्राणा च
क्रिया इत्यन्ये ॥ २७, २८ ॥

शस्त्रदोषानाह—

कुण्ठखण्डतनुस्थूलह्रस्वदीर्घत्ववक्तताः ॥ २९ ॥

शस्त्राणा खरधारत्वमद्यै दोषाः प्रकीर्तिताः ।

वुण्ठेषादि — स्पष्टम् ॥ २९ ॥

अधुना शस्त्राणां ब्रह्मविधिं दर्शयति —

छेदभेदनलेख्यार्थं शस्त्रं वृन्तफलान्तरे ॥ ३० ॥

तर्जनीमध्यमाङ्गुष्ठैर्गृहीयात् सुममाहितः ।

विस्त्रावणानि वृन्ताग्रे तर्जन्यङ्गुष्ठेन च ॥ ३१ ॥

तलप्रच्छन्नवृन्ताग्रं प्रायं व्रीहिमुखं मुत्त ।

मूलेष्वाहरणार्थानि क्रियासौकर्येणोपरम् ॥ ३२ ॥

छेदेत्यादि । छेदभेदनलेख्यार्थं तर्जनीमध्यमाङ्गुष्ठैः शस्त्रं वृन्तफलान्तरे वृन्तफलयोर्मध्ये गृहीयात् । व्रीहिक्, सुममाहितः तद्गतमना । वृन्तम् (७७७७) विस्त्रावणानि विस्त्रावणकार्याणि आटावदनशरार्यास्यादीनि शस्त्राणि । वृन्ताग्रे वृन्तप्रान्ते नातिमूल इति यावत् । तर्जन्यङ्गुष्ठाभ्यां गृहीयात् । वृन्तस्याग्रं मध्ये निकटम् । तलेत्यादि । गृहीयादित्यनुवर्तते । तलशब्देन पाणितलेन प्रच्छन्नं प्रच्छादितं वृन्ताग्रस्य तत् तथोक्तं व्रीहिमुखं मुत्ते गृहीयात् । आहरणार्थानि षडिशादीनि वृन्तमूलेषु गृहीयात् । अपरं शेषं शस्त्रं क्रियासौकर्येण गृहीयात् । सुफरस्य भावः सौकर्यम् । यथा सुकग पाटनादिका क्रिया तत्तथादर्शितेत्यर्थः ।

— ॥ ३०-३२ ॥

षष्ठकोशमाह —

स्याश्रयांगुलविस्तारः सुधनो द्वादशाङ्गुलः ।

धौमपत्रोर्णकौशेयदुकूलमुदुचर्भजः ॥ ३३ ॥

विन्यस्तपाशसुस्यूतः सान्तगोर्णान्वयश्चक्रुः ।

धलाकापिहितासथ शरक्राशः सुमश्रयः ॥ ३४ ॥

स्यादित्यादि । नवाङ्गुलविस्तारः शस्त्रकोशः स्यात् । तथा सुधनो निविडः । द्वादशाङ्गुलो देव्येण । तथा धौमारिजः । धौमम् (७७७७) पत्रम् (७७७७) ऊर्णम् (७७७७) कौशेयम् (७७७७) दुकूलम् (७७७७) मृदुचर्म (७७७७) तथा विन्यस्तः कृतः पाशो यस्य स विन्यस्तपाशः विविधनिहितपाश इत्यर्थः । सुस्यूतः सूत्रादिभिः साधु धोत । सान्तगोर्णाश्रयः सान्तगोर्णाश्रयानि सान्तगोर्णानि तथा ऊर्णाभ्यानि ध्वजाणि यस्मिन् स पाशम् । अन्तरान्तरा गोमणिः ।

भाषा कदाहृदय—

शुद्धाम्बुसम्भवाः ॥ ३७ ॥

निर्विषाः शैवलश्यावाः वृत्ताः नीलोर्ध्वराजयः ।

कषायपृष्ठास्तन्वह्वयः किञ्चित् पीतोदराश्च याः ॥ ३८ ॥

शुद्धाम्बुव्यादि । जलौकस इति वर्तते । शुद्धाम्बुसम्भवाः शुद्ध-
जलसम्भवाः सौगन्धिकोत्पलकमरुविपुलसलिलशेवल्पाः जलौकसो निर्विषाः स्युः ।
शैवलश्यावा शैवलमिव श्यावा । तथा वृत्ताः तथा नीलोर्ध्वराजय'
तथा कषायपृष्ठाः न्ब्रौषादिवरुक्लसहेसं पृष्ठ यासा ताः पवम् । पाठ्य-
कारोऽपि—“कषायपृष्ठा रक्तपृष्ठा” इत्याह । तथा तनुशरीरं किञ्चित्पीतवर्ण-
जठराश्च निर्विषा वेषाः । सर्वासा च पर प्रमाणमष्टावशाङ्गुलानि । तत्र चतु-
ष्पद्यपदङ्गुला नृपु योजयेत् । गजवाजिष्वपरा । ता निर्विषा अपि जलौकमो
रक्तमजा इति त्यजेत् । न केवलं सविषा इति पतिपाठनाभोऽपिशब्दः ॥
- [३७, ३८ ॥

१ रक्तमत्तत्वे देतुद्वयमाह—

ता अप्यसम्भ्यग्मनात् प्रतताश्च निपातनात् ।

१ असम्भ्यग्'वमनात् पीतस्य दुष्टरक्तत्वासम्भ्यग्मनेन प्रततं च निपा-
तनात् सततं रक्तपानात् भोजनेन दुष्टरक्तवासितत्वेन रक्तमजा भवन्ति ।
ताश्च कषय इत्याह

सीदन्तीः सलिलं प्राप्य रक्तमत्ता इति त्यजेत् ॥ ३९ ॥

अथेताराः निशाकत्कयुक्तेऽम्भसि च संप्लुताः ।

अवन्तिसोमे तत्रे वा पुनश्चाश्वासिता जले ॥ ४० ॥

लगयेत् घृतमृत्स्तन्यरक्तश्लेष्मपदाङ्गनैः ।

पिबन्तीरुनवस्कन्धाः छादयेदाद्र्वाससा ॥ ४१ ॥

सीदन्तीः सलिलं प्राप्येति । तास्तोयपूर्ववृम्भनासाश्च सीदन्तीर्न-
यथापूर्वं चेष्टमाना रक्तमत्ता इति शब्दा त्यजेत् । अथेत्यादि । अथैव परीक्षया-
नन्त इतरा रक्तमत्तक्षणाविहीना निर्विषा लगयेत् । किञ्चिताः, निशाकत्कयुक्ते
जले संप्लुताः क्षिप्ता काश्चिके वा अग्ने नक्तं वा क्षिप्ता । एषु संप्लुतान्मु-
क्तपुरीषाः सतृप्ताश्च भवन्ति । निशाकयुक्तजलादिप्रशालनाय पुनर्नक्तं मेकः ।
तस्मादाश्वासिताः सात्स्यः जले स्नानान् सोत्साहा सर्वाभोजयेत् ।

अङ्गन्तीः-कञ् लग्नेदित्याह । घृतादिनिपाठनस्ता योजयेत् । निपातन-
शब्दः प्रत्येकं योज्यः । दंशयेदंशुद्वयभे गृह्महणन् । आशुदघनार्थं घृतम्न-
न्निपातनम् । दशयेनाङ्गरुपिरे मोक्षमित्ता वा ता योजयेत् । ताभ्य पिबन्तीः
रक्षन्वाससा छादयेत् । एवं हि मक्षिकायनुपद्रवात् ताम्ना सम्यग् योजना स्यात् ।
अथ किमेताः पिबन्त्युत,नेति कञ् शायत्र इति विशेषणद्वारेण हेतुमाह —
उन्नतस्कन्धा इति उन्नतः स्कन्धो मासा ताः । एवमुन्नतस्कन्धत्वेन ताम्ना
पानं ज्ञात्वेत्यर्थः । 'सैन्येषाम्भसात्पाकसं आद्रिवाससा' इति या पाठः ॥

[॥ ३९—४१ ॥

ननु दुष्टरक्तद्वरभयोर्मिथ्यात्वात् दुष्टरक्तमपि निद्रियते । ततः दुष्टरक्तवाक्पाकसं
पात्रजलकां दोषाय सादित्याह—

सम्पृक्ताद्दुष्टशुद्धासाज्जलका दुष्टशोणितम् ।

भादसे प्रथमं हंसः धारं क्षीरोदकादिव ॥ ४२ ॥

दंशस्य तोदे कण्डूवां वा मोक्षयेत्, वामयेच्च ताम् ।

सम्पृक्तादित्यादि । दुष्टशुद्धात्वान्मिश्रितादपि दुष्टं रक्त जलकाः पूर्व-
मादसे न तु शुद्धं देहधातुद्वितमिति दृष्टान्तेन दर्शयति । हंसो यथा क्षीर-
जलान्मिश्रितात् प्राग्दुग्धमादत्ते न जलं तथा जलकाः प्राग्दुष्टं रक्तमादत्त
इति जलकाजातिभ्यभावः । हंसवज्जलौकसः प्राग् दुष्टमसृक् पिबन्तीत्यर्थः ।
प्रथममिति दुष्टशोणितामावे पश्चान् शुद्धमपि पिबतीति न्यायमेतत् ।

“रक्तपा तु जलकाया भियां भुञ्जि जलौकसः ।”

इति वचनात् जलका इत्यपपाठः । पाठ्यकारोऽपि— “प्रथममिति वचनात्
पुनरन्यदपि गृह्णातीत्यर्थः” इत्याह । दंशस्य तोदे सनि कण्डूवां वा सत्यां
शुद्धरक्तक्षणाथे अस्तिगोमयाद्य । तानित्येकवचननिर्देशादेर्नैका जलकां मोक्ष-
येत् अपनयेत् । न तु सर्वाः सद्देवेति गमयति । ता इति केषाञ्चित् पाठः ।
अथ पानलौक्याद् दग्धममुद्यन्त्याः क्षौद्ररुवणचूर्णं हरिद्राचूर्णं वा मुखे दत्त्वा
मोक्षयेत् । मोक्षितां च जलौकसं वामयेत् ॥ ४२ ॥

पानत्रिपानमाह—

पदुर्तलाक्तवदनां श्लक्ष्णात्पण्डनरूपिताम् ॥ ४३ ॥

रघुन् रक्तमदान् भूयः यस्माद् वा न पातयेत् ।

पूर्ववत् पडुता दाह्यं सम्यग्वान्ते जलौकसाम् ॥ ४४ ॥

कलमोऽतियोगान्मृत्युर्वा दुर्वान्ते स्तब्धता मदः ॥ ४५ ॥

अन्यत्रान्यत्र ताः स्थाप्या घटे मृत्स्नामृगार्मिणि ।

वामयेदित्यादि । तण्डुलसण्डनं तण्डुलत्वकर्णम् । श्लक्ष्णेन सूक्ष्मेक
तण्डुलसण्डनेन रूपितामुषिदण्डगात्रामवर्कार्णामित्यर्थः । तण्डुलशब्दस्यात्र कोप-
स्तन्त्रयुक्त्या । तथा सैन्धवयुक्तेन तैलेनाभ्यक्तमुर्सा पुच्छादामुसमनुलोमं घनैः
पीडयन् अपनीतां वामयेत् । जलकामोक्षगादनन्तरे व्याधेभिरित्सासुसुक्तज्व
जलौकसां वमनविधानवचनं कालातिक्रमात् तासां व्याध्युत्पत्तिप्रदर्शनार्थम् ।
उक्तं च भाट्टकृषि —

“अवान्तायाभिरं तिष्ठेत् भाव(त्यर्थेऽङ्कं) विमृषते ।

तस्याध्वेन्द्रमदो व्याभिरसाध्या सा जलयुका ॥”

इति । ताः कृतवमना जलौकसो रक्तमदात् रक्षन् सप्ताहं न योजयेत् ।
जलौकसां सम्यग्प्रक्ते वान्ते सति पूर्ववदलगितानामिषे पटुता दाह्यं च भवति ।
अतियोगाद् वमनस्यातियोगात् कृमो मृत्युर्वा स्यात् । दुर्वान्ते स्तब्धता
मदर्थं स्यात् । ताश्च जलौकसस्यहात् पञ्चाहात् सप्ताहाद् वा अन्यस्मिन्नन्य-
स्मिन् घटे स्थाप्याः । किंमृते, मृत्स्नायुक्तेन जलेन गर्मिणि तण्डुलै
इत्यर्थः । प्रशस्ता मृत् मृत्स्ना । “सस्तौ प्रघांसायाम्” (५.४.४०) इति
स्मृत्ययः । जलौकसा प्रशस्ता मृत् स्वजन्ममृमिस्था । उक्तं च भाट्टकृषि—

“वापीपस्वलजाताना तटाकेषु सरस्सु च ।

तत एव च गृहीयाद् वैधो चारि सकर्दमम् ॥” इति ।

लालादिकोथनाशार्थं सविषास्स्युस्तदन्वयात् ॥ ४६ ॥

अनेकभाजनस्थापनेन कोऽर्थ इत्याह— लालादिकोथनाशार्थमिति ।
आदिशब्देन मूत्रपुरीषादिपरिमहः । लालादीनां जलौकःसम्बन्धिनां कोथः
युधितत्वं क्लिन्नता तत्राशाय । “कोथो मृतजलौकसां शरीरम्” इति हाटकः ।
तदन्वयात् लालादियोगात् ताः सविषाः स्याः ।

अशुद्धौ सावयेहंशात् हरिद्रागुडमाधिकैः ।

शतघांताज्यपिचवस्ततो लोपाश्च शीतलाः ॥ ४७ ॥

इष्टरक्तापगमनात् सद्यो रोगहर्जा श्रमः ।

अशुद्धं चलितं म्यानात् स्थितं रक्तं ग्रणाशये ॥ ४८ ॥

व्यग्म्लीभवेत् पशुपितं तस्मात्तत्क्षानयेत् पुनः ।

युञ्ज्यान्नालायुषटिका रक्ते पित्तेन दूषिते ॥ ४९ ॥

तासामनन्संयोगायुञ्ज्याच्च कफायासना ।

रुफेन दुष्टं रुधिरं न शृङ्गेण निनिर्हरेत् ॥ ५० ॥

रुक्कतत्वात्, तासपि ताभ्यां दुष्टं शृङ्गेण निर्हरेत् ।

शात्रं चक्षुषोपरि दृढं रज्ज्वा पट्टेन वा समम् ॥ ५१ ॥

स्नायुसन्ध्यास्त्रिभर्मापि त्यजन् प्रच्छानमाचरेत् ।

अधोदेशप्रविस्तृतैः पदरूपरिगामिभिः ॥ ५२ ॥

न गाढघनतिर्थाभिर्न पदे, पट्टमाचरन् ।

प्रच्छानेनैकदेशस्थ ग्रथितं जरुजन्मभिः ॥ ५३ ॥

हरेच्छृङ्गादिभिः सुप्तमसृग्व्यापि सिरावर्धः ।

प्रच्छान पिण्डिते वा स्यादवगाढं जलोत्सः ॥ ५४ ॥

त्वस्म्येऽयायुषटीशृङ्गां, सिरेव व्यापरोऽद्युति ।

अशुद्धौ अशुद्धिश्चिह्नानुति रक्ते जने दृश्यमाने सति तत्र स्नाययेत्

दंशात् हरिद्रादिभिः । ततो रक्तसुत्यान्तर गत यौ ताज्यविचयः शा भूतेदृत-

संयुक्ताः पित्तो योज्या तिशोप । शतशब्दोऽतीत्यर्थः । यदुक्तं धीत

मित्यर्थः । तथा क्षीनला लेपाश्च यधीचन्तनोक्षादिभिः हिताः । योज्या इति

बान्धव । दशरिक्तचलितरक्तप्रग्दनायेति भावः । दुष्टरक्तस्यापगमात्

निस्तरणात् सद्यो द्रामेव रागरजं शुभः स्यात् । रागरुक्छम इत्युक्तं ह्यार ।

शयधुदाहाद्युपशमोऽपि हि स्यादेव । तत्र घृतपरिषेकः कार्यः । धन्वन्तरीयाः

पुनराहुः—“पीतममनन्तर घृतपरिषेकं कार्यं । प्रशस्तत्वात् प्रसादस्तथाश्च ॥”

श्लोकश्चात्र—“पीतमात्रं जलकाभि घृतेन परिषेचयेत्” इति । अशुद्धं निर्गतशिष्ट

स्वस्थानाच्चलितं गमनोन्मुन्य प्रशस्थाने स्थितं रक्तं व्यग्म्लीभवेत् पाकोन्मुन्यं

भवेत् यमत्सेनाद् तन् रक्तं मूलं स्नाययेत् । व्यग्म्लीभूतं पित्तदूषितं स्वभावमधुर-

मल्लं प्रभावहम् । रक्ते पित्तेन दूषिते सति अलायुषटिका न योजयेत् । तासा-

मकायुनां यटिकानां चाभेः संयोगात् पित्तरक्तापेक्षेति भावः । तासु कफायासना

दुष्टेऽसृजि युञ्ज्यात् ॥ फफेन दुष्टं रक्तशृङ्गेण नानुपयेत् । स्कन्नत्वात्
 स्त्यानन्वाद् हेतो । शृङ्गम्यसि स्योगाभावेन कफविलयनसामर्थ्याभावात् प्रतिषेधः ।
 वातपित्ताभ्या दुष्टं रुधिरशृङ्गेण निर्दरेत् । गात्रं प्रच्छान्नायप्रदेश रज्ज्वा पट्टेन
 वाससा वा दृढ सम वध्ना उपरि प्रच्छान्नायप्रदेशस्य तथा स्नाय्वादि परिहरन्
 प्रच्छानं कुर्यात् । कफ, अधोदेशात् ऽविस्तृतैः प्रयुक्तै पदैरुपरिगतामिभिरूर्ध्व-
 भ्रंसारिभि ऊर्ध्वगतपदाङ्गकलवणैरधोभागो न दृश्यत इति । किं मूत्रे पदै, न
 गाढैः न धनैः न निरतैः न च त्रिर्गभिर्न तिरश्चानै तथा न पदे पद्माचरन्
 पदस्योपरि पदमकुर्वन्नित्यर्थ । एकदेशे स्थित रक्त प्रच्छानेनाकर्षेत् । अथितं
 चद्धमिवोन्नत प्रन्ध्यवुदगण्डशोफादिषु रक्त जलजन्मभिर्जलोभिर्दरेत् । सुप्तं
 निश्चेतन सत् प्रसुप्त्यादिविकारकारि शृङ्गादिभिर्दरेत् । हाटकोऽपि— “सहस्र
 प्रसुप्त वातदृषितमविकारकारि रक्त शृङ्गादिभिर्दरेत्” इत्याह । व्यापि सकल-
 शरीरव्यापि सर्वशरीरस्थित सिराष्वधेताकर्षेत् । गात्रप्रदेशे पिण्डिते ग्रन्थिजनके
 रक्ते प्रच्छान वा स्यात् । अत्रगाढे रक्ते जलाकसः स्यु । त्वक्स्थे उत्ताने
 रक्तेऽल्लावुघटीशृङ्गाणि स्यु । सर्वशरीरव्यापके रक्ते सिरैव स्यात् । सिरामा
 मतभेदो नास्तीत्येवशब्दार्थः ॥

वातादिधाम वा शृङ्गजलाकोऽल्लावुभिः कृमात् ॥ ५५ ॥

सुतासृजः प्रदेहाद्यैः शीतैः स्याद्वायुकोपत ।

सतोदकण्डूशोफस्तं सर्पिणोष्णेन सेचयेत् ॥ ५६ ॥

वातादीत्यादि । अथवा वातादिस्थानस्थित रक्त यथाक्रम शृङ्गादिभि-
 र्दरेत् । हाटकोऽपि — “वातधाग्न्यध काये शृङ्गेण, पित्तमस्त्रिभन्ध्यकाये
 जलकाभि, कफधाभि पूर्वकायेऽल्लावुता कृमानिर्दरेत्” इत्याह ॥ १० ॥

सुतरक्तस्य नरस्य शीतले प्रलेपादिभिस्तोदकण्डूयुत शोफे वातको-
 पात् म्यात् । त तादृश शोफसुष्णेन सर्पिणा सेचयेत् ॥ ५६ ॥

अथ सप्तविंशोऽध्यायः ।

प्रसवे शोणितान्ताये सिरावेधोऽप्रणीयते ।
अतस्तद्विधिसिध्यर्धमयमध्याह्न उच्यते ॥

अरुणदक्षोऽप्याह — “शनन्तरान्ते तेऽध्याये श्रद्धादीन् लोहितावसेचनोपायावुक्तान् ।
“प्रच्छेदनेनैकदेशस्यम् इत्यादिवान्येन तेषां विषयो दर्शितः । सिराव्यवस्थेयं तु बहु-
वक्तव्यत्वात् पृथगध्यायो युक्तः” इति । हाटफोऽप्याह — “रक्ततावसेचनोपायेषु
सिराव्यवस्थेयं उक्तम् । तस्य बहुवक्तव्यत्वात् पृथगध्यायारम्भप्रधानत्वात् । वचनं हि —

‘रक्तावसेचनोपायेष्वामयेषु सिराव्यवस्थेयं प्रधानम् ।’

शमुना हि ते उमुना शोषमुपयानि केदारपेतुभेदेन अलक्षयाच्छाल्यादय इव ।

“सिराव्यवस्थेयं सिराव्यवस्थेयं मन्पूर्वं वा विकिरितम् ।

वास्यतेन्ने स्मृतं यद्बद्धं वस्तिः कामचिकित्सिते ॥

यथा रक्तमधिष्ठानं विकारानां विकारिणाम् ।

अन्यं न हि तथा दृश्यं कर्मैव प्रथमं ततः ॥” इति ॥

अथातः सिराव्यवस्थेयमध्यायं व्याख्यास्यामः ।

अथात इत्यादि । सर्त्यामी रक्तमिति सिराः तासां व्यसक्तद्विषिस्त-
मध्यायं व्याख्यास्यामः ।

एतत् किमुच्यते इत्याह —

मधुरं लयणं किञ्चिद्दशीतोष्णममंहतम् ।

पद्मेन्द्रगोपहेमाविशंश्लोत्तिलोहितम् ॥ १ ॥

लोहितं प्रमदच्छुद्धं तनोस्तोनेन च स्थितिः ।

तत्पित्तश्लेष्मलः प्रायः दृश्यते वृत्ते ततः ॥ २ ॥

विसर्पविद्रधिप्लीहगुण्माग्निमदनज्वरान् ।

सुरनेत्रशिरोगमदतृट्कणास्यताः ॥ ३ ॥

बुधपातास्रपिचास्रगद्वन्म्लोद्गतिरप्यप्रमान् ।

मधुरमित्यादि । अथवा न साव्य शोणित शुद्धमिति शुद्धस्य लक्षणं
माह । शुद्धस्य विद्यमानाद्यिशुद्धं च लक्षणे । लोहितं मधुरादिगुणयुक्तं
तथा किञ्चिद्वपणम् । किञ्चिच्छुद्धं ईषदर्थे, ईषद्वपणम् । लवणशब्देनेव

किञ्चित्पदस्यान्यथ । तथा अशीतोष्णम् । नशीपदये । ईषच्छीतमीषे-
दुष्णं च । शीतोष्णगुणसाधारणमित्यर्थः । असंहतं द्रवरूपम् । इन्द्रगोपः
कीटविशेषः । णविशशयोर्लोहितशब्देन रक्तवाचिना सम्बन्धः । पद्मादीनां
द्वन्द्वः । पद्मेन्द्रगोपहेमाविशजलोहितामिव लोहितं रक्तवर्णं यद्रक्तं तच्छुद्धं
म्यात् । पद्माद्यनेष्टघ्नान्तोपादानं प्रकृत्यनुविधायिनोऽस्य शुद्धरक्तत्वानेकवर्ण-
दर्शनात् । एध्यायोगेऽपि — “पद्मादिनात्पदार्थवर्णनं प्रकृत्यनुसारेण लोहि-
त्यस्य विशेषसिद्धयर्थम्” इत्याह । तद्य तनोः शरीरस्य प्रभव उत्पत्तिहेतुः ।
शोणितस्य विद्यायस्य गरीकगणत्वात् तेनेच च रक्तेन शरीरस्य स्थितिः ।
प्रबन्धादिच्छेदलक्षणा उत्पत्तिः स्थित्श्च तने शोणित्वादिर्व्यर्थः । ‘लोहित-
प्रगदेत’ इति वा षट्ः । तद्य शुद्धरक्तं वाह्येन पित्तशेष्मलेः दूष्यते ।
पिच्छलेः क्षारोष्णतादघादिभिः श्रेष्मलेः माषातिलादिभिः दूष्यते । प्रायोग्रहणाद्
फालस्वभानाद्भावनादिभिश्चेत्यर्थः । ततो दूषणात् पारणात् विसर्पादीन् भ्रामा-
न्वात् वृरते ॥ १-३ ॥

रक्तजानो निषर्पाद्व्यतिरिक्तानां रोगानामवगमायाह —

शीतोष्णस्निग्धरुक्षाद्यैरुपक्रान्ताश्च ये गदाः ॥ ४ ॥

सम्यक् साध्या न सिध्यन्ति ते हि रक्तप्रकोपजाः ।

तेषु स्त्रावयितुं रक्तमुद्रिक्तं व्यथयेत्सिराम् ॥ ५ ॥

शीतोष्णेत्यादि । वातादिशमकेः शीतोष्णादिभिः सम्यगुपक्रान्ताः
सम्यक् चिकित्तिताः साध्या अपि साध्यलक्षणयुक्ता अपि रोगा ये न
सिध्यन्ति शान्ति न गन्ति ते च रोगा रक्तप्रकोपजाः रक्तप्रकोपोद्भूताः ।
न केवलं विसर्पादय इति चार्थः । आदिशब्देन क्षमस्वेदादिपरिग्रहः । ननु
शीतोष्णादीनां मध्ये गुरुलघ्वादयः किमिति नोक्ता । उच्यते, तेषां घृणा-
मप्युपक्रमाणामेषु चतुर्व्यन्तर्भावात् । किञ्च तेषां नेकविषयाभाववत्वाद् । गुरु
श्लेष्मशमाय भवति; कदाचित् कोषाय । यथा मधु धाराहं भासं तथा
रघु चित्रकं शमाय, आज दाधि कोषाय । शीतादयस्तु नियतकार्या एवेति
ग्रहणम् । तेषु विसर्पादिषु रोगेषु उद्रिक्तमुद्रिक्तं रक्तं स्त्रावयितुं सिरां
व्यथयेत् यथास्वम् । अरुणदक्षस्तु ‘व्यथयेत्’ इति पठति । अदन्तत्वाद्
वृद्धेरभावः ॥ ५ ॥

किञ्चित्पदस्थान्वय । तथा अशीतोष्णम् । नर्वापदये । ईषच्छीतोष्ण-
दुष्णं च । शीतोष्णगुणसाधारणमित्यर्थ । असंहत द्रवरूपम् । इन्द्रगोपः
कीटविशेष । अविशशयोलोहितशब्देन रक्तवाग्निना सम्बन्धः । पद्मादीनां
द्वन्द्व । पद्मेन्द्रगोपहेमाविशजलोहितामिव लोहित रक्तवर्णं यद्रक्त तच्छुद्धं
म्यात् । पद्माद्यनेकदृष्टान्तोपादानं प्रकृत्यनुविधायिनोऽस्य शुद्धरक्तस्यानेकवर्ण-
दर्शनात् । हृद्यावारोऽपि — “पद्मादिनल्पदार्धवर्णनं प्रकृत्यनुसारेण सौहि-
त्यस्य विशेषसिद्धयम्” इत्याह । तद्य तनो शरारस्य पभय उत्पत्तिहेतुः ।
शोणितस्यानेकार्थस्य गर्भकान्गत्वात् तेनेव च रक्तेन शरारस्य स्थिति ।
प्रवन्धाविच्छेदरक्षणा उत्पत्ति स्थितश्च तयो शोणितान्वित्यर्थ । ‘सोहित
प्रवृत्ते’ इति वा पठ । तद्य शुद्धरक्तं गृह्येन, पित्तश्रेष्मलेः दृष्यते ।
पित्तले धारोष्णतादण्णादिभि श्रेष्मले भापित्वादिभि दृष्यते । प्रायोग्रहणात्
कारस्वभावाद्वावगादिनिश्चेत्यर्थ । सती दृषणात् कारणात् विरुपोदान् ज्ञामा-
न्तान् दुरते ॥ १-३ ॥

रक्तज्यायां नतपदाद्व्यतिरिक्तानां रोगाणामवगमायाह —

शीतोष्णस्निग्धरुक्षाद्येरुपक्रान्ताश्च ये गदाः ॥ ४ ॥

सम्यग् साध्या न सिध्यन्ति ते हि रक्तप्रकोपजाः ।

तेषु स्थापयितु रक्तमुद्रिक्तं व्यथयेत्सिराम् ॥ ५ ॥

शीतोष्णेत्यादि । पातादिशामकै शीतोष्णादिभिः सम्यग् उपक्रान्ताः
सम्यक् चिकित्सा ताप्या अपि राध्यलक्षणुक्ता अपि रोगा ये न
सिध्यन्ति शान्ति न गन्ति ते च रोगा रक्तप्रकोपजाः रक्तप्रकोपोद्भूताः ।
न पेषल विसर्पादय इति चार्थ । अदिशब्देन राम्भस्वादिपरिग्रहः । ननु
शीतोष्णादाना मध्ये मुरलप्यादय किमिति गोप्ता । उच्यते, तेषां पष्णा-
मप्युपप्रमाणामेषु चतुर्व्यन्तर्मादात् । किञ्च तेषां नवविषयाभाववत्त्वाद् । गुरु
श्रेष्मप्रमाय भवति, पञ्चित् कोषाय । यथा मधु धाराह भांस तथा
रघु चिकनू श्माय, आन दधि कोषाय । शीतादयस्तु नियतकार्या एवेति
ग्रहणम् । तेषु वित्तपोदिषु रोगोपक्रमेषु उद्रिक्तमुष्मण रक्तं स्थापयितुं सिरां
व्यथयेत् यथास्तु । अर्णदत्तस्तु ‘व्यथयेत्’ इति पठति । जदन्वत्त्वाद्
शुद्धेभावे ॥ ५ ॥

इन्द्रवास्तिर्नहान्तरे वक्ष्यमाणः । सक्थ्यर्तो सक्थिपीडायां शुक्लस्योर्ध्वं
 चतुरङ्गुले अतिक्रान्ते विधेत् । *कोष्ठुपदशीर्षान्तो जानुमध्ये वातरोगः ।
 षाददाहादिषु क्षिप्रमर्मणः उपरिष्ठाद् अङ्गुले सिरां विधेत् । खुडं वात-
 शोणितम् । 'उपरि क्षिप्रमर्मण' इति तत्र मर्ममद्वात्रादुपरीति सामीप्ये सप्तमी
 योज्या । यथा वटे गानः सुशेरने' इति केचित् । एतदस्मन्ननो नाराधयति ।
 शास्त्रमोक्तकरणाद् दोषो न सम्भवति । यथा वस्तिभेदोऽश्मरीहेतुः सिद्धि
 पातीति तत्रापि द्यङ्गुले विद्धे दोषो नेति प्रत्यक्षमेतत् । विश्वभ्यां गृध्र-
 स्नामिव सिरा विधेत् । गृध्रस्या जानुनोऽधस्तादूर्ध्वं वा चतुरङ्गुल इतिवत् ।
 विश्वभ्यां कूर्परस्थाधस्तादूर्ध्वं वा चतुरङ्गुले सिरा विध्येदित्यर्थः । एतेन बाहू
 व्याख्यातौ । विशेषस्तु हीहोदरे वामबाहुमध्ये विधेत् । यकृदास्ये दक्षिण-
 बाहुमध्ये विधेत् । कासश्चास्योरपि बाहुसिरामाद्विशन्ति । यथोक्तानां
 सिराणामदर्शने सति मर्मवर्जिते यथासंश्रिते देशे व्याधिवशादपगं सिरा विधेत् ।
 हाटकोऽप्याह — "यथोक्तानां सिराणामदर्शने यस्मिन् व्याधौ या सिरोक्ता
 सा यदि न दृश्यते तदा अन्यव्याध्युक्तस्यै तत्रिकटे व्यथनीया" इति
 ॥ १३—१७ ॥

अथ स्निग्धतनुः सज्जसर्वोपकरणो बली ॥ १८ ॥

कृतस्वस्त्ययनः स्निग्धरसान्नप्रतिभोजितः ।

अमितापातपस्विन्नो जानूद्यासनसंस्थितः ॥ १९ ॥

मृदुपद्मात्तकेशान्तो जानुस्थापितकूर्परः ।

सृष्टिभ्यां वस्त्रगर्भाभ्यां गन्धे गाढं निपीडयेत् ॥ २० ॥

दन्तप्रपीडनोत्कासगंडाभ्यानानि चाचरेत् ।

पृष्ठतो यन्त्रयेधेनं वस्त्रमावेष्टयन्नरः ॥ २१ ॥

कन्धरायां परिधिष्य न्यसान्तरामितर्जनीम् ।

एपोऽन्तर्मुखवर्जानां सिराणां यन्त्रणे विधिः ॥ २२ ॥

अथेति मङ्गले धान-तये वा । स्निग्धा तनुर्यस्य सः स्निग्धतनुः ।

मया सज्जानि प्रगुणानि उपकरणानि पिचुस्रोतत्रपत्रवेणिकागारधूमलवणक्षौम-
 मयीव्यजनघृततैलदीप्तोदककटाहोष्णोदककटाहपीठगयनादीनि यस्य सः सज्ज-
 सर्वोपकरणः । तथा बली पुष्टः । तथा कृतं स्वस्त्ययनं बलिमङ्गलहोमादिकं

पीनसे प्रतिश्याये नासाललाटयोः - स्थितां सिरां विध्येत् । मुखरोगेषु जिह्वादिगाः 'सिरा विध्येत् । जेजूध्वं वे ग्रन्थयस्तेषु श्रीवाद्याश्रिताः सिरा विध्येत् । उन्मादे उरःस्था अपाङ्गस्या ललाटाश्रिताश्च विध्येत् । अपसारे च हनुसन्धौ सिरां विध्येत् । समस्ते वेति — सर्वसिन् वा हनौ सिरां विध्येत् । सिरां भ्रूमध्यगामिनीमिति भ्रूमध्यस्थां वापम्भृतौ विध्येदिति । वाशब्दोऽत्रानुवर्त्य योज्यः । अथवा 'सर्वत्रोध्वान्न्याधौ भ्रूमध्यगामिनीम्' इति केचित् पठन्ति ॥ ९—१२ ॥

विद्रधौ पार्श्वशूले च पार्श्वकक्षास्तनान्तरे ।

तृतीयकेऽसयोर्मध्ये स्कन्धस्याधश्चतुर्थके ॥ १३ ॥

प्रवाहिकायां गूलिन्यां श्रोणितो अङ्गुले स्थिताम् ।

शुक्रमेद्रामये मेद्रे ऊरुगाङ्गलगण्डयोः ॥ १४ ॥

गृध्रस्यां जानुनोऽधस्तादूर्ध्वं वा चतुरङ्गुले ।

इन्द्रवस्तेरधोऽपच्यां अङ्गुले चतुरङ्गुले ॥ १५ ॥

ऊर्ध्वं गुल्फस्य सक्थ्यतां तथा क्रोष्टुकशीर्षके ।

पाददाहे खुडे हर्षे विपाद्यां वातकण्ठके ॥ १६ ॥

चिप्पे च अङ्गुले विध्येदुपरि क्षिप्रमर्मणः ।

गृध्रस्यामिव विश्वभ्यां यथोक्तानामदर्शने ॥ १७ ॥

मर्महीने यथासन्ने देशेऽन्यां व्यंघयेत्सिराम् ।

विद्रधौ पार्श्वशूले च पार्श्वस्थां फक्षस्या स्तनान्तरस्थां च सिरा विध्येत् । "नात्र यथासङ्गं पार्श्वस्थ्यास्तनान्तराप्रन्तर" इति अग्निपुराणः ।

'पार्श्वे फक्षस्तनयोन्तरस्थाम्' इति सौश्रुते । 'तृतीयके पर्वरे असयोर्मध्ये

अंससन्धौ स्थितां सिरा विध्येत्' इति अरण्यदत्तः । 'अंसस्थाम्' इति ह्या-

कारः । चतुर्थके ज्वरे स्कन्धस्याधोरातामन्यतरपार्श्वश्रयां सिरा विध्येत् ।

प्रवाहिकायां श्रोणितः कट्याः समन्ताद् अङ्गुले स्थिता सिरां विध्येत् ।

शुक्ररोगे मेदुरोगे च मेद्रे स्थिता सिरा विध्येत् । गलगण्डयोश्चोभयोरु-

स्थितां विध्येत् । गल्फस्य पार्श्वपेक्षया द्विवचनम् । गृध्रस्यां जानुनोऽध-

स्ताचतुरङ्गुले अतिहान्ते स्थिता सिरां विध्येत् । जानुन ऊर्ध्वं वा चतुरङ्गुले

स्थिताम् । अपचीसंज्ञाया इन्द्रवस्तेरधो अङ्गुले स्थितां सिरा विध्येत् ।

इन्द्रमस्तिर्नङ्गान्तरे वक्ष्यमाण । सक्थ्यतौ सक्थिपीढाया गुल्फसोर्ध्वं
 चतुरङ्गुले अतिक्रान्ते कियेत् । *क्रोष्टुदशीर्षणे जानुमध्ये वातरोग ।
 श्वदाहादिषु क्षिप्रमर्मण उपरिष्ठाद् अङ्गुले सिरा विध्येत् । सुदं वात-
 शोणितम् । 'उपरि विप्रमर्षण' मर्मणत्र मर्ममद्गात्राहुपरीति सामीप्ये सप्तमी
 योज्या । यथा बटे गात्र सुरेशमे' इति फेचित् । तदस्मन्ननो नराधयति ।
 शास्त्रमोक्तकरणाद् दोषो न सम्भवति । यथा वस्तिभेदोऽश्मरीहेतु सिद्धि
 यातीति तथात्रापि अङ्गुले विद्धे दोषो नैति प्रत्यक्षमेव । विश्वम्पा गृध्र
 स्यामिव सिरा विध्येत् । गृध्रस्या जानुनोऽधस्तादूर्ध्वं वा चतुरङ्गुल इतिवत् ।
 विश्वम्पा कूर्परस्याधस्तादूर्ध्वं वा चतुरङ्गुले सिरा विध्येदित्यर्थ । एतेन गार्ह
 व्याख्यातौ । विशेषस्तु ईहोदरे वामाहुमध्ये विध्येत् । यद्गुदास्ये दक्षिण-
 बाहुमध्ये विध्येत् । कासश्वासयोरपि वातुशिरामादिशान्ति । यथोक्तानां
 सिराणामदर्शने सति मर्मवर्जिते यथासन्ने देशे व्याधिवशादपरा सिरा विध्येत् ।
 शटकोऽप्याह — "यथोक्तात् सिराणागदर्शने यस्मिन् व्याधौ या सिरोक्ता
 सा यदि न दृश्यते तदा ध्वन्यन्याद्युक्तपि तन्निकटे व्यथनीया" इति
 ॥ १३—१७ ॥

अथ स्निग्धतनुः सज्जसर्वोपकरणो बली ॥ १८ ॥

कृतस्वस्वत्ययनः स्निग्धरसान्नप्रतिभोजितः ।

अग्नितापातपस्विन्नो जानूद्भासनसंस्थितः ॥ १९ ॥

भृदुपट्टाचक्षेशान्तो जानुम्यापितकूर्परं ।

हृष्टिभ्या वस्त्रगर्भाभ्या गन्धे गाढं निपीडयेत् ॥ २० ॥

दन्तप्रपीडनोत्कासगंडाभानानि चाचरेत् ।

पृष्ठतो यन्त्रयेधेनं वस्त्रमावेष्टयन्नरः ॥ २१ ॥

कन्धराया परिधिष्य न्यस्यान्तर्गमत्तर्जनीम् ।

एषोऽन्तर्मुखवर्जाना सिराणा यन्त्रणे विधिः ॥ २२ ॥

अथेति मङ्गले धान-तये वा । क्षिग्धा तनुर्यस्य स स्निग्धतनुः ।
 तथा सज्जानि प्रगुणानि उपकरणानि पिबुस्रोतत्रभूजवेणिकागारधूमलवणक्षौम-
 पयोव्यजनघृततैर्वातोश्ककनाहोष्णोदकमटाहपीठशयनादीनि यस्थं स सज्ज-
 सर्वोपकरणः । तथा बली पुष्ट । तथा इत स्वस्वत्ययन बलिमङ्गलहोमादिक

यस्य स कृतस्त्रस्त्ययनः । तथा व्याधिवल्लतात्म्याद्यपेक्षया स्निग्धरसमुक्ते-
 नात्रेन प्रतिभोजितः । प्रतिभोजनमिति क्रियामुद्दिश्य भोजनम् । अथवा
 स्निग्धरसाच्चप्रतीति पृथक्कादम् । 'सुप्प्रतिना मात्रार्थे' (२-१-९) इत्यव्ययी-
 मावसंमासः । स्निग्धरसाद्यं मात्रया भोजित इत्यर्थः । अमितापश्चात्तपश्च ताभ्यां
 'खिन्नः । तथा जानुतुल्यमुच्यमासनं तत्र संस्थितः । तथा च्युदुना सूक्ष्म-
 पट्टेनाचो गृहीतः केजान्तो वस्त्रं स एवम् । तथा जानुनि स्थापितः
 कूर्परः येन स एवं तथा । जानुरौ मुष्टिभ्यां वसुगर्भाभ्यां मन्ये अतिशयेन
 पीडयेत् । दक्षिणेन मुष्टिना दक्षिणा मन्यां वामेन वामा पीडयेत् । तथा
 दन्तप्रपीडनाद्याचरेत् । धन्यश्च नरः पुरुष एगमातुरं पृष्ठतः पृष्ठदेशे आतुर-
 ग्रीवायां वस्त्रमावेष्टयन् यन्त्रयेत् । कथं—आतुरग्रीवायां वस्त्रं परिक्षिप्य
 तथा अन्तर्भेद्ये वान्तर्जनीं न्यस्य आतुरकृत्वाटिकाया वस्त्रस्य च मध्ये
 आत्मीयां प्रदेशिनीमङ्गुलिं कृत्वा यन्त्रयेदित्यर्थः । अन्तर्मुखवर्जानां सिराणां
 यन्त्रणे एष विधिः तद् विधानं प्रकार इत्यर्थः । अन्तर्मुखं जिहादन्तोवि-
 वर्ज्यानामित्यपपाठः । यन्त्रणप्रयोजनं सिराव्यक्तिः गोणितस्य सुखागमनं च ।
 उक्तं च—“तत्र वेध्यस्तिरं पुरपं प्रत्यागित्यशुरमृत्तमृत्तमिमाप्रोच्छ्रिते निवेश्यसने
 सक्थोरकुक्षितयोर्निधेति तनेपरिसन्धिद्वयस्य उभयहस्तावन्तर्गूढाङ्गुष्ठौ कृतमुष्टी
 मन्ययोः स्थापयित्वा यन्त्रशाटकेन ग्रीवागुष्टी परिक्षिप्यान्येन पश्चात् स्थितेन
 पुरपेण वानहस्तप्रदेशिनीमन्तरीष्टस्य दक्षिणहस्तेन शाटकद्वयान्तं प्राहयित्वा
 ततो वैद्यो ग्राह्यात् सिरैरुत्थापनार्थं वस्त्रान्तर्या च प्राणेन पीडयेति । कर्मपुरुष-
 मातुरं च मुरे वातं पूरयित्वा रूपायेति । एष उक्तमाह्वगतानां मुखवर्जानां
 सिराणां वेधे यन्त्रविधिः” इत्यादि ॥ १८—२२ ॥

ततो मध्यमयाङ्गुल्या वैद्योऽङ्गुष्ठविमुक्तया ।

ताडयेदुत्थितां ज्ञात्वा पर्शाङ्गुष्ठमपीडनैः ॥ २३ ॥

शुठार्या लक्षयेन्मध्ये वामहस्तगृहीतया ।

फलोदेशे मुनिष्कम्पं सिरं तदस्य मोक्षयेत् ॥ २४ ॥

ताडयन्पीडयेत्तानां विष्येद्वीदिमुगेन तु ।

अङ्गुष्ठनोद्यमव्याघ्रे नानिहामुपशान्तिनाम् ॥ २५ ॥

ततो यन्त्रणादन्तरं वैद्योऽङ्गुष्ठनिमुक्तया अङ्गुष्ठविषयया मध्यमा-
 ङ्गुल्या ताडयेत् । स्पर्शेन वाङ्गुष्ठपीडनेनोत्थितां ज्ञात्वा ऊर्ध्वदण्डया सिराणा

मन्वे न्यम्य वामहस्तेन गृहीतया कुठार्या सिरा लक्षयेत् । हाटकोऽप्याह—
 “सम्यगुत्थिता सिरा स्पर्शमात्रात् किञ्चिदुत्थितामङ्गुष्ठोदरनिष्पीड्यैर्गृह्यहत्स्व-
 वच्छत्रामुत्थितां ज्ञात्वा वामहस्तेनोर्ध्वदण्ड गृहीतया कुठार्या मन्वे सिरा
 लक्षयेत्” इति । तद्वच्च मोक्षयेद् यथ लक्षयेत् तर्पणैना नक्षिता सिरा
 मध्यमाङ्गुल्या ताडयेत् । अङ्गुष्ठोदरेण वा निष्पीडयेदिति अङ्गुष्ठेन । नासिका-
 मग्रे उन्नमस्य उपनासिका मिरा श्रीहिमुखेन विष्येत् । अरुणदत्तमवा-
 ह—“तद्वच्च मोक्षयेत् यथैव लक्षयेत् तथैवत्यर्थ ” इति । ताडयन्नित्यादि ।
 माहिमुखेन पुनस्ताडयन् व्यथयन् तथाङ्गुष्ठादिना पीडयन् एना कुठारिकाविषया
 सिरा विष्येत् । ननु, कुठारिकाविषय कर्म श्रीहिवक्रस्य प्रयोग । यत् “अप-
 वादविषय परिहृत्योत्सर्गा प्रवर्तन्ते” इति न्याय । श्रीहिवक्रस्य सामान्ये ।
 प्रयोगोऽनुज्ञात । तथा चाह—

‘श्रीहिवक्र प्रयोज्य च तस्मिरोत्सर्गोर्ध्वे’ ॥ इति ॥

कुठार्या पुन विशेषोऽभिहित । “तयोर्ध्वदण्डया विष्येदुत्थितां
 सिरा मिराम्” इति । तस्मादयुक्तमेतत् । अत्रोच्यते ज्ञापकम् । “कुठारिना-
 विषये श्रीहिवक्रम्य प्रयोगो न्याय्य एव । यदयमाचार्या वक्ष्यति—

“मासले निक्षिपेद् देशे श्रीद्यान्य श्रीहिमात्रकम्” ॥ इति ॥

भनेन हि यचनेन ग्रन्थकार इव प्रत्यपादयत् । बहुमास शरीरापयवे श्रीहि-
 मुख श्रीहिमात्र निक्षिप्यम् । अन्यत्र त्वाद्यान्युरोधेन श्रीहिवक्रम्य प्रयोग
 कार्य इति । अनेनैवाभिप्रायेण शारङ्गता ‘प्रमाणपरिमाणाभ्या सम्यायाश्चापि
 सशये । मात्रच् वक्तव्यः’ इत्यनेन मात्रकमिति कृतम् । अन्यथा स्पष्ट कृत्वा
 ‘श्रीहिप्रमाण श्रीद्यास्य मासले निक्षिपेद् व्यधे’ इति पाठ कुर्यात् । तस्माद्
 युक्तमुक्त श्रीहिमुख कुठारिनाविषयेऽपि प्रयोज्यम् इति । अथे त्वेव
 वदन्ति—“कुठार्या वेप्रकारे प्रोच्यमाने लावविक्र सन् प्रवन्तरो श्रीहि-
 मुखवेप्रकारमपि प्रोक्तवान् इति । अङ्गुष्ठेयादि । अग्रे नागिरुं अग्रे नासिका ।
 “सप्तमी—” (२-१-४०) इति योगविभागात् समास । “अप्रविषयां
 नासिकामङ्गुष्ठेनोन्नमस्य ततो श्रीहिमुखेन उपनासिका नासिकासन्नदेशस्तां सिरां
 विष्येत्” इत्यरुणदत्तोक्ति ॥ २३—२५ ॥

तथा स्थिते सतीत्येतावदेवात्र सहस्रस्यैव । अत्रास्मद्गुरवस्त्वेवमनुष्यम् —
 'पाषाणगर्भहस्तस्य पुरुषस्य भुजे कुक्षेरारभ्य मृदिते बद्धोर्ध्वपट्टके सिरां विधेत् ।
 अत्र सुजशब्देन कूर्परमनुमीयते । कुक्षेरारभ्य मृदित इति प्रोक्तत्वात् । अतो
 वक्ष्यति सूत्रकारः ग्रीहोदरे — "वामबाही तु मोक्तव्या कूर्पराभ्यन्तरे सिराम्"
 इति । विधेद्वस्त्रसिरामित्यादिना प्रकोष्ठादिसिरायन्त्रणविधिरिति । जङ्घा-
 सिराम्यामित्यादिना बध्वा विधेत् सिरामित्यन्तेन जङ्घासिरायन्त्रणविधिः' इति ।
 इत्थमनेन प्रकारेण यन्त्रलक्षणोद्देशेनानुक्तमपि यन्त्रं तदुद्देशमाहात्म्यात् क्रिया-
 सौकर्यार्थं तेषु तेषु अनुक्तेषु प्रपदादिषु प्रदेशेषु शरीरावयवेषु स्वबुध्या
 तत्तद् यन्त्रं यन्त्रणां यथायोगं कल्पयेत् । उपायज्ञो वैद्यः । प्रदेशानुसारेण यन्त्र-
 येदित्यर्थः । कुत्रचिदूर्ध्वबन्धनं कुत्रचिदधोबन्धनं कुत्रचिदुचितस्थाने बन्धनं
 कुत्रचिदुत्तरकुले कुत्रचिदग्रमनं कुत्रचिद् विनमनं कुत्रचिदायमनं इत्यादि । ।
 आकुञ्चनप्रसारणावयोऽप्येवमेव परिकल्पनीयाः । सर्वधोभयत्र बन्धनं वक्षिदपि
 न दृष्टपूर्वं श्रुतपूर्वं च । यत्त्वरूपदत्तहृद्याकाराभ्यां प्रोक्तं, तद् बुधैश्चित्तयम्
 ॥ ३८—३२ ॥

ऋषेःविशेषेण सप्तविशेषेणोपयोगं दर्शयति —

मांसले निक्षिपेद्देशे ग्रीह्यास्यं ग्रीहिमात्रकम् ।

यवार्धमस्थनामुपरि सिरां विध्यन्कुठारिकाम् ॥ ३३ ॥

मांसल इत्यादि । मांसले शरीरावयवे ग्रीहिमुखं शब्दं ग्रीहिप्रमाणं
 निक्षिपेत् । अस्थनामुपरि यवार्धमात्रं कुठारिकां निक्षिपेत् । किं कुर्वन्
 सिरां विध्यन् ।

'यवार्धमस्थनामुपरि सिरां विध्येत् कुठारया' ।

इति वा पाठः । यवार्धमात्रमस्थनामुपरि सिरां कुठारिकया विध्येत् । सर्वत्र
 चानुष्ठानमनयगाढमृज्यसङ्कीर्णं नर्माद्यनुपवाति सर्वसिरामध्ये शस्त्रमाशु पातयेत् ॥

यन्त्रम् योगादित्क्षणमाह —

स्फ्यग्निद्धा मयेद्दारां यन्त्रे युक्ते तु न सवेत् ।

अल्पकालं बहृत्यल्पं दुर्बिद्धा तेलचूर्णैः ॥ ३४ ॥

सशब्दमतिविद्धा तु मयेद्दुःखेन धार्यते ।

भीमूर्धायन्त्रशयित्यहृष्टशक्तावितृप्तयः ॥ ३५ ॥

धामप्रेगितास्वेदा रक्तस्याभुतिः ।

सम्यग् विद्वेत्यादि । सम्यग् सिद्धा सिरा धारां यजेत् । यन्त्रे
मुक्ते सति न सजेत् । 'सम्यग्निद्रे खोद्धाराम्' इति वा पाठ ।
'सम्यग् विद्वे सति धारा यजेत्' इत्यरुणदत्तः । अल्पं विद्धा सती सिरा
स्योक्काला बहति । अल्पं विद्वे सतीति वा । दुर्बिद्धा असम्यग्निद्धा सिरा
वैद्युत्कैदचूर्णनैः चूर्णनिक्षेपे यजेत् । 'दुर्बिद्धा इत्यूर्णनरल्पकालमल्प
यहति' इत्येके । दुर्बेधान्तु बहुधा जायते । वैद्योपा-उन्मरोपादानुरवोपाद्
यन्त्रदोपात् काळदोपात् । तत्र प्रतीकार उच्यते । उक्तं च मालुनिना—

“अदेशे वा सिरा विद्धा सृज्या वा मारुतेन वा ।

शस्त्रेण चाणुना विद्धा विद्धा चाप्यप्रमाणत ॥

मासाहृता वा सूक्ष्मा वा मच्छता वापि मेदय्य ।

अतिवद्धाप्यवद्धा वा सिरा रक्तं न मुञ्चति ॥

अदेशविद्धा विज्ञाय देशं निभ्येत्सिरा भिपद् ।

विद्धा सूक्ष्मेण शस्त्रेण प्रमाणस्थेन वेधयेत् ॥

अप्रमाणेन वा विद्धा ता प्रमाणेन वेधयेत् ।

मासाहृताया शस्त्रेण वेधान्मानं विनिर्हरेत् ॥

सूक्ष्मा विद्धा तु विज्ञाय विधेत् स्थूलतरा भिपद् ।

घ्रात्वा तु मन्त्रं मच्छन्ना लघ्नेनानुसारयेत् ॥

अतिविद्धां प्रशिथिलां कुर्यादेवमसूक्तं यजेत् ।

युक्त्या त्वमद्धा नश्रीयात् तथा सजति शोणितम् ॥”

इति । अतिविद्धा तु सिरा सद्यद्द सजेत् । दुःशनेन वृच्छेण धार्यते ।
भीमूर्च्छादयो रक्तस्मात्सवणहेतव रक्तस्त्वभना । मूर्च्छा मोहमममीव प्रवेश ।
यन्त्रशौथैत्यमगाढं कृत्वा यन्त्रणम् । तथा कुण्ठशस्त्रम् । तथा अतिवृप्ति
रतिसौहित्यमतिमात्राशित्वमित्यर्थः । धामत्वं दुर्बलत्वम् । प्रेगिता सजात-
वेगत्वम् । 'मूर्त्रितोच्चारित्वं वेगित्वम्' इति हाटकम् । अस्वेदः स्वेगयोगः ।
सम्यग् विद्वेऽप्येतै रुधिरस्याभुतिहेतवः । ततो रक्तशुतावेने परिहार्याः ॥

पूर्वोक्तं तैलचूर्णमाह

असम्यगाले सजति वेद्युच्योपनिशान्तैः ॥ ३६ ॥

मागारधूमलक्षणैर्निद्रात्स्निगसुगम् ।

सम्यक्प्रवृत्ते कोष्णेन नेत्रेण लाणेन च ॥ ३७ ॥

असम्पगस इत्यादि । असम्पगमे भवति विच्छादिभिः सिंशवदन
दिशात् प्रवेरयेत् अत्रयुष्णेत् । एव नातु नरति । सम्यक् प्रवृत्तेऽपि रक्ते
कफानिलोपशमनरत्नावित्तेनार्थं गिःपुरा कोष्णाभ्यां नेत्रयुग्मा दिशात् ।
उष्णरक्तगतलनिन्दुभिः सिरामुक् सिद्येदित्यर्थः ॥ ७ ॥

अग्रे भवति दुष्टाम हुसुम्भादिषु पीतिका ।

सम्यक्प्रवृत्त्य भ्रमं तिष्ठेच्छुद्धं तदिति नाहरेत् ॥ ३८ ॥

यन्त्रं विमुच्य मुग्गं च जीजिते व्यननं पुनः ।

सावयेन्मूर्च्छति पुनस्त्वपरेषु स्यदेऽपि वा ॥ ३९ ॥

अग्र इत्यादि । दुष्टादुष्टरक्तादेरलोलीभूतादग्रे प्रथमं दुष्टात् स्रवति
हुसुम्भादिव पीतिका स्यात् गगपीतिकादिभ्रीभूतात् हुसुम्भादमे पीतिका
स्रवति तद्वदिति ।

धममरणात् पन्थाद्दुष्टमपि रक्तं कर्वाणीत्यामदुमाद—

सम्यक् यथावत् प्रवृत्त्य स्वयं मलेन विना तिष्ठेत् न सनेत । शुद्धं
तदिति ज्ञात्वा नाहरेत् न न्वावमेत् , जीवितहेतुत्वान् । सम्यक् रक्ते स्रवति
मूर्च्छायां सत्या यन्त्रं विमुच्य व्यननैर्जीजिते समाश्वमे नरे सति पुनरन
सावयेत् । पुनरपि मूर्च्छेन्न्यात्रे अशुद्धमपि रक्तं तस्मिन्नरति न सावयेत् ।
तर्हि कदा सावयेदित्याह । अपरेषु रक्तमग्निन् दिने ज्यहेऽपि वा तृतीयेऽहि
वा क्वायेत् ॥ ३८, ३९ ॥

वाताच्छ्रयावाकृणं रुक्षं वेगसाव्यच्छफेनिलम् ।

पिचात्पीतामितं विस्तमस्कन्धौष्ण्यात्सचन्द्रवम् ॥ ४० ॥

कफात्स्निग्धमसृक्षपादु तंतुमत्पिच्छिलं धनम् ।

संस्रष्टलिङ्गं मसर्गात् त्रिदोषं मलिनाविलम् ॥ ४१ ॥

वातादित्यादि । वाताद् रक्तं श्यावादिलक्षणं स्यात् । अस्कन्धि
मस्त्यानम् । उष्णत्वात् सृक्षद्रव्यं च । चन्द्रकं वर्धाम् । कफात् स्निग्धादि

अशुद्धं रक्तं स्यात् । मसर्गाद् वीषाणां समुद्रलक्षणं स्यात् । त्रिदोषं रक्तं
मलिनं क्लृप्तम् । तथा आग्निजन्यन्तभनम् । उत्तमं दोषत्रयसर्गाच्च तादृशिक
लक्षणं मन्तव्यम् । न स्वेतावदेव त्रिदोषलक्षणम् ॥ ४०-४१ ॥

य एतदुत्तरं दर्शयति तावत्तस्य न ये माह -

अशुद्धं बलिनोऽन्यत् न प्रस्थान्मात्रयेत्परम् ।

गतिस्तुती हि मृत्युः स्याद् दारुणा वा चलामयाः ॥ ४२ ॥

तत्राऽन्यद्गन्धसक्षिरं कपानानि भेषजम् ।

शुते रक्ते शर्नैर्यन्त्रमपनीय हिमासुना ॥ ४३ ॥

प्रक्षाल्य तैलप्लोताक्तं बन्धनीयं सिरामुखम् ।

अशुद्धं सानयेद् भूयः सायमद्यपरेऽपि वा ॥ ४४ ॥

स्नेहोपस्फुटदेहस्य पक्षाद्वा भृशदूषितम् ।

अशुद्धमित्यादि । अशुद्धमसं बलवतोऽपि हि पुनरबलिनः प्रस्थात्
परमधिकं न सानयेत् । कस्मादिन्यार—अतिस्त्रावे हि रक्तस्य मृत्युः
स्यात् । दारुणाः इच्छा वातरोगा अपतानकादयः स्युः । तत्र रक्ताति-
स्रुतावन्मज्जादीनि भेषजम् । प्रस्थात् परमिति सार्धत्रयोदशपत्र प्रस्थं वेपम् ।
रक्षिरे प्रस्थशब्दो न षोडशपत्रात्ततः । उक्तं च तन्त्रान्तरे—

“वमने च विरेके च तथा शोषिनमोक्षणे ।

सार्धत्रयोदशपत्रं प्रस्थात्ताहुर्मनीषिणः ॥ इति ॥

शुते रक्ते मति यन्त्र शर्नैर्न सहसा अपनीय विमुच्य सिरामुखं
शोतोवधेन प्रक्षाल्य तैलप्लोतं तैलयुक्तं चेरत्तण्डनं तेनाक्तं पश्चात् बन्ध-
नीयं बन्धीयात् । प्लोतात् (प्लोतात्) अशुद्धं तु रक्तं वातादिद्वेषुधिरलक्षणैर्दुष्टं
शक्त्वा भूयः पुनः सानयेत् । इति, सायमपराहे तस्मिन्नेव दिने अथवा
अपरेऽपि वा द्वितीयेऽहनि । अथवा स्नेहेनोपस्फुटो भाषितो देहो यत्नं तस्य ।
भृशं दूषितमतिशयेन ह्यप्यपक्षाद्व्यं पुनः सानयेत् ॥ ४२-४४ ॥

किञ्चिद्विशेषे दुष्टास्ते नैत्र रोगोऽतिवर्तते ॥ ४५ ॥

सशेषमप्यतो धार्य नास्यातिसुतिमाचरेत् ।

किञ्चिदित्यादि । अरुणदत्तोऽपि— “किञ्चिच्छेषं दुष्ट रक्तं स्थापयेदुत सर्वं क्षावयेदिति संशयापनोदामिदमाह” इत्याह । हि यस्मात् किञ्चिच्छेषे दुष्टरक्ते नैत्र रोगो दुष्टरक्ततोद्भवो व्याधिरतिवर्तते क्रियापथमतिक्रम्य मार्गान्तरमसौ नायाति अतो दुष्टमपि रक्तं सशेषं धार्यम् । नास्य रक्तस्या-
तिसुतिमाचरेत् प्राणायतनत्वात् । सौश्रुतेऽप्यध्यर्गाष्ट—

“सशेषं दुष्टरुधिरमपि कुर्याद् विचक्षणः ।

न चातिप्रसृतिं कुर्याच्छेषं संशमनैर्जेयेत्” ॥ इति ॥

अथ किञ्चिच्छेषं रक्तमुपलुणीये उच्यते इति चेत् तत्र काचित् कार्यत्वाद्—

हरेच्छृङ्गादिभिः शेषं प्रसादमथवा नयेत् ॥ ४६ ॥

शीतोपचारपित्तास्रक्रियांशुद्धिविशोषणैः ।

दुष्टं रक्तमनुद्विक्तमेवमेव प्रसादयेत् ॥ ४७ ॥

रक्ते त्वसिष्ठति क्षिप्रं स्तंभनीमाचरोत्क्रियाम् ।

हरेदित्यादि । सुतशेषं दुष्टरक्तं किञ्चित्कालेऽतीते शृङ्गालाडुपटिकादि-
भिः हरेत् न तु सिरया । अथवा शीतोपचारेण पित्तास्रक्रियया शुध्या-
च्च । “(शुध्या)ममनविरेचनरूपया” “वमनादिरूपया” इत्यरुणदत्तः । विशोषणेन
रक्तनरूपेण तद् बुष्टं रुधिरं प्रसादं नयेत् । कल्पतामपसृज्य तस्य प्रसन्न-
मुपपादयेत् । त्रिभिर्हुष्टे रक्ते एवं कार्यम् । मृशदुष्टे द्विष्टे रक्ते मासमात्रं
स्नेहादिभिर्हृष्ये पुनश्च विधेत् । पूर्वमेव बहु वा, साव्यमाशुद्धरक्तदर्शनात् ।
भागमो हि— ॥

येत् । यदा वृद्ध रक्तमाश्रित्य दुष्टिं विकारं च कुर्वन्ति तदा रक्तमवषणम् । यथा-
स्थिमासच्छेदः । ननु दुष्टरक्तस्य सवर्णं क्रियते तदानीलकोपो मार्वी । उच्यते ।
अतिमात्रोद्विक्त रक्तमन्तरेणावसेकं न द्रव्यमुच्छेत्तुम् । ततो, न जाल्पानाधानि-
दृष्टिः । तदवसेकात् कृपितं पवनोऽन्येनोपक्रमेण शक्यं परिहर्तुमिति । न तु
केवलं स्तुतशेष दुष्टरुधिरं शीतोपचारादिभिः प्रसादयेत् । स्याद्द्रनुद्विक्तममृदमपि
दुष्ट रुधिरमेवमनेनैव शीतोपचारादिना प्रसादयेत् । न तु, तत्सिरान्यधादिना
निर्हरेत् । अनुद्विक्तरक्तनिर्हरणस्य सापामत्वात् । रक्ते तद्विद्युति स्थितिमल-
ममाने त्वरितमेव स्तम्भनीं वक्ष्यमाणानां क्रियामाचरेत् कुर्यात् । रक्तस्य प्रा-
णायतनत्वात् ॥

तदेव स्तम्भनमाह

लोध्रप्रियङ्गुपेक्षमापयद्यथाह्वगैरिकैः ॥ ४८ ॥

सृत्कपालाजनक्षौममपीदीरित्वगुरैः ।

विचूर्णयेद्ग्रणमुखं पद्मकादि हिमं पिबेत् ॥ ४९ ॥

तामेव वा मिरां विष्येद्यथात्तस्मादनन्तरम् ।

सिरामुखं च त्वरितं दहेद्यथाशलाकया ॥ ५० ॥

लोध्रेत्यादि । लोध्रादिभिः सिरामुखमवचूर्णयेत् । पद्मकादि हिमं
शीतकषायं पिबेत् । हाटकोऽपि — “पद्मकादिभिर्मिश्रितं तथार्थं पिबेत्” इत्याह ।
तामेव प्राग् विद्धा सिरां तस्मात् प्राञ्च्यनादनन्तरमव्यवहितं विष्येत् ।
अथवा सिराद्वारं क्षिप्रं कृत्वा भग्निना तप्तया शलाकया दहेत् । अग्निना
दहनं सिरासश्चोच्चैः रक्तस्थापनाय ॥ ४८-५० ॥

एकधावर्णानन्तरं यद्यदिष्यं तदाह —

उन्मार्गगा यंत्रनिपीडनेन

स्वस्थानमायाति पुनर्न यावत् ।

दोषाः प्रदुष्टा रुधिरं प्रपम्भा-

स्तामद्विदाहारविहारभाक् स्यात् ॥ ५१ ॥

उन्मार्गगा इत्यादि । स्वमार्गादन्वमार्गमग्नं उन्मार्गमग्नं यन्मार्गनिपी-
डनेनोन्मार्गगा स्वमार्गमुल्लङ्घ्य मार्गान्तगम्यमणेनोत्पथे प्रतिपन्ना दोषाः प्रदु-
ष्टास्तथाविधा रक्तं प्रपम्भाः प्राप्ता पुनर्भावत् स्वस्थानं नायान्ति स्वाशय

न प्रतिपद्यन्ते तानद्विताहारविहारभाक् स्याद् इति सम्बन्धः । । हितहारवि-
हारौ भजते इति 'भजो ष्वि' (३२-६२) इति ष्वि ॥ ५१ ॥

हितहार वाक्ति—

नात्युष्णशीतं लघु दीपनीयं
रक्तेऽपनीते हितमन्नपानम् ।

तदा शरीरं ह्यनवस्थितात्सं-

मग्निर्विशेषादिति रक्षणीयः ॥ ५२ ॥

रक्तेऽपनीते सावितेऽन्नपान नात्युष्णशीतं हितम् । अत्युष्ण अन्नपान
रक्तं प्रदूषयेत् । अतिशीतं त्वन्नपानमग्निं सादयेत् । तथा लघु स्वभावतो
मात्रमा सस्कारादिना वा । द्वाटकस्त्वाह—“रक्तेऽपनीतेऽत्युष्णमन्नमतिशीत
च पानं न हितम् । कुत इयमाशङ्का । उच्यते, आगमात् ‘अंष्णमदनीयात्’ इति ।
‘यदाहारगुणे पान विपरीतम् ।’

इति च । अतोऽस्य विधेः प्राप्तस्य प्रकर्षदत्त्वमपवर्तयति । तथा हि—
अत्युष्णत्वाद्याहारस्य स्वस्थानाच्चलितं रक्तं दुर्गिष्टं यायात् । किञ्च ऊष्णवत्त्वं
घातोरसृजं ह्यमादग्निमाद्यमवशम्भावि । तस्मादग्निरक्षणार्थं नातिशीतं पानं
लघुदीपनीयं चानमुपयोजयेत् । अर्धं रक्तस्य वह्निसंश्लेषं पित्तस्य च रक्षणार्थं-
मुष्णमशनं शीतं च पानमिष्यते । तथा लघुदीपनं चेति” इति । कुत एवविधम-
न्नपानं हितमिति वाह । तदेत्यादि । यस्मादस्मिन् काले शरीरमनवस्थितं
चलितवृत्ति रक्तं यस्मै तदेवभूतं भवति । तद्यासृक् शरीरस्थाधार रक्तस्य च
पित्तं पित्तस्य च वह्निः । तथा च वक्ष्यति “पित्तं वह्निः” इति । तस्माद्
विशेषपानमहसा यत्नेन अग्निः नात्युष्णशीतादिनाहारेण रक्षितव्यः । पण्डित-
स्त्वाह—“तदा शरीरमनवस्थितासृक् अग्निर्विशेषादनवस्थितं तस्माद् रक्षि-
तव्यं पुरुषः” इति ॥ ५२ ॥

कुनतिराव्यपरय पुरुषस्यो मार्गगामिना दापानां स्वस्थानप्रतिपत्तां कालो नाशम्यते
न च निहतदुष्टरक्तं पुरुषो लक्षणं विना ज्ञायत इति द्वयस्यापि परिधानार्थमाह—

प्रसन्नार्णेन्द्रियमिन्द्रियार्था-

निच्छन्तमव्याहृतं पक्ववेगम् ।

सुसान्वितं पुष्टिरलोपपन्नं

विशुद्धरक्तं पुरुषं वदन्ति ॥ ५३ ॥

प्रसन्नेत्यादि । प्रसन्नानि वर्णश्च इन्द्रियाणि च यस्मिन् तं प्रसन्नवर्णेन्द्रियम् । तथा इन्द्रियार्थान् शब्दादीन् स्वभावाभिप्रेतान् इच्छन्तमभिलपन्तम् । तथा अभ्याहतः पक्तुर्वेगः सामर्थ्यं यस्मिन् तम् । तथा मुष्वाङ्घ्रितमारोग्योक्तमकृतिमापनम् । तथा पुष्टिप्रलाभ्यामुपपन्न एवविधं पुरुषं विशुद्धरक्तवदन्त्याचार्याः । शरीरस्य विशुद्धरक्तस्य लक्षणमुक्तं 'मधुर रूक्षणम्' इत्यादिना विशुद्धरूक्षणमभिहितमिति ॥ ५३ ॥

इति श्रीनागप्रचिन्निवरवितायां हृदयबोधिकायां
शतविंशोऽध्यायः ॥

अथ अष्टाविंशोऽध्यायः ।

अथातः शर्याहरणविधिमभ्यायं व्याख्यास्यामः ।

पूर्वाध्याये शर्यपथस्य रक्तस्य एकनशरीरव्याधिनाऽपि पिराम्यधारुको निर्देरणोपाय उक्तः । इदानीं प्रादेशिकस्य लोहादे शर्यस्य लक्षणं निर्देरणोपायं च प्रदर्शयितुं मध्याहारम् । हृद्याकारोऽध्यायः—

“बुधेरकते हि तच्छल्य तस्यापको हरणे विधिः ।
शर्यस्य शर्यकृन्तादेर्निर्देतिर्वर्ण्यतेऽधुना ॥”

इति । “बुधेरकतस्य शर्यत्वात् तदनन्तरं शर्याहरणविधिमाह” इति पाठ्यकारः । शर्यं हिंसात्मकम् । उक्तं च—

“याकिंशिराबाधवरं तच्छर्मासि कथ्यते ।”

इति । ‘शर्यं हिंसात्मकम्’ इति धाना निष्पन्नं रूपं शर्यामिति । शर्यामाहोहमयेष्वेव शर्य-
शब्दहारोऽत्र प्राबुध्यैर्ण निर्दिष्टः । विशसनायोपन्नं बाणोद्देश्यम् । एवमनुश्रूयते हि—
“दानदानो हिंसनार्थं व्रदणा वद लोहम्” इति ॥

वक्रजुतिर्यगूर्वाधं शल्यानां पञ्चधा गतिः ।

वक्रैत्यादि । सुश्रुते चोक्तं— “शल्यं आशुगमने” इति घातुक्षस्य शर्यमिति रूपं भवति । सर्वशरीराबाधकरमिहोपदिश्यते शर्यमिति । तद् द्विविधं शरीरमागन्तुं चेति । शरीरा नस्त्वन्तरोमाणि । घातवो मरु दोषाश्च । आगन्तुं शर्येष्विहाधिकारः । लोहवेणुवृक्षशृङ्गास्त्रिभेदेषु लोहेष्वपि दूरानुपवे-
शाच्छर्यं एवापि कृतं । स द्विविधं कर्णवान् रूक्षणम् । विविधवृक्षपत्रमुखा”

हृत्त्यादि । “वक्रादिभेदभिन्नानां शस्यानां पञ्च प्रकारा गतिर्गमनम् । कदा-
चिच्छस्यानि वक्र कृत्या तिर्यग्वा ऊर्ध्वं वा अधो वा गच्छन्ति । कदाचिदञ्जु
कृत्वा । एवंमुभयथा तिर्यग्ूर्ध्वाधोभेदेन गमनाच्छल्यानां पञ्चधा गतिः” इत्य-
रुणदत्तोक्तिः । द्वयोकारोऽप्येनमेवार्थं हृदि कृत्य सङ्घहाविरोधेन व्याख्या
कर्तुं कामे पद्येन प्रोवाच —

“तिर्यग्ूर्ध्वमधश्चेति शल्यानां त्रिविधा गतिः ।

प्रत्येकमृजुवक्रत्वाद् द्वैविध्यमपि युज्यते ॥

अतः शस्यगते पञ्चविधत्वमुपपद्यते ॥”

इति । एव श्लोके षोढा गतिर्भवतीति मन्वमानास्त्वन्त्ये वक्रादिभेदेनैव पञ्चधा
गतिं युज्यते । विशिष्टस्यावयवैः कुटिलीभवन कुटिला गतिः । अञ्जु कृत्वा यत्
प्रवेशनं ऋज्वी गतिः । अङ्गे पार्थगमनं तिर्यग्गतिः । उत्तमाङ्गाभिमुख ऊर्ध्वा
गतिः । पादाभिमुखा गतिरधोगतिरिति । पाठ्यकारस्त्वाद् — “अत्र सङ्घा-
पहणं परमतानिरासार्थम् । पतमानाता शस्यानां पञ्चधा गतिमप्याचक्षते तिर्य-
ग्ूर्ध्वाध शल्यानां गतिः पञ्चधा वक्रजुभेदेन सह” इति । हाटकोऽपि “वक्रा-
दिभेदेन शल्यानां पञ्चप्रकारा गतिः” इत्याह । वचनं हि — “सर्वशल्यानां
तु शरीरगतानां पञ्चविधो गतिविशेषो भवति । तद्यथा — ऊर्ध्वमधस्तिर्यग्वक्र-
मृजुरिति । ते तु घेगक्षयात् प्रतिघाता त्वगादिषु अपवस्तुष्वेवावातिष्ठन्ते । अम-
निस्रोतोऽस्मिपेशीविवरप्रभृतिषु शरीरावबन्धेषु वा” इति । त्रिविधैव गतिः शल्यानां
तिर्यग्ूर्ध्वाधोभेदेन । एव शरीरे त्रिधा गच्छता शल्यानां वक्रगात्मानं कृत्वा
अञ्जु वा कृत्वा गमनं सम्भवतीति उक्तं पञ्चधेति । अस्माकं तु सर्वथापि
व्याख्यायमाने सदोषता प्रतीयत इति मौनमेव धरणामित्यस्मद्गुरुवः ।

यस्यैव च वैद्यमिवाह —

“व्यामं शोफं रुजावन्तं स्रवन्तं शोणितं बहुः ॥ १ ॥

अभ्युत्थनं बुद्बुदवत् पिटकोपचितं त्रणम् ।”

— “हृत्” मृदुमासं विजानीयादन्तःश्लयं समासतः ॥ २ ॥

“हृत्” मृदुमासं विजानीयादन्तःश्लयं समासतः सक्षेपेन
जानीयात् । “व्यामं श्यामवर्णं तथा शोफरुजावन्तं तथा बहुशोणितं

“हृत्” मृदुमासं विजानीयादन्तःश्लयं समासतः

इत्यादि । “वक्रादिभेदभिन्नानां शल्यानां पञ्च प्रकारा गतिर्गमनम् । कदा-
चिच्छल्याति वक्रं कृत्वा तिर्यग्वा ऊर्ध्वं वा अधो वा गच्छन्ति । कदाचिद्वज्र-
कृत्वा । एवमुभयथा तिर्यगूर्ध्वाधोभेदेन गमनाच्छल्यानां पञ्चधा गतिः” इत्य-
रुणदत्तोक्तिः । “हृद्योकारोऽप्येनमेवार्थे हृदि कृत्य संज्ञाहाविरोधेन व्याख्या-
कर्तृकार्थैः पद्येन प्रोवाच —

“तिर्यगूर्ध्वमधश्चेति शल्यानां त्रिविधा गतिः ।

प्रत्येकशृजुवक्रत्वाद् द्वैबिच्यमपि युज्यते ॥

अतः शस्यगतेः पञ्चविधत्वमुपपद्यते ।”

इति । एवं प्रोक्ते षोढा गतिर्भवेतीति मन्वमानास्त्वन्ये वक्रादिभेदेनैव पञ्चधा
गतिं ब्रुयते । विशिष्टस्यावयवैः कुटिलीभवनं कुटिला गतिः । ऋजु कृत्वा यत्
प्रवेशनं ऋज्वी गतिः । अङ्गे पार्श्वगमनं तिर्यग्गतिः । उत्तमाङ्गाभिमुखं ऊर्ध्वा
गतिः । पादाभिमुखा गतिरधोगतिरिति । पाठ्यकारस्त्वाह — “अत्र संज्ञा-
पहणं परमतानिरासार्थम् । पतमानातां शल्यानां पञ्चधा गतिमप्याचक्षते तिर्य-
गूर्ध्वाधःशल्यानां गतिः पञ्चधा वक्रजुभेदेन सह” इति । हाटकोऽपि “वक्रा-
दिभेदेन शल्यानां पञ्चप्रकारा गतिः” इत्याह । वचनं हि — “सर्वशल्यानां
तु शरीरगतानां पञ्चविधो गतिविशेषो भवति । तद्यथा — ऊर्ध्वमधस्तिर्यग्क-
शृजुरिति । ते तु वेगक्षयात् प्रतिघाता त्वगादिषु — त्रणवस्तुष्वेवावातिष्ठन्ते । धम-
निश्रोतोऽस्त्रिपेशीदिवरप्रभृतिषु शरीरावयवेषु वा” इति । त्रिविधैव गतिः शल्यानां
तिर्यगूर्ध्वाधोभेदेन । एवं शरीरे त्रिधा गच्छतां शल्यानां वक्रमात्मानं कृत्वा
ऋजु वा कृत्वा गमनं सम्भवतीति उक्तं पद्येति । अस्माकं तु सर्वथापि
व्याख्यायमाने सर्वोपता प्रतीयत इति मौनमेव शरणमित्यसद्गुरुवः ।

एषाह्यं कथं वेपमित्वाह —

ध्यामं शोफं रुजावन्तं स्रवन्तं शोणितं बहुः ॥ १ ॥

अभ्युद्गतं बुद्बुदवत् पिटकोपचितं व्रणम् ।

शुद्धमासं विजानीयादन्तःशुल्यं समासतः ॥ २ ॥

ध्यामिमित्यादि । एवंविधं व्रणं अन्तःशुल्यं समासतः संक्षेपेन
जानीयात् । ध्यामं श्यामवर्णं तथा शोफरुजावन्तं तथा बहुशोणितं

स्रवन्तं तथा अभ्युद्गतमाभिमुख्येनोद्गतोऽष्टम् । हाटकस्तु—‘अभ्युत्तम्’ इति
 पठन्ति अभ्युद्गतोऽमिति वदन् । तथा बुद्बुदेन तुल्यं वर्तेत इति बुद्बुदवत्
 तथा पितृरूपचितं व्यातं तथा क्रोमकमांसं च ॥ २ ॥

इति श्रीमान्येनोप्यितस्य शिवस्य लक्षणगणिषाय जगद्गुरुतस्य शक्यस्य सङ्गण-
 नेमाह—

विद्योपात्तवृत्ते शल्यं विवर्णः कठिनायतः ।
 शोफो भवति मांसस्थे चोपः शोफो विवर्धते ॥ ३ ॥

पीडनाक्षमता पाकः शल्यमार्गो न रोहति ।
 पेयन्तरगते मांसप्राप्तवच्छ्वययुं चिना ॥ ४ ॥

आक्षेपः स्नायुजालस्य संरम्भस्तन्भवेदनाः ।
 स्नायुगे दुर्हरं चैतत् सिराध्वानं मिराश्रिते ॥ ५ ॥

स्रक्मर्शुणहानिः स्यात्स्रोतसां स्रोतसि स्थिते ।
 घमनीस्थंजनिलो रक्तं फेनयुक्तमुदीरयेत् ॥ ६ ॥

निर्याति शब्दवान् स्याच्च हृष्टासः साद्भवेदनः ।
 राक्षसो बलवानस्थिसन्धिप्राप्तेऽस्थिपूर्णता ॥ ७ ॥

नैकरूपा रुजोऽस्थिस्थे शोफस्तद्वच्च सन्धिगे ।
 चैष्टानिष्टाचिश्च भवेदाटोपः कोष्ठसंश्रिते ॥ ८ ॥

आलाहोऽश्वशकृन्मूत्रदर्शनं च व्रणानने ।
 विद्यान्मर्मगतं शल्यं मर्मविद्योपलक्षणैः ॥ ९ ॥

विद्योपादित्यादि । पूर्वोक्त सामान्यलक्षणमन्तःशल्यस्य सर्वत्र विद्यते ।
 विद्योपात्तवृत्ते शल्ये शोफो भवति । कठिनायतः, विवर्णः, कठिनो,
 दीर्घश्च । मांसगते शल्ये शोपश्च स्यात् । सर्वोऽङ्गीणत्वीमोऽस्तिमान् दाहश्चोप-
 ष्यते इत्याहुः । हाटकस्त्वाह— “मांसगते शल्ये चोपः स्यात् । सर्वोऽङ्गी-
 ष्ठीमोऽस्तिमान् दाहश्चोपश्च । “शोपोऽनघमानसंरम्भेण चूपणप्रतीतिः” इति
 पाठ्यकारः । तथा शोफो विवर्धते । तथा पीडनस्याक्षमत्वं पाकश्च ।
 शल्यमार्गो न रोहति रोहं न याति । येन शल्यं प्रविष्टं तस्मान्नपसरोह-
 क्षमाभवान्नाम् । पेयान्तरगते शल्ये मांसगततुल्यं लक्षणं श्वययुं वर्जयित्वा ।
 मांसगतविविधेषु शोधितव्याहृतिः पेयस्युच्यते । पेयस्यु (2000000000000000)

अस्थिवेष्याया व्यापारस्य प्रसारणादेर्निश्चितिरुपरमश्च भवति । पूर्वमस्थिगतस्य शल्यस्य लक्षणमुक्तम् । अधुना तूक्तं शरीरसन्धिगतलक्षणम् । अन्यो हि शरीरसन्धिः । तथा च राजयक्ष्मनिदाने वक्ष्यति— “शरीरसन्धीनाविश्य” इति । कोष्ठसन्धिते उदरगते शल्ये आटोपः क्षोभः स्यात् । आटोपः (७।५ ७।५ ७।७) । तथा आनाहो जठराध्मानम् (७।७ ७।७ ७।७) । तथा व्रणमुले अन्नशुक्लमूत्रदर्शनं स्यात् । स्थानविशेषेण यथासम्भव व्रणमुले मूत्रादिवर्जितं भवतीत्यर्थः । व्रणाननम् (७।७ ७।७ ७।७) । मर्मगतं शल्यं मर्मविद्वोप-लक्षणैर्विधात् । मर्मविद्वस्य च लक्षणं सद्गृहे कथितम् । यथा—

“देहप्रसुप्तिर्गुरुता समोह शीतकामता ।

स्वेदो मूर्च्छा यमिः श्वासो मर्मविद्वस्य लक्षणम् ॥”

इति ॥ १-९ ॥

यथासं च परिस्त्रावैस्त्वगादिषु विभाजयेत् ।

रुद्धते शूद्रदेहानामनुलोमस्थितं तु तत् ॥ १० ॥

यथास्वमित्यादि । न केवलं सामान्यलक्षणैः ध्यामादिना तथा विशेष-लक्षणैः त्वगादिस्थलक्षणेन त्वगादिगतं शल्यं लक्षयेत् । “यावद्यथासं परि-स्त्रावैश्च तथारूपैस्त्वगादीनामनुरूपरूपैर्विभाजयेत् लक्षयेत् । त्वक्परिस्त्रावेण त्वक्शल्यं मानपरिस्त्रावेण मातृशल्यमित्यादि । सूक्ष्मगतिषु शल्येषु एतान्येषु लक्षणान्यविस्पष्टानि भवन्ति । तत् प्राक् निर्दिष्टं शल्यं समगविरचनादिभिः शूद्रदेहानां शूद्रशरीराणां पुसा रुद्धते रोहं याति । रुद्धत इति कर्मकर्तृरिति केचित् । तत्प्रयुक्तम् । यत् कर्मस्थमावकानां कर्मक्रियाणां च कर्ता कर्मवद् भवति । न कर्तृस्थमावकानां न च कर्तृस्थक्रियाणांमित्युक्तम् । रहिश्च कर्तृस्थक्रियः । तस्माद् रोहतीति रुद् , रदिवाचरति इति क्यन्तो-ऽयम् । ‘रुद्धत इति रुद्’ इति पाठ्ये । रुद्धाभासोऽयं तादात्मिकवाधाभावात् । न तु सम्यग् रुद्धः । तथा च वक्ष्यति दोषकोरित्यादि । तस्माद् अस्य रुद्धा-मातृत्वादेवैव व्युत्पत्त्युक्ता ॥ १० ॥

दोषकोपाभिधातादिषोभाद्भूयोऽपि बाधते ।

दोषेत्यादि । तच्छल्यमसम्यग्दृत्वात् भूयोऽपि बाधते प्रागबाधमान-मपि पुनरापीडा जनयति । पूर्वं कृतबाधत्वात् भूयोमरणं कुतो हेतोरित्याह—

दोषकोपश्चाभिघातश्च तावादी येषां तेषु प्रवृत्तैः क्षोभः सरम्भः तस्माच्चलित
(बाधते । अभिघातम् (७७७७७) । आठिग्रहणाद् भावनत्त्वनादीनां ग्रहणम् ॥

त्वगादि नष्ट शान्ते मिथ्यारूपत्वाद्दृश्यता प्राप्ते घटित शब्दपरिहानानाम-
मिदमाह ।

हाटकोऽपि—

त्वगादि नष्टे लक्षणमुक्तं प्रदेसाद्यशपतस्तु न जायते मतिजानाम् त्वन्नष्ट
इत्यादि इत्यहं ।

त्वद्भ्रमं यत्र तत्र स्युरभ्यङ्गलेहमर्दनैः ॥ ११ ॥

रागरुग्दाहसंरम्भा यत्र चाऽऽन्यं विलीयते ।

आशु शुष्यति लोपो वा तत्स्थानं श्लेष्मवद्भवेत् ॥ १२ ॥

मांसप्रणष्टं संशुद्ध्या कर्शनाच्छ्लथता गतम् ।

क्षोभाद्रागादिभिः श्लेष्मं लक्षयेत्तद्वदेव च ॥ १३ ॥

पेश्यस्थिसन्धिकोष्ठेषु नष्टं, तस्मिन् तु लक्षयेत् ।

अस्थामभ्यङ्गनस्वेदबन्धपीडनमर्दनैः ॥ १४ ॥

प्रसारणाकुञ्चनतः सन्धिनष्टं तथास्थिरम् ।

नष्टे स्नायुसिरास्तोनोधमनीष्यसमे पथि ॥ १५ ॥

अश्वयुक्तं रथं स्पण्डचक्रभारोप्य रोगिणम् ।

शीघ्रं नयेत्ततस्तस्य संरम्भाच्छ्लेष्ममादिशत ॥ १६ ॥

मूर्धनष्टं पृथङ्मोक्तं तेषां मासादिसश्रयात् ।

स्वशित्या । तत्र तेषु त्रगादिनष्टेषु श्लेष्मेषु मध्ये त्वद्भ्रमं गृह्य ज्ञप्य
यत्र प्रदेशे स्यात् तत्र स्थानेऽभ्यङ्गानिभि रोगान्य स्यु । रागो लौहित्यम्
(७७७७) । रुक् शूलम् (७७ ७७) । संरम्भः क्षोभ । दाहः (७७) । यत्र वा
घृतं स्थानं भोजितं विलीयते तत् स्थानं श्लेष्मवत् सश्लेष्म वदेत् । अथवा
लेपश्चन्दनादीनां दृष्टो यत्राश्वेव शुष्यति तत्स्थानं त्वद्देश श्लेष्मवज्जानीयात् ।
'त्वद्भ्रमं यत्र तत्र स्यु' इति वा पाठः । मांसगणष्टमदृश्यता प्राप्ते, संशुद्ध्या
वमनविरचनादिक्रमं यत् कर्शनं इति तस्माच्छ्लथता मिथिलत्व, गत,
क्षोभादनेकप्रकाराद् वेदना रूपात् तथा रागादिभि रोगरुग्दाहसंरम्भे श्लेष्मं
लक्षयेत् । क्षोभाद्देतोरुद्धृते रागादिभिरिति वा । तद्वदित्यादि । पेश्यादिश्च

अधुनैषामाकर्षणोपायमाह —

तेषामाहरणोपायौ प्रतिलोमानुलोमकौ ।

अर्वाचीनपराचीने निर्हरेत्तद्विपर्ययात् ॥ १९ ॥

तेषामित्यादि । तेषामदृश्यानां शल्यानामाकर्षणोपायौ प्रतिलोमानुलोमकौ । प्रतिलोमः शरीरस्यान्तःप्रवेशविपर्ययः । अनुलोमः शरीरस्यान्तःप्रवेशानुगः । प्रतिलोमानुलोमयोर्निर्हरणविषयमाह — अर्वाचीनेत्यादि । तयोः प्रतिलोमानुलोमयोः विपर्ययस्तद्विपर्ययः । तस्मात् तद्विपर्ययादर्वाचीनपराचीने शल्ये निर्हरेत् । अथवा तद्विपर्ययात् तेन विपर्ययेण तेन प्रतिलोमानुलोमेन क्रमेणेत्यर्थः । विपर्ययः क्रमवाची । प्रतिलोममर्वाचीनमानयेत् अनुलोमं पराचीनमानयेद् इत्यर्थः । हृद्याकारोऽप्येनमेवार्थमतिस्पष्टं कृत्योक्तवान् । ‘शरीरे प्रविष्टस्य शल्यस्यादृष्टस्य दृष्टस्य वा पाश्चात्येन मार्गेणाहरणं प्रतिलोमः । मुखाभिमुखमनुलोमः । तयोर्विषयमाह — ‘अर्वाचीनपराचीने’ इति । अर्वाचीनमनतिप्रविष्टं प्रतिलोमं हरेत् । पराचीनमतिप्रविष्टं अनुलोमं हरेत्’ इति । हाटकौऽप्याह — ‘तेषामदृश्यानां शल्यानामाकर्षणोपायौ द्वौ प्रतिलोमानुलोमकौ । प्रतिलोमः शरीरान्तःप्रवेशविपर्ययः । अनुलोमः शरीरान्तःप्रवेशानुगः । प्रतिलोमानुलोमयोर्निर्हरणोपाययोर्विषयमाह — अर्वाचीनेत्यादि तद्विपर्ययादर्वाचीनपराचीनयोर्विपर्ययात् अर्वाचीनमूर्ध्वगतिशल्यं प्रतिलोममानयेत् । पराचीनमधोगतिशल्यं अनुलोममानयेत्’ इति । पाठ्यकारस्त्वाह — ‘तेषां शल्यानामाहरणोपायौ द्वौ । प्रतिलोमोऽनुलोमश्च । येन पश्चात् प्रविष्टं तेनैवाहरणं प्रतिलोमः । निर्घात्य श्लेष्ण विश्लस्य वा अन्यपथाहरणमनुलोमः । एवं सामान्यमुक्त्वा पुनरर्वाचीनेत्यादिना विशेषमाह — अर्वाचीनमधोगतं ऊर्ध्वं नयेत् आहरेत् । पराचीनमूर्ध्वगतमधोमार्गेणैवाहरोदित्यर्थः । अर्वाचीनमनुलोमं समीपस्थितं प्रतिलोममाहरेत् । पराचीनं प्रतिलोमं दूरतः स्थितमुत्तुण्डितमनुलोममाहरेत् । अर्वाचीनपराचीनौ प्रतिलोमानुलोमपर्यायौ । प्रतिलोमानुलोमे शल्ये विपर्ययात्निर्हरेदिति पिण्डितार्थः’ । अन्ये पुनरन्यथा वदन्ति — ‘तेषामित्यादिना चरुर्जुभेदसंसुक्तानामाहरणमुक्त्वा, पुनरर्वाचीनेत्यादिना ऊर्ध्वधोभेदसंसुक्तानां चोक्त्वा, सुखाहार्यमित्यादिना तिर्यग्गतस्याप्युक्तवान्’ इति । तदनुक्तम् । समानतद्विरोधात् । एवमुक्तं सौश्रुते — ‘सर्वशल्यानां तु शरीर-

गतानां द्वावेवाहरणहेतु भवतः प्रतिलोमोऽनुलोमश्च । तत्र प्रतिलोममर्वाचीन-
मानयेत् अनुलोमं पराचीनम्' इति । अस्य व्याख्यानभेदमूचिवान् वामदेवः ।
“आहरणहेतु आहरणमार्गावित्यर्थः । तत्र प्रतिलोममिति — तत्र तयोः
प्रतिलोमानुलोमहर्तव्ययोः प्रतिलोमं प्रतिलोमाहरणीयं शल्यमर्वाचीनमानयेत् ।
एवमर्वाचीनानयनं प्रतिलोमोपायः । अनुलोमाहरणीयं शल्यं पराचीनमानयेत् ।
एवं पराचीनमानयनं अनुलोमोपायः” इति । उक्तं च भालुकिना— “द्वावेव
तु शल्यानयनमार्गौ भवतः । तद्यथा— अनुलोमः प्रतिलोमश्च । तत्र प्रति-
लोमोऽर्वाचीनमाहरणम् । अनुलोमः पराचीनम्” इति । इन्दुनाप्ययमर्थः
प्रत्यपादि । “प्रतिलोमं यद्यतः प्रविष्टं तेनैवानीयेत । अनुलोमं यद्यतः प्रविष्टं
ततः प्रवेश्य द्वितीयेन हियते । तत्र अर्वाचीनं यच्छल्यं तत् प्रतिलोममानयेत् ।
अर्वाचीनं पूर्वोक्तं ऊर्ध्वगतिः । तद्यतः एवं प्रविष्टं तेनैवाहरेत् । यच्छल्यं परा-
चीनं तदनुलोममानयेत् । यत्राभिमुखं तत्रैवानयेदित्यर्थः” । पराचीनमधोगतीति
उपलब्धो प्रतिलोमानुलोमोपायौ । किं ताभ्यामाहरणीयं शल्यमित्यत्र ब्रवीति ।

॥ १९ ॥ -

न च सर्वमेव शल्यमाहरणीयमित्याह—

सुखाहार्यं यतः छिन्ना ततस्तिर्यग्गतं हरेत् ।

शल्यं न निर्घात्यमुरःकक्षावंक्षणपार्श्वगम् ॥ २० ॥

प्रतिलोममनुत्तुण्डं छेद्यं पृथुमुखं च यत् ।

सुखाहार्यं यतश्छिन्नेति । तिर्यग्गतं शल्यं यतो यस्माद् देहदेशात्
सुखाहार्यं भवति सुखेनाहर्तुं शक्यते तस्माद् देहदेशान्मांसादीन् छिन्ना
विलुप्य उद्धरेत् । प्रतिलोमोपायेन अनुलोमोपायेन वा इत्यर्थः । छिन्नेत्यस्य
यद्यपि कर्म किञ्चिन्न निर्दिष्टं तथापि त्वन्मांसादीना योग्यत्वात् तेषामेव
कर्मत्वं बोध्यम् । मांसादीन् छिन्नेत्यर्थः । शल्यमित्यादि । उरःप्रभृतिषु स्थितं
शल्यं न निर्घात्यं न निर्घातनीयम् । वंक्षणम् = (कृष्णवर्णम्) ।
पार्श्वम् = (बायां) । तथा प्रतिलोमं प्रतिलोमप्रविष्टं नानुलोमगतं तथा
अनुत्तुण्डं बाधे बुद्बुदबन्धोन्नतं अदृश्यमानमुखमित्यर्थः । हृद्याकारोऽपि —
“अनुत्तुण्डितमदृश्यमानवारहं च त्वगादिष्ववरुद्धम्” इत्याह । उत्तुण्डम् =
(ग्रीष्मवर्णम्) । तथा पृथुमुखं च विस्तीर्णान्नं शल्यं न निर्घातनीयम् ।
सारकृत्त्रेवमाह — ‘शल्यं न निर्घात्य’मित्यादिना प्रवेशतः प्रति-
लोमाहर्तव्यं शल्यं ब्रवीति । निर्घातनं मुद्गरादिभिः प्रचालनम् । प्रतिलोमं प्रति-

लोनाहर्तव्यं शल्यम् । अनुत्तुण्डं गर्भारापगतमदृश्यमानमुखम् । तद्विद्वविशेषा-
दव प्रतिलोमम् । भूयश्छेदानुबन्धभयादुत्तुण्डमविच्छेदनीयमुखं प्रतिलोमं
छेदायोग्ये स्थाने छेदसाधनमुखमित्यर्थः । अच्छेदनीयप्रदेशे उत्तुण्डितमित्यर्थः
पृथुमुखं च । यदिति मल्लार्धचन्द्रादि । अथवा छेदयोग्ये स्थानेऽपि मल्लादि
प्रतिलोममाहरेदिति वा । एवं प्रतिलोममित्यादिना विद्वतः प्रदेशतः शल्या-
कृतिश्च प्रतिलोमाहर्तव्यं शल्यमुक्तं भवति । एतद् विपरीतमनुलोममित्यनुक्तेऽपि
सिध्यति । उक्तं हि भालुकिना— “तत्र छेदनीयमुखमनुत्तुण्डिताश्च नित्य-
मनिर्घात्यान्याचक्ष्महे । भूयश्छेदानुबन्धदोषात् सर्व एव तु शल्या जत्रुकक्षपर्शुका-
वक्षोन्तरेषु अनिर्घात्या महापराधत्वात् । निर्घात्यमेभ्यो विपरीतमुत्तुण्डितं कर्ण-
वन्तमपि निर्घात्यमाचक्ष्महे । तत्र निर्घातकर्णिकां पुरस्तात्प्रिधाय मुखं वारङ्ग-
तुण्डेषु प्रतिपीडयेत् । नाड्या प्रतिपीड्य परतस्ततः पाणिना निर्घातयेत् ।
अग्नीलाहममुद्रसामिधातैर्वा” इति । उक्तं च भोजेन—

“अनुत्तुण्डानि शल्यानि छेदनीयमुत्तानि च ।

अनिर्घात्यानि जानीयात् भूयः छेदानुबन्धतः ॥

वक्षःकुक्ष्यन्तरगतं पार्थयोः कक्षयोरपि ।

सर्वमेव त्वनिर्घात्यं भवेच्छल्यमिति स्थितिः” ॥

इति । भोजेन प्रोक्ते ग्रन्थे प्रतिलोममित्यनुक्तं यतस्तरमाद् प्रतिलोममनुत्तुण्डमि-
च्छत्रानुत्तुण्डादिगुणं शल्यं प्रतिलोमं हरेदिति वार्थः । ‘छेद्यं पृथुमुखं च यत्’
इत्यत्रापि पृथुमुखत्वाच्छेद्यमिति वार्थः ॥ २० ॥

नैवाहरेद्विशल्यमं नष्टं वा निरुपद्रवम् ॥ २१ ॥

नैवेत्यादि । वृद्याकारोऽपि— “नैवाहरेदित्यादिना प्रति(लोमानुलो-
माभ्याम)प्यनाहार्यं शल्यं व्रूते” इत्याह । विशल्यमं यदाहृतं सत् शल्यं स्रोतः
कृत्वा मारयति तत्राहरेत् । विशल्यं हन्तीति विशल्यमम् । तावत्स जीवति
यावत्सशल्यः । शल्यापाये तु म्रियते तत्राहरेदेव । शल्यस्य तत्सोद्गृह्यतस्य प्राण-
घातकत्वात् । एतत्स्वरूपं च मर्मविभागे स्पष्टं कृत्वा वक्ष्यते । तथा नष्टमद-
ृश्यतां प्राप्तं च यन्निरुपद्रवमुपद्रवरहितं तन्निमित्तोत्तरागरहितं तत् नाररेत् पत्यवा-
यभयात् । वाशब्दः समुच्चये । उक्तं च भोजेन—

“..... च सर्वशो नोद्धरेद् भिषक् ।

मर्मस्त्रेषु विद्वान् निदशल्यो म्रियतेऽचिरात् ॥

पाकलक्ष्मच्छोफंसंज्ञावैः स्वानेऽन्यत्रापि वर्जितम् ।
प्रणष्टमथ शल्यं स्यादुपेक्ष्यमनुपद्रवम् ॥”

इति ॥ २१ ॥

अथाहरेत्करप्राप्यं करेणैवेतरत्पुनः ।
दृश्यं सिंहहिमकरवर्गिकर्कटकाननैः ॥ २२ ॥
अदृश्यं व्रणसंस्थानाद् गृहीतुं शक्यते यतः ।
कङ्कभृङ्गाह्वकुररशररीवायसाननैः ॥ २३ ॥
मंदशाभ्यां त्वगादिस्थं तालाभ्यां सुपिरं हरेत् ।
सुपिरस्थं तु नलकैः श्रेपं शोषैर्यथायथम् ॥ २४ ॥

अथेत्यादि । करप्राप्यं हस्तप्राप्तं शल्यं करेणैवाहरेत् नापरेण कङ्क-
मुखादिना । इतरद् अकरप्राप्यं हस्तग्रहणाशक्यं तु दृश्यं सिंहमुखादिभि-
र्घ्नैराहरेत् । अदृश्यं पुनः शल्यं व्रणसंस्थानादाकलय्य कङ्कमुखादिभिर्गृहीतुं
शक्यते यतस्ततस्त्रैहरेत् । यत्तदोर्नित्याभिसंबन्धत्वात् तदो लाभः । अर्थवै-
यत इति तृतीयार्थं तसिद्ध । येन यद्येण गृहीतुं शक्यते तेनाहरेदिति । त्वगा-
दिस्थं शल्यं संदंशाभ्यां निर्हरेत् । आदिग्रहणान्मांसादीनां ग्रहणम् । सुपिरं
यच्छल्यं त्वगादिस्थं तालयन्त्राभ्यां हरेत् । न संदंशाभ्याम् । “ऊपमुपि - ”
(५-२-१०७) इत्यादिना रमत्ययः । सुपिरयुतं सुपिरस्थं स्रोतःस्थितं पुनः
शल्यं नलकैर्नालीयत्रैराकर्षेत् । श्रेपं शल्यं शोषैर्यथायथोग्रमाहरेत् ॥

२२-२४ ॥

यन्त्रेणाप्यशक्यतस्त ग्रहणमाह—

शस्त्रेण वा विशस्यादौ ततो निर्लोहितं व्रणम् ।
कृत्वा घृतेन संस्त्रेद्य घघ्वाचारिकमादिशेत् ॥ २५ ॥
सिरास्त्रावविलग्नं तु चालयित्वा शलाकया ।

शस्त्रेणेत्यादि । शस्त्रेण वा पूर्वं विशस्या मांसादीन् छित्त्वा शल्य-
मानीय तदनन्तरमपनीतरक्तं, व्रणं विधाय उष्णसर्पिषा स्वेदयित्वा वस्त्रपट्टादिना
ससर्पिर्मधु बद्ध्वा आचारिकं खेहविध्युक्तम् ‘उष्णादकोपचारी स्यात्’ इत्या-
दिकमादिशेत् कथयेत् । सिरास्त्रावविलग्नं, पुनः शल्यं शलाकया चाल-
यित्वा शिथिलीकृत्याहरेत् ॥ २५ ॥

एवं हस्तेनाहर्तुमशक्याना शल्यानामुद्धरणविधानमुक्त्वेदाना हस्तयन्त्राभ्यामशक्यानामाहरणाधिधि वक्तुमारभते ।

हृदये संस्थितं शल्यं त्रासितस्य हिमाम्बुना ॥ २६ ॥

ततः स्थानान्तरं प्राप्तमाहरेत्तद्यथायथम् ।

यथामार्गं दुराकर्षमन्यतोऽप्येवमाहरेत् ॥ २७ ॥

अस्थिदष्टं नरं पञ्चां पीडयित्वा विनिर्हरेत् ।

इत्यशक्ये सुचालिभिः सुगृहीतस्य किङ्करैः ॥ २८ ॥

तथाप्यशक्ये वारङ्गं चक्रीकृत्य धनुर्ज्याया ।

सुबद्धं चक्रकटके बध्नीयात्सुसमाहितः ॥ २९ ॥

सुसयतस्य पञ्चांग्या वाजिनः कशयाथ तम् ।

ताडयेदिति मूर्धानं वेगेनोन्नमयन् यथा ॥ ३० ॥

उद्धरेच्छल्यमेवं वा शाखायां कल्पयेत्तरोः ।

बध्वा दुर्बलनारङ्गं कुशाभिः शल्यमाहरेत् ॥ ३१ ॥

हृदये संस्थितमित्यादि । हृदये यदाश्रितं शल्यं तच्छीतजलेन त्रासितस्य स्थानान्तरगतं ज्ञात्वा यथायथं यथासं विशिष्टयन्त्रैः शल्यं निर्हरेत् । शल्यमिति त्रासशल्यादिकं प्रायशः । सौश्रुतदर्शनादेव द्योत्यते । कथमिति । 'हृदयमभिप्रवर्तमाने शल्ये शीतजलादिभिः उद्धेजितस्योद्धिग्न्हृदयस्य प्रहारं दापयेत्, यथाहारमार्गो नावरुध्यते' इति । अत्रैवं व्याख्यानमवोचद् वामदेवः— 'हृदयमिति-त्रासशल्यादिके हृदयमभिप्रवर्तमाने सति शीतजलादिभिरुद्धेजितस्य सत् उद्धिग्न्हृदयस्य प्रहारं दापयेत् । यथा येन प्रक्रमेण आहारमार्गं आहारगतिर्नावरुध्येत तथा प्रहारं दापयेत् । 'हृदये आहारमार्ग' इति वचनात् अत्रगम्यते त्रासशल्यमेवान्नाधिकृतमिति । उद्धेजनेन विवृतस्रोतसः तत्कालमेव महाराच्छल्यस्याघ पतनं भवतीत्यभिप्रायः । अथवागन्तुशल्यानामसत्त्वरुजाफराणां सर्वत्र स्थितानामुद्धरणोपायार्थमस्वारम्भः । हृदयमिति मनस्यदधिष्ठानत्वात् मनः प्रपीड्य वर्तमाने शल्ये हृदयोद्धरणे अशक्तो भवत्यात्तुरः । तत्रायमुद्धरणोपायः । शीतजलादिभिरुद्धेजितस्य प्रहारं शल्यनिष्पातनं दापयेत् । यथाहारमार्गः आहरणमाहारः शस्त्रस्याहरणमार्गो नावर्ह्यते यथा शीघ्रं सुखमागच्छति । शल्यमनुलोमं प्रतिलोमं वा तथा निर्घातं प्रतिनिर्घातं वा दापयेत्' । भोजना-
प्युक्तम्—

“शल्ये तु संवाधगते गर्भोरे हृदयाश्रिते ।
शल्यानिर्हरणार्थाय विधिं कुर्यादिसं भिषक् ॥
श्रीतन्नेन जलेनैतमबुद्धमवमेवयेन् ।

उद्विग्ने हृदये तस्य शल्यस्योद्धरणं हितम् ॥
अभिसाण्यपि शंसेन शस्त्रेणोद्धेजयेद्यपि ।

उद्विग्ने हृदये तस्य शल्यस्योद्धरणं हितम् ॥
प्रियां भार्यां स्त्रियं चान्यां सर्वालङ्कारमूषिताम् ।
दर्शयेत् तस्य विद्वस्य संदृष्टः समयने तथा ॥
हृदयेन सायानस्य शल्यं निर्वातयेद् भिषक् ” ॥ इति ॥

यथेत्यादि । अन्यतोऽपि हृदयादन्यत्रापि देशे स्थितं शल्यं दुराकर्षं दुःखेनाक्रष्टुं शक्यते स्वमार्गेण यत्तन् एवमेवाहरेत् । यथा हृदयस्थं शल्यं म्यानान्तरं प्राप्तुं निर्हायं तथा यथामार्गं मार्गानतिक्रमेणान्यदेशस्यमपि शल्य-माकर्षणीयम् । अस्त्रिदष्टं शल्यमस्त्रिद्वयमध्यगतं अस्थनापि दष्टमिव दष्टम् अस्त्रिविवरप्रविष्टमित्यर्थः । सतम्यन्तं वा । तस्मिन्नास्त्रिदष्टे शल्ये सति नरं बलवन्तं पद्भ्यां पीटयित्वा आक्रम्य यन्त्रेण तच्छल्यं निहरेत् । अस्त्रिनष्टम् इति वा पाठः । इत्यशक्ये अनेनापि प्रकारेणाक्रष्टुमशक्ये शल्ये क्रिदुर्भृत्यैर्महाबलैः सुगृहीतस्य सुद्रवष्टव्यस्य नरस्य शल्यं कङ्कमुखादिना भिषगाहरेत् । तथा-प्यशक्ये एवमप्याहर्तुमशक्ये शल्यस्य वारङ्गं प्रान्तं शिखाकारं वर्णाकृत्य दृढिलतामापाद्य ततो धनुर्ज्यया श्लावादिमय्या सुबद्धं कृत्वानन्तरं वाजिनोऽ-श्वस्य वक्रवक्रटकं वघ्नीयाद् वैद्यः । वक्रवक्रटकं = (ॐ श्री गणेशाय नमः) । किंमूतः, सु-समाहितः तद्गतमनाः । किंमूतम्य वाजिनः, पञ्चाङ्ग्या सुमंयतरय सुष्टु बद्धस्य पञ्चानामङ्गानां चतुर्णां पादानां मुखसहितानां समाहारः पञ्चाङ्गी बन्धविशेषः = (ॐ गणेशाय नमः) । उक्तं च—

“सुरे सुरचतुष्के च पञ्चाङ्गीसंज्ञया मतः ”

इति । तथा पञ्चाङ्ग्या बद्धस्यानन्तरं ते वाजिनं कश्या एवं ताडयेत् यथा स वाजी मूर्धानमुन्नमयन् उत्क्षिपन् वेगेन बलेनाक्रान्त्या शल्यमुद्धरेत् । कशा चर्मयष्टिः । अथवा एवमनेन प्रकारेण वारङ्गं वर्कनां नीत्वा धनुर्ज्यया सुबद्धं संपाद्य सुसमाहितो भिषक् वृक्षस्य शाखायां कल्पयेत् । वृक्षशाखामा-

नमस्य धनुर्ज्यैव तस्यां तद्द्वद् वध्नीयात् शालामपनम्य तस्यामध्वक्त्रवद्
धनुर्ज्या वध्नीयादित्यर्थः । अत्र च यः शाला किङ्करहस्तैर्मुक्तमात्रैवोर्ध्व-
मुत्तमन्ती शल्यमुद्धरति तादृशी कल्पनीया । दुर्बले तनु वारङ्गं यस्य शल्यस्य
तद् दुर्बलवारङ्गं शल्यं कुशाभिः कुशाभिधानैर्वशादिकत्रालिकाभिर्भङ्गप्रतिषेधे
वक्ष्यमाणैर्विध्वा शल्यमाहरेत् । कुशाग्रवद् न तृणवाची “अस्त्री कुशम्”
इत्यमरसिंहः ॥ २६-३१ ॥

श्वयधुग्रस्तवारङ्गं शोफमुत्पीड्य युक्तितः ।

मुद्गराहतया नाड्या निर्वात्योत्तुण्डितं हरेत् ॥ ३२ ॥

तैरेव च नयेन्मार्गममार्गोत्तुण्डितं तु यत् ।

मृदित्वा कर्णिनां कर्णं नाड्यासेन निगृह्य वा ॥ ३३ ॥

अयस्कान्तेन निष्कर्णं त्रिष्टुतास्यमृजुस्थितम् ।

पक्वाशयगतं शल्यं विरेकेण विनिर्हरेत् ॥ ३४ ॥

श्वयधुना अस्तमाच्छादितं वारङ्गं यस्य शल्यस्य तत् श्वयधुग्रस्तवारङ्गं
शल्यमाहरेत् । कथं, युक्तितो युक्त्या यथा युज्यते तथा शोफमुत्पीड्य
ऊर्ध्वं पीडयित्वा उत्तुण्डितं बुद्बुदवकुम्भगीगूतं शल्यं मुद्गराहृतया नाड्या
निर्वात्य चालयित्वा आहरेत् । मुद्गरग्रहणमुपलक्षणं पापाणादीनाम् । पापाणा-
दिभिरप्याहतया नाड्योत्तुण्डीकृतं हरेदिति बोध्यम् । तैरेव मुद्गराश्मादिभिरा-
र्घांतरमार्गोत्तुण्डितं अमार्गं उत्तुण्डितं शल्यं मार्गं नयेत् प्रापयेत् ।
हाटकौऽप्याह—“तैरेव मुद्गरादिभिः आहृत्यामार्गोत्तुण्डितं यतो निर्हरेत्
मर्मत्वाच्च युज्यते तत् उत्तुण्डितं मार्गमानयेत्” इति । कर्णः कर्णो कर्णो वा
विद्यन्ते येषां ते कर्णिनो भद्रादयः । तेषां कर्णं मृदित्वा तस्य दर्शयत्यं
निर्हरेत् । कर्णिनमिति वा पाठः । “ऋणवन्तं शरशल्यं कर्णं मृदित्वा निर्हरेत्”
इति हाटकः । अथवा नाड्यासेन नाडीमुखेन पञ्चमुखच्छिद्रेत्यादिना निगृह्य
निर्हरेत् । अयस्कान्तेन मणिविशेषेण निष्कर्णं कर्णरहितं तथा त्रिष्टुतास्यं स्पष्ट-
मुखम् अजुस्थितं शल्यं हरेत् । अयस्कान्तम्य लोहानर्पणं प्रभावः । पक्वा-
शयगतं शल्यं विरेकेण विरेपतो निर्हरेत् ॥ २-३४ ॥

दुष्टमातनिपस्तन्यरक्ततोषादि चूर्णैः ।

कण्ठस्रोतोगते शल्ये सूत्रं कण्ठे प्रवेशयेत् ॥ ३५ ॥

अल्पसत्त्वेऽबले बाले पाके चात्यर्थमुद्धते ॥ १० ॥

दारणं मर्मसन्ध्यादिस्थिते चान्यत्र पाटनम् ।

-आमच्छेदे सिरास्नायुव्यापदोऽमृगतिष्ठतिः । ११ ॥

रुजोऽतिवृद्धिर्दरुणं विसर्पो वा क्षतोद्भवः ।

तिष्ठन्नन्तः पुनः पूयः सिरास्ताथ्वसृग्भाधिपम् ॥ १२ ॥

विषुद्धो दहति क्षिप्रं तृणोलपमिवानलः ।

यदिहिनच्याममज्ञानाद्यथ पक्वमुपेक्षते ॥ १३ ॥

श्वपचायिव विज्ञेयौ तावनिश्चितकारिणौ ।

प्राक् शस्त्रकर्मणश्चेष्टं भोजयेदन्नमातुरम् ॥ १४ ॥

पानपं पाययेन्मद्यं तीक्ष्णं यो वेदनाक्षमः ।

न मूर्च्छत्यन्नसंयोगान्मत्तः शस्त्रं न बुध्यते ॥ १५ ॥

अल्पेत्यादि । अथैनं रक्तपाकाख्यं शोफं सम्यक् पकं भिदित्वा
अल्पसत्त्वादिषु जाते शोफे पाकाद्वा अत्यर्थमुद्धतेऽतिक्रान्ते दारणं कार्यम् ।
शोफे दारणं त्रणप्रतिषेधोक्तैर्दारणद्रव्यैः—

“गुगुल्वतसिगोदन्तखर्णक्षीरिकपोतविद् ।

क्षारीपवानि क्षारश्च पक्वशोफविदारणम् ॥”

इत्युक्तेः । न केवलमल्पसत्त्व इत्यादिके श्रेयथौ दारणं कार्यम् । यावत् चशब्दान्-
न्मर्मसन्ध्यादिस्थिते च श्वयथौ दारणं कार्यं न पाटनं शक्येण । पाठ्य-
कारस्तु — “दारणं कुर्यात् (७०१) इत्याह । अन्यत्रेति । अन्यत्र
दारणविषयादन्यत्र स्थाने शक्येण पाटनं कार्यम् । पाटनं दीर्घच्छेदः । अवलो
दुर्बलः । सर्वत्र आमस्य शोफस्य शक्येण छेदे सति सिरास्नायुव्यापदो भवन्ति ।
तथा असृजोऽतिस्त्रावः स्यात् । तथा रुजाया अतिवृद्धिः अथवा दरुणं विसर्पो
वा क्षतोद्भवः स्यात् । पके पाके अतिक्रान्ते अन्तरे तु पूयस्तिष्ठन्नासीनः सन्
सिरादीनि दहति । कथमिव तृणोलपमिवानलः तृणोल्पं (७१३) । अज्ञाना-
न्नोहादामं छिनत्ति यः योऽपि पक्वमुपेक्षते न पाटयति तौ नरौ श्वपचतुस्या-
वानुरव्यापादनं कुरुतो विधत्त इत्याह— अनिश्चितकारिणावसमीक्ष्यविधायिनौ
आतुरव्यापादनाव् श्वपचतुस्यौ । न दैद्यौ । श्वपचश्चण्डालः । शस्त्रकर्मणः प्राक्

पूर्वमातुरमिष्टमद्यं भोजयेत् । ऋणेऽपच्यमपि तद्वलाधानार्थं योजयेदित्यर्थः ।
तथा यो वेदनाक्षमः शस्त्रव्यथासहिष्णुः तमातुरं मद्योचितं तीक्ष्णं तीव्रमदं
मद्यं पाययेत् । एवं सति यत् स्यात् तदाह — न मूर्च्छत्यन्नसंयोगादन्नो-
पयोगान्न मुह्यति । तीक्ष्णमद्यपानान्मत्तः सन् शस्त्रमङ्गे न्यस्तं न बुध्यते
न चेतयते । तं वृत्तान्नतया क्रम्यत इत्यर्थः ॥ १५ ॥

अन्यत्र मूढगर्भाश्मिमुखरोगोदरातुरात् ।

अथाहृतोपकरणं वैद्यः प्राङ्मुखमातुरम् ॥ १६ ॥

सम्मुखो यन्त्रयित्वाशु न्यसेन्मर्मादि वर्जयन् ।

अनुलोमं सुनिशितं शस्त्रमापृयदर्शनात् ॥ १७ ॥

सकृदेवाहरेत्तच्च पाके तु सुमहत्पि ।

पाटयेत् त्र्यङ्गुलं सम्यग्द्व्यङ्गुलत्र्यङ्गुलान्तरम् ॥ १८ ॥

अन्यत्रेत्यादि । मूढगर्भादिभिर्य आतुरस्तं वर्जयित्वा इष्टभोजनं
मद्यपानं च कारयितव्यम् । अश्मशब्देनाश्मरी गम्यते । अथेत्यादि ।
अथशब्दो मङ्गलवाची । अथशब्देन मङ्गलवाचिना सङ्ग्रहोक्तमर्थं सुमुहूर्त-
त्रिपार्श्वदेवतानमस्कारादिकं सूचयति । भिषजा उपक्रम्यस्य आयुश्च परीक्ष्य-
मिति बोद्धव्यम् । तथा चोक्तं सुश्रुते — “आतुरमुपक्रम्यता वैद्येनायुरादित
एव परीक्ष्यम् । सत्यायुषि अशिवयोदेहपलसात्म्यसत्त्वप्रकृतिभेदजदेशकालांश्च
परीक्षेत । तत्र महापाणिपादपृष्ठं स्निग्धस्तनाग्रदशनललाटे दीर्घाङ्गुलिपर्षो-
च्छ्वासनेत्रबाहुं विस्तारिणभ्रूस्तनान्तरोरस्कं ह्रस्वमेद्वृषीवं गम्भीरसत्त्वस्वरमित्येव-
मादिलक्षणोपेतं पुरुषं जानीयाद् दीर्घायुः खल्वयम्” इति । तमेकान्तेनोपक्रमेत ।
श्लोकश्चात्र —

“गूढसविथसिरास्त्रावः संहताङ्गः स्थिरेन्द्रियः ।

उत्तरोत्तरमद्गान्नो यः स दीर्घायुरुच्यते ॥”

इति । सत्त्ववतः क्रिया कर्तव्येति चोक्तं यथा — “सत्त्ववतः क्रिया” । सत्त्वं
सत्त्वगुणोत्कर्षः ।

“सत्त्ववान् सहते सर्वं सुसं दुःखं च मानवः ।

राजसः स्तम्भ्यमानन्तु सहते नैव तामसः ॥” इति ॥

अस्मिन्नप्युक्तम् —

“आद्यो रोगी भिषग्वश्यो ज्ञापकः सत्त्ववानपि ।” इति ॥

वक्ष्यति च —

“अनुलेकमदन्यं च सुखं दुःखं च सेवते ।

सत्त्ववात् स्तम्भमानस्तु राजसो नैव तामसः ॥” इति ॥

तथा आहृतं दौकितमुपकरणं तत्कालयोग्यं पट्टशस्त्रामिजाम्बोधोष्ठपिचु-
होतकेहमधुकफरुकादिकं यत्यातुरस्य तमातुरम् । शस्त्रावचाराणात् पूर्वमुपकरणानि
करुष्यानि । सुश्रुते चोक्तं— यथा ‘छेद्यं, भेद्यं, लेख्यं, वेद्यं, आहार्यं, विस्त्राय्यं,
एष्यं सीध्यं’ इत्यष्टविधं शस्त्रकर्म । एषामन्यतमं चिकीर्षता वैद्येन पूर्वमेवोपकरण-
यितव्यानि भवन्ति । यन्त्रशस्त्रक्षारामिशलाकापिचुसूत्रमधुघृततैलतर्पणकपायले-
पादयः परिचारकाश्च” इति । “आहृतोपकरणं सम्भृतोपकरणम्” इति हाटकः ।
उपकरणानि सिरान्वयधोक्तानि’ इति पाठ्यकारः । प्राङ्मुखं पूर्वोभिमुखं
परिकर्ममिग्राहयित्वेत्यर्थः । संमुखनात्ने उपविष्टं चेति बोद्धव्यम् । एवं-
विधमातुरं वैद्यः संमुखोऽभिमुखः प्रत्यङ्मुखो यन्त्रयित्वा अचलनार्थं क्रिया-
सौकर्यार्थं च शस्त्रमाशु अविलम्बितं न्यसेत् निक्षिप्तेत् । मर्मादि वर्जयन्
मर्मसिरासन्ध्यादि परिहरन् । भोजेन चोक्तम् —

“प्रत्यङ्मुखो भवेद् वैद्यः प्राङ्मुखश्चातुरो भवेत् ।

चत्वारः पुरुषा द्वौ वा परिगृहीयुरातुरम् ॥”

इति ॥ तथा अनुलोमं रोगशस्थानुकूलं कृत्वा; न प्रातिलोभ्येन । अनुलोमं =
(७७७७७७ ७७७७७७ ७७७७७७) इति पाठ्यकारः । किम्भूतं शस्त्रं, सुनिश्चितं
अतिताक्षिणं आपूप्यदर्शनान्न्यसेत् । तच्च शस्त्रं सकृदेवाहरेत् छिन्प्यात् ।
न बहून् वारान् । अरुणदत्तस्त्वाह—‘तच्च शस्त्रमापूप्यदर्शनादाहरेत् । नत्वधिकं
तत्रैव स्थाप्यम् । तच्च सकृदेव न बहून् वारान् न्यसेत्’ इति । सारकृ-
दप्याह—‘आपूप्यदर्शनान् सकृदेव न्यसेत् । आहरेत् तद्येति पूयदर्शनानन्तरं
तत्र न स्थाप्यमित्यर्थः । तत्र न पाठनं कुर्यादिति पिण्डितार्थः” इति ।
उक्तं च भोजेन —

“तावत् प्रणिदधेच्छस्त्रं यावत् पूकोऽत्र दृश्यते ।

निपिच्यमाने पूके तु पदं कुर्याद् विचक्षणः ॥”

इति । पूकः पूयः । “अथेत्यादिविधानं सर्वेषामेव शस्त्रकर्मणां समानम् ।” न्यसेत्
सुनिश्चितं शरमापूप्यदर्शनान्दितं भेदने विद्येवः । इतरेषां पुनर्दिशेषांस्तत्र

उत्सङ्गं उन्नतिं विधात् । तत्र तत्र पदेशे व्रणं कुर्यात् । उत्सङ्गः उन्नतिः ।
 शुष्कस्य पूयस्य संश्लेष इति केचित् । पाठ्यकारोऽपि—उत्सङ्गः (८१७
 १५^{१००}) इत्याह । किंमृतं व्रणं, सुविभक्तं पार्श्वपरपार्श्वीभ्याम्, अथवां
 दर्शनीयं अकरालमित्यर्थः । अरुणदत्तोऽपि—“सुमु विभक्तं पार्श्वपरपार्श्वीदि
 विमामो यस्य तं तथाविधम्” इत्याह । तथा निराशयं न विद्यते आशयः
 पूयादेदोपस्य स्थानं यस्य तं तथामृतं निराशयं कुर्यात् । हाटकोऽपि
 “निराशयं निर्गतपूयस्थानमित्यर्थः” इत्याह । आशयम् (८१७१०००१७१०)
 तथायतं दीर्घं तथा विशालं विस्तीर्णं च कुर्यात् । तथा एवं कृते सति दोषः
 पूयास्थो न तिष्ठति न स्थानं लभते । उक्तं च सुश्रुते — “मुक्तवन्तमा-
 तुरमुपवेद्य यन्नयित्वा मर्मसिराज्जावसन्ध्यस्थिधमनोः परिहरन् रोमशय्यानु-
 कूलं शल्वं निदध्यात् अपूकदर्शनादिति । सङ्घदेवाहरेच्छलमाशु च महत्त्वपि
 च पाकेषु * श्लक्ष्णं शल्वमुक्तम् । तत्रायतत्यं विशालत्वं सुविभक्तत्वं
 व्रणगुणाः” इति । शौर्येत्यादि । शल्वकर्मणि वैद्यस्य शौर्यादिकं शस्यते ।
 शौर्यं पाटनादौ वीर्यम् । सामर्थ्यमिति हाटकः । अध्यवसायान्तगामी शूरः ।
 तस्य भावः शौर्यमिति वा । आशुक्रिया चतुरहस्तता । वीक्षणं शल्वं
 निशितशल्ववत्ता । अस्वेदवेपथुः न विद्यमानौ स्वेदवेपथू यस्य स एवम् ।
 स्वेदाभावः कम्पाभावश्चेत्यर्थः । हाटकोऽपि — ‘अस्वेदवेपथुः स्वेदराहित्यं
 हस्तादिकम्पाभावश्च’ इत्याह । अस्वेदवेपथू इति वा पाठः । असम्मोह-
 स्तत्कारलोचितकार्यकरणे सम्यक् प्रवृत्तिः । ननु शौर्यं वैद्यस्य शस्यत इत्युक्त्यैव
 स्वेदकम्पाभावः प्रत्यपादि । तथा च स्वेदवेपथू भीरोरेव सम्भवतः । न तु
 शूरस्येत्यनर्थकमस्वेदवेपथुरिति । अत्राचक्ष्महे — सत्यमेतौ भीरुगणौ ।
 किन्तु उष्णकालवशात् प्रकृतिवशाद् वा यस्य स्वेदवेपथू भवतः तत्परिहा-
 रार्थमेतदुक्तम् । सस्वेदस्य हि वैद्यस्य शल्वकर्म कर्तुमुद्यतस्य शल्वग्रहणमेव
 न तथा सम्पद्यते । तद्वत् सकम्पस्यापि । तस्मात् तत्परिहारो युक्तः ।
 ‘शल्वकर्मण्यातुरस्य वैद्यस्य च शौर्यादिकं शस्यते’ इति केचित् । अथवा
 अवेपथ्वन्तान्यातुरे वैद्ये च । कर्मण्यसम्मोहः शौर्यादिकं सर्वं वैद्यस्यैवेतीन्दुः ।

अनुलोमशब्दपरस्वेदाभासपश्चात् —

तिर्यक् छिन्द्याह्लाटभूदन्तवेएकजनुणि ॥ २२ ॥

कुक्षिकक्षाक्षिकूर्टाष्टकपोलगलाक्षणे ।

* शल्वं श्लक्ष्णान्तरं वेति सुदितश्रुते ।

अन्यत्र छेदनातिर्यक् सिराम्नायुवियाटनम् ॥ २३ ॥

तिर्यगित्यादि । ललाटादिदेशे तेषां संस्थानात् तिर्यक् छिन्द्यात् ।
मिन्धादित्यर्थः । उक्तं च —

“आमच्छेदे सिराच्छेदे स्नायुकन्धरयोरीषि ।

तथा तिर्यक् प्रकारे तु छेदशब्दः प्रपठ्यो ॥”

इति । ललाटादिदेशे तिर्यक्छेदः कार्यः सोमशय्यानपेक्षम् । दन्तवेषकं दन्त-
पीठिका दन्ताधार उच्यते । अन्यत्र प्रदेशे तिर्यक् छेदनात् सिराणां स्नायूनां
वा व्यापत्तिः स्यात् ॥ २३ ॥

शस्त्रेऽवचारिते चाग्निः शीताम्नोभिश्च रोगिणम् ।

आश्वास्य परितोऽद्भुल्या परिपीड्य व्रणं ततः ॥ २४ ॥

क्षालयित्वा कर्पापेण श्लोतेनाम्भोऽपनीय च ।

गुग्गुल्वगुणसिद्धार्यहिङ्गुसर्जरसान्वितैः ॥ २५ ॥

धूपयेत् पट्टपट्टग्रन्थानिम्बपत्रैर्धृतदुतैः ।

तिलकल्काज्यमधुभिर्यथास्वं भेषजेन च ॥ २६ ॥

दिग्धां वर्ति ततो दद्यात्तैरेवाच्छादयेच्च ताम् ।

घृताक्तैः सक्तुभेश्वोर्ध्वं घनां क्वालिकां ततः ॥ २७ ॥

निधाय युक्त्या बधीयात् पट्टेन सुसमाहितः ।

पार्श्वे सव्येऽपसव्ये वा नाथस्ताम्रैव चोपरि ॥ २८ ॥

शस्त्रे अवचारिते न्यस्ते सति चाग्निभक्तकालोचिताभिर्मधुराग्निः स्वस्यो
जातोऽसीत्येवंविधमिदं श्वाभ्य तथा शीताम्नोभिः परिपेकादिगिरातुरमाश्वा-
स्यानन्तरं व्रणं परितः समन्ताद्भुल्या परिपीड्य पूयादिदोषनिर्हरणाय ततः
अनन्तरं कर्पापेण यष्ट्यादिसिद्धेन क्षालयित्वा ततः श्लोतेन कर्पासादिजेन
वसुखण्डेन जलमपनीय हत्वा अनन्तरं व्रणं गुग्गुल्व्यादिभिर्निम्बपत्रान्त-
र्धूपयेत् । किम्बुतैः, घृतदुतैः दुतग्रहणाद् बहुर्धुतेरिति द्योतयति । सन्नद्धे
चोक्तम्— “गुग्गुल्व्यादिभिरेव चाशयं धूपयेद्” इति । पट्टग्रन्था (७७७७७)
ततोऽनन्तरं वर्ति कर्पासादिमयीं दद्यात् व्रणस्यान्तः प्रवेशयेत् । वर्तिः
(७७७७७७७७) । किम्बुतां, दिग्घामुक्लितां कैः तिलकल्कादिभिः । एषां हि
सर्वप्रपहरत्वम् । तत्रात् पूर्वरेव तिलकल्कादिभिर्धुगपदिग्गाम् । न केवउं

ता एवाह लक्ष्मीमित्यदिना —

लक्ष्मीं गुहामतिगुहां जटिलां ब्रह्मचारिणीम् ।
वचां छत्रामतिच्छत्रां दूर्वां सिद्धार्थकानपि ॥ ३१ ॥

ततः स्नेहदिनेहोक्तं तस्याचारं समादिशेत् ।
दिवास्वप्नो ब्रणे कण्डूरागरुक्शोफपूयकृत् ॥ ३२ ॥

स्त्रीणां तु स्मृतिसंस्पर्शदर्शनैश्चलितस्रुते ।
शुक्ले व्यवायजान् दोषानसंसर्गेऽप्यवाप्नुयात् ॥ ३३ ॥

लक्ष्मीः पद्मचारिणी । गुहा पृथ्विपर्णी (६०७१०००००००) ।
अतिगुहा सालपर्णी (७०००००) । 'कश्मीरजे सोमसमे' इति केचित् ।
जटिला मांसी । ब्रह्मचारिणी ब्रह्मवष्टिका (७०००००००००००) । वचा उग्र-
गन्धा । छत्रा शतपुष्पा (७०००००००००००) । इति पाठ्यकारः । अतिछत्रा विपा-
णिका (७०००००००००००००) । "छत्राधिच्छत्रिके विद्याद्रक्षोष्णे कन्दसम्भवे'
इति सौश्रुते । सिद्धार्थकं श्वेतसर्षपम् । ततोऽनन्तरं ब्रणिन आचारमादिशेत् ।
फतमं स्नेहदिनेहोक्तं स्नेहस्य दिनं पानोपलक्षितमहः तत्रेहा चेष्टा तस्या-
मुक्तं स्नेहपानविध्युक्तम् । "उष्णोदकोपचारी स्याद्" इत्यादिकम् । दिवेति ।
दिवास्वप्नो ब्रणे कण्डूवादिभ्युक्तम् । तस्माद् ब्रणिना अहःस्वप्नो न सेव्यः ।
स्त्रीणां स्मृतिसंस्पर्शदर्शनैः पूर्वं स्वस्थानाच्चलितं पश्चात् स्रुतं तस्मिंश्चलित-
स्रुते शुक्ले सति असंसर्गेऽपि तासामसम्बन्धेऽपि मैथुनमन्तरेणापीत्यर्थः ।
व्यवायजान् दोषान् मैथुनोत्थान दोषानवाप्नुयात् । तस्मात् स्त्रीस्मरण-
स्पर्शनदर्शनानि वर्ज्यानीत्यर्थः । स्त्रीणां त्विति तुशब्दोऽवधारणे । स्त्रीणां
स्मृत्यादिभिरेव दोषो भवत्यसंसर्गेऽपि इति सूचयितुम् । उक्तं च —

“ब्रणे श्वभधुरायासात् स च रागश्च जागरात् ।
तौ च रुक् च दिवास्वप्नात् ते च मृत्युश्च मैथुनात् ॥

इति ॥ ३१-३३ ॥

ब्रणौ वातश्लेष्मोद्भवौ तौ समं कृत्वा वर्ध्यायात् । न तु गाढं न शिथिलम् । समस्थाने यत्र स्थाने समो बन्ध उपविष्टः तत्र स्थाने शाखांदौ वातश्लेष्मोद्भवौ ब्रणौ गाढमेव वर्ध्यायात् । भृशमित्यादि । “तदित्यनेन गाढाश्रयः परानृदयने । तदाश्रये गाढाश्रये गाढबन्धोद्विष्टे स्थाने उर्वादी वातश्लेष्मोद्भवौ ब्रणौ भृशं नुतरां गाढं वर्ध्यायात् । तौ वातश्लेष्मोद्भवौ शीते हेमन्तशिशिरारूपे फले वसन्ते च व्यहात् व्यहात् त्रिदिनं त्रिदिनमन्तरि-कृत्य मोक्षणीयो मोक्षणाहीं” इत्यरुणदत्तशृङ्गाकारौ प्रोक्तवुः ! ‘तृतीये दिवसे’ इति सारकृन् । भोजेनाप्युक्तम् —

“द्वितीयेऽहनि तु प्रीप्से तृतीये तु हिमागम ।

सततं च वसन्तेषु मोक्षयेत् ब्रणान् भिरक् ॥” इति ।

मोक्षकालात्यथाद् ब्रणस्थानेकोषद्रवोत्पत्तिरिति विज्ञेयम् । उक्तं हि भोजेन—

“मोक्षकालात्यथाद् पूकः सन्तापाद् दूषिते ब्रणे ।

त्वद्भावं दूषयन्तत्र भूयः पाकं न गच्छति ॥

नन्तुंश्च जनयेत् तत्र गन्धं वा कुणपोपमम् ।

तस्मात् काष्ठमनुप्राप्य मोक्षयेत् मणं भिरक् ॥

इति ॥ ६४ ॥

पित्तरक्तोत्थयोर्वन्धो गाढस्थाने समो मतः ।

समस्थाने श्लयो नैव शिथिलस्याश्रये तथा ॥ ६५ ॥

सायंप्रातस्तवोर्मोक्षो प्रीप्से शरदि चेष्यते ।

शबद्धो दंशशकशीतमातादिपीडितः ॥ ६६ ॥

दुष्टोऽवेचिरं चात्र न तिष्ठेत्स्नेहभेषजम् ।

छच्छ्रेण शुद्धिं रूढिं वा याति रूढो विवर्णताम् ॥ ६७ ॥

पित्तरक्तोत्थयोर्नगयोर्गाढबन्धस्थाने समो बन्धो मतः न शिथिलः ।

समबन्धस्थाने शाखापदनादी पित्तरक्तोत्थयोर्नगयोः शिथिलो बन्धः कार्यः ।

शिथिलस्य बन्धस्याश्रये स्थाने नेत्रादौ नैव बन्धः कार्य इति । एवकारोऽवधार-

णार्थः कृतः । सायमित्यादि । तयोः पित्तरक्तोद्भवयोः सायंप्रातर्द्वौ कालावनेश्य

मोक्ष इष्यते । प्रीप्से शरदि चान्यद्रोषोत्पन्नस्यापि सायंप्रातर्मोक्ष इष्यते ।

गमयति । उद्बृचौष्ठादिसंयुक्तः शुध्यति । समादिलक्षणसंयुक्तो रोहति ।”
इति । पाठ्यकारस्त्वाह — ‘न च ग्रणस्योपरि बन्धग्रन्थि कुर्यात्’ इति ॥

बन्धग्रणकथनं विधाय स्थिराणां मित्वादिना पत्रदानविषयमाह —

स्थिराणामल्पमांसानां रौक्ष्यादनुपरोहताम् ॥ ७० ॥

प्रञ्जद्यमौषधं पत्रैर्यथादोषं यथार्तं च ।

अजीर्णतरुणाच्छिद्रैः समन्तात्सुनिवेशितैः ॥ ७१ ॥

धौतैरकर्कशैः धीरिभूर्जार्जुनफदम्बजैः ।

स्थिराणां दीर्घकालानुपक्लिप्तां तथाल्पमांसानाम् अनुपचितपल्लानां
अत एव हेतो रौक्ष्यादनुपरोहतां रूढिमगच्छतां ग्रणानामुपरि दत्तमौषधं
करकखेहादिकं पत्रैः धीरिभूर्जार्जुनफदम्बजैः प्रच्छाद्यं स्थापयितव्यम् । यथा-
दोषं दोषानतिक्रमेण । अस्त्वनतिक्रमेण च । तद्वशाद् यथायोगं, यथा वातत्रणे
शीतर्तां क्षिग्रोष्णैः, पित्तत्रणे घर्मकाले शीतस्वभावैः, कफत्रणे उष्णकाले रूक्षोष्ण-
स्वभावैः । एवं साधारणेऽपि काले मिश्रद्रोषे च करुणीयम् । किम्भूतैः पत्रैः ।
अजीर्णतरुणाच्छिद्रैः इति । न जीर्णैर्नापि तरुणैः तथा छिद्ररहितैः तथा
समन्तात् सुनिवेशितैः तथा धौतैर्बलादिना निर्मलीकृतैः तथा अकर्कशै-
रकठिनैः ॥

अबन्धनीकान् दर्शयति —

कुष्ठिनामग्निदग्धानां पिट्कामधुमेहिनाम् ॥ ७२ ॥

कर्णिकाद्योन्दुरुधिषे क्षारदग्धा विषान्विताः ।

न मांस्पाके च बन्नीयाद् गुदपाके च दारुणे ॥ ७३ ॥

शीर्यवाणाः सद्गदाहाः शोफावस्था विसर्पिणः ।

अरक्षया ग्रणे यस्मिन्मक्षिका निक्षिपेरुक्मनीन् ॥ ७४ ॥

ते भक्षयन्तः कुर्वन्ति रुज्जाशोफास्रसंस्रवान् ।

सुरसादि प्रमुञ्जीत तत्र धावनपूरणे ॥ ७५ ॥

सप्तपर्णकरञ्जार्कनिम्बराजादनत्वचः ।

‘गोमूत्ररुक्षिता लेपाः सेकाः क्षाराम्बुना हिताः ॥ ७६ ॥

प्रञ्जद्य मांसपेदया वा ग्रणं तानाशु निर्द्दरेत् ।

* ‘गोमूत्ररुक्षिता लेपाः सेकाः क्षाराम्बुना हिताः’ इति मुदिताशत्रुद्वयपाठः.

कुष्ठिनामित्यादि । कुष्ठिनामसिद्धिधानां च ये व्रणाः ते न बन्धनीयाः । तथा मधुमेहिनां पिटकाः तथा उन्दुरुविषे याः कर्णिकाः फोटरूपाः किञ्चिदुच्चताः (७७७७७७७७७७ ७७७७ ७७७७) ताश्च न बन्धनीयाः । तथा धारदग्धाः ये व्रणास्ते च न बन्धनीयाः । तथा मांस्पाके व्रणाः तथा गुदपाके चातिदारुणे, न गुदपाकमात्रे, व्रणाः ते च न बन्धनीयाः । मांस्पाक इति 'मांसस्य पचियुग्मत्रोः' इत्यङ्गोपः । तथा शीर्यमाणाः सदनावस्थां भजमानाः तथा सङ्गदाहाः तथा शोफावस्थाः शोफवदनेका-माद्यवस्थाः । श्वयथुयुक्ता इति केचित् । 'अरुणदत्तस्तु "शोफावस्थाः अनेकावस्थां भजन्तोऽपि ये शोफावस्थाः स्थिताः" इत्याह । तथा 'विसर्पिणः विसर्पावस्थास्थिताः । हृद्याकारस्तु "पर्यन्ते सूक्ष्मपिटकावन्तः" इत्याह । विसर्पिणः (७७७७७७७७) इति पाठ्यकारः । अरुण्या अपालनेन यस्मिन् ग्रथे मक्षिका कृगीन् निक्षिपेत् । जातावेकवचनम् । मक्षिकाः किमीन् निक्षिपन्ति । ते तत्रस्थाः कृमयः मासादिकं भक्षयन्तो रुजादीन् कुर्वन्ति । तत्र तस्मिन् व्रणे सुरसादिगणो धावने पूरणे च तस्मिन् च प्रयोज्यः । तथा तस्मिन् व्रणे सप्तपर्णादीनां त्वचो गोमूत्रकल्कताः पिटलेषा हिताः । "गोमूत्रकल्कतः पिष्टो लेपो हितः" इति हाटकः । अथवा मांसपेश्या ग्रथं प्रच्छाद्य पिधाय तान् कूर्मानाञ्च निर्हरेत् ॥

किञ्चिद्बुद्धं न रोपयेद् श्रवाह —

न चैनं त्वरमाणोऽन्तःसदोषमुपरोहयेत् ॥ ७७ ॥

सोऽल्पेनाप्यपचारेण भूयो विकुरुते यतः ।

रूढेऽप्यशीर्णव्यायामव्यवायादीन्विवर्जयेत् ॥ ७८ ॥

हर्षं क्रोधं भयं वापि यावदास्थैर्यसम्भवात् ।

यादरेणानुवर्त्योऽयं मासान्पद् सप्त वा त्रिभिः ॥ ७९ ॥

न चैनमित्यादि । न चैनं व्रणमन्तःसदोषं त्वरमाणो वैद्य उपरोहयेत् । अन्तःसदोषमशुद्धमिति प्रायशोऽर्थः । कस्मादित्याह स इत्यादि । यतो यस्मात् सोऽन्तःस्थितदोषो व्रणो रूढोऽपि भूयः पुनः स्तोत्रेनाप्यपचारेण विकृतिं याति । हाटकस्तु — "सदोषं अन्तरुत्सङ्गं कृत्वा गतो विकुरुते" इत्याह । अतः सम्यग् रूढेऽपि सत्यशीर्णादीन् वर्जयेत् ।

अयमजीर्णादिवर्जनीयविधिरादरेण यतवता पद् सप्त वा मासाननुवर्त्योऽ-
नुशातव्यः । सम्यग्रूढेऽपि पद् सप्त वा मासानजीर्णादीन् वर्जयेदित्यर्थः ।

उपसंहरति —

उत्पद्यमानासु च तासु तासु
वार्तासु दोषादिवलानुसारी ।
तैस्तैरुपायैः प्रयतश्चिकित्से-
दालोचयन्विस्तरगृधरोक्तम् ॥ ८० ॥

उत्पद्येत्यादि । तासु तासु वार्तास्ववस्थासु अनिर्दिष्टस्वरूपाभि-
धानासु उत्पद्यमानासु जायमानासु तैस्तैरुक्त्वाणुकैरुपायैः साधनेधिकित्सेषु
वैद्यैः । किम्भूतः, दोषादिवलानुसारी दोषादीनां बलं दोषादिवलम् ।
आदिग्रहणाद् देशकालादयो गृह्यन्ते । तदनुसरत्येवंविधो यो वैद्यो दोषादि-
वलानुरूपेण चिकित्सेदित्यर्थः । तथा प्रयतः प्रयत्नपरः । तयोऽन्तरे तन्त्रे व्रण-
मञ्जविधाने उक्तं निर्दिष्टं विस्तरमालोचयन् निरूपयन् । न तु यदृच्छयेति
भावः । हाटकौऽप्याह — “उत्तरे विस्तरणोक्तं व्रणप्रिवानमालोचयन् ।
अस्मिन् संक्षेपेण व्रणसाधन उक्तः” इत्यर्थः । वचनं हि —

“इतीदं व्रणमाश्रित्य दिग्मात्रमुपदर्शितम् ।
उत्तरे विस्तरस्य वक्ष्यते साधनं प्रति ॥”

इति ॥

इति इक्ष्मणोपिकायगण्यभाष्योपेते अडात्रहृदये एवस्थाये
एन्दोनत्रियोऽध्यायः ॥

अथ त्रिंशोऽध्यायः ।

अथातः क्षाराधिकर्मविधिमध्यायं व्याख्यास्यामः ।

शस्त्रकर्मप्रसङ्गात् क्षारामिविधिमाह । अथऽपि शस्त्रकर्मविधिरेव । अथवा शस्त्रसा-
ध्येषु विधिसुक्त्वा शस्त्रदुष्करेषु क्षारान्गयोर्विधिमाह इति संन्यसः । हाटकोऽप्याह— 'यथैव
मेवजविषयमतिक्रान्ते शस्त्रस्योपयोगः' तथा शस्त्रसामान्यात् क्षारान्बोरपि । अत-
स्तद्विज्ञानार्थमध्यायारम्भः' इति । अहणदत्तोऽप्याह— 'अथैव हि क्षरत्रेण पाटनादीनि
कृत्वा तत्स्वाभ्यं आमस्य उपक्रम्यते तथैव क्षारामिभ्यामित्याह' इति ।

अनुशस्त्राणां प्रथमो शस्त्राणां कर्मकारिणो च यतः ।

क्षाराम्नी तेन विधि तयोर्वक्ष्येण शास्त्रकृत् सकलम् ॥

इति हृदयकारः । क्षारस्वापिथ जाराम्नी तयोः कर्म क्षारामिर्कर्म तस्य विधिः ।
अर्थं पूर्ववत् क्षारस्य चाध्याभ्यन्तरोपयोगित्वेन बहुपयोगित्वेन च पूर्वमुपन्यासः ।

सर्वशस्त्रानुशस्त्राणां क्षारः श्रेष्ठो बहूनि यत् ।

छेद्यभेदादिकर्माणि कुरुते विपमेष्वपि ॥ १ ॥

दुःखावचार्यशस्त्रेषु तेन सिद्धिं नयात्सु च ।

अतिकृच्छ्रेषु रोगेषु यच्च पानेऽपि युज्यते ॥ २ ॥

सर्वेत्यादि— सर्वाणि च तानि शस्त्राणि अनुशस्त्राणि च तान्येवं तेषां
सर्वशस्त्रानुशस्त्राणां मध्ये क्षारः श्रेष्ठो ज्यायान् क्षरणाद् व्याधीनां स्वगुणानां
क्षरणाद् वा क्षारः इति निर्वचनम्

इत्थं च विश्वामित्रीये—

“गुणान् क्षरति रोगेषु व्याधीन् क्षारयतीति वा ।

अक्षते क्षतहृत्वाच्च तस्मात् क्षार इति स्मृतः ॥”

इति । कस्मात् श्रेष्ठ इत्याह— यद्यस्मात् छेद्यादीनि बहूनि कर्माण्यसौ
करोति । आदिशब्देन लेखनपाटनादिपरिग्रहः । विपमेष्वपि देहदेशेषु
नासाक्षर्युदादिषु दुःखावचार्यशस्त्रेषु दुःखेनावचारविशुं शक्यं शस्त्रं येषु तेषु
युज्यते । अपिशब्दात् समेषु देहदेशेषु युज्यते । तेन च शस्त्रेण सिद्धिं
नयात्सु असिध्यत्सु दुष्टरोगेषु बहुशः प्रकोपिषु । किमृतेषु, अतिकृच्छ्रेष्वति-
दुःसासाध्येषु युज्यते योन्यः संपद्यते । चशब्दादन्येष्वपि रोगेष्वसौ क्षारो
युज्यते योन्यः संपद्यते । ततोऽपि हेतोः क्षारः श्रेष्ठः । यथेति । यस्माच्च क्षारः

पाने पानविषयेऽपि युज्यते शरीरान्तःस्थितरोगशान्त्यै । अपिशब्दात् वाद्येऽपि
वाद्यस्थितरोगशान्त्यै लेपे स युज्यते । अतिरुच्येऽपि रोगेषु गुल्मोदरादिषु पानेऽ-
पि युज्यते इत्यन्वयं भ्रुवतेऽन्ये ॥

म पेयोर्शोऽग्निसादाऽभगुल्मोदरगरादिषु ।
योज्यः साक्षान्मशश्चित्रवाह्यार्शःकुष्ठसुप्तिषु ॥ ३ ॥

भगन्दरार्तुदग्रन्थिदुष्टनाडीघ्रणादिषु ।
न तूमयोऽपि योक्तव्यः पित्ते रक्ते चलेऽचले ॥ ४ ॥

ज्वरेऽतिसारे हृन्मूर्धरोगे पाण्ड्वामयेऽरुचौ ।
तिमिरेऽकृतसंशुद्धौ श्रयथौ सर्वगात्रगे ॥ ५ ॥

भीरुगर्भिण्युत्तुमतीप्रोद्धुत्तफलयोनिषु ।
अजीर्णेऽन्ने शिशौ वृद्धे धमनीसंधिमर्मसु ॥ ६ ॥

तरुणास्थिसिरास्त्रायुसीवनीगलनाभिषु ।
देशेऽल्पमासे वृषणभेदस्रोतोतरान्तरे ॥ ७ ॥

वर्त्मरोगादृतेऽक्ष्णोद्य श्रीतवर्षोष्णदुर्दिने ।

स पेय इत्यादिना क्षारस्य पेयलेपद्वैविध्यं विषयविभागं च दर्शयति ।
अन्तर्गतार्शःप्रभृतिषु विषये स पेयः स. क्षारः द्रवरूप. पेयाख्यो योज्यः ।
गरादिष्वित्यत्रादिशब्देनानाहशब्दादयो गृह्यन्ते । लेपनविषयमाह योज्य
इत्यादि । साक्षात् क्षारो लेपाख्यो मशःदिषु योज्यः । मशः क्षुद्ररोगः ।
घ्रणादिष्वित्यत्रादिग्रहणात् चर्मकीलवर्त्मतिलकालकादिपरिग्रहः । न तूमय
इत्यादि । उभयः पानलेपनभेदाद् द्विविधोऽपि क्षारः पित्तादौ न योज्यः ।
चले वाते । अचले प्राणहीने प्रोद्धुत्तफलथोनिरुत्तरे गुह्यरोगविज्ञाने वक्ष्यमाणा ।
यथा —

“वेगोदावर्तनाघोनिं मपीदृयति गारुतः ।

सा फेनिलं रजः कृच्छ्रादुदावर्तं विमुञ्चति ॥

इयं व्यापदुदावृत्ता ”

इत्येवमादि । प्रकर्षेणोद्धुत्तं फलं रजोरूपं यस्या योनेः सा प्रोद्धुत्त-
फलयोनिः । रज एव फलं गर्भाख्यफलसाधनोपायत्वात् । उद्धुत्त-

योन्या फलयोन्यां चेरग्न्ये । उरुं च भोजेन — “तत्र साध्येष्वप्युपदुत-
मतिगालमतिवृद्धं कृशं दुर्बलं क्षतक्षीण सर्वाङ्गशून्यमृतुमतीं गर्भिणीं रजस्वलां क्षीय-
माणामुद्वृत्तयोर्नि फलयोर्नि क्लीबं ज्वरदाहमूर्च्छोपिपासापरीतमपि वर्जयेत्
क्षारेण” इति । तरुणास्थानि नासादिष्वस्थानि । सीवनी (७७७) ।
गलनाभिः फण्टमणिः । शीते रेमन्तशिशिरे न योक्तव्यः अयोगभयात् ।
तद्वद् वर्षासु दुर्दिने च । दुर्दिने मेघाद्याकुलं दिवसम् । उप्ये ग्रीष्मे न यो-
क्तव्यः अतियोगभयात् । अत्र क्षारवर्जितेषु पुरोपेण प्रदेशेषु च क्षारनिपातनान्
किं भविष्यतीति चेद् व्याधिवृद्धिरनेकोपद्रवोत्पत्तिर्मरणं वा भविष्यति इत्यव-
गन्तव्यम् । सिद्धेनाप्युक्तम् —

“याः क्रियाः प्रतिषेद्धव्यास्ताः क्रिया कुर्वतो भृशम् ।
तद्व्याधिवृद्धिर्मरणमन्या वा व्यापदो भुवा ॥”

इति । घान्वन्तरीयाः क्षारं त्रिदोषत्रयमिति समर्भयन्ति । यथा — “शस्त्रानु-
शस्त्राणा क्षारः प्रधानतमः । छेद्यभेद्यलेख्यकरणात् त्रिदोषत्रयत्वात् । अनेकौ-
पधिसमवायेन निष्पन्नद्रव्यत्वात् त्रिदोषत्रयत्वम् । क्षरणात् क्षारः । स च द्विविधः ।
प्रतिसारणः पानीयश्चेति । प्रतिसारणनालेपः । स च कुष्ठादिषु । पानीयो गुल्मो-
दरकृम्यादिषु” इति ।

अङ्गना क्षारपाकविधिमाह—

कालमुष्ककशम्याककदलीपारिभद्रकान् ॥ ८ ॥

अश्वकर्णमहावृषपलाशास्फोटवृक्षकान् ।

इन्द्रवृथार्कपूतीकनक्तमालाश्वमारकान् ॥ ९ ॥

काकजङ्घामपामार्गमग्निमन्थाग्निनित्त्वकान् ।

सार्द्रान्समूलग्रासादीन् सण्डशः परिकल्पितान् ॥ १० ॥

कोशातकीश्वतसश्च शूकनागं यवस्य च ।

निवाते निचयीकृत्वा पृथक् तानि शिलानले ॥ ११ ॥

प्राक्षिप्य सुष्ककचये सुधाश्मानि च दीपयेत् ।

तदास्तिलानां दुतलैर्द्रव्याग्नौ विगते पृथक् ॥ १२ ॥

कृत्वा सुभाशमनां भस्म द्रोण त्वितरमम्मनः ।

मुष्ककोत्तरमादाय प्रत्येकं जलमूत्रयोः ॥ १३ ॥

गालयेदर्धभारेण महता वाससा च तत् ।

यान्तिपच्छिलरक्ताच्छस्तीक्ष्णो जातस्तदा च तम् ॥ १४ ॥

गृहीत्वा क्षारनिप्यन्दं पचेल्लौखां विघट्टयन् ।

पच्यमाने ततस्तस्मिस्ताः सुधाभस्मशर्कराः ॥ १५ ॥

शुक्तीः क्षीरवक शङ्खनाभिश्चायसभाजने ।

कृत्वाभिवर्णान्वद्गुशः क्षाराच्छे कुडवोन्मिते ॥ १६ ॥

निर्वाप्य पिष्ट्वा तेनैव प्रतीघापं विनिक्षिपेत् ।

श्लक्ष्णं शकृदक्षशिखिशृङ्गकंकपोतजम् ॥ १७ ॥

चतुष्पात्पक्षिपित्तालमनोह्वालप्रणानि च ।

परितः सुतरां चातो दव्यां तमवघट्टयेत् ॥ १८ ॥

कालेत्यादि । मुष्ककस्य श्वेतादिभेदो विद्यते, तस्मात् कालमुष्कक इत्यु-
क्तम् । हृद्याकारोऽप्याह— “कालमुष्ककग्रहणान्मुष्ककबहुतरम् । तत् पुष्प-
वर्णैरुपलभ्यते । उक्तं च विश्वामित्रिये—

“कालपुष्प श्वेतपुष्प रक्तपुष्प तथैव च ।

चतुर्थं पीतपुष्पं च श्रेष्ठं तद्वि नराधिप ॥”

इति । हाटक्योऽप्याह— “कालाभिधानान्मुष्ककबहुत्व पुष्पतोऽवगन्तव्यम् ॥”

इति । मध्यमवयसश्चेत्य-याहार्थम् । बालस्य जीर्णस्यासन्जातफेनवीर्यत्वा । सञ्जा-
तपुष्पफलत्वं मध्यमस्त्व, तस्य ग्रहणकालान् हेमन्तशरदसन्तानुपदिशन्त्या

चार्या ॥ इति । पारिभद्रम् (२०७००) । अश्वकर्णः कुशिक । महावृक्षः

सुही (१०३३) । आस्फोतो गिरिकर्णिका (२३५०००) । वृक्षकः, कुट्टन

(१०३३००) । इन्द्रवृक्षो नन्दीवृक्ष (२२००००) । पूतीकः पूतीकरज

(१०३३००) । नक्तमालः करज (२३०००) अश्वमारः कणवीर । कालमुष्क-

कादीन् मूलादिसहितान् सण्डशः परिरक्षितान् परश्वधादिना जितान्, तथा

कोशातनीश्वतसः यवस्य च शूकनाल यवशक्तौ नाल इव यो भवति शूक

च नाल चेति वा शूकनालम् । ‘शूकस्य नालमि’ति हृद्याकारः । तानि निगते

देशे शिलातले वृत्ते पृथक् निचयीकृत्य मुष्ककचये च सुधाश्मानि सुधा
 शर्कराः प्रक्षिप्य दीपयेत् ज्वालयेत् । कैः तिलानां कुतलैः काण्डैः । 'सुधा-
 श्मानि च' इति नपुंसकत्वं चिन्त्यम् । पृथग् दीपने चैषामाचिन्त्यः प्रभावः । एव
 तानि दग्ध्वा ततोऽनन्तरं विगते प्रशान्तोऽग्नौ सुधाश्मनां भस्म द्रोणं पृथक्
 कृत्वा व्यस्तं संस्थाप्य इतरभस्मनः शम्बाकादिद्रव्योद्भवात् द्रोणमादाय
 गृहीत्वा, किंभूत द्रोण मुष्ककमुत्तरमाधिकं यस्मिन् द्रोणे यस्य वा तमादाय
 जलमूत्रयोः प्रत्येकमर्धभारेण तद् भस्म गालयेत् । महता विस्तीर्णेन
 वाससा । कियन्तं कालं, यावत्क्षारनिष्यन्दं क्षारस्त्रावः शनैः स्वयं पतितः
 पात्रे पिच्छिलरक्ताच्छस्तीक्ष्णो जातः संपन्नः । मुष्ककोचरमिति एकद्रव्य-
 भस्मनो द्विगुणं मुष्ककभस्मेत्यर्थः इति केचित् । तदा तस्मिन् काले तं क्षार-
 निष्यन्दं गृहीत्वा लौहां स्थास्यां सेहपाकविधिना पचेत् । किं कुर्वन्, दग्धा
 विघट्टयन् आलोलयन् । ततोऽनन्तरं तस्मिन् क्षारनिष्यन्दे ताः पृथक् संस्था-
 पिताः सुधाभस्मशर्कराः भस्ममयीः सुधाशर्कराः (०००७) तथा शुक्तीः
 प्राणिविशेषास्थीनि । (०००१००००) तथा क्षीरवकं प्रलेपकं घटिकासंज्ञं
 (०००००००) शुक्तिक्षीरवकं श्वेतशुक्तिरिति वा । तथा शङ्खनाभि च
 (०००००) तानभिर्वर्णान् कृत्वा क्षाराच्छे क्षारनिष्यन्दे अच्छं (००००००००)
 कुडबोन्मिमे पलचतुष्टयप्रमाणे, पलाहकप्रमाण इत्यर्थः । वचनं हि—

‘द्विगुणं योजयेदादं कुडनादि तथा द्रवम् ।’

इति । आयसभाजने तीक्ष्णोहपात्रस्थिते क्षाराच्छे बहुशो बहून् वारान्
 निर्वाप्य शीतीकृत्य शीर्णशेषाश्च तेनैव क्षारनिष्यन्देन द्रवदि पिष्ट्वा तस्मिन् क्षार-
 निष्यन्दे पच्यमाने प्रतीवापं विनिक्षिपेत् । द्रवोऽर्धपके यद् द्रव्यान्तरं रूक्षणापिष्टं
 दीयते, स प्रतीवापः कल्कः, उच्यते । सुधाभस्मशर्करादीनां भागाविशेषात् सम-
 भागत्वसिद्धिः । उक्तं च सौश्रुते —

“निर्विघ्नं न भवति यत्र भागसंख्या

‘त्रेष्टे संगुणमोषं प्रयोगे ।” इति ॥

समानतन्त्राद् वा भागविशेषसिद्धिः । एव एवाह विश्वामित्रः—

“अष्टौ भागाः शर्करायाः सुधायाश्चत्वार एव च ।

द्वौ शुक्तेश्चाथ विज्ञेयावेकं जज्ञम्य नाभिज ॥”

इति । सुधाभस्मशर्करादीनां किं कल्कप्रमाणमिति चेद् अनुकृत्वात् बुद्धि-
गम्यम् । अथवा यावान् क्षारोदकवुद्भवेन पेप्यस्तावान् प्रक्षेपयितव्यः स्याद्
इति । अथवा समागतन्त्राद् वा तस्मिद्धिः । उक्तं हि विधामि-
त्रीये—

“क्षारोदकचतुर्भागं कल्कमेपां प्रदापयेत्”

इति । न च केवलमेत एवात्र प्रतिवापत्वेन क्षेप्तव्याः यावद् दक्षादिशुक्ल-
दादीश्च पिष्ट्वा प्रतीवाप विनिक्षिपेत् । दक्षादीनां शकृत् । दक्षः कुक्कुटः ।
तथा चतुष्पदां गवादीनां पक्षिणां च पित्तम् । तथा हरितालमनोह्यालवणानि
च श्लक्ष्णानि कृत्वा प्रतीवापं विनिक्षिपेत् । द्वादशोऽपि—“एषा शुक्ला-
दीनां लवणान्ताना भागाविशेषात् समभागमसिद्धिः” इत्याह । अतः प्रतीवापा-
दनन्तरं परितः समन्ताद् द्रव्यां तमवघट्टयेत् ॥ १८ ॥

सवापैश्च यदोत्तिष्ठेद् बुद्बुदैर्लेहवद् घनः ।

अतार्यं तदा शीतो यवराशाययोमये ॥ १९ ॥

स्याप्योऽयं मध्यमः क्षारो, न तु पिष्ट्वा क्षिपेन्मृदौ ।

निर्माप्यापनयेत्; तीक्ष्णे पूर्ववत्प्रतिवापनम् ॥ २० ॥

सरापैरित्यादि । यदा यस्मिन् काले सः क्षारनिष्कन्दः मन्नाप्यैः
सोमभिः बुद्बुदैर्धनो लेह इव उत्तिष्ठेत् उद्गच्छेत् । यदा च दूर्वाप्लेपी
स्मान् तदा अवतार्यं शीतः सन् अयोमये लेहभाण्डे स्थितो यवराशौ
स्थान् । अयं मध्यमः क्षारः । मृदौ क्षारे सुधादीन् निर्माप्यापसारयेत् न तु
पिष्ट्वा क्षिपेत् । तीक्ष्णे तीक्ष्णक्षारे पूर्ववत् मध्यमक्षारतुल्यं प्रतिवापनं
निर्माप्य पिष्ट्वा विनिक्षिपेदिति ॥ २० ॥

न येन चतुर्भाग प्रतिवापनमित्याह—

तथा लाङ्गलिकादन्तिचित्रकातिविपादकाः ।

स्त्रिक्राकनकक्षीरिदिहुपृतीरुपह्वराः ॥ २१ ॥

तालपत्री विहं चेति सप्तत्रात्रात्परं तु सः ।

तथेत्यादि । लाङ्गलिकादीनि च उत्र प्रतिवापनं विनिक्षिपेत्
न चतुर्भाग हेतुना । तालपत्री (तालपत्री) ; -त्रपत्रमिति दितीयाः

विभक्त्यन्तः पाटो न समीचीनः । एवं कृतः क्षारः सप्तरात्रात् परं योज्यः
त्रिविधः क्षारो योज्यः योभ्यतामेति ।

इति क्षारत्रैविध्यमुक्त्वा क्षारविषयमाह—

योज्यस्तीक्ष्णोऽनिलश्लेष्ममेदोजेष्वरुदादिषु ॥ २२ ॥

मध्येष्वेवं च मध्योऽन्यः पित्तासृग्दुदञ्जन्मसु ।

वलार्थं क्षीणपानीये क्षाराम्बु पुनरावपेत् ॥ २३ ॥

योज्य इत्यादि । तीक्ष्णः क्षारो वातश्लेष्ममेदस्समुत्थेष्वनुदादिषु
योज्यः । महत्स्वेव योज्यः । मध्येषु क्षागन्तरविधानात् । आदिग्रह-
णादन्येष्वपि तत्साध्येषु रोगेष्वयं क्षारो योज्यः । मध्येष्विति । एष्वेव
अनिलकफमेदोजेष्वरुदादिषु मध्येषु नोत्कृष्टबलेषु नापि हीनेषु मध्यः क्षारो
योज्यः । अन्यो मृदुः क्षारः पित्तरक्तसमुत्थेषु भर्शस्तु योज्यो न तीक्ष्ण-
मध्यो क्षारो । क्षीणपानीये क्षीणजले क्षारे वलाधानाय पुनर्भूयः क्षाराम्बु-
क्षारविस्रुतं जलमावपेत् दद्यात् ॥ २३ ॥

क्षारगुणानाह—

नातितीक्ष्णो मृदुः श्लक्ष्णः पिच्छिलः शीघ्रगः सितः ।

शिखरी सुखनिर्वाप्यो न विष्यन्दी न चातिरुक् ॥ २४ ॥

क्षारो दशगुणः शस्त्रतेजसोरपि कर्मकृत् ।

नातीत्यादि । श्लक्ष्ण इति पृथक्पदम् । शीघ्रं गच्छत्याशु व्याप्नो-
तीति शीघ्रगः । शिखरी उपरिष्ठात् पीठिकाकारः । उपर्युपरि न्यापिते तिष्ठ-
तीति प्रायशोऽर्थः । हाटकोऽपि—‘शिखरी घनत्वेन शिखराकारः पातिवो
भवति इत्याह । ‘शिखरी शिखरयुक्त’ (७७) इति पाठ्यकारः ।
सुखेन काञ्चिकादिना निर्वाप्यते शीतीक्रियते [इति] सुखनिर्वाप्यः न विष्यन्दी
न विष्यन्दवान् । न चातिरुक् । नातितीक्ष्णादयो दश गुणाः यस्य स दशगुणः ।
शस्त्रस्य यत् कर्म छेदनादि यत् तेजसोऽप्येव कर्म दाहः तत् करोति ।
सद्ब्रह्मे क्षारस्य दशैव दोषाः कथिताः । यथा—“अत्युष्णोऽतिशीतोऽतितीक्ष्णो-
तिमृदुरतिघ्नोऽतिपिच्छिलः कृच्छ्रनिर्वाप्यो विसर्पो हीनौषधो हीनपाकश्च”
इति ।

अधुना देहनिपातादानुरानुभवद्वारेण क्षारस्य गुणानाह—

चूपयन्निव संरम्भाद्वात्रमापीदयन्निव ॥ २५ ॥

सर्वतोऽनुसरन् दोषानुन्मूलयति मूलतः ।

कर्म कृत्वा गतरुजः स्वयमेवोपशाम्यति ॥ २६ ॥

क्षारसाध्ये गदे छिन्ने लिखिते स्नावितेऽथवा ।

क्षारं शलाकया दत्त्वा प्लोतप्रावृत्तदेहया ॥ २७ ॥

मात्राशतगुणेक्षत तत्रार्शःस्यावृताननम् ।

हस्तेन यन्त्रं कुर्वीत वर्त्मरोगेषु वर्त्मनी ॥ २८ ॥

निर्भुज्य पिचुनाच्छाद्य कृष्णभागं विनिक्षिपेत् ।

पद्मपत्रतनुः क्षारलेपो घ्राणार्जुदेषु च ॥ २९ ॥

प्रत्यादित्यं निपण्णस्य समुन्नाम्याग्रनासिकाम् ।

मात्रा विधार्याः पञ्चाशत् नद्वदर्शासि कर्णजे ॥ ३० ॥

चूपयन्नित्यादि । संरम्भात् क्षोभात् गात्रं चूपयन्निव । आचूपन्नित्येति वा पाठः तथा आपीडयान्निव तत मर्वतः सर्वस्मिन् अनुसरन् गच्छन् दोषांस्तत्साध्यान् मूलत उन्मूलयति । तथा कर्म स्वीयं कृत्वा गतरुजः पुरुषस्य स्वयमेव यत्नं विनैव उपशाम्यति । क्षारित्यादि । क्षारसाध्ये व्याधी अर्शोऽर्जुदादो प्राक् यथायोगं छेदादौ कर्मणि कृते क्षारो योज्यो नाकृते छेदादाविति क्षारस्य विषयो दर्शितः । क्षारं शलाकया दत्त्वा मात्राशतगुणेक्षत । न काञ्चिकादिना निर्माणं कार्यमित्यर्थः । किंमूतया शलाकया, प्लोतेन चेलम्बण्डेन प्रावृत्तोऽवगुण्ठित स्वगितो देहः परिग्रहो यत्ना. सैवम् । तत्र क्षारसाध्येष्वर्शस्तु क्षारपातनं कृत्वा मात्राशत यावत् तावदस्तेन यन्त्र-मावृताननं छादितमुखं कुर्यात् । क्षारसाध्येषु वर्त्मरोगेषु वर्त्मनी निर्भुज्य कुटिलीकृत्य तत. क्षारस्पर्शपरिहाराय पिचुना क्षारसादिभयेन कृष्णभाग-माच्छाद्य क्षारं विनिक्षिपेत् । तत्र च पद्मपत्रतनुः क्षारलेपो देहः । न गुदारार्शःस्त्रिव घन. । पद्मपत्रमित्र तनुरिति "उपमानानि सामान्यवचनैः" इति समासः । घ्राणार्जुदेषु च स एव पद्मपत्रतनुः क्षारलेपो योज्यः । कर्म तत्र लोपो देह. । प्रत्यादित्यं रविसम्भवं निपण्णस्य स्निग्ध तथा अग्ने नासिका अग्रनासिका तां उन्नाम्य उरिशिष्य । कियन्त काष्ठं तेषो धार्य इत्याह—मात्राः पञ्चाशद्विधार्याः । वर्त्मसु चाल्पतरा मात्रा । स्थानस्य मुखमारत्वात् मुकुमारत्वाच्च । कर्णनेऽर्जुमि तद्वत् तेन घ्राणार्जुनेन दृश्य स एव पद्मपत्रतनु. क्षारलेपे । ता एव पञ्चाशन्मात्रा धार्या इत्यर्थः ॥३०॥

क्षारं प्रमार्जनेनानु परिमृज्यावगम्य च ।
 गुदगंधं घृतमध्वक्तं तत्पयोमस्तुवाञ्चिकैः ॥ ३१ ॥
 निर्वापयेत्ततः साज्यैः स्वादुशीतैः प्रदेहयेत् ।
 अभिष्यन्दीनि भोज्यानि भोज्यानि क्लेदनाय च ॥ ३२ ॥
 यदि च स्थिरमूलत्वात्क्षारदग्धं न शीर्यते ।
 धान्याम्लबीजयप्याहृतिलैरालेपयेत्ततः ॥ ३३ ॥
 तिलकल्कः समधुको घृताक्तो व्रणरोपणः ।
 पक्कजम्बसितं मध्रं सम्यग्दग्धं विपर्यये ॥ ३४ ॥
 ताम्रता तोदकण्ड्वाद्यैर्दुर्दग्धं, त पुनर्देहेत् ।
 अतिदग्धे स्रवेद्रक्तं मूर्च्छादाहज्वरादयः ॥ ३५ ॥
 गुदे विशेषाद्विष्मूत्रसंरोधोऽतिप्रवर्तनम् ।
 पुस्त्योपघातो मृत्युर्वा गुदस्य श्वातनाब्धुवम् ॥ ३६ ॥
 नासाया नासिकावंशदरणाकुञ्चनोद्भवः ।
 भवेच्च विषयाशनं तद्वच्छ्रोत्रादिकेष्वपि ॥ ३७ ॥
 विशेषादत्र सेकोऽम्लैर्लेपो मधुघृत तिलाः ।
 वातपित्तहरा चेष्टा सर्वैव शिशिरा क्रिया ॥ ३८ ॥

क्षारमित्यादि अनु पश्चात् क्षारलेपनियमितकाक्षारणादनन्तर
 क्षारं प्रमार्जनेन चेलदिना परिमृज्याशोषयित्वा मुदग्धं तत् क्षारस्थान-
 मशोऽर्बुदाषधिधानमवगम्य सम्यग्दग्धेन ज्ञात्वा क्षारदग्धं स्थानं घृतमधुलेपित
 क्त्वा क्षीरप्रभृतिभिर्निर्वापयेत् शीतीकुर्यात् । निर्वापणम् (७००५७) । ततोऽ-
 नन्तर स्वादुशीतैर्द्रव्यैर्मधुयष्टिकादिभिः सघृतैर्लेपयेत् । अभिष्यन्दीनि ।
 स्त्रिरूपश्लेष्मकारीणि भोज्यानि अन्नपानानि मापदध्यादीनि भोज्यरानि
 भोज्यानि मक्षयितव्यानि । योज्यानि इति । वा । पाठ ।
 किमर्थं, क्लेदनाय क्षारदग्धस्थानविशारणार्थम् । यत् क्षारदग्धं क्लिप्त
 सत् शीर्यते ॥ यदि च क्षारदग्धमभिष्यन्दिमिरपि च भोज्यैरुपयुक्तैः
 स्थिरमूलत्वाद् रोगाधिष्ठानात् शीर्यते ततो धान्याम्लबीजादिभिरालेपयेत् ।
 धान्याम्लस्य बीज धान्याम्लबीज काश्चिदस्याधोघनम् (७००३७७) । “धान्या-

‘लबीजेन मधुघृताभ्यां च लेपयेत्’ इत्यरुणदत्तः । तिलकल्को यष्टियुक्त-
घृतान्वितो ऋणस्य, रोषणः । पक्वजम्बूफलवदसितं कृष्णम् । सौश्रुवे
चोक्तम्—

‘तस्मिन् निपतिने व्याधां कृष्णता दग्धलक्षणम्’ ।

इति । तथा सक्तं निम्नं सम्यग् दग्धं स्थानं विद्यात् । विपर्यये पक्वजम्बू-
सितत्वादिलक्षणविपर्यये तथा ताम्रादिभिश्च दुर्दग्धं जानीयात् । आदिग्रहणा-
च्छोफविस्फोटादिपरिग्रहः । तथामृतं तं पुनर्दहेत् । मूत्रस्तत्र क्षारं पात-
येद् दाहाय । अतिदग्धे ‘सति रक्तं सवेत् । तथा मूर्च्छादयो जायन्ते ।
‘आदिग्रहणाद् विसर्षविस्फोटादयोऽपि । गुदेऽतिदग्धे विशेषेण त्रिण्मूत्रयोः भ्रंशः
तथा अतिप्रवर्तनं कदाचित् तयोरेवातिप्रवृत्तिर्भवति । विशेषग्रहणात् पूर्वो-
त्तरकृत्वादादयोऽपि । तथा पुंस्त्वोपघातः कान्तागमनासामर्ष्यं शुबलक्षय
इत्यर्थः । तथा गुदस्य विशरणाद् विदारणान्निश्चयेन मृत्युर्वा भवेत् ।
नासार्या क्षारादिदग्धायां नासिकाग्रंशस्य दरणाकुञ्चनोद्भवः । वंशः
नासान्तरास्थि । तथा विषयाज्ञानं गन्धस्याज्ञानं भवेत् । क्षारातिदग्धेषु
श्रोत्रादिकेषु श्रोत्रचक्षुरग्नेषु स्थानेषु विषयाज्ञानं स्यात् । तस्मिन् क्षारदग्धे
विशेषेणाम्लैः । काष्ठिकादिभिः सेको हितः । मधुघृततिललेपोऽपि हितः ।
तथा सर्वत्र शिथिरा क्रिया वातपित्तहरा इष्टा । सङ्गहे चोक्तम्—

“पाययेतातियोगे तु तच्छीघ्रं ससितं दधि ।

सगुडं वा दधिसरं तैलं वा ससितोपलम् ॥” इति ।

‘अम्लो हि शीतः स्पर्शेन क्षारस्तेनोपसंहितः ।

यात्प्रागु स्वादुतां तस्मादम्लैर्निर्वापयेत्तराम् ॥ ३९ ॥

अम्ल इत्यादि । यस्मादम्लः शीतस्पर्शः तेन चाम्लेन क्षारं उप-
संहितो युक्तः आगु एव रुद्रकलवणमूविष्टतां त्यक्त्वा स्वादुतां याति ।
तस्माद्धेतोः क्षारदग्धंम्लैः काष्ठिकादिभिर्निर्वापयेत्तराम् । स्वादुता यातीति
मधुरस्वादागमेयमपि क्षारं शीतवीर्यं भवतीत्यर्थः । तराग्रहणेनातिशयेनाम्लै-
र्निर्वापयेत् ‘कदाचिद्देशसात्प्राजुरोषेन क्षीरादिभिरपीति दर्शयति । अभि-
प्रबलस्य, क्षारस्य, जमनत्वमम्लस्यायुक्तगामेयत्वादिति केचित् । न चहिः-
शीतत्वात् । उक्तं हि विश्वाभित्रीये—

“यस्मादुष्णतरः क्षारः शैत्यं चाग्नरसेऽधिकम् ।
तस्मात् सेकप्रदेहाभ्यामम्लं क्षारनिवर्तनम् ॥” इति ।

भोजेनाप्युक्तमन्यथा —

“रौक्ष्यात्तज्जानिलः क्रुद्धो वीर्यं क्षारस्य पुष्यति ।
तस्मात् स्नेहाग्लमधुरं वायोः क्रुद्धस्य निग्रहः ॥” इति ।

अग्निः क्षारादपि श्रेष्ठस्तद्दग्धानामसम्भवात् ।

भेषजक्षारशस्त्रैश्च न सिद्धानां प्रसाधनात् ॥ ४० ॥

अग्निरित्यादि । अग्निः क्षारादपि श्रेष्ठः प्रशस्यतरः । ननु

‘सर्वशस्त्रानुशस्त्राणां क्षारः श्रेष्ठः’ इत्युक्त्वा पुनरग्नेः श्रेष्ठ्यं कथमिति । अग्नि-
प्रयोगाशक्तेषु पुरुषेषु प्रयुज्यते इति पुरुषावस्थामुद्दिश्य क्षारस्य सर्वश्रेष्ठ्यमुक्तम् ।
सम्प्रति तीक्ष्णतामुद्दिश्यैवाग्नेः प्राधान्यं ब्रूते । अथवा औषधेभ्यः क्षारो गुरुरि-
त्युक्तः । ततः क्षारात् अग्निः श्रेष्ठ इत्यर्थः । येषु रोगेषु क्षारान्योः प्राप्तिस्तेष्वेवैवं
चिन्ना । ‘इतरत् क्षारेण ज्वलनेन वा’ इत्येवमादिषु क्षारान्योः किं तुल्य-
फलत्वम् उत वा गरीयस्त्वमिति जिज्ञासामागमिः ‘क्षारादपि श्रेष्ठ इति
प्रतिज्ञा । अतः, तद्दग्धानां तेनाग्निना दग्धानां रोगाणामर्श-प्रभृतीना-
मसम्भवाद् इति हेतुः । मूयोऽग्निदग्धो रोगः प्ररोहं न याति मूलादुन्मूल-
नादित्यर्थः । भेषजक्षारशस्त्रैर्वै रोगा न सिद्धा न शान्ताः तेषां प्रसाधनाच्च
ज्वलनो ज्यायान् । सारकृदप्याह — “क्षारप्रकरणे ‘सर्वशस्त्रानुशस्त्राणां क्षारः
श्रेष्ठः’ इत्युक्तत्वाद्भेदपि क्षारस्य प्राधान्यसिद्धेर्न्याघातदोषः” इति । उच्यते ।
नायं दोषः । यथाविषयं प्राधान्यसिद्धेः । कथम् । अर्जुनात् कर्णः प्रधानः
इदवेधित्वात् । कर्णादप्यर्जुनः प्रधानः दूरवेधित्वात् उक्तं च —

“केशवे लम्बलक्षत्वं दूरवेधित्वमर्जुने ।

दृढप्रहारता कर्णे तानि त्रीण्यपि सात्यकौ ॥” इति ।

एवं छेदादिकर्मकरणत्वात् त्रिदोषप्रत्वाच्चाग्नेः क्षारः प्रधानः । अग्नि-
दग्धानां रोगाणामपुनर्भवत्वात् क्षाराशक्त्यानां साधनत्वाच्चाग्नेः क्षारात् प्रधानः
इति । अथवा ‘सर्वशस्त्रानुशस्त्राणां क्षारः’ श्रेष्ठ इत्युक्त्याः । ‘अग्निः क्षारादपि
श्रेष्ठ’ इत्यपवादः । इत्यत्र क्षारादग्नेः प्रधानः औषधशस्त्रैररशक्त्यानां माघ-
नाच्च । अत्राह — युक्तमेतत् क्षाराशक्त्यानां साधनात् क्षारादग्नेः प्रधान इति

वक्तुन् । किं तर्हि, शलौषधाभ्यामशय्यानां साधनात् क्षारादभिः प्रधान इति नोपपद्यते । न ह्यन्यहेत्वपदेशमन्यो लभत इति । उच्यते । अग्निरौषधं शस्त्रं क्षार इत्येवं सर्वं स्यावरज्जमं चतुर्धा विभज्यं तेष्वग्नेः प्राधान्यं सिपाध-
यिपुरममाचार्य एवमाह लाघनार्थं प्रसङ्गतः । औषधशस्त्राभ्यामप्यग्निः प्रधानतमः । कस्मात् । औषधशस्त्राभ्यामशय्यानां व्याधीनां साधनात् औषधशस्त्राभ्यामग्नेः प्राधान्यम् । उक्तं च —

“ये नैव शक्याः क्षारेण शम्भेण च मिपग्निजतम् ।

स्वेदैरालेपनैर्नापि तेषामग्निश्चिक्रिमितम् ॥

उपक्रमेषु सर्वेषु प्रशस्तोऽयमुपक्रमः ।

पशूनां पक्षिणां नृणामेतद् भैषज्यमुत्तमम् ॥” इति ।

त्वचि मांसे सिरास्त्रायुसन्ध्यस्थिषु स युज्यते ।

मपाङ्गुलानिमूर्धातिमन्थक्रीलतिलादिषु ॥ ४१ ॥

त्वग्दाहो वृत्तिगोदन्तमूर्त्यकान्तशरादिभिः ।

अशोभगन्दरग्रन्थिनाडीदुष्टव्रणादिषु ॥ ४२ ॥

मांसदाहो मधुस्नेहजाम्बवोष्टगुडादिभिः ।

श्लिष्टवर्त्मन्यसृक्स्रावनील्यसन्ध्यगव्यधादिषु ॥ ४३ ॥

सिरादिदाहस्तैरेव न दहेत्क्षारवारितान् ।

अन्तःशल्यासृजो भिन्नकोष्ठान् भूरिव्रणातुरान् ॥ ४४ ॥

सुदग्धं घृतमध्वक्तं स्निग्धशीतैः प्रदेहयेत् ।

त्वचीति । स अग्निदाहः त्वगादिषु युज्यते । (तत्र मपादिषु) रोगेषु त्वग्दाहो वर्त्यादिभिः कार्यः । वृत्तिः पित्तवृत्तिः । आदिग्रहणादन्येष्वपि क्षुद्ररोगाध्यायोक्तेषु त्वग्दाहो योज्यः । शरादिभिरित्यादिग्रहणादन्यैरपि देशान्तरप्रसिद्धैस्त्वग्दाहः कार्यः । अर्शःप्रभृतिषु रोगेषु मधुस्नेहादिभि-
मांसदाहः कार्यः । आदिशब्दादर्वुदगण्डमालादयो गृह्यन्ते । मधुस्नेहादीना-
मन्यतमेन दाहः कार्यः । तत्र कदाचिन्मधुना कदाचित् पृषक् स्नेहैः कदा-
चिज्जाम्बवोष्टेन । जाम्बवोष्टः शलाकाविशेषो यन्त्रविधावुक्तं येन क्षारो दीयते । कदाचिद्-
गुटेन कदाचिदेवंविधेनान्येनापि देशविशेषप्रसिद्धेन । श्लिष्टवर्मादिषु सिरादिदाहः कार्यस्तैरेव मधुस्नेहादिभिः । आदिग्रहणात्

स्त्रायुसन्ध्यस्र्भां ग्रहणम् । क्षारवारितान् न देहेत् । न केवलमेतान् याव-
दन्तःशल्यान् तथान्तर्लोहितान् तथा शस्त्रादिना भिन्नकोष्ठान् तथा भूरि-
भिर्त्रणैरारतान् । सुदग्धमग्निना रोगाधिष्ठानं ज्ञात्वा घृतमधुभ्यामभ्यर्चकं कृत्वा
स्निग्धशीतैर्मधुयष्टिशालिमूलादिभिः प्रलेपयेत् ।

तस्य लिङ्गं स्थिते रक्ते शब्दवल्लसिकान्वितम् ॥ ४५ ॥

पक्वतालकपोतामं सुरोहं नातिवेदनम् ।

प्रमाददग्धवत्सर्वं दुर्दग्धात्यर्थदग्धयोः ॥ ४६ ॥

तस्येत्यादि । तस्येत्यनेन सुदग्धं स्थानं परामृश्यते । तस्य सम्यग्-
दग्धस्थानस्य लिङ्गं लक्षणं स्थिते रक्ते दृश्यमानावस्थाप्रवृत्तेऽसृजि निवृत्ते
सति । शब्दवत् बुद्बुदशब्दवत् तत्स्थानं भवेत् । तथा तत् स्थानं लसिका-
न्यितं च । लसिका कुशशस्त्रादिविधते प्रथमं या दृश्यते जललवाकृतिः ।
(1211110000) इति भाषा । तथा त्वग्दग्धं पक्वतालफलसदृशं कदाचित्
कपोतसदृशम् । सुखेन रोहति [इति] सुरोहम् । तथा नातिवेदनं नं तीव्रकृत् ।
केचिदाहुः — 'शब्दवल्लसिकान्वितं' इत्यनेन त्वग्दग्धलक्षणं ब्रवीति इति ।
उक्तं च सौश्रुते — 'तत्र शब्दप्रादुर्भावो दुर्गन्धिता स्वप्नसञ्ज्ञोचश्च त्वग्दग्धे
भवन्ति' इति । 'पक्वतालकपोतामं' इत्यनेन मांसदग्धलक्षणम् । तच्च तत्रैवो-
क्तम् — 'कपोतवर्णतालवक्ष्यथुवेदनता शुष्कसङ्कुचितव्रणता च मांसदग्धे'
इति । एवं चेत् किं सिरादिदग्धलक्षणमिति । अनन्तरापदेशान्मांसदग्धलक्ष-
णमेव तद्दग्धलक्षणम् । किञ्चान्यत् । व्याध्यपनुत्तेश्वोपलब्धिः । इह तु सिरा-
दिषु स्थितानां व्याधीनामामिकर्मणा यदापनुत्तिर्भवति तदा सिरादीनि सम्यग्-
दग्धानीत्यवगन्तव्यानि । उक्तं च भोजेन —

'सम्यग्दग्धे गुणांश्चापि धीरः शस्त्रेण दर्शयेत् ।'

इति । दुर्दग्धात्यर्थदग्धयोः सर्वं लक्षणं चिकित्सितं च प्रमाददग्धेन तु सर्वं
बोध्यम् । प्रमाददाहो यादृच्छिलकः । प्रज्ञापराघजनितः भागन्तुदाहः । वैभ-
प्रमादाज्जातो वा । सोऽपि प्रमाददाहः । उक्तं च भोजेन —

"त्वग्विकारेषु मांसं तु यदा दहति दुर्भिषक् ।

यश्च त्वचं बाह्यमति मांसजेषु चिकित्सकः ॥

उभेऽपि व्यापदावेते नन्वन्तरिहवाच ह ।" इति ।

सम्यग्दग्धे तु काक्षीरिपुक्षचन्दनगैरिकैः ।

लिम्पेत्साज्यामृतैरूर्ध्वं पित्तनिद्राधिवत्क्रिया ॥ ५१ ॥

अतिदग्धे द्रुतं कुर्यात्सर्वं पित्तविसर्पवत् ।

स्नेहदग्धे भृशतरं रूक्षं नत्र तु योजयेत् ॥ ५२ ॥

स्त्यान इत्यादि । लोहिते-स्त्याने-सत्यतिशयेन रुग्भवति । विलीने रक्ते पीडाया मन्दतां मार्दवं भवति । अतश्चुत्थदग्धेऽग्निप्रतपनं कार्यम् । दुर्दग्धे शीतमुष्णं च पर्यायेणौषधं प्रथमं युञ्ज्यात् । ततो हिममेव भेषजं युञ्ज्यात् । इन्दुनाप्युक्तम् — 'शीतानेवावचारयेत्' इति । सम्यग्दग्धे तु काक्षीर्यादिभिर्लेपयेत् । किं भूतैः, साज्यामृतैः घृतगुल्मीपुक्तैः । सम्यग्दग्धे वैद्यकृतसम्यग्दाहे यादृच्छिके च । आदावित्थत्र योज्यम् । आदावेव तैलेपयेत् । ऊर्ध्वमनन्तरं पित्तविद्राधिवत् क्रिया कार्येति शेषः । अतिदग्धे द्रुतं शीघ्रमेव सर्वं नहिरन्तश्च भेषजं पित्तविसर्प इव कुर्यात् । स्नेहदग्धेऽतितरां रूक्षं योजयेत् । भृशतराग्रहणाच्च चाहुल्येन रूक्षं देशदेहसात्प्यादिवशात् स्नाप्यपि यथावस्थं यथायोगं योजयेत् । स्नेहदाहस्तु कष्टतरो भवति वैद्यकृतो वा यादृच्छिको सोह-य सूक्ष्ममार्गानुसारित्वाद् दूरमनुपविशतीति रूक्षः प्रयोगः कर्तव्यः । हाटकस्थाह — "स्नेहमांससिरास्नावासन्ध्यग्निभेदेन पङ्क्तिधनमिर्करोत्तमपि त्वङ्गनांसदग्ध-रक्षणमेव सिराद्रिदग्धरक्षणमिति पृथङ् नोक्तम्" । इति ।

समाप्यते स्थानमिदं हृदयस्थ रहस्यवत् ।

समाप्यत इत्यादि । चकृत्यं मद् वस्तु तस्य सर्वस्यैवोक्तत्वादिदं स्थानं समाप्यते निष्पाद्यते । किं भूतं स्थानं, रहस्यवद् रहस्यमर्थं शुद्धरूपं तद् यस्यास्ति तद् रहस्यवत् । कस्य स्थानं, हृदयस्य । हृदयगन्धेनासाङ्ग-हृदयमुपलक्ष्यते । यथा सत्यभामा भामेति ।

इत एतन् स्थानं रहस्यवदित्याह

अश्रार्थाः सूत्रिताः सूक्ष्माः प्रदन् न्ते हि सर्वतः ॥ ५३ ॥

अत्रेत्यादि । इति नसाद्वद्वाग्निन स्थाने-अर्थाः सूत्रिताः । किं भूतः, सूक्ष्माः । नसाद्वद्वाग्निन स्थाने-अर्थाः सूत्रिताः । सर्वतः सर्वस्मिन् तन्त्रे प्रतग्यन्ते

१. काश्चानिदं "पङ्क्तिधनमिर्करोत्तमपि त्वङ्गनांसदग्ध-रक्षणमेव सिराद्रिदग्धरक्षणमिति प्राञ्जली ।

विस्तार्यन्ते । तस्मादिदं स्थानं तन्त्रसंबन्धिनामन्यसुभानानां रहस्यवदित्युक्त-
मिति । वचनं हि —

“इति तन्त्रस्य हृदयं सूत्रस्थानं समाप्यते ।

अत्रार्थाः सूत्रिताः सूक्ष्माः प्रतन्यन्ते हि सर्वतः ॥” इति ।

आगमश्च —

“यथा सुमनसां सूत्रं सद्ब्रह्मार्थं विधीयते ।

सद्ब्रह्मार्थं तथार्थानामृषीणां सद्ब्रह्मः कृतः ॥”

इति । सूक्ष्मार्थसूचनात् सूत्रत्वम् ॥

इति श्रीदाक्षपण्डितविरचितायां
भट्टाहृदयशास्त्र्यायां हृदयशोभिषाया
त्रिषोडश्यायः ।

॥ सूत्रस्थानं समाप्तम् ॥

APPENDIX I

श्लोकार्थानुक्रमणी ।

(सूत्रस्थाने १६—३० अध्यायाः ।)

श्लोका०	अ०	श्लो०	पुटम्
अकराळानि	२६	२	१६९
अकारुपलित—	२२	१८	१३२
अक्षिरोगाय	२३	१६	१४२
अग्निः क्षारादपि	३०	४०	२५६
अग्नितापातप—	२७	१९	१९१
अप्रतोऽर्कणिके	२५	२४	१६२
अग्ने सिद्धार्थक—	"	२६	१६३
अग्ने सवति	२७	३८	१९८
अङ्गुलानां क्रमात्	२१	९	१२१
अङ्गुलित्राणकं	२५	२१	१६१
अङ्गुलिभ्यामनायस्तः	१८	१९	४४
अङ्गुली च	२३	१२	१४१
अङ्गुलीनाञ्जवालेः	२९	१९	२२८
अङ्गुष्ठेनोत्तमस्य	२७	२५	१९२
अच्छपानविकारास्यौ	२०	३६	११५
अजाविमहिषा—	१९	१६	७३
अजीर्णतरणा—	२९	७१	२४३
अजीर्णाद्वनिलादीनां	"	३८	२३३
अजीर्णेऽन्यर्के—	२३	२३	१४६
अजीर्णेऽन्ने शिशौ	३०	६	२४७

श्लोका०	अ०	श्लो०	पुटम्
अञ्जनं लेखनं	२३	१०	१४०
अञ्जनश्लोम—	२९	५५	२३७
अञ्जिते बर्त्सनि	२३	२५	१४६
अतिकृच्छ्रेषु	३०	२	२३६
अतितीक्ष्णमृदु—	२३	२४	१४६
अतिदग्धे द्रुतं	३०	५२	२६०
अतिदग्धे सवेत्	"	३५	२५४
अतिरौक्ष्यात्	१९	३२	७८
अतिशीतं	२३	५	१३८
अतिस्निग्धे	१६	३१	१९
अतिस्तुतौ हि	२७	४१	१९९
अतीसारोदर—	"	७	१८९
अत्यर्धशीतकं	२३	२४	१४६
अत्युद्रिक्ते	"	१९	१४४
अत्युष्णतक्षिणं	"	५	१३८
अत्रार्थाः सूत्रिताः	३०	५३	३६०
अथ वातादितं	१९	५२	८६
अथ साधारणे	१८	१२	४३
अथ स्नाताशितस्य	१९	७३	९३
अथ स्निग्धतनुः	२७	१८	१९१
अथाञ्जनं	२३	८	१३९
अथानुन्मीलयन्	"	२५	१४६
अथास्य नेत्रं	१९	३४	७६
अथादरेत्	२८	२२	२१३
अथाहोपकरणं	२९	१६	२२६
अभेतराः	२६	४०	१८२

श्लोक०	अ० ।	श्लो०	पुटम्
अथैतं वामित	१८	३३	५५
अथोचानर्जु—	२०	१७	२१०
अदृढस्नेह—	१८	१७	५७
अदृश्यं ऋण—	२८	२३	२१३
अदृश्यशरत्प—	"	१८	२०९
अदृष्टजीर्ण—	१८	४४	५९
अदृष्टैर्दकै	२३	२३	१४६
अघोदिरा—	२१	५२	१८५
अनास्याप्या.	१९	४	६६
अनुपन्नाणि	२५	३९	१६७
अनुकोम	२२	१७	२२६
अनुवासनवत्	१९	७७	९४
अनेकरूप—	२५	३	१५६
अनेकरोपाय—	१७	७	२७
अन्तर्दशल्यासृज	३०	४४	२५७
अन्त्यो ऋणम्	२२	३	१२७
अन्यत्र छेदनात्	२०	२३	२३०
अन्यत्र मूढ—	"	१३	२२६
अन्यत्रात्ययिकात्	२०	१३	१०९
अन्यत्रान्यत्र	२३	४६	१८४
अन्येन श्लोका—	२३	२	१३८
अन्वासानार्हं	१९	२१	७४
अन्वासानात्रावहती च	२०	३६	११६
अन्वासानेचूर्तये	१९	३३	७८
अपक्व वमन	१८	४७	६०
अपत्यमार्गं	१९	७९	९६

श्लोका०	अ०	श्लो०	पुटम्
अपप्रसूता	१६	७	५
अपराननु—	२६	२८	१७७
अपरिज्ञातकोष्ठः	१८	५०	६१
अपाङ्गयाशुप—	२७	१०	१८९
अपां पूर्ण	"	४०	२१८
अपेतौषध—	३३	२७	१४६
अप्पानस्कन्ध—	२८	३९	२१७
अबद्धो दंश—	२९	६६	२४१
अभिष्यन्दि कृश—	१९	८	६८
अभिष्यन्तीनि	३०	३२	२५४
अभ्यक्तस्नात-	१९	२२	७४
अभ्यक्तस्वेदितः	"	३७	८०
अभ्यङ्गसेक—	२२	२३	१३३
अभ्युद्गतं	२८	२	२०४
अभ्युवत—	२७	२६	१९४
अमानया	१६	३१	१९
अम्यो हि शीतः	३०	३९	३५५
अयस्कान्तेन	२८	३४	२१६
अयोगलक्षणं	१८	३९	५८
अयोगस्तेन	"	२४	४६
अरक्षाया व्रणे	२९	७४	२४३
अरुंधिका—	२२	२४	१३६
अरोचके	"	१७	१३२
अर्धचन्द्रानने	२६	११	१७२
अर्धर्षेः	२२	२१	१३३
अर्धाङ्गुलैः	"	२३	१७६
अर्धाङ्गुलोच्छ्रितः	२५	१८	१६०

श्लोका०	अ०	श्लो०	पुटम्
अर्वाचीन—	२८	१९	२१०
अर्वासां	२५	१६	१६०
अशौभगन्दरमन्त्रि—	१०	४२	२५७
अशौभगन्दरादीनां	२५	२	१५५
अक्षं मलान्	१९	३८	२१
अक्षमे वातजिन्	१७	५	२७
अक्षौहानि	२६	२७	१७७
अक्षं बद्धनयोः	१७	१४	३०
अक्षमघ्नं बहति	२७	३४	१९६
अक्षमांसास्त्रि—	१६	२१	१७५
अक्षमसत्वे	१९	१०	२२५
अक्षान्धयोग—	१८	११	४२
अवगाथाक्षुरः	१७	११	२९
अवतार्य तदा	१०	१९	२५१
अवन्तिसौमे	२६	४०	१८२
अवम्या गर्मिणी	१८	३	४०
अवेक्ष्य पुरुषं	१९	३७	८०
अशुषयं मुक्ष—	२८	३८	२१७
अशितं मात्रया	२९	३७	२३३
अशुद्धं चञ्चितं	२६	४८	१८५
अशुद्धं सावयेत्	२७	४४	१९९
अशुद्धीं नलिनः	११	४२	१९९
अशुद्धीं सावयेत्	२६	४७	१८४
अशुष्कस्य	२२	१५	१३०
अधमनो जन्म	२३	२०	१४५

श्लोका०	अ०	श्लो०	पुटम्
अश्मर्याहरणे	२५	३३	१६५
अश्वकर्ण—	३०	९	२४८
अश्वयुक्तं	२८	१६	२०८
अष्टाङ्गुलां	२१	२२	१२५
अष्टादशाङ्गुल—	२५	३२	१६४
अष्टादशाङ्गुला—	३१	५	१५७
असञ्चार्यो मुसे	२२	११	१३०
असम्मोहश्च	२९	२२	२२६
असम्यगसे	२७	३६	१९७
अस्थिदष्टं	२८	२८	२१४
अस्थिनामभ्यङ्गन—	३१	१४	२०८
अस्निग्धरूपं	१९	२२	७४
अस्निग्धास्वेदित—	२७	६	१८९
अटोरात्रमुपेक्षेत	१९	३१	७८
अह पिबेत्	२१	१२	१२३
आकण्ठं पाययेत्	१८	१४	४३
आकर्षणबन्धन—	२२	२८	१३४
आक्षेपः	२८	५	२०५
आक्षेपमोक्षः	२१	१२	१२२
आगतौ परमः	१९	४७	८४
आक्षुण्णोत्तमन—	२५	४१	१६७
आजन्ममरणं	२०	३२	११५
आतुराङ्गुल—	१९	७१	९२
आतुरे श्वान्त—	२४	३	१४८
आदत्ते प्रथमं	२०	४२	१८६

श्लोका०	अ०	श्लो०	पुटम्
आदरेणानुवर्त्तव्यं	२९	७९	२४४
आनयेज्जातुषं	२८	३७	१२७
आनाहोम—	"	९	२०५
आ पश्चात्	२४	६	१४९
आ भेषजक्यात्	२०	२०	१११
आमच्छेदे	२९	११	२२५
आमातिसारी	१९	४	६६
आमाशयगते	१७	१३	३०
आमेहनान्तम्	१९	७५	९३
आमृतघ्न	२९	९१	२२८
आरग्वधादिः	१९	५८	८९
आरार्घाहृत्—	२६	२५	१७६
आर्ते पित्तकफ—	२३	९	१३९
आवक्त्रनासिका—	२२	३०	१२५
आवपेत निरुहाणाम्	२४	४६	८३
आविकानिन—	२९	५७	२३७
आशावान्	"	४३	२३४
आशुहृत्	२२	४४	११६
आशु क्षाराम्—	२२	९	१२९
आशु शुन्यति	२८	१२	२०८
आश्वस्य परितः	२९	२४	२३०
आसप्ततेः	१९	२०	७४
आस्याप्यं	"	"	"
आस्योपलेपं—	१६	२३	१६
आहन्यात्	१९	२८	७७
आहर्तुं	२९	१	१५५
इति स्नेहैः	१९	१५	७९

श्लोका०	अ०	श्लो०	पुटम्
इत्थं प्रतिदिनं	२४	१०	१५१
इत्यथकथे	२८	२८	२१४
इन्द्रवस्तेरघः	२७	१५	१९०
इन्द्रवृषार्क—	३०	९	२४८
इन्द्रायुषविचित्र—	२६	३३	१८१
उच्छेदाय	२१	१	११८
उच्छ्वासस्य वस्तेः	१९	२५	७६
उत्कृष्टोत्किष्ट	२०	२७	११४
उत्कलेष्टनं	१९	६१	९०
उत्कलेष्टनार्भ	२१	११	१२२
उत्कलेष्टाग्निवधौ	१९	६६	९१
उत्तानायाः	"	८१	९८
उत्तानो दधमात्रे	"	४६	८४
उत्तानशयन—	२९	६९	२४२
उत्तानेऽल्पे	१८	३६	५७
उत्पद्यमानाम्	२९	८०	२४५
उत्पलाध्यर्ध—	२३	७	१७१
उत्पाद्यपाद्य	"	२८	१७७
उदावर्तमम	१८	६	४०
उद्वेच्छस्व	२८	३१	२१४
उद्रिकलवणैः	१७	३	२५
उद्बुधौष्ठः	२९	३९	२४२
उन्मार्गगाः	२७	५१	२०१
उपक्रमार्णा	१९	१	६५
उपघातोऽपि	२३	२०	१४५
उपचारस्तु	१६	३८	१८

श्लोकाः	अ०	श्लो०	पुटम्
अधन्यमध्वप्रवरे	१८	२१	५३
जम्बूध्वकफ—	२१	१	११८
जम्बूध्वं	२७	११	१८९
जयति जनयति	२२	१३	१३३
बद्धे स्थितां	११	१९	१२४
जलौकः	२३	२७	१७७
जलौकसः	"	१५	१८०
जातुषं	२८	४३	११९
जीर्णज्वर—	१९	३	६६
जीर्णज्वरोदर—	१८	८	४५
जीर्णशाक्योदन	२९	२५	१३३
जीर्णाजीर्ण—	१६	२३	१९
जीवन्ती	२०	३७	११७
ज्वरेऽतिसारे	१०	५	१४७
तक्ररिष्ट—	१६	१३	१९
ततः कवाथांघ्र	१९	३९	६१
ततश्चं	१८	४६	११९
ततस्त्रिकानां	१०	१२	१४८
ततः प्रमृज्य	२३	४	१३८
ततः प्रसारिताङ्गस्य	१९	२८	७७
ततः शोफ—	२९	३८	१३३
ततः सायं	१८	४८	४७
ततः स्थानान्तरं	२८	२७	२१४
ततः स्नेह—	२५	३२	२३२
ततो मध्यमया	२७	२३	१९२

श्लोका०	अ०	श्लो०	पुस्त०
सतो यथा व्याधि—	२२	२९	१३८
सत्पार्थिव्यां	१९	२७	७७
तत्पिच—	२७	२	१८७
तत्पदेशिन्यग्र—	२६	१५	१७३
तत्र तत्र	२९	१०	०२८
तत्र घीस्मृति—	१६	८	५८
तत्रानुलोमिकं	१९	४८	८४
तत्रापि च	१६	२	२
तत्रान्यङ्गः	२२	२४	१३३
तत्रान्यङ्गस—	२७	४३	१९९
तथा वग्धाह—	१६	६	११
तथा द्रव्याहणात्	१९	८४	३९
तथा निजगण—	"	८७	१०१
तथाप्यशक्ये	२८	२९	२१४
तथा लङ्गलिना—	३०	२१	२५१
तथा शरीरं	२७	५२	२०२
तदेवालक्षणं	२२	९	१२९
तदि	१६	४२	२२
तद्वदन्तर्मुखं	२६	१०	१७२
तद्वद् घटी	२५	२८	१६३
तद्वद्विरेचनं	१८	१	४०
तद्विस्तार—	२५	१२	१५८
तन्मना जात—	१८	१८	४३
तमार्द्रयित्वा	२२	१६	१३२
तमेवोपचरेत्	२९	१	२२१
तयोर्वदण्डया	२६	१२	१७३

श्लोका०	अ०	श्लो०	पुटम्
तयोस्तु	१९	१९	६८
तरुणास्थि—	३०	७	२४७
सर्जनीमध्यमा—	२१	३१	१७९
तर्पणं पुटपाकं	२४	२१	१५३
तर्पणानन्तरं	॥	१२	१५१
तल्पच्छन्न—	२३	३२	१७९
तस्माच्चिकित्सार्थ—	१९	८७	१०१
तस्मान्निरूढः	॥	६६	९१
तस्य लिङ्गं	३०	४५	२५८
तस्य वस्त्रिः	१९	७३	९३
तस्यातिवृद्धस्य	॥	८६	१००
ता अप्यसम्यक्	२६	३९	१८५
ताडयन् पीडयेत्	२७	२५	१९२
ताडयेदिति	२८	३०	२१४
ताडयेद्विधितां	२७	२३	१९२
तपोऽग्नि—	१७	१	२७
तामेव वा	२७	५०	२०१
तामद्य	३०	३५	२५४
ताम्रायाः-	२९	५८	२३७
ताम्री शलाकां	२६	१३	१७३
ताळपत्री	३०	२२	२५१
तालयन्त्रे	२५	१०	१५८
तालीसगुन्द्रा—	२२	२१	१३३
तासामनल—	२६	५०	१८५
तिमिरे कृत—	३०	५	२४७
तिमिरोदर—	१७	२२	३३

श्लोका०	अ०	श्लो०	पुटम्
तिमिरोर्ध्वो—	२१	३	११९
तिर्भङ्ग छिन्धात्	२२	२२	१२९
तिलकस्फः	३०	३४	१५४
तिलकस्फाज्य—	२९	२६	१३०
विहनुर्णध्व	१६	४०	२१
तिष्ठन्तः	२९	१५	१२५
तीक्ष्णं व्याप्नोति	२३	२४	१४६
तीक्ष्णस्नेहन—	२१.	८	१२१
तीक्ष्णस्य	२३	१४	१४१
तीक्ष्णाङ्गना—	१	३०	१४७
तीक्ष्णैर्वा	१९	११	७८
तीक्ष्णोपनाह.	२८	४७	२१९
तीव्रव्यधः	२९	४४	१३४
तुल्यस्य	३०	४५	१५९
तुल्यानि	२५	४	४५६
तृतीयके	२७	१३	१९०
तृतीयेऽहि	२९	४३	१३४
तृतीयोऽपि	१९	५०	८५
तृप्ते विपर्यय.	२४	११	१५१
तेनोद्गार—	१६	२४	१६
ते भक्षयन्तः	२९	७५	३४३
तेभ्यो वस्ति	१८	५४	६२
तेषामाहरणोपामौ	२८	१९	२१०
तेषु तेषु	२७	३२	१९४
तेषु सावयितु	१	५	१८८
ते तन्मोष्णात्तु—	१०	५२	८७

श्लोका०	अ०	श्लो०	पुटम्
हेरेव न	२८	३३	२१६
हेरेव वा	१७	११	२९
केद्वैः	२५	७	१५७
तेकं स्वरायां	१६	१२	७
तेकं माशुषि	"	११	६
तेकं भाषव-	"	९	५
तेकमेव न	१०	३३	११६
तेकाद्रसं	"	३८	११७
तेस्तैरुपायैः प्रयत्न-	९९	८०	२४५
तेस्तैरुपायैर्मति-	१८	४८	२२०
त्रेयमघ	९०	११	१०८
त्रयश्च	१९	५९	८९
त्रयो निरुद्धाः	१९	६५	१९१
त्रिवेवं	"	६१	१९०
त्रिममाणः	१२	१५	१३२
त्रिरुष्म	१६	४४	२४
त्रिभ्यः परं	१९	६०	१८९
त्रिध्वगुर्वा	११	१३	१२९
त्र्यकुर्तं	१९	१३	१७०
त्र्यकुनास्यं	१५	२६	१६६
त्र्यहमच्छं	१६	२९	१८
त्र्यहमेव न	१९	८२	९८
त्वकृशारा-	३५	२८	१५७
त्वकृसावर्ष्यं	२९	९	२२४
त्वहृस्त्रे	२६	५५	१८५
त्वगृवाहो-	३०	४७	२५५

श्लोका०	अ०	श्लो०	पुट्यं
तिमिरोर्ध्वा—	२१	३	११९
तिर्यक् छिन्यात्	२९	२२	१२९
तिलकृत्कः	३०	३४	१५४
तिलकृत्काज्य—	२९	२४	१३०
विलचूर्णाश्च	१६	४०	२१
तिष्ठन्तः	२९	१५	१२५
तीक्ष्णं व्यामोति	२३	२४	१४६
तीक्ष्णस्नेहन—	२१	८	१२१
तीक्ष्णस्य	२३	१४	१४१
तीक्ष्णाक्षना—	॥	३०	१४७
तीक्ष्णैर्वा	१९	११	७८
तीक्ष्णोपनाहः	२८	४७	२१९
तीक्ष्णव्यधः	२९	४४	१३४
तुल्यस्य	३०	४५	१५९
तुल्यानि	२५	४	४५६
तृतीयके	२७	११	१९०
तृतीयेऽहि	२९	४३	१३४
तृतीयोऽपि	१९	५०	८५
तृप्ते विपर्ययः	२४	११	१५१
तेनोद्गार—	१४	२४	१६
ते भक्षयन्तः	२९	७५	२४३
तेभ्यो वस्ति	१८	५४	१२
तेषामाहरणोपायौ	२८	१९	२१०
तेषु तेषु	२७	३२	१९४
तेषु मावयितुं	॥	५	१८८
ते नृगोष्णात्तु—	१०	५२	८७

श्लोक०	अ०	श्लो०	पुटम्
तेषु च	२८	३३	२१६
तेषु वा	१७	११	२९
तेषुः	२५	७	१५७
तेषु त्वरावां	१६	१२	७
तेषु प्राकृषि	"	११	६
तेषु अथवा-	"	९	५
तेषुमेव च	१०	३३	११६
तेषुमेव च	"	३८	११७
तेषुद्रसं	१०	८०	२४५
तेषुश्यायैः प्रयन-	१८	३८	२२०
तेषुरुपायैर्निति-	१०	११	१०८
तेषुमद्य	१९	५०	८९
तेषुअ	१०	६५	१९१
तेषु निरुद्धाः	"	६१	१९०
तेषुवेवं	१२	१५	१३२
तेषुमयाणः	१६	२४	२२
तेषुअ	१९	६०	६८९
तेषुः परं	११	१३	११९
तेषुशुवा	१२	१३	११०
तेषुकुलं	१५	२६	१११
तेषुजात्यं	१६	२९	१८
तेषुमच्छं	१९	८२	९८
तेषुमेव च	१५	२८	१५७
तेषुशरा-	२९	९	२२४
तेषुसावर्ष्यं	२६	५५	१८५
तेषुस्त्रे	३०	४७	२५५

श्लोका०	अ०	श्लो०	पुटम्
त्वन्निवर्णो	३०	४७	२५९
त्वन्नष्ट	२८	११	२०८
त्वचि मांसे	३०	४१	२५७
त्वरितं	१९	४८	८४
दंशस्य तोदे	२६	४३	१८३
दक्षिणाङ्गुष्ठकेन	२३	२८	१४६
दत्ते वृ	१९	२७	७७
दत्ते पावतल-	२०	१९	१११
दन्तकाष्ठस्य	"	२९	११४
दन्तप्रपीडन-	२७	२१	१९१
दन्तलेखनकं	२६	१९	१७५
दन्तहर्षे	२२	५	१२८
दर्शमूल-	२२	१९	१३३
दशद्वादश	७१	३	१३७
दशमूलमनोहा-	२१	१७	१२४
दशमूलेन	१७	९	२८
दशाङ्गुला तनुर्मन्त्रे	२३	११	१४१
दशाङ्गुला निम्नमुखा	२५	३८	२६६
दशाङ्गुलार्पणाहा-	"	१३	१५९
दशैव ते	१८	३१	५३
दारणं मर्म	२९	११	२२५
दाहवृष्णा-	२२	८	१२९
द्विधां वर्ति	२९	२७	२३०
दिवास्वप्नो मणे	,	३२	२३२
दीर्घामि	१९	१३	७८
दीर्घानीनां	१८	५४	६३
दीर्घान्तरामि.	१६	४६	२३

श्लोका०	अ०	श्लो०	पुटम्
दुःखावचार्य-	३०	२	२४६
दुर्दग्धे	"	५	२५९
दुर्बल.	१८	४९	६०
दुर्बलो बहु-	"	४८	,
दुर्विरक्तिं	२०	२५	११३
दुष्टं रक्तं	२७	४७	२००
दुष्टरक्तापगमना।	२६	४८	२८४
दुष्टवातविष	२८	३५	२१६
दुष्टाम्बुमस्य-	२६	३५	२८१
दुष्टीमवेत्	२९	६७	२४१
दृग्नाबलैर्यं	२४	१८	१५१
दृग्वत्	३०	३०	१५५
दृष्टेन्द्रिय	"	४०	११८
दृष्टेन्द्रिया	१६	४६	२९
दृश्यं मिह-	२८	२२	२१३
दृष्टिश्च नष्टा	२४	२२	१५४
दृष्टो च	"	७	१४०
देशेऽल्पमासे	३०	७	२४७
दोषकोपा—	२८	११	२०७
दोषज्ञो निष्परीहार	१९	६९	९२
दोषमस्त्रावयत ।	२३	२१	१४५
दोषाः प्रदुष्टा	२७	५१	२०१
दोषाः स्वदै	१७	२९	३८
दोषीपधादि	१९	६२	९०
द्रवस्थिरसर—	१७	१८	३२
द्रवोष्णं	१६	२५	१७

श्लोका०	श्लो०	श्लो०	पुटम्
धूमवर्जेन	१८	४३	५८
धूमवस्त्यादि	२५	२५	१६३
धूमान्तैः	१८	७	४१
धूमोऽकाले	२१	५	११९
घोतैरकर्कशैः	२८	७२	२४३
ध्यानं	२०	७	१०६
ध्यामं	२८	१	२०४
नक्तान्ध्य—	२४	६	१४९
न गादघ्न—	२६	५३	१८५
न चात्र मन्त्रणा	२०	३३	११५
न चेनं त्वरमाणः	२१	७७	२४४
न चोनाष्टादशे	२०	३१	११५
नताम्रं	२६	७	१७१
न बुदेव	२९	४२	२३३
न तु वंक्षण—	"	५१	२३६
न तूनपोडश—	२७	६	१८९
न तूमयोऽपि	१०	४	२४७
ननोऽग्ने	२५	३२	१६४
न नस्यं	२०	३०	११५
न मास्पाके	२९	७३	२४३
न मूर्च्छति	"	१५	१४५
नयने ताभ्यति	२४	१	१४८
न योज्यः	२२	१७	१३२
न राश्रावपि	२३	२१	१४५
नयज्जरातिनारा—	१८	२	४०
नयधान्यं	२९	३९	२३३

श्लोका०	अ०	श्लो०	पुटम्
नासायां	३०	३७	१५४
नासारोगेषु	२७	१०	१८९
नासास्यशोषे तिमिरे	२२	२६	१३३
नासास्यशोषे वाक्—	२०	३	१०७
नासा हि	"	१	१०३
नाहे पद्यादगुलं	२५	१७	१६०
नि श्लेष्म—	१८	४०	५८
निद्रा नस्याञ्जन—	२१	७	१२०
निधाय युक्त्या	२९	२८	२३०
निमेषोन्मेष—	२२	३२	१३७
निरलङ्गीह—	१९	८	६८
निरलमीषत्	१८	१३	४३
निरूहं शोधन	१९	३५	७२
निरूहमात्रा	"	१८	७४
निरूहोऽज्वासन.	"	२	६५
निर्घातनोन्मेषन—	२५	४१	१६७
निर्मुञ्च्य	३०	२९	२५१
निर्घाति	२८	७	२०५
निर्घापयेत्	३०	३२	२५४
निर्घाप्य पिष्ट्वा	"	१७	२४९
निर्घाप्यापनयेत्	"	२०	२५१
निर्विमन्धम्	१८	२५	४६
निर्विपाः	२६	३८	१८२
निर्हिरेत्	१८	४८	६०
निवात गृहे	१७	२८	३८
निवातशयनस्तस्य	३०	१७	११०

श्लोका०	अ०	श्लो०	पुटम्
पञ्चाद्विक्रः	१९	८३	२८
पञ्चेत् प्रदीप्तिः	२४	१९	१५२
पच्यमाने	३०	१५	२४९
पच्यमानो विवर्णः	२९	३	२२
पद्यमेऽथ	१९	३६	७९
पद्य वा	"	५५	८७
पद्यसु	२०	२९	११५
पटुतैलक—	२६	४३	१८३
पत्रमङ्गेन	१७	६	२७
पत्रमङ्गैः	"	८	२८
पत्रकर्णिकया	२५	१५	१६०
पद्यपत्रतनुः	३०	२९	२५३
पद्येन्द्रगोप—	२७	१	१८७
परितः सुतरां	३०	१८	२४९
परिपेकः	२२	२५	१३३
पर्वतष्टं ध्रुवक्	२८	१७	२०८
पाके क्षिपेत्	२०	३८	११७
पाकेऽतिवृत्ते	१९	७	२२६
पाचयित्वा	२८	४७	२१९
पाटयेत् स्यद्रुचं	२९	१८	६२६
पाणिम्यां मध्यमाने	२६	२४	१७६
पादशटे	२७	१६	१९०
पादे तु	"	३०	१९४
पादोष्णवरीः	१७	२१	३६
पादपं पाययेत्	२९	१०	२२५
पापवासान—	२५	३४	१६५

श्लोका०	ख०	श्लो०	पुटम्
पार्श्वे सव्ये	२९	२८	२३०
पाषाणगर्भ—	२७	२७	१९४
पिण्डो रसक्रिया	२३	१३	१४१
पित्तभास्त्रे	१६	३	३
पित्तरक्तोत्थ—	२९	६५	२४१
पित्तस्य दर्शनं	१८	२२	४६
पिचात् पीतासितं	२७	४०	१९८
पिचावसानं	१८	३२	५४
पिचालकोप—	१७	१६	३१
पित्तेन पद्मकायैः	"	४	२५
पित्ते पद्	२४	८	१४९
पित्ते स्वस्थे	१९	३९	८१
पित्ते स्वादुद्विमौ	"	५८	८९
पिषाय छिद्र—	२४	१०	१२१
पिप्पली त्रिफला	१६	३४	१९
पिबन्तीरुन्नत—	२६	४१	१८२
पिबेध घूमं	२४	९	१५०
पिष्टैः	२१	१९	१२४
पीडनाक्षमता	२८	४	२०५
पीडितेऽनुगते	१९	७६	९३
पित्तदुग्ध—	१८	२३	३३
पीते विषे	१९	९	६८
पीनसे	२७	११	१८९
पुंस्त्योपघातः	२४	१३	१५१
पुटपाकं	१९	५५	८७
पुनस्ततोऽपि	२०	३६	१५४

श्लोक०	अ०	श्लो०	पृष्ठम्
पूर्णेऽन्त्रे	१९	१३	७०
पूर्ववत्	२४	४४	१८३
पृथुः कुर्यात्	"	१२	१७३
पृष्ठतो यन्त्र—	२७	२१	१९१
पृष्ठवंशं	१९	२५	७६
पेया च	१६	४१	२१
पेयां न	१८	४७	६०
पेयां विलेपी	"	२९	४८
पेद्यन्तरगतौ	२८	४	२०५
पेद्यस्थिसन्धि	"	१४	२०८
प्रकाशक्षमता	२४	११	१५१
प्रकुम्भशुद्धिः	१९	१८	७४
प्रकुम्भो मध्यमा	"	८०	९७
प्रक्षालनादि	२९	४५	२३४
प्रक्षाल्य	२७	"	१९९
प्रक्षिप्य मुष्कनिचये	३०	१२	२४८
प्रक्षिप्य दन्तो	१९	४२	८९
प्रच्छाय मांसपेदया	२९	७७	२४३
प्रच्छायमौषधं	"	७१	"
प्रच्छानं	२६	५४	१८५
प्रच्छानेन	"	५३	"
प्रतिनर्माः	२०	२६	११४
प्रतिशोमं	२८	२१	२२१
प्रत्यदिशं	३०	३०	२७३
प्रदेदिर्गास्मीमाहः	२५	२०	१६१
प्रदेदिन्महुरी—	२०	९	१०७

श्लोका०	ज०	श्लो०	पुटम्
प्रपीडयेत्	१८	२१	४५
प्रभूतमास्तः	"	३४	५६
प्रमाददग्धवत्	३०	४६	२५८
प्रलम्बिमांसं	२९	५३	२३६
प्रवर्तयन्	१८	२०	४४
प्रवातयान—	१६	२६	१७
प्रवाहिकायां	२७	१४	१९०
प्रवृत्तं हि मलं	१८	५५	६३
प्रवृत्तिः सविबन्धा	"	२४	४६
प्रशस्ता खेलेने	२३	१२	१४१
प्रसक्तवमथुः	१८	४	४०
प्रसक्तवमथोः	"	७	४१
प्रसन्नवर्णेन्द्रिय—	२७	५३	२०२
प्रसारणाकुञ्चन—	२८	१५	२०८
प्रसृतं वर्धयेत्	१९	१९	७४
प्रहृष्टे मेहने	२७	३०	१९४
प्राक् पिवेत्	२१	१०	१२२
प्राक्छस्त्रकर्मणः	२९	१४	२२५
प्राक् खेह एकः	१९	६३	९०
प्राङ्मध्योत्तम—	१६	२१	१५
प्राङ्मुखं	१८	१८	४३
प्राज्यमांसरसाः	१६	४०	२१
प्रातः छेप्मणि	२०	१३	१०९
प्रातःसायं	२३	१६	१४३
प्रातर्नीगर	१९	३३	७८
प्रायश्चित्तं—	१७	१९	३३

श्लोका०	श्लो०	श्लो०	पृष्ठम्
प्रायो द्वित्राणि	२६	४	१६९
प्रायो निर्मुज्यते	२८	४५	२१९
फलोद्देशे	२७	२४	१९२
वद्धस्तु	२९	६७	२४२
वद्ध्वा दुर्बल—	२८	३१	२१४
वद्ध्वा विद्ध्येत्	२७	३२	१९४
वद्ध्वा सुत्वोप—	"	२८	"
वधीयाद् गद—	२९	६३	२४०
वधीयाच्छिथिल—	"	४२	"
वन्धनानि तु	"	५७	२३७
वलयं क्षीण—	३०	२३	२५२
वलिं चोपहरेत्	२९	३०	२३१
वहुपिणो मृदुः	१८	३४	५६
वालमूलक—	२९	३५	२३३
वालवृद्धरुश—	१८	४	४०
वालवृद्धपिपासा—	१९	२०	१५
वालवृद्धादिषु	"	३९	२१
वालवृद्धाध्व—	१९	६८	९३
विन्दुद्वयोनाः	२०	१०	१०७
विल्वमात्रं	२४	१७	१५२
वितेनात्	२८	३६	२१७
वुद्धिमत्तावं	१८	६०	६४
वृद्धं पन्थमानीत्य—	२०	५	१०५
वृष्टं वातजे	"	३	१०४
वृष्टो रस—	१६	१८	१४
वृष्टशक्ति—	१८	१६	४३

श्लोका०	अ०	श्लो०	पुटम्
भगन्दराधुद—	३०	४	२४७
भङ्गे च युञ्ज्यात्	२९	५९	२३७
भवन्त्यति—	१८	४२	५८
भवेच्च विषयाज्ञान	३०	६७	२५४
भीमूर्च्छा—	२७	३५	१९६
भीरुगार्भिण्यतुमती—	३०	६	२४७
मुक्तभक्तशिरः—	२०	२१	१०८
भुञ्जानो जाङ्गलैः	२९	३७	२३३
भुञ्जानो रक्त—	१८	२८	४७
भूयोऽप्युपस्कृत—	॥	३७	५७
भूक्षयप्रसह—	२४	१३	१५२
भेदनार्थे	२६	९	१७२
भेषजक्षार—	३०	४०	२५६
भोजन तु यथा—	२९	३४	२३३
भोजनैरपनाटे	॥	४८	२३५
भोज्योऽन्न मानया	१६	२४	१७
भ्रष्टद्रव्यगुद—	१७	२३	३३
मण्डलाम्र फले	२६	५	१७०
मत्स्यमणदधि—	२१	३	११९
मद्य तीक्ष्णोष्ण—	२६	४१	२३३
मद्यपीतेऽपल—	२०	७७	११४
मधुपर्त्नादिनेप च	१०	४१	८१
मधुर लयण	२७	१	१८७
मधुंरससृष्ट	२४	१७	१५२
मध्याद्रे क्रिञ्चित्	१९	३६	७०
मध्येष्वेव	३०	२३	२५२

श्लोका०	अ०	श्लो०	पुटम्
मध्येऽस्य त्र्यङ्गुलं	२५	१८	१६०
मध्योर्ध्ववृत्त—	"	३७	१६३
मन्दबहि	१८	४४	५९
मन्दहर्पाशु—	२३	९	१३९
मन्दामिं क्रूरकोष्ठं	"	५२	६२
मन्माशिरःकर्ण—	२२	१२	१३१
मन्यास्तम्भे	२०	१५	१०९
मर्महीने	२७	१८	१९०
मर्शवच्च गुणान्	२०	३२	११५
मर्शश्च प्रतिमर्शश्च	"	६	१०६
मर्शस्योत्कृष्ट—	"	१०	१०७
मर्शे च प्रतिमर्शे च	"	३५	११६
मषाङ्गलानि—	३०	४१	२५७
मसूरवलवक्रे	२५	१०	१६४
मसूरमुद्गतुवरी—	२९	३४	२३३
मसूराकार—	२५	६	१५७
महत्त्वे मुष्कयोः	१७	२४	३७
महान् सिरः सर्व—	१८	३०	५३
माक्षिकं लग्नं	१९	४५	८३
मात्रावस्तिः स्मृतः	"	६८	९१
मात्रा विधार्थाः	३०	१०	२५३
मात्राशतं	"	२८	"
मात्रासहस्राणि	३२	३०	१३५
मात्रा त्रिपलिकां	१९	४४	८३
मात्रां विगणयेत्	२४	७	१४९
मासच्छेदोऽतिरिक्त	२२	४६	२२४

श्लोका०	अ०	श्लो०	पुटम्
मांसदाहो मधु—	३०	४३	२५७
मासधावनतुल्यं	१८	४१	५८
मासप्रनष्टम्	२८	१३	२०८
मांसलम्बन—	३०	४८	२५९
मासलाना	२६	२०	१७५
मांसला मेदुरा	१६	३७	२०
मांसले निक्षिपेत्	२७	३३	१९६
मालतीमल्लिका—	२४	२१	१५३
मुक्तजेहस्य	२२	३१	१३५
मुरानेत्रशिरो—	२७	३	१८७
मुखलेपन—	२२	२२	१३३
मुखालेपस्त्रिभा	"	१४	१३१
मुखेनैवोद्धमेत्	२१	११	१२२
मुर्धंमुखानि	२५	५	१५६
मुचुण्डीसूक्ष्म—	"	९	१५७
मुहं मापं कथयं	१९	१४	७१
मुद्राहृतया	२८	३२	२१६
मुद्रानदं चतुर्भिः	२५	२२	१६२
मुद्रिकानिर्गतमुखं	२६	१४	१७३
मुष्कमोचरमावाय	३०	१३	२४९
मुष्टिभ्यां घस्त—	२७	२०	१९१
मुस्तसौधेय—	२९	१२	१२३
मुस्तच्छ—	१९	८०	९६
मुस्तच्छूर्णवृद्ध—	१७	२६	३७
मुस्तापात्युद्धती	१८	५	४०
मुस्तापात्युद्धती—	१६	७	५

श्लोका०	अ०	श्लो०	पत्रम्
मूर्च्छायां शीत—	२०	२१	११२
मूर्धतैलं	२२	२३	१३३
मूलच्छिद्रप्रमाणेन	१९	१४	७२
मूलामेऽद्भुष्ट—	२१	८	१२०
मूलेष्व्वाहरणार्थानि	२६	३२	१७९
मृगपक्षियकृन्मांसमुक्ता ---	२४	१५	१५१
मृगपक्षियकृन्मांसवसा	"	१६	"
मृत्कपालाञ्जन—	२७	४९	२०१
मृदित्वा कर्णिनां	२८	३३	२१६
मृदुकोष्ठाख्य—	१६	२१	१५
मृदुपट्टाचकेश—	२७	२०	१९१
मृदुमांस	२८	२	२०४
मृद्वेणुदारु —	"	४४	२१९
मेदोजान् लिखितान्	२९	४९	२३५
यच्चान्यदपि	"	४०	२३३
यच्छिन्नरथाममजानात्	"	१६	२२५
यतो गतां गर्ति	"	२०	२२८
यन्त्रं विमुच्य	२७	१९	१९८
यन्त्रमेत् स्तन—	"	२६	१९४
यन्त्रे नालीनणा—	२५	२३	१६२
यन्त्रेष्वतः	"	४२	१६८
यथा कुमुम्भादि	१९	८४	९९
यथाशुभ्रिः	१८	३०	५३
यथागार्ग	२८	२७	२१४
यथायथं	१९	२०	७४
यथायोगप्रमाणानि	२५	२९	१६३

श्लोका०	अ०	श्लो०	पुटम्
यथा वा स्नेहपक्तिः	१९	३४	७९
यथा विकार—	१८	१५	४३
यथास्व च	२८	१०	२०७
यथास्वं प्रतिरोमं	१६	३४	१९
यथास्वं यौगिकैः	२०	४	१०४
यथोक्तहेत्वभावात्	१६	१६	११
यदि च स्थिर—	३०	३३	२५४
यमकं मण्डलाख्य	२९	६१	१३८
यत्रमाषमयीं	२४	४	१४८
यवार्धमस्थना	२७	३३	१९६
यष्टीमधुः सुवर्ण-	२१	१७	१२४
यात्यग्निर्मन्दता	१८	४६	५९
यात्याशु स्वादुता	३०	३९	१५५
यान्महानि पियेत्	१६	२७	१७
यावत् पतत्यसौ	२०	९	१०७
यावत् पर्येति	२२	३२	१३५
यावत् पिच्छिल—	३०	२४	१४९
यावद्दिनानि	२४	२१	१५३
युक्त्यावचारयेत्	१६	१४	१०
युञ्ज्यात् तत्	२२	१३	१३१
युञ्ज्यात्तालाग्न्यु—	२६	४९	१८५
युञ्ज्यात् स्थूल—	२५	३६	१६६
ये नाभ्याप्याः	१९	७	६७
ये मन्त्रि तेषां	"	८५	१००
योगतो वृद्धि—	२६	१४	१७१
योगानिमान्	१६	३९	२१

श्लोका०	अ०	स्रो०	पुटम्
योज्यः शीघ्रं	१९	२९	७७
योज्यः साक्षात्	३०	३	२४७
योज्यस्तीक्ष्णः	"	२२	२५२
योज्यो न रक्त —	२१	२	११९
योनिविभ्रंश—	१९	७८	९५
योनित्रणक्षणं	२५	२२	१६२
योनिशुक्राशया	१८	९	४२
यो यत्र मुनिविष्टः	२९	६१	२३८
यौगिकं सम्यगालोच्य	१८	३८	५७
रक्तपाकमिति	२९	१०	२२४
रक्तपित्तान्ध्य—	२१	४	११९
रक्ताः श्वेताः	२६	३६	१८१
रक्ते त्वतिष्ठति	२७	४८	२००
रक्षन् रक्तमदात्	२६	४४	१८३
रसभेदैककत्वाभ्यां	१६	१५	१०
रसायनमिव	१८	१७	४३
रागरुन्दाह—	२८	१२	२०८
रागो रक्ताश्च	२९	७	२२३
रात्रौ मद्धं	१७	५	२७
रुक्तोदफण्ड —	२३	१	३३७
रुनः स्यान्मार्जितं	२२	३२	१३५
रुजोऽतिवृद्धिः	२९	१२	२२५
रघते शुद्ध—	२८	१०	२०७
रुक्षत्रेश—	१६	६	१०
रुक्षपूर्वं तथा	१७	१४	३०
रुभयद्वनिल —	१८	५३	६२

श्लोका०	अ०	श्लो०	पुटम्
यथा वा स्नेहपक्तिः	१९	३४	७९
यथा विकार—	१८	१५	४३
यथास्य च	२८	१०	२०७
यथास्वं प्रतिशेगं	१६	६४	१९
यथास्वं यौगिकैः	२०	४	१०४
यथोक्तहेत्वभावात्	१६	१६	११
यदि च स्थिर—	३०	३३	२५४
समकं मण्डलाख्यं	२९	६१	१३८
यवमाषमयीं	२४	४	१४८
यवार्धमस्थना	२७	३३	१९६
यष्टीमधुः सुवर्णः	२१	१७	१२४
यात्यग्निर्मन्दतां	१८	४६	५९
यात्याशु स्वादुता	३०	३९	१५५
मान्यहानि पिबेत्	१६	२७	१७
यावत् पतत्यसौ	२०	९	१०७
यावत् पर्येति	२२	३२	१३५
यावत् पिच्छिल—	३०	२४	४४९
यावद्विनानि	२४	२१	१५३
युक्त्यावचारयेत्	१६	१४	१०
युञ्ज्यात् तत्	२२	१३	१६१
युञ्ज्यान्नालान्नु—	२६	४६	१८५
युञ्ज्यात् स्थूल—	२५	३६	१६६
ये नास्थाप्याः	१९	७	६७
ये सन्ति तेषां	"	८५	१००
योगतो वृद्धि—	२६	१४	१७३
योगानिमान्	१६	३९	२१

श्लोका०	ख०	श्लो०	पुटम्
वयोबलशरीराणि	१९	१२	७०
वरं तदसकृत्	१८	५०	६१
वराङ्गकौन्ती	२१	१४	१२३
वर्गोऽय नव-	२९	४०	२३३
वर्तिरद्भुष्टक-	२१	२०	१२४
वर्त्यामे विहितं	१९	१५	७२
वर्मप्राप्ताञ्जनात्	२३	२९	१४७
वर्मरोगाद्वे	३०	८	२४७
वर्ष्माश्नरीरजो-	१९	३	६६
वर्णाभिराचितः	२९	८	२०३
वर्ति त्रिरात्रं	१९	८२	९८
वर्ति प्रकरूपयेत्	"	३८	८०
वस्निनेत्रसम-	२१	७	१२०
वस्त्रियन्त्रावृत्ती	२५	२४	१६२
वस्त्रिरेवोऽनिले	१९	५७	८८
वस्त्रीननेन विधिना	"	७६	९४
वस्त्री रोगेषु	"	७७	९२
वस्त्यभावेऽङ्गपादं	"	१७	७३
वानप्रीपय-	"	५६	८८
वानपिउदराः	३०	३८	१५४
वातपिचातुरे	२४	१	१४८
वातमग्नवला-	१९	६९	९२
वाताच्छयःवारगं	२७	४०	१०८
वातातपाप्य-	१६	९	६
वातादिषाम वा	२६	५५	१८६
वातागुण्येभ्यं	१६	४०	१८

श्लोका०	ख०	श्लो०	पुटम्
वयोबलशरीराणि	१९	१२	७०
वरं तदसकृत्	१८	५०	६१
वराङ्गकौन्ती	२१	१४	१२३
वर्गोऽयं नव-	२९	४०	२३३
वर्तिरङ्गुष्ठक-	२१	२०	१२४
वर्त्याग्ने पिहितं	१९	१५	७२
वर्त्मप्राप्ताञ्जनात्	२३	२९	१४७
वर्त्मरोगादृते	३०	८	२४७
वर्ध्माश्मरीरजो-	१९	३	६६
वर्लीभिराचितः	२९	८	२०३
वस्ति त्रिरात्रं	१९	८२	९८
वस्ति प्रकरूपयेत्	"	३८	८०
वस्तिनेत्रसम-	२१	५	१२०
वस्ति यन्त्राकृती	२५	२४	१६२
वस्तिरेकोऽनिले	१९	५७	८८
वस्तीन्नेन विधिना	"	७६	९४
वस्तौ रोगेषु	"	७८	९२
वस्त्यभावेऽङ्गपादं	"	१७	७३
वातघ्नौषध-	"	५६	८८
वातपित्तहराः	२०	३८	१५४
वातपित्तातुरे	२४	१	१४८
वातमग्नवला-	१९	६५	९२
वाताच्छयवाह्यं	२७	४०	१९८
वातातपाध्व-	१६	९	६
वातादिघाम वा	२६	५५	१८६
वातानुश्रेय्यं	१६	३०	१८

श्लोका०	अ०	श्लो०	पुटम्
विद्येद्वस्तसिरां	२७	२४	१९४
विन्यस्तपाशसुस्पृतः	२६	३४	१७९
विरिक्तवच्च	१९	५०	८५
विरिच्यते मेदनीयैः	१८	४९	६०
विरूक्षणे लङ्घनवत्	१६	३५	१९
विरेकदुर्बलं	२३	१७	१४४
विरेकसाध्याः	१८	८	४२
विरेचनं शिरःशूल-	२०	२	१०४
विवर्जयेद्दिवा-	२२	१६	१३२
विवर्तते साधु	२५	४२	१६८
विबृद्धो दहति	२९	१३	२२५
विशेषात् स्वगते	२८	३	२०५
विशेषादत्र	३०	३८	२५४
विषक्षाराभिद्रग्धे	२२	७	१२९
विषक्षाराग्न्यतीसार-	१७	१७	३२
विषपिचासनुत्	२६	४७	१८१
विषाण रेणु-	२८	४५	२१९
विषाभिघात-	१८	५६	६३
वितर्पविद्रधि-	२७	३	१८७
विस्तारे व्यह्वलं	२६	१७	१७४
विस्तान्णानि	"	३१	१७९
वृचं गोपुच्छ-	१९	७१	९२
वृचं पृथु	२८	१८	२०९
वृचा गूदाः	२६	२०	१७५
वृद्धनालानलकृशा	१६	५	४
वृद्धबालानलकृशा-	१८	१४	४३

श्लोका०	अ०	श्लो०	पुटम्
शमनः क्षुद्रतः	१६	१९	१४
शमने सल्लकी—	२१	१६	१२४
शमारुह्यं ताहगाच्छिद्रं	२५	१९	१६०
शरपुङ्खमुखं	११	३३	१६५
शरावसम्पुट—	२१	२१	१२५
शलाकाख्यानि	२५	२८	१६३
शलाकाजाम्बवोष्ठानां	११	३६	१६६
शलाकापिहितास्यः	२६	३४	१७९
शल्यं न निर्घात्यं	२८	२०	२११
शल्यप्रदेशयन्त्राणां	११	४८	२२०
शल्यानि न विशीर्यन्ते	११	४४	२१९
शल्ये मांसायगाढे	११	४६	११
शस्त्राणि रोम—	२६	१	१६९
शस्त्राणां खर—	११	३०	१७८
शस्त्रेण वा	२८	२५	२१३
शस्त्रेष्वचारिते	२२	२४	२३०
शाखागताः	१९	८५	९९
शाखावदन—	२९	६२	२४०
शिक्षरं सुख—	३०	२४	२५२
शिम्वारण—	१७	७	२८
शिरसः स्लेष्म—	२०	३४	११६
शिरस्यभिहते	२१	४	११९
शिरीषवासा	१७	८	२८
शिरोसिकृष्ट—	२९	५०	२१५
शिरोनेत्रविकारेषु	२७	९	१८९

श्लोका०	अ०	श्लो०	पुटम्
शिरोऽभ्यञ्जन—	२०	२८	११४
शीघ्रं नयेत्	२८	१६	२०८
शीतशूलक्षये	१७	१५	३१
शीतसात्त्या	२३	१८	१४४
शीते मध्यन्दिने	२०	१४	१०९
शीते वसन्ते च तथा	२९	६४	१२४०
शीते वसन्ते च दिवा	१९	२१	७४
शीतोपचार—	२७	४७	२००
शीतोष्णं तूल—	२९	५८	२३७
शीतोष्णास्निग्ध—	२७	४	१८८
शीर्यमाणाः सरुन्दाहाः	२९	७४	२४३
शुक्त मर्द्यं	२२	४	१२८
शुक्तीः क्षीरबकं	३०	१६	२४९
शुक्तेन वा सुखोष्णेन	२८	४२	२१८
शुक्त्या प्रलम्बया	२३	३	१३७
शुकभेद्रामये	२७	१४	१९०
शुके व्यवायजान्	२९	३३	२३२
शुचिसूक्ष्मदृढाः	११	२९	१३१
शुद्धाकस्त्रिज—	२२	२७	१३४
शुद्धानां दत्त—	२०	१२	१०८
शून्यायुः कृता—	१९	५	६६
शूलं नर्वेऽनित्यात्	२९	६	२२३
शेषाहपरिरक्षायां	२५	२	१५५
शेषौ वसा तु	१६	१०	६
शोधनस्त्रिक—	२२	३	१२८
शोफगण्ड—	२०	२	१०४

श्लोका०	ख०	श्लो०	पुट्टम्
शोफो भवति	२८	३	२०५
शोफोऽरूपोऽरुः	२९	२	२२२
शौर्यमाशुक्रिया	"	११	२२८
श्रीवेष्टकं	२१	१४	१२३
शुद्धं शकृत्	३०	१७	२४९
शुधातिगाढ—	२९	४६	२३४
श्लिष्टवर्त्मनि	३०	४३	२५७
श्लेष्मकाले गते	१८	३१	५५
श्वपचाविव	२९	१४	२२५
श्वयथुग्रस्त—	२८	३२	२१६
श्वासकास—	१७	२५	३७
श्वासहृत्तास—	१८	३	४०
श्वो वाम्यं	"	१२	१३
पटपञ्चवस्त्यन्तरितः	१९	६४	९०
पडङ्गुलिद्विमुखया	२०	८	१०६
पडङ्गुलोऽन्यो	२५	"	१५७
पद्भिःशतिसमुफूर्मारैः	२६	१	१६९
संरम्भांशुचि—	२९	४	१९२
संशोधनास—	१८	४५	५९
संस्पृष्टलिङ्गं	२७	४१	१९८
संस्नेह शोधयेत्	१३	३८	२०
सकृद्देवाहरेत्	२९	१८	२२६
सक्नोच्य दक्षिणं	१९	२४	७४
सङ्घर्षो बलवान्	२८	७	२०५
सञ्जातरुधिरं	२९	५६	२३७
सन्दंशाम्यां त्वगादिस्थ—	२८	२४	२१३

श्लोका०	अ०	सो०	पुटम्
सतोदकण्डू—	२६	५६	१८६
सधः सचोत्रणान्	८९	४९	२३५
सधो निरूढ—	१९	८३	९८
सन्धिपीडा-	१७	१९	३१
सन्धुक्षिताग्निं	१८	५३	६२
सन्ध्यस्थ्यवस्थिते	२९	"	२३६
संपूर्तिमांसं	"	४७	१३४
स पेयोऽर्शोऽग्नि—	३०	३	२४७
सप्तपर्णकरञ्जार्क—	२९	७६	२४३
सप्तमे सप्त—	१९	११	६९
सप्तैते स्नेहनाः—	१६	४२	२१
सवाष्पैश्च यदा	३०	१९	२५१
समं मेहनमुष्के	२९	६३	२४०
समस्थाने श्लथः	"	६५	२४१
समाप्यते स्थान—	३०	५३	२६०
समाहितमुस्त्राग्नि	२३	३	१६९
समो मृदुररुक्	२९	७०	२४२
सम्पृक्ताव	२६	४२	१८३
सम्मुखो यन्त्रयित्वा	२९	१७	२२६
सम्यक् प्रवृत्ते	१७	३७	१९८
सम्यक् साध्याः	"	५	१८८
सम्यक् स्निग्धः	१६	२९	१८
सम्यक् स्निग्धे	२०	२३	११३
सम्यक्सुत्यं स्वयं	२७	३८	१९८
सम्यग्घीनातियोर्माक्ष	१९	५३	८७
सम्यग्दग्धे	३०	५१	१६०

श्लोका०	अ०	श्लो०	पुटम्
साम्यग्न विद्वा	२७	३४	१९६
साम्ययोगेऽतियोगे	१८	२५	४६
साम्ययोगेन	"	२७	४७
साम्यग्निरिक्तमेनं	"	४२	५८
साम्यद्ग्निरुद्धलिङ्गं	१९	६२	९०
स योज्यो नीलिङ्ग-	२६	२३	१७६
सर्पासं प्राण-	"	८	१७१
सर्पिर्मज्जा	१६	२	२
सर्वकर्मस्वयं	"	२८	१७
सर्वतोऽनुसरन्	३०	२६	२५३
सर्वत्र चाष्टम	१९	४०	८१
सर्वथापनयेत्	२५	१९	१६०
सर्वद्रवाणां श्रेयाणां	१९	४५	८३
सर्वशस्त्रानु-	३०	९	२४६
सर्वान् स्नेह-	१८	५७	६३
सवात्मर्ना नेत्र-	१४	२	१५४
सर्वेषामक्षि-	२३	१	१३७
सलोम्रमधुकैः	२९	५५	२३७
सहस्रीकुङ्कुमं	२१	१५	१२३
सवाते स्नेहन-	२४	१३	१५१
सविषा वर्जयेत्	२६	३७	१८१
सशब्दमतिविद्वा	२७	२१	१९६
सशल्यास्त्रापित-	१८	११	४२
सरोपमप्यतः	२७	४६	२००
सस्फोटदाह-	३०	४८	२५९
सहसा सूत्र	२८	३८	२१७

श्लोका०	अ०	श्लो०	पुटम्
स हि मूरितरं	२०	८	१०६
सागारधूम-	२७	३७	१९८
सानुलोमानिल-	१९	५४	६७
सान्वायित्वा ततः	२९	॥	२३७
सान्वासनानि	१९	६३	९०
सामान्येन सशल्यं	२८	१७	२०९
सायंप्रायस्तयोः	२९	६६	२४१
सार्द्रान् समूल-	३०	१०	२४८
सावशेषं च	१९	२६	७७
सा सार्धद्व्यङ्गुला	२६	२२	१७५
सिंहीमूलं	२२	१९	१३२
सिद्धार्यक-	१९	७२	९२
सिरादिदाहः	३०	४४	२५७
शिरादिनाशः	॥	४९	२५९
सिरामुखं च त्वरितं	२७	५०	२०१
सिरास्नावविलग्नं	२८	२६	२१३
सीदन्तीः सालिल	२६	३९	१८२
सीद्व्येच्चलास्थि	२९	५४	२३६
सीद्व्येन्न दूरे	॥	५४	२३७
सुखान्वितं पुष्टि-	२७	५३	२०२
सुखाहार्यं मतः	२८	२०	२११
सुखोष्णमथवा	२२	५	१२८
सुसोष्णोदक-	॥	१०	१२९
सुदग्धं घृतमध्वक्तं तत्	३०	३१	२५४
सुदग्धं घृतमध्वक्तं लिग्ध-	॥	४५	२५७
सुधेयोत्तम-	१८	१७	४३

श्लोका०	अ०	श्लो०	पुटप्
सुनद्धं वक्त्र-	२८	२९	२१४
सुरनादि प्रयुञ्जीत	२९	७५	२४३
सुगुणाणि सुधाराणि	२६	२	१६९
सुभिरिकेऽक्षि-	२०	२५	१३३
सुशीतलेप-	२९	२	२२१
सुषिम्भं तु	२८	२४	२१३
सुसयतन्व	"	३०	२१४
सूक्ष्मज्योद्भृति-	२६	१८	१७४
सूक्ष्माक्षिपण-	२८	३९	२१७
सूक्ष्मा शलाकां	१९	७५	९३
सूची त्रिभागसुषिरा	२६	२६	१७६
सूत्रनद्धं गल-	"	१५	१७३
सून्धध दाडिनं	२९	३६	२३३
सोऽरुपेनापि	"	७८	२४४
स्फत्रत्वात्	२६	५१	१८५
स्तम्भवक्त्र-	१७	२०	३३
स्तम्भनीयश्च	"	२२	"
स्तम्भितः स्यात्	"	२०	३३
स्त्यान निप्यन्दयति	२९	४	२२२
स्त्यानेऽसौ वेदना	३०	५०	२५९
स्त्रीणां तु स्मृति-	२९	३३	२३२
स्त्रीणांमार्शयकाळे	१९	७७	९४
स्त्रीस्नेहानित्य	१६	२०	१५
स्थाप्योऽय मध्यमः	३०	"	२५१
स्थिराणामल्प-	२९	७०	२४३
स्नायुगे दुर्हरं	२८	५	२०५

श्लोका०	अ०	श्लो०	पुटम्
स्नायुसन्ध्यस्थि-	२६	५२	१८५
स्नायुसूत्ररुचच्छेदे	"	१७	१७४
स्निग्धद्रवोष्ण	"	३५	२०
स्निग्धवृद्धाद्विज-	२९	४२	६३४
स्निग्धास्विन्नात्तमाङ्गस्य	२०	१६	११०
स्निग्धां रूक्षा	२९	४५	२३४
स्निग्धेऽतिकण्डूः	२०	२४	११४
स्निग्धो मध्वः	२१	२	११९
स्निग्धोष्णलवणैः	१८	३५	५७
स्निग्धोष्णवीर्यैः	१७	४	२७
स्नेहं रेचनस्य	२०	२१	११२
स्नेहः करोति	१६	३२	१९
स्नेहः फलानां	२१	१५	१२३
स्नेहकिलक्षाः	१७	२९	३८
स्नेहदग्धे	३०	५२	२६०
स्नेहनं पयसा	२४	१५	१५२
स्नेहपीता तनु-	"	११	१५१
स्नेहपीते प्रयुक्तेषु	२७	८	१८९
स्नेहवृद्धिः	१७	९	२८
स्नेहवर्ति निरूहं	१९	६५	९१
स्नेहशोधन-	"	६७	"
स्नेहस्य कल्पः	१६	१६	११
स्नेहस्थान्वाभि-	"	१५	१०
स्नेहस्वेदावनभ्यस्य	१८	५९	६४
स्नेहस्वेदैः	"	५९	"
स्नेहस्वेदौ प्रयुज्जीत	"	५८	६३

श्लोक०	अ०	श्लो०	पुटम्
शेहस्वेदौपधोत्वदेश-	१८	४५	५९
शेहान् यथास्वं	१६	४४	२२
शेहैः संशमन—	२२	२	१२७
शेहोचिताश्च	१६	३७	२०
शेहोद्वेगः	"	३०	१८
शेहोपस्कृत—	२७	४५	१९९
शेद्या न तु	१६	३	४
शृष्टे प्यस्य	२९	६	२२२
स्फुटतीव सनिस्त्रोदः	२९	३	"
स्यन्दमन्थान्वितः	२४	२	१४८
स्याच्छनंमृदितः	१७	१५	३१
स्याद् द्वादशाहुस्यो	२५	२७	१६३
स्यान्नवाहुस्य—	२६	३३	१७९
सांययेन्मूर्च्छति	२७	३९	१८८
सुताल्पमित्—	१८	४६	६०
सुतासृजः	२६	५६	१८६
सुते रक्ते	२७	४३	१९९
स्रोतोगतानां	२५	११	१५८
स्रोतोजशङ्क—	२४	१६	१५२
स्वस्वमुक्तानि	२५	३९	१६७
स्वकर्मगुण—	२८	६	२०५
स्वनामानुगता—	२९	५९	२३८
स्वप्नेन रात्रौ	२३	१८	१४४
स्वयमेव निवृत्ते	१९	४९	८५
स्वरभेदानिल—	१७	२५	३७
स्वर्जिष्ठाकनक—	३०	२१	२५१

श्लोका०	अ०	श्लो०	पुटम्
स्वस्थवृत्ते तु	२०	१४	१०९
स्वस्थे च द्वयन्तरं	२४	१०	१५१
स्वाद्गुष्ठेन समं	१९	१२	७०
स्वेदं यथायथं	१७	२७	३५
स्वेदनं गुरु	"	१८	३२
स्वेदनं स्तम्भनं	"	१९	"
स्वेदयन्ति दश	"	२९	३८
स्वेदस्तापो—	"	९	२३
स्वेदातियोगात्	"	१७	३१
स्वेदो हित—	"	२७	३८
स्वेद्यसंशोभ्य-	१६	४	४
स्वोन्मानार्ध-	२६	४	१६९
हनुसन्धौ समस्ते	२७	१२	१८९
हरेच्छृङ्गादिभिः क्षेपं,	२७	४६	२००
हरेच्छृङ्गादिभिः सुप्तं	२६	५४	१८५
हरेणुमात्रं	२३	१७	१४१
हरेद् बहुश्वलान्	१७	५१	६१
हर्षं क्रोधं भयं	२९	५९	२४४
हस्तेन यन्त्रं	३०	२८	२५३
हासस्य दन्त-	२१	६	१२०
हीनिवेगः कणा-	१८	२३	४६
हृत्कक्ष्यशुद्धिः	१८	३८	५७
हृदये संस्थितं	२०	२६	२१४
हृत्सासतन्द्रा-	२२	१२	१३१
हृष्टे मेदे	१९	५४	९३
हृत्सने जीर्णं पृथक्	१६	१०	१३
हृत्स्वमध्योचमा	१६	१८	१२
हृत्स्वया चेह	१९	६७	९१

APPENDIX II.
स्मृतवाक्याद्यनुक्रमणी ।

वाक्यानि	ग्रन्थनाम	कर्तृनाम	पार्श्वम्
अंसस्थाम्		ह्रस्वाकारः	१९०
अकृतं कृतयूपं च....			५०
अक्तस्तेलेन		ह्रस्वाकारः	१३४
अग्निकन्धिभ्यां ढक्			१४४
अग्नेर्दक्			६८
अप्रच्छिद्रप्रमाणं च ...			७१
अप्रविपयां नासिकाम्...		अरुणदत्तः	१९३
अक्षपादं चर्म		पाठ्यकारः	७४
अहृतान्यथ चत्वारि		क्षारपाणिः	९७
अह्रुलासने कृतं न दोषम्....		ह्रस्वाकारः	१३८
अजीर्णां तु सर्वरेव....			४१
अज्ञातकोष्ठे हि बहुः...			१३
अज्ञानं तीक्ष्णं योजयेत्....		ह्रस्वाकारः	१४८
अज्ञनायोग्या नस्यायोग्याः....		”	१५३
अतिक्रान्तेषु वस्त्यादिषु...		पाठ्यकारः	१५५
अतिदीर्घमत्यल्पमाहि...	सुश्रुतम्	सुश्रुतः	१६८
अतिशब्दोऽत्राध्याहार्यः...		हाटकः	२४५
अतिहृते काले...		असद्गुरवः	१४५
अतिस्निग्धाशिनो....	संग्रहः		७५
अतिस्नेहात् क्लेदः.....	”		२४५
अतोऽस्मात्कारणात्....		हाटकः	१४३
अत्युष्णतीष्णम् अत्युष्णैः....		ह्रस्वाकारः	१३८

वाक्यानि	ग्रन्थनाम	कर्तृनाम	पार्थम्
अनुवासनस्य कवकस्य....		द्वयाकारः	९१
अनुशब्दाणां प्रथमौ....		"	२४६
अनेनास्य संवाहने कृते....		पाठ्यकारः	१६९
अन्योन्यापेक्षिता यत्नात्...		"	"
अन्वासनानर्हस्तु....		इन्दुः	७५
अपत्यमार्ग इति		द्वयाकारः	९६
अपि चाध्मानगुरुना....			४२
अमुक्तदत्तश्च तथा		सरनादः	६४
अमुक्ते रिक्तकौष्ठे च...	संग्रहः		"
अभ्युन्नतम्		हाटकः	२०५
अम्ललवणमधुरप्रगाढैः....			२७
अयस्कान्तादीन्यनुयन्त्राणि...		इन्दुः	१६७
अयुग्माश्च मृगाः शस्ताः...			८८
अयुजो मोजयेद्विमान्....	स्मृतिः		"
अर्धाङ्गुलपरीणाहेत्यर्थः		सारङ्गन्	१७७
अर्धाङ्गुलपरीणाहाम्	मालुकीयम्		"
अर्धाङ्गुलप्रवेशच्छिद्रा		हाटकः	"
अर्ध आदिभ्योऽच्			४१
अर्धोभ्यो जरुजाशस्त्रं...			२७६
अर्शोपत्रं त्रिविधं...	संग्रहः		१६१
अर्हं शुन्मनृचदय			४४
अलङ्कारद्वयं नाम....		मोजः	१८१
अवान्तायाश्चरं तिष्ठेत्...	मालुकीयम्		१८४
अविशेष्याभिधानात्....		द्वयाकारः	११३
अवेः कः			२३८
अशुभनेवापयन्ते...		द्वयाकारः	१३२

धाक्यानि	ग्रन्थनाम	कर्तृनाम	पार्श्वम्
अष्टौ भागाः शर्करायाः		विश्वामित्रः	२५०
असकृत्पीतं तदौषधं...		हृद्याकारः	६१
असह्यवेदना		पाठ्यकारः	२०६
अस्त्री कुशं...		अमरसिंहः	२१५
अस्थिशल्यगन्यव् वा....		सुश्रुतम्	२१८
अस्र आस्रश्च पुल्लिङ्गो...		यादवः	३२
अस्त्रिचं स्वेदयेद्द्वारः...			३४
अस्वेदवेपथुः स्वेदराहित्यं...		हाटकः	२२९
अहोरात्रमहः कृत्स्न...		(चरकः)	१२, १३
आकारानन्त्यात्मयोजना....			१५६
आगन्तुं शमयेद्दोषं....			३०
आङ्घ्र्यो रोगी भिषग्वश्यो...			२२६
आतुरमुपकम्यता वैद्येन...		सुश्रुतम्	२२६
आपूयदर्शनात्सकृदेव....		सारकृत्	२२७
आभेषजदर्शनात्...	संग्रहः		११२
आमच्छेदे सिराच्छेदे			२३०
आमसन्नोऽनलो नालं....			४१
आरा दैर्घ्याच्चतुरङ्गुला		इन्दुः	१७७
आरोहपरिणाहाभ्यां...	रतिरहस्यम्		९५
आर्तयकाले ऋतुजनितस्य....		हृद्याकारः	९४
आवर्तितं पिण्डीकृत्य...		इन्दुः	१६९
आवेगः		हाटकः	२०६
आशु सकृदक्षोपनिर्दरण...	न्यासः		११८
आश्चर्योत्तमं हि सर्वाक्षि....			१२७
आसन्ने दग्धाङ्गुला...		हाटकः	१६५
आ सर्वनाम्नः			१०७

वाक्यानि	ग्रन्थनाम	कर्तृनाम	पार्श्वम्
आहरणहेतू आहरणमार्गां ...		वामदेवः	२११
आहृतोपकरणं संभृतोपकरणं....		हाटकः	२२७
इति तन्त्रस्य हृदयं ...			२६१
इति दोषाणां किञ्चिदुदके ...		हाटकः	९९
इतीदं व्रणमाश्रित्य ...			२४५
इत्येवमभिमन्व्योदङ्मुखः....	संमहः		४५
इदानीं प्रतिमर्शस्य सर्वदा....		हृद्याकारः	११५
इदानीं साधनप्रयोग....		"	१५२
इन्दुवक्त्रायां वक्रादन्यसिन्....		इन्दुः	१६६
इपियुधीन्धि ...			१२६
ईषस्तिनाथं वा पेयया ...		पाठ्यकारः	"
ईपस्तिनाथमिति । ययसैभ्यक्...		हृद्याकारः	४४
उक्तमामाद् विगुह्यस्य....	परतन्त्रम्		८६
उत्किलष्टोत्किलष्टदोषेषु....		पाठ्यकारः	११७
उत्तमाङ्गाद् दोषनिर्हरण ...		हाटकः	११८
उत्तमाविषये मध्यां....		सारमुष्टिः	१३
उत्तरे विस्तरेणोक्तं व्रण...		हाटकः	२४५
उत्सङ्गः		पाठ्यकारः	२२९
उद्भृचौष्ठत्वादियुक्तोऽपि ...		"	२४२
उन्नते शोफे ऋज्वर्धं ...		"	१७१
उपहरणानि सिरान्मथनोक्तानि		पाठ्यकारः	२२७
उपमानानि सामान्यवचनैः			२५३
उपरि क्षिप्रमर्मण इति....			१९१
उभयोः पार्श्वयोरुच्छिद्य... ..		हृद्याकारः	१११
उज्जं वारि पिबेदमे....			४८
उज्जमधीयात्....	आगमः		२०२

वाक्यानि	ग्रन्थनाम	कर्तृनाम	पार्श्वम्
उष्णोदकोपचारी....			१३५
ऊङुतः			९८
ऊर्ध्वं त्रिर्बगधस्ताश्च ...		भोजः	२३८
ऊर्ध्वजत्रुपादानं...		हाटकः	१०४
ऊर्ध्वराजीचिता या तु....		भोजः	१८१
ऊर्ध्वोद् ग्रहणमुत्पाटनं			१७८
ऊधसुषि...			२१३
ऊषा रुजा		भरुणदत्तः	२५९
ऊष्मा स्वेदश्चाष्टविधः....			३५
ऊजूपविष्ट इत्यादिना ...			१३२
एकं तथा त्रीन् कफजे विकारे...	आगमः	-	८८
एकं बहुव्रीहिवत्			१२२,
			१७०
एकान्तरं द्यन्तरं वा...		भोजः	११०
एकोत्तरं यन्त्रशतं			१५६
एकोऽपकर्षत्यनिलं स्वमार्गात्	आगमः		८९
एतान् सर्वान् विषाघातीन्....			६३
एभिर्देशकालतो देशकालाः...		हाटकः	२८
एवं संस्कृतानि पद्मकादीन्येव...		"	२६
एषण्याः शरता यन्त्रता...			१७१
एषां शुक्त्यादीनां लवणान्तानां...		हाटकः	२५१
ओदनश्च विलेपी च ...		मुनिः (चरकः)	११, १२
औषधं शमनौषधं		हृष्याकारः	६१
औषधाच्छतगुणं दिव्यं जलं		पाठ्यकारः	११७
कण्टकादिभिः क्षते कण्ठे ...			२१७
कण्ठशल्मदर्शनार्थं नाली...	संग्रहः		१५९

वाक्यानि	ग्रन्थनाम	कर्तृनाम	पार्श्वम्
कण्ठादिस्रोतःसु कर्मकरणार्थं			१५९
कफनेपु तु खलु रोगेषु...		सुश्रुतः	२२४
कफजेत्थिति व्यवहारोऽधिक...		हृषाकारः	"
कफद्रातहरकोहेन		"	१२५
कबलगण्डूपयोः सञ्चारासञ्चार...		हाटकः	१३०
कषयादिप्रसङ्गादाश्च्योतन...		पाटयकारः	१३७
कया मुक्त्या नेत्रप्रयुक्तः....		हाटकः	१३९
कर्णवन्तं शरशूल्यं...		"	२१६
कर्णवन्ति तु शल्यानि...	सुश्रुतम्		२२०
कर्णशोधनं सुवमुत्समभ्रत्स...	संग्रहः		१६५
कर्णिका तु कार्यैव सर्वथा...			१६१
कर्मणां वमनादीनां....	आगमः		५७
कर्मपसम्माहः शौर्यादिकं...		इन्दुः	२२९
कल्काद्यैरित्या...		हृषाकारः	१०७
कल्को द्रवपिष्टः...		"	१३१
कवोष्णांशुकबलं...			१२७
कपायपृष्ठा रक्तपृष्ठाः		पाटयकारः	१८२
काकोस्यादिः स घातघ्नः...	चन्द्रटम्		२६
"		धन्वन्तरिः	"
काष्ठपुष्पं श्वेतपुष्पं...	विधामित्रीयम्		२४९
कालभेदाददोषः । संशोचना...		हाटकः	६०
कालमुद्गिद्वय रोद्रीवित्यमाह...		पाटयकारः	६
कालमुष्ककग्रहणान्मुष्कक...		हृषाकारः	२४९
काष्ठाध्यनीः...			४४
काष्ठाभिधानःमुष्ककबहुत्वं...		हाटकः	२४९
कासां तु पूर्व गुणिनां वा....	संग्रहः		१२६

वाक्यानि	ग्रन्थनाम	कर्तृनाम	पार्श्वम्
किञ्चिच्छेषं दुष्टं रक्तं ...		अरुणदत्तः	२००
कुठार्या वेधप्रकारे ...			१९३
कुशावदनमाटावदनं च		पाठ्यकारः	१७२
कुच्छ्रोन्मीले पुराणाज्यं ...		हृद्याकारः	१५०
कुओ हेतु ..			२०, १०१
कृतानुवासन एवास्थाप्यः ...		हाटकः	७५
कृतेऽपि वमने श्लेष्मणि ...			५२
कृत्वोर्ध्वप्रयोगे कालेऽधिकरणे			१२३
कुसरास्तिलमिश्रा विलेपी		हाटकः	२१
केशवे लब्धलक्षत्वं ...			२५४
कोथो मृतजलौकसां क्षरीरं		हाटकः	१८४
कोशाकारं कीटस्थेनाकुलीः ...		"	२३९
कोशाहुञ्ज			२३८
कोष्ठस्य क्रूरता मन्दा ...			५६
कमात्कफः पित्तमद्यानिलश्च ...	आगमः		४६
क्षारप्रकरणे सर्वशस्त्रानुशस्त्राणां ...		सारकृत्	२५६
क्षारविषौषधप्रणिधानाय ...	संग्रहः		१६७
क्षारामिकर्मार्थं जाम्बवोष्ठानि ...	"		१६६
क्षारोदकचतुर्भाग ...	विश्वामित्रीयम्		२५१
खल्ली तीव्ररुजान्विता			३७
गर्भिण्याश्च नस्येन ...			१०८
गव्ये क्षीरघृते श्रेष्ठे			१२३
गाढहृदाः			१७५
गुग्गुलुवतसिगोदन्त ...			२२५
गुग्गुलुवादिभिरेव चाशयं धूपयेत्	संग्रहः		२३०

शब्दार्थानि	ग्रन्थनाम	कर्तृनाम	पार्श्वम्
गुणान् क्षयति रोगेषु....	विश्वामित्रायम्		२४६
गृहसवियोगिशिरसाद्यः....			२२६
गृदाः पाशे ...		सारङ्गम्	१७४
गृहसीबिम्बम्योराजुञ्जित....	तन्त्रान्तरम्		१०५
गोमूत्रकृत्कृतः पिष्टो....		हाटकः	२४४
गोप्लवणं गोप्लवणाकारं....		मोजः	२३९
ग्रेष्मः प्रायो मलवृषिते...		हाटकः	२५
ह्यापोः....			१२,५२
चर्मपट्टवृद्धं त्रिवाकृतं....		अरुणदत्तः	२७
चोषोऽमलमानसंरम्भेण....		पाट्यकारः	२०५
छत्रातिच्छत्रिके वियात्....	सुश्रुतम्		२३१
छत्रा शतपुष्पा....		पाट्यकारः	"
छेयं मेघं हेम्यं देह्यं....	सुश्रुतम्		२२७
जत्र्ध्वंसम्भवे व्याधौ....		ह्याकारः	१०३
जर्लीकृतां भ्रयोगे सविधानां....		पाट्यकारः	१८०
जर्लीकाः स्फटिकः काचो...		मोजः	१७८
जातनात्रमुपादाय ...		निमिः	११६
जिह्वामदद्यात्प्रस्य...		हाटकः	१९४
तच्च शस्त्रमापूयदर्शनात्....		अरुणदत्तः	२२७
ततः क्वामाद् दश भागाः....		हाटकः	११७
ततः समं स्यापयित्वा....	सुश्रुतम्		९५
तत इति आस्थापनेन शोधने....		ह्याकारः	८८
ततो गुल्यावरणो....	संमह.		१६
ततोऽग्निवृद्धं क्षुवां चावेक्ष्य....			४८
ततोऽपराद्धे सुविरिक्तेह..		सुश्रुतः	५२

वाक्यानि	ग्रन्थनाम	कर्तुनाम	पार्श्वम्
तत्क्रिया उक्ता यन्त्रक्रियाः तप्तु लेखनं रोपणं. ...	संग्रहः	पाठ्यकारः	१६७
तत्र गर्भिण्या वमनात् गर्भं....		अरुणदत्तः	४१
तत्र छेदनीयमुस्तमनुचुण्डिताश्च....	सुश्रुतम्	भाद्रकिः	२१२
तत्र धूमौषधं पिष्ट्वा..			१२५
तत्र वेध्यसिरं पुरुषं त्यादित्य....			१९२
तत्र शब्दमातुर्भावो....			२५८
तत्र साध्येष्वप्युपद्रुत....		भोजः	२४८
तत्रान्यस्थानसंस्थेषु			३०
तत्राम्लादिरसः पञ्चभिः...			१४०
तथा कृते सति तीमन्मथः...			२३४
तथान्य, संदेशः षडङ्गुलो...		संग्रहः	१५८
तथेत्यस्योभयत्रान्वयः....			७७
तत्रा शरीरमनवस्थितासृक्...		२०२	
तदित्यनेन गाढाश्रयः...		अरुणदत्तः हृद्भाकारः	२४१
तदूर्ध्वतः द्वारस्र्ध्वतः....	संग्रहः	पाठ्यकारः	१७७
तद्वच्च मुचुटी सूक्ष्मदन्त ...			१५८
तद्वच्च मोक्षयेद्यैव....		अरुणदत्तः	१९३
तयोर्ध्वदण्ड्या विध्येत्....			"
तपणं पुटपाक च....			१४९
तस्मिन् निपतिते व्याधौ ..	सुश्रुतम्		२५५
तस्य धूमस्य पेमाः स्युः..	आगमः		१२३
तस्य पूरणे षट्			६९
तस्य विकारः			१६
तस्योदम्			२३८

वाक्यानि	ग्रन्थनाम	कर्तृनाम	पार्श्वम्
तापाह्यं त्वेदनं कुर्यात्...			२९
तावत्प्रणिदधेच्छसं....		भोजः	२२७
तिर्यक्प्रर्षति तु न याति धारा...	भागमः		७७
तिर्यगूर्ध्वमधश्चेति...		हृषाकारः	२०४
तिलकज्जाज्यमधुभिर्वातादिषु....		अरुणदत्तः	२३१
तिलकस्कादिभिर्दोषानुरूप....		हाटकः	"
ति चिञ्चतेर्दिति			१७०
तिस्रः सूच्यः । अत्रासु सूचीषु...		अस्मद्गुरवः	१७५
तीक्ष्णत्वं मूत्रपीत्वमि...	तन्त्रन्तरम्		८५
तीक्ष्णमृदुकल्पनया द्विविधं...			१४०
तीक्ष्णाञ्जनप्रयोगेण...		हृषाकारः	१४८
दुरवधारणे । अतिसारादीनां....		"	४२
दुल्यमुत्पलपत्रेण...		भोजः	१७१
दुष्टद्वोषवधारणे...		इन्दुः	१३
दृतीयके ज्वरे असयोर्मध्ये...		अरुणदत्तः	१९०
दृतीये दिवसे....		सारकृत्	२४१
दे काष्ठादिबलं लब्ध्वा...			३०
दे च सर्पिरादयः स्नेहा यथापूर्व...		हाटकः	३
देन द्वारेण तन्नस्यं प्राप्य...		हृषाकारः	१०३
तेनायमर्थः भक्तस्यान्ते...		अरुणदत्तः	१५
तेषां श्रुत्यानामाहरणोपायौ...		पाठ्यकारः	२१०
तेषामदृश्यानां शल्यानां...		हाटकः	"
तेषामित्थादिना वरुज्जुभेद...			"
ते सर्पिरादयः स्नेहा यथापूर्व...		हृषाकारः	४
तैरेव मुद्गरादिभिः...		हाटकः	२१६

वाक्यानि	ग्रन्थनाम	कर्तृनाम	पार्श्वम्
तैलं प्रावृषीत्यादि । तैलं प्रावृषि....		अरुणदत्तः	९
तैलं प्रावृषीत्यादिना शोधनार्हम् ...		अस्मद्गुरवः	७
तैलं प्रावृषीत्यादि । स्वस्थविषय ...		हृषाकारः	११
त्रपुजतुनोः पुक्			२१७
त्रयः कोशाः पर्वद्वय ...		हृषाकारः	१२१
त्रिकोशं त्रिभिधकोशाकारं ...		अरुणदत्त	११
त्रिधाजनं ...		सारकृत	१४०
त्रिविधा वस्तयः कर्म ...		हृषाकारः	९१
त्रिवृतेत्यनेन सर्पिलैलवसानां ...		हाटकः	८८
त्रिषु यामेष्वतीतेषु यदि ...			७८
त्रीणि दोषप्रमाणानि ...			५४
त्रीन् पञ्च सप्त वा वारान			१११
त्र्यङ्गुलं तु म्रणं कुर्यात् ...		भोजः	९२८
त्र्यङ्गुलसञ्चिविष्टकार्णिकं		सुश्रुतः	७२
त्र्यङ्गाप्रा ...	सप्रहः		१७५
त्र्युपाभ्यामुपसंख्यानम्			७९
त्वगादिनष्टे रक्षणमुक्तं ...		हाटकः	२०८
त्वग् वरुको वरुकलं ...	निघण्टुः		७३
त्वग्मिकारेषु मांसं तु ...		भोजः	२५८
त्वङ्मांससिरास्नावा ...		हाटकः	२६०
त्सरुमुष्टिग्रहणदेशः		सारकृत	१७४
दक्षिणं सविथ दक्षिणं पादं ...		वृद्धवैद्याः	७६
दन्वदौ सैन्धवस्याक्षं ...		धन्वन्तरीयाः	८३
दन्तहर्षादिषु वासिकेषु ...		हृषाकारः	१२८
दानवानां हिसनार्थं ...			२०३

वाक्यानि	ग्रन्थनाम	कर्तृनाम	पार्श्वम्
दिनेऽप्यस्युष्ये ..		अरण्यदत्तः	१४५
दीर्घवक्त्रा उत्पन्नधारा ...		हृष्याकारः	१७१
दुर्विद्धा नैलघूर्ण... .			१९७
दुष्टाम्बुनि मत्स्यादीनां ...		दाटकः	१८१
दुष्टाम्बित्यादिना सविषाणां ...		सारश्वत	१८०
दुष्टे रक्ते हि तन्मृश्यं ...		हृष्याकारः	२०६
दुःखं विनिर्गत. पर्व ...	आगमः		१२१
दृष्टिप्रसादनाय मन्त्रत्यादि... .		श्याकारः	१५३
दृष्टिश्च नष्टीत ..		पाठ्यकारः	१५४
देशकालादीनि निरूप्य शक्त्या ...		"	१०
देहप्रसृतिर्गुस्ता ...	संग्रहः		२०७
दोषापेक्षया स्पन्दमाह		दाटकः	१०
द्वावेव तु शर्यानयनमार्गां... .		भाट्टकिः	२११
द्विकर्णस्य तु वारहस्य ...	महहः		१६०.
द्विगुणं योजयेदात्रं....			२५०
द्वितीया धिता....			३०
द्वितीयेऽहनि, तु ग्रीष्मे ...		भोजः	२४१
द्वित्रिचतुर्भ्यः सुच् .			१२३
द्वे पले मद्यतः			७४
द्वे सविधनी द्वौ बाहू च शाखा ...		दाटकः	१००
द्व्यष्टनः....			१६३
धन्वर्मासोत्थरसासृग्म्यां... .		हृष्याकारः	१०५
धान्याम्लधेजेन मधुप्लुताम्बां....		अरण्यदत्तः	२५५
धान्यैर्मृदादिभिः समस्तैः....		हृष्याकारः	२५
धूमं पित्वेत्सुकृत्वात्		पाठ्यकारः	११८

वाक्यानि	ग्रन्थनाम	कर्तृनाम	पार्श्वम्
धूमे कासहरे नेत्रं-			१२१
भूमनेत्रगताक्षश्च स्यात्....		हृषाकारः	१२२
न कदाचित्प्रयोगोऽस्ति...			१२४
न चक्षुर्हृदयादीनि...	संग्रहः		३१
न च नस्ये दीयमाने...			११२
न च व्रणस्योपरि बन्ध		पाठ्यकारः	२४३-
न द्रव्यज्यस्तिरिक्तं...		वैद्यान्तिकाः	१५४
न नस्यमित्यादिना प्रतिमर्शस्य....		पाठ्यकारः	११५
न प्रावृष्येव तिरुजं			८
नयनं ताम्यत्वादि...		हाटकः	१४९
नयने ग्लान्यादि दश...		हृषाकारः	"
न रात्रौ प्रणयेत्स्नेहं....			७५
नरो विरिक्तस्तु निरूहदानं...	भागमः		९९
नर्ते रुजा वातमृते च पित्तं...		भन्वन्तरीयाः	२२३
न सर्पिः केवलं पित्ते ..			३
नष्टः कर्म वसन्ते तु...		निमिः	१०५
नसु नासिकाया यत्तम्...			१०३
नस्यं दधातु सप्ताहं...		निमिः	११०
नस्यात् संशुद्धशिरसो....	तन्त्रान्तरम्		११३
नात्र यथासंख्यं पार्श्वकक्ष्या ...		अस्मद्गुरवः	१९०
नालीबन्त्राभि सुपिराणि...		हृषाकारः	१५९
नासीवगस्य प्रक्षारनाभ्यञ्जन ...	संग्रहः		■ १६२
नामरुपुटौ तभाङ्गुल्या ...		निमिः	■ १११
निजागन्तुविकारहारी सिरा ...		हृषाकारः	१०२
निमेषोन्मेषं पुसां...			१३४

वाक्यानि	ग्रन्थनामः	कर्तृनाम	पार्श्वम्
निराशयं निर्गतपूयस्थानं....		हाटकः	२२९
निरुद्धपादाशसमेन ...	आगमः		७५
निर्दिष्टा न भवति यत्र भागसंख्या ...	सुश्रुतम्		२५०
निर्भुज्यते कुटिलीभवति		हाटकः	२१९
निवातस्मस्य स्वम्यक्त	संग्रहः		१३४
निवाते आतपसहिते...		हाटकः	१३०
निविष्टकर्णिकं मध्ये...			९७
निशि रात्रौ भजनं न प्रयोज्यं...		हाटकः	१४२
निशि स्वप्ने न च म्लाने....		हृद्याकारः	॥
निशि स्वप्नेन मध्याह्ने...		सारङ्गत्	१४३
निश्चयन्यथा विहितप्रकारादन्य...		हृद्याकारः	८, ९
नीटिका नेत्ररोगविशेषः...		हाटकः	१०४
नृपाणां मुकुमाराणां...	तन्त्रान्तरम्		१८०
नेत्रे विनष्टे विविधं...		हृद्याकारः	१५४
नैवारोहेदित्यादिना...		॥	२१२
पक्वलिङ्गेऽरुपशोफादिभिः...		इन्दुः	११९
पक्वलिङ्गेऽरुपशोफार्ति...		हृद्याकारः	१३९
पक्वशोफे अस्त्रकर्म मुख्यत्वेन....		पाठ्यकारः	२२१
पञ्चकर्मणां व्यापद्वहुत्वात्		हृद्याकारः	४४
पञ्चकर्मसु शिथत्वात् ...		॥	१०२
पञ्चमुखायास्त्रिमुखायाश्च...		इन्दुः	१६०
पदरुजविशस्पृशो घन्			१२१
पद्मकादिगणेन यः कृतः....		पाठ्यकारः	२६
पद्मकादिभिर्मिश्रित...		हाटक	२०१
पद्मादिबहुपदार्थवर्णनं...		हृद्याकारः	१८८
पद्मोत्पलादिभिः सक्तु...			३१

वाक्यानि	ग्रन्थनाम	कर्तृनाम	पार्श्वम्
परिषिच्याद्विरुष्यामि. ...	सुश्रुतम्		१४
पर्यन्ते सूक्ष्मपिटकावन्त.		हृद्याकार.	२४४
पाटलीचिरोवेष्टादि. ...			६२
पाण्डुर्मेहो रक्तपित्ता तृट्वात्. ...	समानतन्त्रम्		३४
पात्रे तु कुर्यात् सौवर्णे. ...			१४२
पादेत्वित्मादिना पादसिरा. ...		अरुणदत्तः	१९५
पादोनास्तु चतस्रः. ...		मौहूर्तिका	१२
पाययेतातियोगे तु. ...	सम्रहः		२५५
पार्श्वे कक्षस्तनयोरन्तरस्था. ...	सुश्रुतम्		१९०
पाषाणगर्भहस्तस्य पुरपस्य. ...		असद्गुरव	१९६
पाषाणादग्निमन्तसात्. ...		हृद्याकार.	१४५
पिचुवर्त्या पिधायाम्. ...			८४
पिण्डे तीक्ष्णे कलायमात्र. ...		हाटक	१४२
पिष वहिः. ...			२०२
पित्ते तदधिकानुज्ञानार्थ. ...		हाटक अरुणदत्तश्च	८१
पित्तेत्यादिना त्रिविधाना		हृद्याकार.	५४
विहितोष्णीपाः. ...			१६५
पीठयत्तुरुजो मादः. ...			२४०
पीतदुग्धादीना यवज्जम्बूका. ...		रु.	३४
पीतसमन्तरं घृतपरिषेक. ...		धन्वन्तरीया.	१८५
पीतसेहस्य वाजीर्णे. ...			१७
पुष्पनेत्रं नराणां तु.		शिरष्याक्षः	९७
पुष्पनेत्रं स्त्रीणां चतुरङ्गुल. ...		भाद्राक्षिः	११
पुष्पनेत्रप्रमाणं तु. ...		सुनि	९६, ९७
पूर्वकारक.			७५
पूर्वादि वमनं पेय. ...	आगम.		५५

वाक्यानि	ग्रन्थनाम	कर्तृनाम	पार्श्व
परिपिच्याद्विरुष्णाभिः ...	सुश्रुतम्		१४
पर्यन्ते सूक्ष्मपिटकावन्तः		हृद्याकारः	२४४
पाटलीचिरिविरुवादि...			६२
पाण्डुर्भेही रक्तपित्तां घृहार्तः ...	समानतन्त्रम्		३४
पात्रे तु कुर्यात् सौवर्णे...			१४१
पादेस्विन्मादिना पादासिरा...		अरुणदत्तः	१९५
पादोनास्तु चतस्रः ...		मौहूर्तिकाः	१२
पासयेतात्तियोगे तु...	संग्रहः		२५५
पार्श्वे कक्षस्तनयोरन्तरस्थां ...	सुश्रुतम्		१९०
पापाणगर्भहस्तस्य पुरुषस्य...		असंदूगुरवः	१९६
पापाणादग्निमन्तसात्...		हृद्याकारः	१४५
पिचुवर्त्या पिधायाम्...			८४
पिण्डे तीक्ष्णे कलायमात्रं...		हाटकः	१४२
पित्तं बद्धिः...			२०२
पित्ते तदधिकानुज्ञानार्थं...		हाटकः अरुणदत्तश्च	८१
पित्तेस्मादिना त्रिविधानां		हृद्याकारः	५४
विहितोष्णीपाः...			१६
पीडयन्नरुजो गाढः...			२४०
पीतदुग्धादीना यावज्जरणकालं...		इन्दुः	३४
पीतसमनन्तरं घृतपरिपेकः...		धन्वन्तरीयाः	१८५
पीतलेहस्य वाजीर्णे...			१७
पुष्पनेत्रं नराणां तु....		हिरण्याक्षः	९७
पुष्पनेत्रं स्त्रीणां चतुरङ्गुलं...		भाल्लिकः	"
पुष्पनेत्रप्रमाणं तु...		मुनिः	९६, ९७
पूर्वकालैक			७५
पूर्वाह्ने वमनं पेयं ...	आगमः		५५

वाक्यानि	ग्रन्थनाम	कर्तृनाम	पार्श्वम्
पूर्वोक्तेषु कालेषु...	सर्वाङ्गसुन्दरा	अरुणदत्तः	१४३
। दृष्टिर्यदि नष्टा स्यात्...		"	१५४
... ..		"	२०३
परिमाणे मत्तुप्		"	१०७
। कथितं...		"	१४०
। शस्त्राभेक्षा यतः...		पाठ्यकारः	१६९
कण्ठगते शक्ये...		"	२०६
पटो रागं गृह्णाति जलं...		हाटकः	९९
। पटो रागं गृह्णाति न...		अरुणदत्तः	"
... ..		"	१६४
यथाहर्षधनिपत्रं घृतम्	संग्रहः	पाठ्यकारः	"
यथा वातप्रेतैर्द्रव्यैः साध्यते...		हाटकः	१४९
यथाशेष प्रवेश्याथ....		"	८६
यथासत्त्वं तु (स?शै)त्योष्णे		आगमः	९४
यथा साहस्ये		स्वरनादम्	१०
यथा सुमनसां सूत्रं...		"	३, १५६
यथास्वं च धूमयन्त्राणां...		आगमः	२६१
यथास्वं भेषजं वातादिहरौपथेन		"	१२५
यथैव भेषजविषयमतिक्रान्ते...		हृद्याकारः	२३१
यथैव हि शस्त्रेण पाटनादीनि ..		हाटकः	२४६
यथोक्तानां सिराणामदर्शने...	अरुणदत्तः	"	
यदा श्वासे स्वेद उपयुज्यते तदा...	हाटकः	१९१	
यदाहारगुणैः पानं...	हृद्याकारः	३७	
यदन्धमरिचाजजी...	आगमः	२०९	
यदन्धिमेषमयी...	"	५१	
		हाटकः	१४९

वाक्यानि	ग्रन्थनाम	कर्तृनाम	
भक्तस्यादावधोदेहेजान्....		हाटकः	१
भक्ष्यं भोज्यं तत्रा पेयं...			२
भजो ष्विः			१
भावाभावस्तमः		तार्किकाः	१५
भीरुशालमुकुमारान्...	संग्रहः		
मुक्तवन्तमातुरमुपवेदय...	सुश्रुतम्		
भूमनिन्दाप्रशंसासु...			
भूम्यामेकपादे सुस्थिते		हाटकः	११
मण्डप्रधानां सुस्त्रितण्डुलां...			
मण्डलं चेष्टनाकारं...		भोजः	२३९
मत्स्यतालवन्मीनमुखवत्...		हाटकः	१५८
मध्यान्मः			१२०
मन्दामिं क्रूरकोष्ठं च....		भक्षणदत्तः	६२
मन्दामिं पुरुषं शोधनप्रसङ्गे...		इन्दुः	"
महायामविषयेऽपि प्रथमं		हृद्याकारः	१३
पिमांसगते शक्ये चोषः स्यात्...		हाटकः	२०५
विहिंसस्य पचिद्युद्धजोः			२४४
पीडयन्नेऽभ्यधिके सर्पिः...	पालकाप्यम्		१६
पीतदुग्धादाणं सर्पिः...			"
पीतसमनन्तरं ष्के च			२१५
पीतस्त्रेहस्य वाजीं वैगित्वं		हाटकः	१९७
पुष्पनेत्रं नराणां तु चम्		"	१५७
पुष्पनेत्रं स्त्रीणां चतुरङ्गु		पाठ्यकारः	"
पुष्पनेत्रप्रमाणं तु...		हृद्याकारः	"
पूर्वकालैक		भोजः	९५
पूर्वाद्दे वमनं पेयं...		"	२४१
			३४

वाक्यानि	ग्रन्थनाम	कर्तृनाम	पार्श्वम्
पूर्वोक्तेषु काण्डेषु...		अरुणदत्तः	१४३
दृष्टेर्यदि नष्टा स्यात्...	सर्वाङ्गसुन्दरा	"	१५४
.....			२०३
परिमाणे मनुष्य			१०७
काथितं ...	संग्रहः		१४०
शस्त्राभिक्षा यतः...		पाठ्यकारः	१६९
कण्ठगते शक्ये...			२०६
पटो रागं गृह्णाति जलं...		हाटकः	९९
पटो रागं गृह्णाति न...		अरुणदत्तः	"
.....			१६४
.....		पाठ्यकारः	"
.....		हाटकः	१४९
यथाहर्षिषधनिषवत्रं घृतम्	आगमः		८६
यथा वातघ्नैर्द्रव्यैः साध्यते ...	स्वरनादम्		९४
यथाक्षेपं प्रवेशयथ....			१०
यथासत्त्वं तु (स?शै)त्योष्णे			३, १५६
यथा साहस्ये			२६१
यथा सुमनसां सूत्रं...	आगमः		१२५
यथास्वं च धूमयन्त्राणां ...		हृद्याकारः	२३१
यथास्वं भेषजं वातादिहरौपधेन		हाटकः	२४६
यथास्वं भेषजनिषयमतिक्रान्ते...		अरुणदत्तः	"
यथास्वं हि शस्त्रेण पाटनादीनि ..		हाटकः	१९१
यथास्त्वानां सिराणामदर्शने...			३७
यथा श्वासे स्वेद उपयुज्यते तदा...		हृद्याकारः	२०२
यथाहा (गुणैः पानं...	आगमः		५१
यथास्त्रमरिचाजाजी...			१४९
यथास्त्रमाषमयी...		हाटकः	

वाक्यानि	ग्रन्थनाम	कर्तृनाम	पार्श्वम्
यवार्धमस्थानामुपरि ...			१९६
यश्च स्वादकृतो यूषो ...	सूदशास्त्रम्		५०
यस्तु बृहण स रसमद्याधैः...		हाटकः	१५
यस्मादुष्णतरः धार.	विश्वामित्रियम		२५६
यस्मादेषु कालेषु...		अरुणदत्त.	१४२
यस्याञ्जिते सति ...		हाटकः	१४७
याः क्रियाः प्रतिपेद्व्या ...			२४८
यातीह वर्माण्युक्त्वा निः...	आगमः	आगमः	१०२
युक्त्या यथाश्रेय देश ...		हृद्याकारः	१०
ये नैष शक्याः क्षारेण ...			२५७
ये पूर्व क्रोष्ठगा धातुगा वा ...			१९
योगतः आहृत्या		अस्मद्गुरवः	१७२
योगतो मानतः		पाठ्यकारः	१
योगयोग्यैः स्नेहैः ..		हृद्याकारः	१०५
योग्येन तु नावन			१५३
यो नरो शैर्बल्यादियुक्त...		हाटक.	६१
यो हि सञ्चलयेत्सुप्तं...		तन्त्रान्तरीयाः	८१
रक्तपा तु जल्लक्ष्या...			१८३
रक्तपित्तविकारेषु पित्त.		वेतरणः	११०
रक्तपित्तावकारेषु स्वेदन			२६
रक्तावसेचनसाध्येष्णामधेषु...			१८७
रक्तावसेचनोपायेषु निरा		हाटकः	१
रक्तोष्णनीतेऽत्युष्णमन्न		"	२०२
रम इत्यविशेषोक्तो ...			१४
रुचं बल्य तस्याथ ...		इन्दुः	१५८
रुचत इति कर्मकर्तारि			२०७

वाक्यानि	ग्रन्थनाम	कर्तृनाम	पार्श्वम्
वसेस्तिप्			१३३
वस्ति स्तौति		हृद्याकारः	१००
वस्तिनेत्रं मृदुश्लक्ष्णं ...	तरनादम्	भट्टारहरिचन्द्रः	७०, ७२
वस्तेः पुरस्तात् शस्तावात् ...		हृद्याकारः	६५
वस्तेरभावे घृवनीगलो वा....	आगमः		७३
वस्तौ रोगेषु नारीणां...			९२
वस्त्रादिच्छादितनेत्राय...		पाठ्यकारः	१११
वह्निस्थानगते दोषे ..	सुश्रुतम्		७५
वातधाम्न्यध.काये शृङ्गेण ...		हाटकः	१८६
वातप्रकृताद्याचूपणाय		हृद्याकारः	१५९
वातकेम्पौद्गवास्तत्र ...	संग्रहः		२३१
वातस्य दोषान्तरसंसृष्टस्य ...		हाटकः	८७
वातहरद्रव्यैः पिष्टैः सस्नेहैः . .		हृद्याकारः	२७
वाते तैलादयः खेहा यथायथं....		"	१२८
वापीपल्पलजातानां...	भास्करकीयम्		१८४
वाप्तवाहौ तु मोक्षतर्क्या...			१९६
वामाश्रयोऽग्निर्ग्रहणी गुदश्च ...	आगमः		७६
वारङ्गं ग्रहणस्थानं		हाटकः	१६०
वा विकल्पोपमानयोः			६५
विड्वातयेगो यदि वार्धदजे....	आगमः		७७
विपाटितमेपपादकृत्तिः...		इन्दुः	७३
विवन्धं तु विजानीयात्...		भोजः	२३९
विरेचनं इक्षुरं...			१०६
विरेचनचूर्णस्तु प्रथमगारुयः....	संग्रह.	वाहटः	१०७
विशुद्धौ मण्डपेयादिः...			८६
विषायातान् पुनः रूग्णैरेव...		हृद्याकारः	६३

वाक्यानि	ग्रन्थनाम	कर्तृनाम	पार्श्वम्
बिहितप्रतिपिद्वेषु प्रवर्तन....			४१
वृत्तं गोपुच्छाकारादि ...		सारङ्गत्	९६
वृत्तदण्डसमुद्भूतैः ...			१७३
वृद्धिपत्रं क्षुराकारं....	संग्रहः		१७१
वृद्धिपत्रनण्डलाग्र ...	संग्रहः		१७३
वेगोदावर्तनाद्योनि....			२४७
वेष्टापामार्ग....			१२४
व्यायामनित्यान् दीप्ताग्नीन् ...			८७
व्यूहनं विपरीतस्थानां—		रुद्रः	१६४
व्यूहनं विवर्तनम्		हाटकः	१६८
व्रणे प्रसन्ने प्रान्तेषु...	संग्रहः		२२०
व्रणे श्वयथुरायासात्			२३२
व्रीहिवक्त्रं प्रयोज्यं च ...			१९३
शनैर्विरेचनं कार्यं ...		सारसुष्टिः	५७
शनैश्चोच्छिद्येत् ...	संग्रहः		१११
शब्दवल्लसिकान्वितमित्यनेन ...			२५८
शमिस्तु चतुरङ्गुलः	तन्त्रान्तरम्		१६१
शम्यास्थं यन्त्रं चतुरङ्गुलं...		अस्मद्गुरवः	११
शयने नात्सुच्छिन्ते ईषदुल्लत ...	संग्रहः		७६
शयानस्य प्रमाणेन...	चरकम्		२४
शरीरसन्धीनाविश्य...			२०७
शरीरागोहणाद् दोषनिर्हरणाद्....	संग्रहः		६६
शरीराययवापद्			१८९
शरीरे प्रविष्टस्य शस्त्रस्य ...		दृषाकारः	२१०
शूल आशुगमने ...	सुश्रुतम्		२०३
शस्त्रं न निर्पात्वभिव्यादिना ...		एतद्वत्	२११

वाक्यानि	ग्रन्थनाम	कर्तृनाम	पार्श्वम्
शक्यनिर्घातिनी तु पद्मरुणिका ...			१६०
शक्ये तु संग्राहगने...		भोजः	२१५
शस्त्रं त्रींशुमुखं कार्यं...		"	१७३
शस्त्रकर्मण्यातुरस्य वेद्यस्य च ...		"	२२९
शस्त्राणि तु षड्विंशतिर्भवन्ति...	संग्रहः		१७०
शस्त्रानुशस्त्राणां क्षारः ...		धन्वन्तरीयाः	२४८
शाखा रक्तादयः । कोष्ठमुदरं ...		हृद्याकारः	१००
शिखरी घनत्वेन शिखराकारः....		हाटकः	२५२
शिखरी शिखरयुक्तः		पाठ्यकारः	"
शीतसात्स्या दृग्गान्धेयी ...			१४६
शीतानेवाचचारयेत्		इन्दुः	२६०
शीतोद्भवं दोषचयं वसन्ते...			८१
शीतोष्णस्निग्धरूपाद्यैः ...	आगमः		१०२
शुक्लार्मादिकं विलिख्य...		हृद्याकारः	१४०
शुद्धयोर्वमनादिभिः ...		"	१४९
शुद्धो वमनविरचनाभ्यां....		"	१३४
शुद्धया वमनविरचनरूपया		अरुणदत्तः	२००
शुष्कश्चेदाद्रियित्वापनयेत्		हृद्याकारः	१३२
शूकस्यं नालम्		"	२४९
शोफावम्भा अनेकावस्थां ...		अरुणदत्तः	२४४
श्यावानि रक्तानि च मण्डलानि ...		इन्दुः	३२
श्लेष्मकाले दिनप्रथम...		हाटकः	५६
श्लेष्मोत्तरदुर्दग्गते क्षुद्राम्			४५
पदभला तु मवेज्ज्येष्ठा			०२
पदङ्गुलं मवेशयेत्		अरुणदत्त	९५
बह्माम्गे मण्डलं शुषित....	भाद्रहीयम्		१७०

APPENDIX III.

AN ALPHABETICAL INDEX OF AUTHORS AND WORKS REFERRED TO IN THE COMMENTARY

(Sutrasthāna Adhyāyas 16—30)

अभिधानकोशः	174.
अक्षयदत्त	9, 15, 27, 41, 62, 79, 81, 95, 99, 117, 121, 127, 142, 143, 145, 154, 165, 187, 188, 190, 193, 195, 197, 200, 204, 206, 227, 231, 235, 241, 244, 246, 255, 259.
अस्मद्गुरुवः	7, 143, 145, 173, 175, 190, 196, 231.
भागमः	22, 46, 50, 54, 55, 57, 73, 75, 76, 77, 86, 88, 89, 99, 101, 102, 120, 123, 128, 200, 261.
दन्तुः	13, 21, 32, 34, 45, 62, 73, 75, 139, 155, 158, 160, 161, 164, 166, 167, 169, 170, 177, 211, 260
धारपाणिः	* 97.
धारनाथम्	68, 70, 72, 94.
धन्वटम्	26.
धरदम्	11, 13, 23, 96, 97, 101.
धम्बन्तरिः	26.

धन्वन्तरीयाः	see सुश्रुतम्
निमिः	105, 109, 111, 115.
न्यासः	113.
पथिका	154.
पण्डितः	202
पाठ्य कारः	6, 10, 15, 24, 26, 28, 30, 44, 65, 74, 92, 114, 115, 117, 118, 137, 138, 154, 155, 157, 164, 167, 169, 172, 173, 177, 180, 182, 183, 203, 204, 205, 206, 207, 210, 221, 225, 227, 228, 229, 232, 238, 243, 252.
पालकाप्यम्	16.
भट्टारहरिक्षन्द	see खरनादम्
भालुकि	95, 170, 172, 177, 184, 197, 211, 212.
भोज	9, 105, 110, 171, 172, 173, 178, 181, 212, 215. 227, 228, 238, 239, 241, 248, 256, 258.
मुनिः	see चरक
यादवः	32.
रतिरहस्यम्	95.
नामदव	206, 211, 214
धाहटः	107 see also सङ्घट.
विश्वामित्रीयम्	246, 249, 250, 251, 256.
वेतरण	110
वैदेहीसंहिता स्कन्दरक्षिता	143

पद्म	16, 18, 26, 45, 66, 68, 71, 75, 76, 107, 108, 109, 111, 112, 113, 117, 124, 126, 134, 140, 147, 152, 158, 159, 160, 161, 162, 164, 165, 166, 167, 170, 171, 173, 175, 178, 207, 220, 230, 231, 235, 252, 255, 259
सर्वाङ्गसूत्रम्	see also अरण्यसूत्रम्
सारङ्गा	96, 105, 140, 143, 174, 175, 177, 180, 211, 227, 241, 256
सारसुष्टि	13, 57
सिद्धा	248.
सुश्रुतम्	14, 26, 51, 52, 72, 75, 83, 95, 111, 168, 180, 185, 190, 200, 203, 210, 214, 218, 220, 222, 223, 224, 226, 227, 230, 232, 248, 250, 255, 258
सुदशास्त्रम्	50
हरिव्यङ्ग (भट्टारहारवन्द्यः)	see चरणाद
दाटव	2, 3, 6, 15, 21, 25, 26, 27, 28, 38, 40, 56, 60, 61, 75, 81, 86, 87, 88, 93, 99, 100, 104, 106, 117, 118, 120, 130, 139, 140, 142, 143, 147, 149, 152, 157, 158, 165, 168, 171, 177, 181, 184, 186, 187, 191, 193, 194, 195, 197, 201, 202, 204, 205, 206, 208, 209, 210, 216, 219, 227, 229, 231, 234, 235, 239, 242, 244, 245, 249, 251, 252, 260

APPENDIX IV

Index of Sanskrit terms and their Malayalam equivalents given in the commentary Part I and II

Terms and Equivalents	Part	Page
अष्टमहाद्वयम् അരിയവഴുതിരും ഭൂമിപുഴുതിരും.	I	254
अक्षम् അന്നിപ്പം	"	251
अक्षोलम् അയുൾ	"	240
अग्रह അന്നിപ്പം	"	446
अग्निः അഗ്നിപ്രകാശം	"	44
अद्भुतम् അദ്ഭുതം	"	240
अहमज्ञ അജ്ഞാനം	"	389
अह्नोत्थम् [വഴുതിയ, വഴുതൽ] അഹ്നോത്ഥം	"	529
अज्ञാതः അജ്ഞാതൻ	"	221
अच्छम् അശ്ചിതം	II	250
अजाजी അജാജി	I	444
अतिगुहा അതിഗുഹ	II	232
अतिच्छया അതിശ്ചയാ	"	,
अनन्ता അനന്തം, അനന്തസ്വരൂപം	I	437
अनुഭവम् അനുഭവം	"	227
अनुबद्धितम् അനുബद्धിതം	II	239
अपरिभूतम् അപരിഭൂതൻ	"	138
अपामार्गः അപാമാർഗ്ഗം	I	437
अभया അഭയം	"	414
अभिधातम् അഭിധാതം	II	208
अभिपुत्रम् അഭിപുത്രൻ	I	210
अभीष्ट അബ്ദുഷ്ടം	"	255, 437
अमृतം അമൃതം	"	225
अम्लिका അമ്ലിക	"	245
अयस्कान्तम् അയസ്കാന്തൻ	"	167
अरणिम् അരണി	II	412
अरिष्टम् അരിഷ്ടം	I	22

Terms and Equivalents	Part	Page
അർദ്ധം	I	78,443
അർദ്ധം നാലര്യം	"	446
അർദ്ധം ഇരുവള $\frac{1}{2}$	"	443
അവസ്തുജാ കർമ്മാദികൾ	"	225
അർത്ഥമേദം	"	442
അർത്ഥം	"	213
അർത്ഥം	"	441
അർത്ഥം	"	213
അർത്ഥം	"	440
അർത്ഥം	"	194
അർത്ഥം	"	213
അർത്ഥം	II	168
അർത്ഥം	"	207
അർത്ഥം	I	197
അർത്ഥം	II	222
അർത്ഥം	I	200,437
അർത്ഥം	II	207
അർത്ഥം	I	251
അർത്ഥം	"	242
അർത്ഥം	I	240
അർത്ഥം	"	440
അർത്ഥം	II	164
അർത്ഥം	I	244
അർത്ഥം	"	235
അർത്ഥം	"	253
അർത്ഥം	"	236
അർത്ഥം	"	
അർത്ഥം	"	231
അർത്ഥം	II	169
അർത്ഥം	"	229

1. വെട്ടുതലം MS No. 609 2. പട്ടിത്തലം MS. No 609
 വെട്ടിയിരിക്കുക വർഷം (അക്ഷരസംഖ്യ) 3. മറ്റൊരു MS No 609.

Terms and Equivalents	Part	Page
ബാമുരി പലകടക	I	235
ബാസ്കോത: പൊക്കു	II	249
ബാഹുലം പരിക	"	168
ഭദ്ര: കരസ്	I	255
ഭദ്രമു മാടൽ	"	262
ഭദ്ര: ഭദ്രസ്	"	442
ഭദ്രവസ് കടകപ്പാലമി	"	440
ഭദ്രവൃഷ: ഇക്കൽ	II	249
ഭദ്രാർ: പാഴപ്പുഴക്കി	I	213
ഭദ്രവാലം വധനൽ	"	195
ഭദ്രാരികാ പാഴപ്പുഴക്കി	II	27
ഭദ്രകോശ: തീർപ്പാൽ	I	214
ഭദ്രവസ് തീർപ്പാൽ	II	221
ഭദ്രവസ് പാഴപ്പുഴക്കി	I	229
ഭദ്രവസ് പെരുന്താക്കി തീർപ്പാൽ	II	178
ഭദ്രവസ് പാഴപ്പുഴക്കി	"	239
ഭദ്രവസ്: പാഴപ്പുഴക്കി	"	229
ഭദ്രകീഴ് പാഴപ്പുഴക്കി	I	443
ഭദ്രകസ് കടകിർപ്പുമാരി	"	195
ഭദ്ര: തീർപ്പാൽ	"	215
ഭദ്രവൃഷ: പാഴപ്പുഴക്കി	II	242
ഭദ്രവസ് ഇക്കൽ	"	168
ഭദ്രവസ് തീർപ്പുമാരി	"	168
ഭദ്രവസ് കടക	"	178
ഭദ്രവസ്: പാഴപ്പുഴക്കി	I	213
ഭദ്രവസ് പാഴപ്പുഴക്കി	"	226
ഭദ്രവസ്: പാഴപ്പുഴക്കി	"	228
ഭദ്രവസ്: ഇക്കൽ	"	214
ഭദ്രവസ്: പാഴപ്പുഴക്കി	"	139
ഭദ്രവസ്: പാഴപ്പുഴക്കി	"	213

Terms and Equivalents	Part	Page
കർമ്മാനുസൃതം	I	240
കർമ്മം തീർപ്പു	II	179
കർമ്മം ഉപരി	I	441
കർമ്മം അനുഷ്ഠിക്കുന്നു	II	222
കർമ്മം തീർന്നു	I	213
കർമ്മാനുഷ്ഠിതം	II	168
കർമ്മം ചെയ്യുന്നതിനുള്ള	I	439
കർമ്മം തീർന്നു	,	213
കർമ്മം ചെയ്യുന്നതിനുള്ള	"	255
കർമ്മം ചെയ്യുന്നതിനുള്ള	"	190
കർമ്മം ചെയ്യുന്നതിനുള്ള	"	212
കർമ്മം ചെയ്യുന്നതിനുള്ള	"	205
കർമ്മം ചെയ്യുന്നതിനുള്ള	"	231
കർമ്മം ചെയ്യുന്നതിനുള്ള	"	252, 435
കർമ്മം ചെയ്യുന്നതിനുള്ള	,	437
കർമ്മം ചെയ്യുന്നതിനുള്ള	II	178
കർമ്മം ചെയ്യുന്നതിനുള്ള	I	245
കർമ്മം ചെയ്യുന്നതിനുള്ള	"	203
കർമ്മം ചെയ്യുന്നതിനുള്ള	"	248
കർമ്മം ചെയ്യുന്നതിനുള്ള	"	78
കർമ്മം ചെയ്യുന്നതിനുള്ള	II	174
കർമ്മം ചെയ്യുന്നതിനുള്ള	I	196
കർമ്മം ചെയ്യുന്നതിനുള്ള	"	445
കർമ്മം ചെയ്യുന്നതിനുള്ള	"	262
കർമ്മം ചെയ്യുന്നതിനുള്ള	"	444
കർമ്മം ചെയ്യുന്നതിനുള്ള	"	439
കർമ്മം ചെയ്യുന്നതിനുള്ള	"	444
കർമ്മം ചെയ്യുന്നതിനുള്ള	"	225
കർമ്മം ചെയ്യുന്നതിനുള്ള	"	438
കർമ്മം ചെയ്യുന്നതിനുള്ള	"	439
കർമ്മം ചെയ്യുന്നതിനുള്ള	"	441
കർമ്മം ചെയ്യുന്നതിനുള്ള	"	211

1 ചെറിയകൊഴിഞ്ഞിട്ടുള്ള MS No 609

2 ചെറിയകൊഴിഞ്ഞിട്ടുള്ള MS, No, 609, (ചെറിയകൊഴിഞ്ഞിട്ടുള്ള)

Terms and Equivalents	Part	Page
കപാലം ഓട്	II	27
കവിവ്രതഃ കവിതാരിപുദ്യുദ്യ	I	212
കവിയ്യം വിദ്യായ്	"	241
കവീതനം കല്യാണം	"	446
കവോഃ ഓടപ്രാവ്	I	213
കവലിമം പുറത്തുകഴി	II	231
കമ്പിജനം കമ്പിപ്പായ	I	436
കരണം മണ്ണ്	"	78
കരണം പുണ്യം	"	435
കരണയുഗ്മം പുണ്യം അവിധഃ	"	440
കരമണ്ഡം ക്രായ്	"	214
കരീരം അഗ്രസ്തീ	"	225
കരീപഃ വളംകുറ്റം	II	27
കർകടഃ ശേഷ്	I	215
കർകന്ധഃ പലതത്തുടരി	"	215
കർകശ്മം പലതന്വീരം	"	225
കർകാഃ കടലി	"	218
കർകാഃ പാലിൽ	"	225
കർകിന്ദാ കൊഴുത്തുക	II	244
കർകിരി പലാങ്ങ	"	171
കർകർകം കടലി	I	211
കർകശ്മം കർകശ്മാരികൃഷ്ണാസ്തം	"	192
കർകശ്മഃ കർകശ്മാരികൃഷ്ണാസ്തീ	"	"
കർകശ്മ്യം വലിതാവമ	"	230
കർകശ്മി വലിയ	"	444
കർകിന്ദം കൊടകുട്ടിയതരി	"	141
കർകിന്ദം കർകിന്ദാ	"	229
കർകിന്ദാ ഇമ പുണ്യം	II	138
കർകിന്ദാ കർകിന്ദാ	I	440
കർകിന്ദാ കർകിന്ദാ	"	221
കർകിന്ദാ പലവളിപ്പായ	"	200

Terms and Equivalents	Part	Page
കാ. കപ്പി	II	178
കാഷകപോത: കരട്ടുല്പാദനം	I	216
കാമഭവ: കടമകൾ	"	214
കാമുകൻ കരകൊണ്ടി	"	443
കാരണ: കാരണം	"	214
കാര്യേ: കാര്യം	"	225
കാഴ്ചകൾ പരമ്പര	II	238
കാലമാസ. കലിംകണ്ടകം	I	443
കാലസാകൻ കരവെട്ടി, കാര്യപരം	"	232
കാലി: കരട്ടി	"	228
കാശം കരകൾ	"	225, 442
കാശമർയം കവിഴ്	"	254
കാശമർയം "	"	240
കാശമർദ്: കടന്നാവിരം	"	233
കാഴ്ചകൾ കാനിനം കണ്ടം	"	441
കിഴവ് കരകൾ	II	23
കുറുക: കരകൾ	I	210
കുറുകുറവ് കരകൾ	"	165
കുറവ് കടകൾ	"	435
കുറവ്: കരകൾ	"	446
കുറവ്: കരകൾ	"	230
കുറവ് കരകൾ	II	174
കുറവ് കരകൾ	I	235
കുറവ് കരകൾ	"	230
കുറവ് കരകൾ	"	442
കുറവ് കരകൾ	"	225
കുറവ് കരകൾ	"	"
കുറവ് കരകൾ	"	229
കുറവ്: കരകൾ	"	436
കുറവ് പരം	II	28

Terms and Equivalentents	Part	Page
കുമ്മീക: ചീത്തപ്പിള്ള	I	214
കുന്ദ. കുറുക്കുമാൻ	"	212
കുര: നൊ	"	214
കുടവാളു: പാലി	"	212
കുടവിന്ദമു കുറുക്കുമാൻ	"	195
കുടുകമു വെച്ചിപ്പുറത്തി	"	230,442
കുടും: കുറുക്കുമാൻ	"	212
കുലമു കുറുക്കുമാൻ	"	413
കുലിമു കുറുക്കുമാൻ	"	214
കുശാമ്യമു കുറുക്കുമാൻ	"	442
കുഴമു കുറുക്കുമാൻ	"	436
കുമ്മ: കുറുക്കുമാൻ	"	214
കുടുകമു കുറുക്കുമാൻ	"	225
കുടമാറ്റമു കുറുക്കുമാൻ	"	228
കുതവേനമു കുറുക്കുമാൻ	"	436
കുമിപ്പൻ വി. കുറുക്കുമാൻ	"	435
കുണ്ണമു കുറുക്കുമാൻ	"	248
കുണ്ണകന്ദ: കുറുക്കുമാൻ	"	237
കുണ്ണനീളി: കുറുക്കുമാൻ	"	195
കുഴര: കുറുക്കുമാൻ	"	267
കുഴുവമു കുറുക്കുമാൻ	"	225
കുലറ്റമു കുറുക്കുമാൻ	"	229
കുലിൽ. കുറുക്കുമാൻ	"	213
കുലവമു കുറുക്കുമാൻ	"	196
കുലാരിയമു കുറുക്കുമാൻ	II	166
കുലവശി കുറുക്കുമാൻ	I	435
കുലാതപനമു കുറുക്കുമാൻ	"	225
കുലിയമു കുറുക്കുമാൻ	II	175
കുലുമമു കുറുക്കുമാൻ	I	233
കുല: കുറുക്കുമാൻ	"	212
കുമ്മമു കുറുക്കുമാൻ	"	446

Terms and Equivalents	Part	Page
ഗോപാ ഉഴമ്പ്	I	213
ഗോനർ: കരകരമ്പുരൾ	"	"
ഗോപമുതാ നമ്മളി	"	438
ഗോപുന: കോപിണാകളു്	II	239
ഗോ: പശു	I	213
ഗമ്യം പിരി	II	169
ഗർവ്വ: കരകരൾ	"	138
ഗുണപ്രിയം അറിയിക്കും	I	444
ഗോപ്യം കേ:ദു	"	140
ഭക്തര: കോപുന്മാർ	"	212
ഭക്താ: കരകരൾ	"	214
ഭക്ത: കരിയർ	"	213
ഭക്താ നരകഭയം	"	146
ഭക്തപ്രദം നരകഭയം അറിയിക്കും	II	109
ഭക്തിദാ തികരയിൽ	I	213
ഭക്ത: കരകരൾ	"	214
ഭക്താ: കരകരൾ, പലകരകൾ	"	147
ഭക്തി കരകരൾ	"	211
ഭക്ത: കരകരൾ	"	212
ഭക്ത: കരകരൾ	"	221
ഭക്ത: കരകരൾ	"	221
ഭക്ത: കരകരൾ	II	168
ഭക്ത: കരകരൾ	I	211
ഭക്ത: കരകരൾ	"	211
ഭക്ത: കരകരൾ	"	435
ഭക്ത: കരകരൾ	"	362
ഭക്ത: കരകരൾ	"	228
ഭക്ത: കരകരൾ	"	215
ഭക്ത: കരകരൾ	"	230
ഭക്ത: കരകരൾ	"	135
ഭക്ത: കരകരൾ	II	239
ഭക്ത: കരകരൾ	I	228

Terms and Equivalents	Part	Page
വൃദ്ധു: നീർമി	I	227
വോചം ഇടവംതം	"	416
വോരകം കല്ലം	"	"
ഉദാ നിവൃത്ത	II	232
ഉദാർണ്യം കരകരമ്	I	441
ഉദനം മരിക	II	170
ഉത്സുഖം പഴക	I	195
ഉമ്മീരം അനന്തരം	"	235
ഉമ്മു: ത	"	242
ഉമ്മുക: ത	"	214
ഉപാദേശം കടലാസ്	"	441
ഉപമം ഇതിവചി	"	446
ഉപാദാ: കര	II	175
ഉപാഖോദം കരകരമ് കരകരമ്	"	156, 166
ഉപാ: നാ	"	213
ഉപാ: കരകരമ്	I	231
ഉപാ: കരകരമ്	"	227
ഉപാ: കരകരമ്	"	441
ഉപാ: കരകരമ്	"	142
ഉപാ: കരകരമ്	"	426
ഉപാ: കരകരമ്	"	239
ഉപാ: കരകരമ്	"	154
ഉപാ: കരകരമ്	"	116
ഉപാ: കരകരമ്	"	229
ഉപാ: കരകരമ്	"	197
ഉപാ: കരകരമ്	"	211
ഉപാ: കരകരമ്	"	51
ഉപാ: കരകരമ്	"	380
ഉപാ: കരകരമ്	"	213
ഉപാ: കരകരമ്	"	40

Terms and Equivalents	Part	Page
നാലപ്പദീ ചന്ദ്രിക	II	251
നീടിയം കേരം	I	225
തിസാര: രോഗനിവൃത്തി	"	212
തിനിയം രോഗകരം	"	440
തിമിമിത: ശിശുക്കൾ	"	215
തിലപിനിയം രോഗകരം	"	425
തിവ്യക്തം രോഗകരം	"	436
തീർത്ഥാടനം: ഇതരം	"	447
തൃപ്തം മരം	"	228
തൃപ്തം രോഗകരം	"	446
തൃപ്ത: രോഗം	II	27
തൃപ്ത: രോഗം (കുടുംബം)	I	192
തൃപ്ത: രോഗം (കുടുംബം)	II	238
തൃപ്ത: രോഗം (കുടുംബം)	I	389
തൃപ്ത: രോഗം (കുടുംബം)	"	228, 438
തൃപ്ത: രോഗം (കുടുംബം)	"	438
തൃപ്ത: രോഗം (കുടുംബം)	II	209
തൃപ്ത: രോഗം (കുടുംബം)	I	436
തൃപ്ത: രോഗം (കുടുംബം)	"	252
തൃപ്ത: രോഗം (കുടുംബം)	II	21
തൃപ്ത: രോഗം (കുടുംബം)	I	245
തൃപ്ത: രോഗം (കുടുംബം)	"	251
തൃപ്ത: രോഗം (കുടുംബം)	"	435, 441
തൃപ്ത: രോഗം (കുടുംബം)	"	213
തൃപ്ത: രോഗം (കുടുംബം)	II	239
തൃപ്ത: രോഗം (കുടുംബം)	"	225
തൃപ്ത: രോഗം (കുടുംബം)	I	437
തൃപ്ത: രോഗം (കുടുംബം)	II	208
തൃപ്ത: രോഗം (കുടുംബം)	I	192
തൃപ്ത: രോഗം (കുടുംബം)	II	179
തൃപ്ത: രോഗം (കുടുംബം)	I	195
തൃപ്ത: രോഗം (കുടുംബം)	"	437

1. രോഗനിവൃത്തി MS No 609.

2. തൃപ്ത: രോഗം (കുടുംബം) MS No. 609.

Terms and Equivalents	Part	Page
ദൃഷ്ടി പീഠ	II	140
ദേവദാഹ പേയതരം	I	436
ദേവദാഹി പേയതരം	"	435
ദേവമൂഃ പേയതരം	"	440
ദേവാഹ്യമു പേയതരം	"	438
മുന്തിരി യ ? എലിക്കരസ്	"	446
മാഷാ വേനിലിക്കരസ്	"	239
മുന്തിരിയ പേയതരം	"	141
മുന്തിരി പേയതരം	II	167
മുന്തിരിയ പേയതരം	I	441
മുന്തിരി പേയതരം	"	218
മുന്തിരി പേയതരം	II	155
മുന്തിരി പേയതരം	"	206
മുന്തിരി പേയതരം	I	411
മുന്തിരി പേയതരം	"	440
മുന്തിരി പേയതരം	II	254
മുന്തിരി പേയതരം (കോട്ടപ്പിറാവ്)	I	214
മുന്തിരി പേയതരം	II	169
മുന്തിരി പേയതരം	I	416
മുന്തിരി പേയതരം	II	219
മുന്തിരി പേയതരം	I	215
മുന്തിരി പേയതരം	"	487, 411
മുന്തിരി പേയതരം	"	25
മുന്തിരി പേയതരം (കോട്ടപ്പിറാവ്)	"	197
മുന്തിരി പേയതരം	"	443
മുന്തിരി പേയതരം	"	"
മുന്തിരി പേയതരം	"	443
മുന്തിരി പേയതരം	"	223
മുന്തിരി പേയതരം	"	446
മുന്തിരി പേയതരം	II	169
മുന്തിരി പേയതരം	I	230
മുന്തിരി പേയതരം	"	240
മുന്തിരി പേയതരം	II	28

Terms and Equivalents	Part	Page
പാഠാ പാഠ	I	224
പാഠീന കെരളീൻ (പരലിൽ)	"	214
പാനകമു വയ പുകൾ	"	207
പാരവതമു പുറംപുറത്തി	"	195
പാരിമദമു മുരികു	II	249
പാർയ: തിർത്തു	I	442
പാർവ്വമു പാലാവ	II	211
പാലകയാ പാലക്കീര	I	226
വിഷ്ണു: ഗിരോമി (മുഴുവു)	"	234
വിപ്പലമു അരയക്ക	"	445
വിപ്പലി പീപ്പലി	"	253
വിപ്പലിമൂലമു കുറ്റുകീപ്പലിമൂലം	"	"
വിയാലമു മുരളി	"	240
പീടനമു പാലക്ക	II	168
പീതതൈല പാലക്ക	I	443
പീല ഉക	"	243
പുനർവമു പാലക്ക	"	250
പുനാഗമു പാലക്ക	"	445
പൂരണമു തിർക്ക	II	168
പൃഥു പാലക്കിടം പെട്ടി	"	209
പൂർവ്വക പാലക്ക	I	437
പേദാ പാലക്ക	"	203
പേദി പാലക്ക	D	205
പ്രവീര്യ പാലക്ക	I	444
പ്രവീര്യ പാലക്ക	"	410
പ്രച്ഛാനമു പാലക്ക	II	174
പ്രതിമാരണമു തിർക്ക	"	131
പ്രത്യേകപുഴു കടലാ	I	441
പ്രതാ പാലക്ക	"	213
പ്രിയ: പാലക്ക	"	47
പ്രിയതമു പാലക്ക	"	416
പ്രവ: പാലക്ക	"	411

1. പാലക്ക MS. No. 102.

2. പാലക്ക MS. No. 102.

Terms and Equivalents	Part	Page
പ്രോതം ഉന്നിമുഖം	II	199
പുണ്യം മനോഹരം	I	235
പുണ്യം മല	II	170
പുണ്യം മല	I	446
പുണ്യം മല	"	240
പുണ്യം മല	I	243
പുണ്യം മല	II	24
പുണ്യം മല	I	214
പുണ്യം മല	"	213
പുണ്യം മല	"	240
പുണ്യം മല	"	242
പുണ്യം മല	I	168
പുണ്യം മല	I	214
പുണ്യം മല	"	255
പുണ്യം മല	"	437
പുണ്യം മല	"	447
പുണ്യം മല	"	441
പുണ്യം മല	"	447
പുണ്യം മല	"	440,442
പുണ്യം മല	"	437
പുണ്യം മല	"	242
പുണ്യം മല	"	435
പുണ്യം മല	"	254
പുണ്യം മല	"	229
പുണ്യം മല	"	215
പുണ്യം മല	"	225
പുണ്യം മല	"	254
പുണ്യം മല	II	232
പുണ്യം മല	"	168
പുണ്യം മല	I	441
പുണ്യം മല	"	437
പുണ്യം മല	"	442
പുണ്യം മല	"	443

Terms and Equivalents	Part	Page
മന്ദീമാപക കളിർപുസ്തകം	I	229
മാപസൂത്ര ഉത്തരവെഴുത്ത്	"	208
മിഥി അപവാദി	"	136
സുഖ്യാകം പുസ്തകം	"	240
സുര്യം പെരുപയർ	"	197
സുദ്ഗരം ഉത്തരവെഴുത്ത്	II	167
സുപ്തം കരണിതം	I	444
സുപ്തം പിടി	II	174
സൂതരി പാഠകളെഴുത്ത്	"	239
സൂതരി പെരുപയർ	I	437
സൂക്തം ഉത്തരവെഴുത്ത്	"	203
സൂക്തം പുസ്തകം	"	214
സൂക്തപിഠിതം	"	245
സൂക്തമാപകം അന്തരവാദി	"	212
സൂക്തം അന്തരവാദി	"	229
സൂക്തം അന്തരവാദി	II	179
സേവ്യൻ അപവാദി	I	441
സേവ്യൻ അപവാദി, ഇവയിൽപെട	"	240, 442
സേവ്യൻ അപവാദി	II	239
സേവ്യൻ അപവാദി	I	194
സേവ്യൻ അപവാദി	"	331
സേവ്യൻ അപവാദി	"	439
സേവ്യൻ അപവാദി	"	414
സേവ്യൻ അപവാദി	"	415
സേവ്യൻ അപവാദി	"	192
സേവ്യൻ അപവാദി	II	124
സേവ്യൻ അപവാദി	I	212
സേവ്യൻ അപവാദി	"	447
സേവ്യൻ അപവാദി	II	167
സേവ്യൻ അപവാദി (പുസ്തകം)	I	412
സേവ്യൻ അപവാദി	"	207

Terms and Equivalents	Part	Page
രാഗ: ചവപ്പ്	II	208
രാജഭവം കോട്ടിളത്തു	I	224
രാജമാധ: പെരുമ്പയ്യ	"	198
രാജാദനം പഴമുണ്ടു പംച	" 13	240,344
രാസ്താ അറബി	" 14	436,445
രക്തം തോല്	" 15	389
" "	II	208
രജാകരം ചേക്കര (കാണേണ്ടി)	I	441
രൂ. ഉഴുതാൻ	"	214
രൂ. വാഹു: വാവിൽ	"	212
രോഹി. ചേപ്പുരിയെപ്പ, ചേക്കവരിമം	"	214
രീനകം മെരുത്തു	"	248
രീമണി കിരണ്ടി	"	231
രൂ. കട്ടിളപ്പൻ	"	213
രൂ. കരം കരം	"	230
രൂ. പാ പെപ്പ	"	435
രൂ. പാ ഉപ്പ്	"	247
രൂ. പാ ഉപ്പി	"	236
രൂ. പാ പെപ്പ	II	258
രാജാ മലർ	I	208
രാജാധനം ഉപ്പിപ്പക	"	195
രാവ: ചവപ്പ	"	212
രാവ: ചവപ്പ	"	215
രാവ: ചവപ്പ	II	174
രാവ: ചവപ്പ	I	230
രാവ: ചവപ്പ	"	412
രാവ: ചവപ്പ	"	192
രാവ: ചവപ്പ	"	214
രാവ: ചവപ്പ	II	27
രാവ: ചവപ്പ	I	232
രാവ: ചവപ്പ	II	215
രാവ: ചവപ്പ	"	211

Terms and Equivalents	Part	Page
വഞ്ചുൽ വഞ്ചി	I	446
വത്സകം കടകപ്പുറം	"	444
വദനം വാർപ്പ	II	167
വനതിലകം ചുണ്ട	I	225
വന്യം കഴിമുത്ത	"	438
വരകം കടകംകടവ	"	195
വരണം തീർമ്മകള	"	232, 441
വരാഹഃ പന്നി	"	214
വർഗ്ഗം തിരിച്ചുനോക്ക	"	359
വർഗ്ഗഃ കട	"	212
വർഗ്ഗി അകത്തിരി	II	230
വർഗ്ഗിക കടവെഴുത്ത	I	212
വർഗ്ഗീയം തെളിയിച്ചു ചാക്കിയം	"	232
വടകം വെള്ളിപക്കി	"	214
വടകം മരംകട	II	238
വദനം കളവാവ്	I	240
വാനരഃ കുരങ്ങ്	"	213
വാനവാദ്ഃ നാനരളണ്ണി (കഥിത)	"	214
വാപ്യം കടകവെഴുത്ത	"	194
വാപ്യഃ കടക	"	214
വാർഗ്ഗഃ വണ്ണത്തിച്ചുളി	"	213
വാർഗ്ഗ അക	"	214
വാർഗ്ഗികം കടകവെഴുത്തി	"	225
വാർഗ്ഗികം കളികള	"	212
വാർഗ്ഗികം കളികള	"	"
വാർഗ്ഗികഃ കടകച്ചുളി	II	167
വാലഃ പന്നി	I	437, 225
വാശാ അകടക	"	224
വാസ്തുകം പണ്ണികി	"	231
വിക്കേഷികാ കളിക	II	231
വിജ്ഞാനികാ കളിക	"	222
വിജ്ഞാനം കടക	"	239
വിജ്ഞാനം കടക	"	227
വിദാരി കടക	I	227

1 കളികവ MS. No. 609, കളികവകടകം, 23, നീ.

2 വെള്ളിപ്പുറം MS. No. 609

Terms and Equivalents	Part	Page
വേദനം വിശദമാക്കി	I	437
വേദാന്തരം വികാരങ്ങൾ	"	442
വേദനം ചുറ്റുമുദാരം	"	389
വേദ ? ദാവാരം : അർത്ഥം	"	210
വ്യയനം കളക	II	172
വ്യധഃ : അർത്ഥം	"	164
വ്യാജം ചുടി	I	214
വ്യാഗ്രനഖം ചുടി ചുടി	"	446
വ്യാധിഘാതം : കലം	"	447
വ്യാവർത്തനം തിരിച്ചുക	II	168
വ്യാസം : കലം	I	389
വ്യൂഹനം അർത്ഥം	II	164
വ്യോമം ചുടി, കളക, തിപ്പി	I	437
വ്യാജനം ചുടി	II	207
വ്യാജനാദി. തിപ്പി (കളികാരി)	I	152
വ്യാജനാദി അർത്ഥം	"	225
വ്യാജഃ : ചുടി	"	215
വ്യാജനാഭി : ചുടി	II	250
വ്യാജിനി : ചുടി	I	436
വ്യാജവർദ്ധനൂർ : അർത്ഥം	"	232
വ്യാജി : ചുടി	"	215
വ്യാജി : ചുടി	"	243
വ്യാജഃ : ചുടി	"	212
വ്യാജഃ : ചുടി	"	215
വ്യാജഃ : ചുടി	"	436
വ്യാജഃ : ചുടി	"	255
വ്യാജഃ : ചുടി	"	212
വ്യാജഃ : ചുടി	II	166
വ്യാജഃ : ചുടി	I	212
വ്യാജഃ : ചുടി	"	214
വ്യാജഃ : ചുടി	II	180

Terms and Equivalents	Part	Page
धीवासकः തിരുവട്ടപ്പുഴ	I	446
श्रुषा തിരുവടക	"	224
श्रुतिरൂ ഏതുൻ (ദേവൻ പന്ന)	"	215
श्वेतवाहः തിട-മയ്	"	440
श्वेताशुभम् വയമ്പു; അർക്കവയമ്പു	"	443
श्वेताशുഭം നവയം	"	240
श्वेतप्रस्था വയമ്പു	II	260
श्वेतिकः നവീക	I	194
संरम्भം കരകരണ	II	138
संयुहणम् നീറക്കിരട്ട	"	168
सङ्कोचः കൂട്ടിറങ്ങുക	I	389
सङ्गम् നവീകവായ്പയെക്കിട	"	"
सङ्घर्षः കരകരണ	II	206
सठी കർമ്മം	I	224
सतीनम् പട്ടി	"	"
सयुद्धम् നവയം	"	245
सदनम् നമുക്കു	"	389
सदाफलम् നവയം	"	145
साच्छदम् ഏഴിയമ്പല	"	440
समला കർമ്മവയമ്പ	"	224
समज्ञा പഠനം	"	145
समुत्पन्नः തിരുനീരി	II	242
सरलम् പരമം	I	442
सर्वम् ചേരകരണ	"	435
सर्वणः തിരുനവയം	II	222
सहचरम् കര കറിയ	I	442
सामुद्रम् കരകരണ	"	416
सामुद्रम् നവയം	"	248
सारसः പരമം നവയം	"	214
सार्धम् ചേരകരണ	"	263
सालः പതിൻ	"	441
सावनम् പട്ടി (ഉപ്പുക)	"	235

Terms and Equivalents	Part	Page
ദിഗ്ദേ ദ്രോണിയം ഉപദേശം	I	238
സ്വേദനം ഉന്നിയാകം	„	446
സ്നായു കലനശ്ശരണി	II	206
സ്നായു പിന്നശ്ശരണി	„	„
സ്വർ കമ്മി	I	436
സ്വരീ കമ്മി	II	249
സ്വർഗ്ഗം മോക്ഷം	I	446
സോമം കലനശ്ശരണി	„	389
സാധ്യം കലനശ്ശരണി	II	172
ഖോതനി കലനശ്ശരണി	„	206
സ്വദിഗ്ദേ പാവ ശ്ശരണി	„	238
സ്വാപനം കലനശ്ശരണി	I	389
ഇന്ദ്രം കലനശ്ശരണി	„	214
ഇന്ദ്രം കലനശ്ശരണി	„	212
ഇന്ദ്രാദിഗ്ദേ കലനശ്ശരണി	„	444
ഇന്ദ്രാദിഗ്ദേ കലനശ്ശരണി	„	250
ഇന്ദ്രാദിഗ്ദേ കലനശ്ശരണി	„	389
ഇന്ദ്രാദിഗ്ദേ കലനശ്ശരണി	„	213
ഇന്ദ്രാദിഗ്ദേ കലനശ്ശരണി	„	194
ഇന്ദ്രാദിഗ്ദേ കലനശ്ശരണി	„	444
ഇന്ദ്രാദിഗ്ദേ കലനശ്ശരണി	II	206
ഇന്ദ്രാദിഗ്ദേ കലനശ്ശരണി	I	436
ഇന്ദ്രാദിഗ്ദേ കലനശ്ശരണി	„	445

वाक्यानि	ग्रन्थनाम	कर्तृनाम	पार्श्वम्
यवार्धमस्थानामुपरि ...			१९६
यश्च स्यादङ्कतो यूषो ...	सूदशास्त्रम्		५०
यस्तु वृहण स रसमद्याधैः...		हाटकः	११
यस्मादुष्णतरः धार.	विश्वामित्रायम		२५६
यस्मादेषु कालेषु...		अरुणदत्त.	१४२
यस्याञ्जिते सति ...		हाटकः	१४७
याः क्रियाः प्रतिपेक्ष्यया ...			२४८
यान्तीह कर्मण्युक्तानि...	आगमः	आगमः	१०२
युक्त्या यथायोग्य देश ...		हृद्याकारः	१०
ये नैव शक्याः क्षारेण...			२५७
ये पूर्व ऋषगा धातुगा वा ...			३९
योगतः आहृत्या		अस्मद्गुरवः	१७१
योगतो मानतः		पाठ्यकारः	१)
योगयोग्यैः स्नेहैः ..		हृद्याकारः	१०५
योज्येन्न तु नावन			१५३
यो नरो दौर्बल्यादियुक्त...		हाटक.	६१
यो हि सञ्चलयेत्सुप्तं...		तन्त्रान्तरीयाः	८१
रक्तपा तु जल्लक्ष्या...			१८३
रक्तपित्तविकारेषु पित्त.		वेतरणः	११०
रक्तपित्तावकारेषु स्वेदन			२६
रक्तावसेचनसाध्येष्णामथेषु...			१८७
रक्तावसेचनोपायेषु निरा		हाटकः	१)
रक्तंऽपनीतेऽत्युष्णमन्न		"	२०२
रम इत्यविशेषोक्तो ...			१४
रुचं बलय तस्याथ ...		इन्दुः	१५८
रुचत इति कर्मकर्तारि			२०७

वाक्यानि	ग्रन्थनाम	कर्तृनाम	पार्श्वम्
वसेस्तिप्			१३३
वस्ति स्तौति		हृद्याकारः	१००
वस्तिनेत्रं मृदुःश्लक्ष्णं...	खरनादम्	भट्टारहरिचन्द्रः	७०, ७२
वस्तेः पुरस्तात् प्रस्तावात् ...		हृद्याकारः	६५
वस्तेरभावे प्लवनीगलो वा....	आगमः		७३
वस्तौ रोगेषु नारीणां...			९२
वस्त्रादिच्छादितनेत्राय...		पाठ्यकारः	१११
वह्निस्थानगते दोषे ..	सुभ्रुतम्		७५
वातधाम्न्यध.काये शृङ्गेण...		हाटकः	१८६
वातप्रक्ताषाचूपणाय		हृद्याकारः	१५९
वातकेम्पौद्गवास्तत्र ...	संग्रहः	-	२३१
वातस्य दोषान्तरसंसृष्टस्य ...		हाटकः	८७
वातहरद्रव्यैः पिष्टैः सस्त्रैः ..		हृद्याकारः	१७
वाते तैलादयः स्नेहा यथायथं....		"	१२८
वापीपर्यलजातानां...	भालुकीयम्		१८४
वामबाहौ तु मोक्तव्यं...			१९१
वामाश्रयोऽग्निर्ग्रहणी गुदश्च ...	आगमः		७६
वारङ्गं ग्रहणस्थानं		हाटकः	१६०
वा विकल्पोपमानयोः			६५
विड्वातयेगो यदि वार्धदत्ते....	आगमः		७७
विपाटितमेपपादकृतिः...		इन्दुः	७३
विवन्धं तु विजानीयात्...		भोजः	२३९
विरेचनं कफहरं...			१०६
विरेचनचूर्णस्तु प्रथमनास्यः....	संग्रह.	वाहटः	१०७
विशुद्धौ मण्डपेयादिः...			८६
विषायातान् पुनः रूःगुणैरेव...		हृद्याकारः	६३

वाक्यानि	ग्रन्थनाम	कर्तृनाम	पार्थम्
बिहितप्रतिपिद्धेषु प्रवर्तन....			४१
वृत्तं गोपुच्छाकारादि ...		सारङ्गत्	९६
वृत्तदण्डसमुद्भूतेः ...			१७५
वृद्धिपत्रं क्षुराकारं....	संग्रहः		१७१
वृद्धिपत्रनण्डलाग्र ...	संग्रहः		१७३
वेगोदावर्तनाद्योनि....			२४७
वेष्टापामार्ग....			१२४
व्यायामनित्यान् दीप्ताग्नीन् ...			८७
व्यूहनं विपरीतस्थानां—		इन्दुः	१६४
व्यूहनं विवर्तनम्		हाटकः	१६८
व्रणे प्रसन्ने प्रान्तेषु...	संग्रहः		२२०
व्रणे श्वयथुरायासात्			२३२
व्रीहिवक्त्रं प्रयोज्यं च ...			१९३
शनैर्विरेचनं कार्यं ...		सारमुष्टिः	५७
शनैश्चोच्छिद्येत् ...	संग्रहः		१११
शब्दवल्लसिकान्वितमित्यनेन ...			२५८
शमिस्तु चतुरङ्गुलः	तन्त्रान्तरम्		१६१
शम्याख्यं यन्त्रं चतुरङ्गुलं...		अस्मद्गुरवः	११
शयने नात्सुच्छिन्ने ईषदुल्लत ...	संग्रहः		७६
शयानस्य प्रमाणेन...	चरकम्		२४
शरीरसन्धीनाविश्य...			२०७
शरीरागोष्ठ्याद् दोगनिर्हरणाद्....	संग्रहः		६६
शरीराययथा			१८९
शरीरे प्रविष्टस्य शस्त्रं...		दृषाकारः	२१०
शूल आशुगमने ...	सुश्रुतम्		२०३
शस्त्रं न निर्पात्यभिन्यादिना ...		शरश्त्रम्	२११

वाक्यानि	ग्रन्थनाम	कर्तृनाम	पार्श्वम्
शक्यनिर्घातिनी तु पद्मरुणिका ...			१६०
शल्ये तु संनाधगने...		भोजः	२१५
शस्त्रं व्रीहिमुखं कार्यं...		"	१७१
शस्त्रकर्मण्यातुरस्य वेद्यस्य च ...		"	२२९
शस्त्राणि तु षड्विंशतिर्भवन्ति...	संग्रहः		१७०
शस्त्रानुशस्त्राणां क्षारः ...		धन्वन्तरीयाः	२४८
शाखा रक्तादयः । कोष्ठमुदरं ...		हृद्याकारः	१००
शिखरी घनत्वेन शिखराकारः....		हाटकः	२५२
शिखरी शिखरयुक्तः		पाठ्यकारः	"
शीतसात्म्या दृग्गान्धेयी ...			१४६
शीतानेवावचारयेत्		इन्दुः	२६०
शीतोद्भवं दोषचयं वसन्ते...			८१
शीतोष्णस्निग्धरूपाद्यैः ...	आगमः		१०२
शुक्रार्मादिकं विलिल्य...		हृद्याकारः	१४०
शुद्धयोर्वमनादिभिः ...		"	१४९
शुद्धो वमनविरेचनाभ्यां....		"	१३४
शुद्ध्या वमनविरेचनरूपया		अरुणदत्तः	२००
शुष्कश्चेदाद्रियित्वापनयेत्		हृद्याकारः	१३२
शूकस्यं नालम्		"	२४९
शोफावस्था अनेकावस्थां ...		अरुणदत्तः	२४४
श्यावानि रक्तानि च मण्डलानि ...		इन्दुः	३२
श्लेष्मकाले दिनप्रथम...		हाटकः	५६
श्लेष्मोत्तरदूर्द्धगते क्षुद्रः नम्			४५
पट्टला तु भवेज्ज्येष्ठा			९२
षट्कुलं प्रवेशयेत्		अरुणदत्त	९५
षड्भागो मण्डलं शुषित....	भाद्रहीयम्		१७०

APPENDIX III.

AN ALPHABETICAL INDEX OF AUTHORS AND WORKS REFERRED TO IN THE COMMENTARY

(Sutrasthāna Adhyāyas 16—30)

अभिधानकौशः	174.
अरण्यदत्त	9, 15, 27, 41, 62, 79, 81, 95, 99, 117, 121, 127, 142, 143, 145, 154, 165, 187, 188, 190, 193, 195, 197, 200, 204, 206, 227, 231, 235, 241, 244, 246, 255, 259.
अस्मद्गुरुवः	7, 143, 145, 173, 175, 190, 196, 231.
आगमः	22, 46, 50, 54, 55, 57, 73, 75, 76, 77, 86, 88, 89, 99, 101, 102, 120, 123, 128, 200, 261.
इन्दुः	13, 21, 32, 34, 45, 62, 73, 75, 130, 155, 158, 160, 161, 164, 166, 167, 169, 170, 177, 211, 260
शारपालिः	97.
शालोद्दम्	68, 70, 72, 94.
श्वन्दटम्	26.
षारदम्	11, 13, 23, 96, 97, 101.
शम्भन्तरिः	26.

धन्वन्तरीयाः	see सुधुतम्
निमिः	105, 109, 111, 115.
न्यासः	113.
पञ्चिका	154.
पण्डितः	202
पाठ्यकारः	6, 10, 15, 24, 26, 28, 30, 44, 65, 74, 92, 114, 115, 117, 118, 137, 138, 154, 155, 157, 164, 167, 169, 172, 173, 177, 180, 182, 183, 203, 204, 205, 206, 207, 210, 221, 225, 227, 228, 229, 232, 238, 243, 252.
पालकाप्यम्	16.
भट्टारहरिश्चन्द्र	see खरनादम्
भाङ्गिकि	95, 170, 172, 177, 184, 197, 211, 212.
भोज	9, 105, 110, 171, 172, 173, 178, 181, 212, 215, 227, 228, 238, 239, 241, 248, 256, 258.
मुनिः	see चरक
यादवः	32.
रतिरहस्यम्	95.
वामदव	206, 211, 214
वाहदः	107 see also सङ्ग्रह.
विश्वामित्रीयम्	246, 249, 250, 251, 256.
वेतरण	110
वैदेहीसिद्धिदा स्कन्दराक्षिता	143

पद्मद	16, 18, 26, 45, 66, 68, 71, 75, 76, 107, 108, 109, 111, 112, 113, 117, 124, 126, 134, 140, 147, 152, 158, 159, 160, 161, 162, 164, 165, 166, 167, 170, 171, 173, 175, 178, 207, 220, 230, 231, 235, 252, 255, 259
सर्वांगसुखा सारङ्गा	see also भण्डारदत्त 96, 105, 140, 143, 174, 175, 177, 180, 211, 227, 241, 256
सारमुष्टि सिद्धः	13, 57 248.
सुश्रुतम्	14, 26, 51, 52, 72, 75, 83, 95, 111, 168, 180, 185, 190, 200, 203, 210, 214, 218, 220, 222, 223, 224, 226, 227, 229, 232, 248, 250, 255, 258
सुदशाखम् हरिश्चन्द्र (भट्टारहारभन्द्रः) दादव	50 see चरनाद 2, 3, 6, 15, 21, 25, 26, 27, 28, 38, 40, 56, 60, 61, 75, 81, 86, 87, 88, 93, 99, 100, 104, 106, 117, 118, 120, 130, 139, 140, 142, 143, 147, 149, 152, 157, 158, 165, 168, 171, 177, 181, 184, 186, 187, 191, 193, 194, 195, 197, 201, 202, 204, 205, 206, 208, 209, 210, 216, 219, 227, 229, 231, 234, 235, 239, 242, 244, 245, 249, 251, 252, 260

APPENDIX IV

Index of Sanskrit terms and their Malayalam equivalents given in the commentary Part I and II

Terms and Equivalents	Part	Page
अश्रुमतांशुयम् <small>അശ്രുവൃത്തിയും ശുചിപശുത്തിയും.</small>	I	254
अक्षम् <small>അക്ഷം</small>	"	251
अक्षोलम् <small>അക്ഷുലം</small>	"	240
अगद <small>അഗദ</small>	"	446
अग्निः <small>അഗ്നിഃ</small>	"	44
अहोരത്നम् <small>അഹിരത്നം</small>	"	240
अह्नമह्न <small>അഹ്നമഹ്ന</small>	"	389
अह्नोप्यम् <small>[अह्नोप्य, अह्नोप्य]</small>	"	529
अक्षरः <small>അക്ഷരഃ</small>	"	221
अच्छम् <small>അച്ഛം</small>	II	250
अजाजी <small>അജാജി</small>	I	444
अतिगुहा <small>അതിഗുഹ</small>	II	232
अतिच्छया <small>അതിച്ഛയാ</small>	"	,
अनन्ता <small>അനന്ത</small>	I	437
अनुलोमम् <small>അനുലോമം</small>	"	227
अनुबद्धितम् <small>അനുബद्धിതം</small>	II	239
अपरिष्कृतम् <small>അപരിഷ്കൃതം</small>	"	138
अपामार्ग. <small>അപാമാർഗ്ഗം</small>	I	437
अमया <small>അമയാ</small>	"	414
अभिधातम् <small>അभिधाതം</small>	II	208
अभिपुत्रम् <small>അभिപുത്രം</small>	I	210
अमीह <small>അമീഹ</small>	"	255, 437
अमृता <small>അമൃത</small>	"	225
अम्लिका <small>അമ്ലിക</small>	"	245
अयस्कान्तम् <small>അയസ്കാന്തം</small>	"	167
अरणिम् <small>അരണി</small>	II	167
अरिष्टम् <small>അരിഷ്ടം</small>	I	412
अरिष्टम् <small>അരിഷ്ടം</small>	"	22

Terms and Equivalents	Part	Page
അർദ്ധം	I	78,443
അർജ്ജുനം നാലുപാദം	"	446
അർജ്ജുനം തുളുവളം 1	"	443
അവസ്തുജാ കർമ്മകരീയം	"	225
അർജ്ജുനം കർമ്മകരീയം	"	442
അർജ്ജുനം	"	213
അർജ്ജുനം രാജകരീയം	"	441
അർജ്ജുനം രാജകരീയം -	"	213
അർജ്ജുനം	"	440
അർജ്ജുനം പുസ്തകം	"	194
അർജ്ജുനം	"	213
അർജ്ജുനം ഉദാഹരണം	II	168
അർജ്ജുനം വിദ്യാഭ്യാസം	"	207
അർജ്ജുനം	I	197
അർജ്ജുനം	II	222
അർജ്ജുനം 1000000	I	200,437
അർജ്ജുനം വാക്യകരീയം	II	207
അർജ്ജുനം രാജകരീയം	I	251
അർജ്ജുനം	"	242
അർജ്ജുനം രാജകരീയം	I	240
അർജ്ജുനം രാജകരീയം	"	440
അർജ്ജുനം രാജകരീയം	II	164
അർജ്ജുനം രാജകരീയം	I	244
അർജ്ജുനം രാജകരീയം	"	235
അർജ്ജുനം രാജകരീയം	"	253
അർജ്ജുനം രാജകരീയം, ഉദാഹരണം	"	236
അർജ്ജുനം രാജകരീയം, വാക്യകരീയം, തിരുക്കൃഷ്ണൻ, രാജകരീയം, രാജകരീയം	"	231
അർജ്ജുനം രാജകരീയം	II	169
അർജ്ജുനം രാജകരീയം	"	229

Terms and Equivalents	Part	Page
ബാസുരി പലകടുക	I	235
ബാസ്കോത: പലകകു	II	249
ബാഹുരണമു പരിക	"	168
ഇലു: കരമ്പ്	I	255
ഇളുമു ഞടൽ	"	262
ഇടകു: ഇടണു്	"	442
ഇന്ദ്രപദമു കടകപ്പൊയകി	"	440
ഇന്ദ്രവൃഷ: ഇകത്ത	II	249
ഇന്ദ്രാഭ: ഡാഴപ്പുഴക്കി	I	213
ഇന്ദ്രവാലമു വയനൽ	"	195
ഇന്ദ്രാഭികാ ഡാഴപ്പുഴക്കി	II	27
ഇന്ദ്രകോശ: നീർപ്പൊന്ന	I	214
ഇന്ദ്രപദമു നീർപ്പൊന്ന	II	221
ഇന്ദ്രപദമു പലകകു	I	229
ഇന്ദ്രപദമു പലകകു	II	178
ഇന്ദ്രപദമു പലകകു	"	239
ഇന്ദ്രപദ: ഡാഴപ്പുഴക്കി	"	239
ഇന്ദ്രകോശ പലകകു	I	443
ഇന്ദ്രകു: കടകിൻപുത്ത	"	195
ഇന്ദ: നീർത്ത	"	215
ഇന്ദ്രവൃഷ: കരക ഉകത്തിരിക്ക	II	242
ഇന്ദ്രമനമു ഉകത്തിരിക്ക	"	168
ഇന്ദ്രമനമു നീർപ്പൊന്ന	"	168
ഇന്ദ്രമനമു കടക	"	178
ഇന്ദ്രക: ഡാഴപ്പുഴക്കി	I	212
ഇന്ദ്രകാ ഡാഴ	"	226
ഇന്ദ്രക: ഡാഴ	"	228
ഇന്ദ്രക: ഉകത്തിരിക്ക	"	214
ഇന്ദ്രക: ഡാഴ	"	159
ഇന്ദ്രക: ഡാഴ	"	213

Terms and Equivalents	Part	Page
കർമ്മാഗമം ൨൦൮൭	I	240
കന്യാ തീർത്ഥപ്പട്ട	II	179
കപക ഉപരി	I	441
കപാ ൪൪൪൪൪	II	222
കർമ്മ കരടി	I	213
കർമ്മകരണമുപയോഗിക്കുക	II	168
കർമ്മി ചെറുവീട്ടുകാരൻ	I	439
കർമ്മ മരണമര	,	212
കർമ്മകരണമുപയോഗിക്കുക	"	255
കർമ്മാഗമം മരണപ്പുസ്തകം	"	190
കർമ്മ കർമ്മകരണ	"	212
കർമ്മമുപയോഗിക്കുക	"	205
കർമ്മകരണമുപയോഗിക്കുക	"	231
കർമ്മ മരണമര	"	252, 435
കർമ്മമുപയോഗിക്കുക	,	437
കർമ്മ മരണമര	II	178
കർമ്മകരണമുപയോഗിക്കുക	I	245
കർമ്മകരണമുപയോഗിക്കുക	"	203
കർമ്മകരണമുപയോഗിക്കുക	"	248
കർമ്മകരണമുപയോഗിക്കുക	"	78
കർമ്മ കർമ്മ	II	174
കർമ്മ കർമ്മ	I	196
കർമ്മകരണമുപയോഗിക്കുക	"	445
കർമ്മകരണമുപയോഗിക്കുക	"	262
കർമ്മകരണമുപയോഗിക്കുക	"	444
കർമ്മകരണമുപയോഗിക്കുക	"	439
കർമ്മകരണമുപയോഗിക്കുക	"	444
കർമ്മകരണമുപയോഗിക്കുക	"	225
കർമ്മകരണമുപയോഗിക്കുക	"	438
കർമ്മകരണമുപയോഗിക്കുക	"	439
കർമ്മ കർമ്മ 2	"	441
കർമ്മ കർമ്മ	"	211

1 ചെറിയകാഴ്ചയിൽ MS No 609

2 ചെറിയകാഴ്ചയിൽ MS, No, 609, (ചെറിയകാഴ്ചയിൽ കർമ്മ)

Terms and Equivalents	Pat	Page
കപാലം	II	27
കപിജലം: കപിതാരിപ്പുഴ	I	212
കപിത്യം വിദ്യാവ്	"	241
കപിതനം കല്ലാൽ	"	446
കപോതം: മംഗലാവ്	I	213
കപലിമം പാറക്കുഴി	II	231
കമ്പിളമം കമ്പിപ്പാലം	I	436
കരളം മണ്ണ്	"	78
കരജം: പാലം	"	435
കരളയുഗ്മം പാലം: പാലം	"	440
കരമർദ്ദം ക്ലാവ്	"	244
കരീരം പാലം	"	225
കരീപം: പാലം	II	27
കർക: പാലം	I	215
കർക: പാലം	"	215
കർക: പാലം	"	225
കർക: പാലം	"	248
കർക: പാലം	"	225
കർക: പാലം	"	244
കർക: പാലം	II	174
കർക: പാലം	"	211
കർക: പാലം	"	192
കർക: പാലം	"	"
കർക: പാലം	"	230
കർക: പാലം	"	444
കർക: പാലം	"	141
കർക: പാലം	"	229
കർക: പാലം	II	138
കർക: പാലം	I	440
കർക: പാലം	"	221
കർക: പാലം	"	200

Terms and Equivalents	Part	Page
വാ. കൃ	II	178
കാണകപോത: കരട്ടപ്പുറാവ്	I.	215
കാമവ: കടമങ്ങൾകാഴി	"	214
കാമുകമു കരടക്കാതി	"	443
കാരന്ദ: കാരന്ദം	"	214
കാർവേള: കരകർവ	"	225
കാർപ്പാസം പരന്തി	II	238
കാലമാല. കലിംകണ്ടകം	I	443
കാലയാകൻ കരവപ്പ, കാട്ടുപറമ്പ	"	232
കാലിങ്ങ: കരട്ടി	"	228
കാശം കരടകം	"	225, 442
കാശ്യം കരിഴ്	"	254
കാഷ്യം "	"	240
കാശമർദ്ദ: കടന്നാവീരം	"	239
കാശിപ്പുട്രം കരവീരം കരടം	"	441
കിഴവം കരടകം	II	25
കുറുക: കരവീരം	I	210
കുറുകുറുപ്പം കരവീരം	"	195
കുറുപ്പം കടകപ്പുറം	"	435
കുറുപ്പി: കരവീരം	"	446
കുറുപ്പി: കരവീരം	"	230
കുറുപ്പി: കരവീരം	II	174
കുറുപ്പി: കരവീരം	I	235
കുറുപ്പി: കരവീരം	"	230
കുറുപ്പി: കരവീരം	"	442
കുറുപ്പി: കരവീരം	"	225
കുറുപ്പി: കരവീരം	"	"
കുറുപ്പി: കരവീരം	"	229
കുറുപ്പി: കരവീരം	"	436
കുറുപ്പി: കരവീരം	II	28

Terms and Equivalentts	Part	Page
കുമ്മീക: ചീത്തുറ്റി രുക്ക	I	214
കുരൂ. കുറുക്കുമാൻ	"	212
കുരൂ: താൻ	"	214
കുരൂവാതു: ഡാവിൽ	"	212
കുരൂവിന്ദമു കുറുക്കുമാൻ	"	195
കുരൂകമു വേച്ചിപ്പുരയി	"	230,442
കുരൂ: കുറുക്കുമാൻ	"	212
കുരൂഹലമു കുറുക്കുമാൻ	"	413
കുരൂക: കുറുക്കുമാൻ	"	214
കുരൂവായമു കുറുക്കുമാൻ	"	442
കുരൂ: കുറുക്കുമാൻ	"	436
കുരൂ: കുറുക്കുമാൻ	"	214
കുരൂകമു കുറുക്കുമാൻ	"	225
കുരൂവായമു കുറുക്കുമാൻ	"	228
കുരൂവേദനമു കുറുക്കുമാൻ	"	436
കുരൂവിൻ വിഴയരി	"	435
കുരൂവായമു കുറുക്കുമാൻ	"	248
കുരൂവായമു കുറുക്കുമാൻ	"	237
കുരൂവായമു കുറുക്കുമാൻ	"	195
കുരൂ: കുറുക്കുമാൻ	"	267
കുരൂവായമു കുറുക്കുമാൻ	"	225
കുരൂവായമു കുറുക്കുമാൻ	"	229
കുരൂവായമു കുറുക്കുമാൻ	"	213
കുരൂവായമു കുറുക്കുമാൻ	"	196
കുരൂവായമു കുറുക്കുമാൻ	II	166
കുരൂവായമു കുറുക്കുമാൻ	I	435
കുരൂവായമു കുറുക്കുമാൻ	"	225
കുരൂവായമു കുറുക്കുമാൻ	II	175
കുരൂവായമു കുറുക്കുമാൻ	I	233
കുരൂ: കുറുക്കുമാൻ	"	212
കുരൂവായമു കുറുക്കുമാൻ	"	446

Terms and Equivalents	Part	Page
ചുരു: നീർമൂലം	I	227
ചോരമു ക്കുവരം	"	416
ചോരകമു ക്കുവരം	"	"
ഊന്നാ നിയമപുസ്തകം	II	232
ഊന്നാർക്കനമു ക്കുവരം	I	441
ഊന്നാർക്കനമു ക്കുവരം	II	170
ജന്മമു ക്കുവരം	I	195
ജന്മമു ക്കുവരം	"	235
ജന്മമു ക്കുവരം	"	242
ജന്മമു ക്കുവരം	"	214
ജന്മമു ക്കുവരം	"	441
ജന്മമു ക്കുവരം	"	446
ജന്മമു ക്കുവരം	II	175
ജന്മമു ക്കുവരം	"	166, 166
ജന്മമു ക്കുവരം	"	218
ജന്മമു ക്കുവരം	I	231
ജന്മമു ക്കുവരം	"	227
ജന്മമു ക്കുവരം	"	441
ജന്മമു ക്കുവരം	"	142
ജന്മമു ക്കുവരം	"	420
ജന്മമു ക്കുവരം	"	239
ജന്മമു ക്കുവരം	"	74
ജന്മമു ക്കുവരം	"	116
ജന്മമു ക്കുവരം	"	229
ജന്മമു ക്കുവരം	"	197
ജന്മമു ക്കുവരം	"	211
ജന്മമു ക്കുവരം	"	51
ജന്മമു ക്കുവരം	"	389
ജന്മമു ക്കുവരം	"	213
ജന്മമു ക്കുവരം	"	40

Terms and Equivalents	Part	Page
താലപത്രി പന്തലിരൽ	II	251
തീർത്ഥം കോ.	I	228
തിരീതര: രാജാജീവിതപുരം	"	212
തിനിശമു രാജാജീവിത	"	440
തിനിശ്ശിത: പരിമിത	"	215
തിലപിണിയാ നെല്ലുപുഴ	"	227
തിലവകു കർമ്മപട്ടി	"	436
തീർത്ഥദൂര: ഇക്ക	"	447
തുമ്പമു കൂ	"	228
തുമ്പകു കൂ	"	446
തൃപ: ഭരി	II	27
തൃപ്ത: കൂഴി (കൂഴി)	I	192
തൃപ്തന്താനമു പത്ത	II	238
തോട: കർമ്മാനം	I	389
തൃപുരമു കൂ	"	228, 436
തൃപാദി രാജാജീവിത	"	438
തൃപുരമു രാജാജീവിത	II	209
തൃപുരമു രാജാജീവിത	I	436
തൃപുരമു കൂ	"	252
തൃപ: കർമ്മാനം	II	21
തൃപുരമു കൂ	I	245
തൃപ: കൂ	"	255
തൃപുരമു കൂ	"	435, 441
തൃപുരമു കൂ	"	213
തൃപുരമു കൂ	II	239
തൃപുരമു കൂ	"	225
തൃപുരമു കൂ	I	437
തൃപ: കൂ	II	208
തൃപുരമു കൂ	I	192
തൃപുരമു കൂ	II	179
തൃപുരമു കൂ	I	195
തൃപുരമു കൂ	"	437

1. രാജാജീവിത MS No 609.

2. തൃപുരമു കൂ MS No. 609.

Terms and Equivalents	Part	Page
ദൃപികാ പീഠ	II	140
ദേവദാഹ മേവതം	I	436
ദേവദാഹി മേവതം	"	435
ദേവമൂഃ	"	446
ദേവാഹവം	"	438
ദ്രവന്തി 1 യ ? എവിടെ	"	446
ദാശാ ഭക്തിമിഷ്ടാപ്തം	"	239
ദിവ്യരത്നം പുണ്യം	"	141
ദിനഃ പദ്യ്	II	167
ദിവ്യഹൃദയീ വഴുതിനകരം	I	441
ദുരീണി പുരീണി	"	213
ധന്വനം ഉണ്യ്	II	155
ധമനി മേവതം	"	206
ധവം തമ	"	411
ധാതുകാ മകരേന്ദ്രാലി	I	440
ധാന്യാമൃഗീജം കരീഷി	"	254
മൃഗീജം പുഷ്പമൃഗീജം (കാട്ടുപ്പിറാവ്)	II	214
ഘാതം ഉരഗീജം	I	214
ഘാതം ഉരഗീജം	II	169
ഘൃതം നാർവകപ്പു	I	416
നപന്താലഃ പുണ്യ്	II	219
നകഃ പുണ്യ്	I	215
നഗം തമം	"	497, 411
നന്ദി നന്ദിപ്പു	"	225
നന്ദിപ്പു നന്ദി (കാട്ടുപ്പിറാവ്)	"	197
നന്ദിപ്പു നന്ദി	"	443
നന്ദിപ്പു നന്ദി	"	"
നന്ദിപ്പു നന്ദി	"	443
നന്ദിപ്പു നന്ദി	"	253
നന്ദിപ്പു നന്ദി	"	446
നന്ദിപ്പു നന്ദി	II	169
നന്ദിപ്പു നന്ദി	I	230
നന്ദിപ്പു നന്ദി	"	240
നന്ദിപ്പു നന്ദി	II	28

1. ... MS. No. 609.

2. ... MS. No. 609.

Terms and Equivalents	Part	Page
പാഠം പാഠം	I	224
പാഠീനം കണ്ടുവീണ്ടു (പാഠകരിൽ)	"	214
പാനകം വയ പുകാരി	"	207
പാവാതം പുറംപുറത്തി	"	195
പാരിഭദ്രം മുരിക്ക്	II	249
പാർവ്വ: തീർത്തത്	I	412
പാർവ്വം വായവ	II	211
പാലകയാ പലപ്പിറ	I	226
പിണ്ഡാല: പിണ്ഡാലി (ഇഴുപ്പുതമ്പ)	"	234
പിപ്പലം അരയാത	"	445
പിപ്പലി പിപ്പലി	"	253
പിപ്പലിമൂലം കൂട്ടുകിപ്പലിമൂലം	"	"
പിയാലം മുഴു	"	240
പിടനം കണ്ടുക	II	168
പിതതേല പലത്തി	I	443
പീല മക	"	243
പുനർവം ചാറേ	"	250
പുന്മാഗം പുന	"	445
പൂരണം തിറക	II	168
പൃഥു പലത്തിടം പെട്ടിരിക്ക	"	209
പൂർവ്വകം അറങ്ങാത	I	437
പേടാ കണ്ടി	"	203
പേടി അറങ്ങാപ്പുറം	II	205
പ്രകീർത്തി പല	I	443
,, അറങ്ങ	"	410
പ്രച്ഛാനം കണ്ടുക	II	174
പ്രതിമാരണം തിറക	"	131
പ്രത്യക്ഷപുഴി കണ്ടുക	I	443
പ്രാദാ വയിലുണ്ടാക്കിയവ	"	213
പ്രിയ: അറങ്ങ	"	47
പ്രിയാലം മുഴു	"	416
പ്രവ: അറ	"	211

Terms and Equivalent	Part	Page
പ്ലോതം ഉന്നിമി	II	199
പുണ്യം മനിക്കു	I	235
പുലം മല	II	170
പുലിനി നാഴി	I	446
പുലു പലനാ	"	240
പുലനകം മല	I	243
പുലം കര	II	24
പുല: 2000	I	214
പുല: 10000	"	213
പുലം ഇല	"	240
പുലസി നാണി	"	242
പുലനം കര	I	168
പു. കീ	I	214
പുല കര	"	255
പുലനകം കര	"	437
പുലനകം കര	"	447
പുലനകം കര	"	441
പുലനകം കര	"	447
പുലനകം കര	"	440,442
പുലനകം കര	"	437
പുലനകം കര	"	242
പുലനകം കര	"	435
പുലനകം കര	"	254
പുലനകം കര	"	229
പുലനകം കര	"	215
പുലനകം കര	"	225
പുലനകം കര	"	254
പുലനകം കര	II	232
പുലനകം കര	"	168
പുലനകം കര	I	441
പുലനകം കര	"	437
പുലനകം കര	"	442
പുലനകം കര	"	443

Terms and Equivalents	Part	Page
गन्दीमापक कृतीकेषु	I	229
मापसूय उद्देश्ये	"	208
मिथि शब्दावली	"	136
सूक्तम् सूत्रम्	"	240
सुद्रम् शब्दावली	"	197
सुद्गरम् शब्दावली	II	167
सुप्पवम् शब्दावली	I	444
सुष्टि शब्दावली	II	174
सूतोली शब्दावली	"	239
सूत्रां शब्दावली	I	437
सूक्तम् सूत्रे शब्दावली	"	203
सूयिक शब्दावली	"	214
सूयिकिण्डिमम् शब्दावली	"	245
सूयमातृक शब्दावली	"	212
सूयाम् शब्दावली	"	229
सूयचर्म शब्दावली	II	179
सूयश्री शब्दावली	I	441
सूयम् शब्दावली, शब्दावली	"	240, 442
सूयकम् शब्दावली	II	239
सूयकम् शब्दावली	I	194
सूयशाकम् शब्दावली	"	231
सूयि शब्दावली	"	439
सूयि शब्दावली	"	414
सूयनवती शब्दावली	"	415
सूयम् शब्दावली	"	192
सूययष्टिका शब्दावली	II	124
सूयचर्मक शब्दावली	I	212
सूयिक शब्दावली	"	447
सूय शब्दावली	II	167
सूयम् शब्दावली (शब्दावली)	I	412
सूय शब्दावली	"	207

Terms and Equivalents	Part	Page
രാഗ: ചുവപ്പ്	II	208
രാജഭവം കാഴ്ചയുള്ളത്	I	224
രാജമാധ്യ: പെരുമ്പടയ്ക്ക്	"	198
രാജാദനം പഴയതും പാലം	" II	240, 344
രാസ്താ അറബി	"	486, 445
രക്തം നോവ്	" III	389
" "	II	208
രജാകരം ചേക്കര (കാണുന്നതി)	I	441
രഹ. ഉഴൽമാൻ	"	214
രഹസ്യ: വാവിക	"	212
രഹിത. ചേപ്പരിക്കയപ്പം, ചേക്കവരിമാൻ	"	214
രീനകം മൈതപ്പ്	"	248
രീനം തിരുതാളി	"	231
രൂപം കട്ടിയുള്ളത്	"	213
രൂപം കടന്നുപോകും	"	230
രൂപം പെരുപ്പം	"	435
രൂപം ഉപ്പ്	"	247
രൂപം ഉപ്പി	"	236
രൂപം പെരുപ്പം	"	258
രാജാ മലർ	I	208
രാജാക്ഷം ഉണ്ടാകാതെ	"	195
രാവ: ചുവപ്പ്	"	212
രീകുചം അതിനി	"	245
രീഖനം ചിറപ്പ്	II	174
രീഖനം ഉപ്പുകുറുപ്പി	I	280
രീഖനം പാലം	"	412
രീഖനം: പെരുമ്പടയ്ക്കി	"	192
രീഖനം: നരിയിരട്ടി	"	214
രീഖനം പാലം	II	27
രീഖനം: പെരുമ്പടയ്ക്ക്	" III	232
രീഖനം: കടന്നുപോകും	II	215
രീഖനം: പെരുമ്പടയ്ക്കി	"	211

Terms and Equivalents	Part	Page
വഞ്ചുൽ വഞ്ചി	I	446
വത്സകം കടകുപ്പം	,	444
വദനം വാർപ്പ	II	167
വനതിപ്പകം ചുണ്ട	I	225
വന്യം കഴിയാത്ത	"	438
വരകം കടകംകടവ	"	195
വരണம் നീർമാറ്റം	"	232, 441
വരാഹഃ പന്നി	"	214
വർതം തിരിഞ്ഞുനോക്ക	"	359
വർതകഃ കട	"	212
വർതി അകത്തിരി	II	230
വർതിക കടകത്തെയറൻ	I	212
വർധംഭി നെട്ടിടയും ചാക്കയും	"	232
വരാകാ വെട്ടിപ്പക്കി	"	214
വരകം മരത്തോൽ	II	238
വാതാമം കളയാവ്	I	240
വാനരഃ കുരങ്ങ്	"	213
വാനാദഃ നാനരങ്ങളി (കയിര)	"	214
വാപ്യം അകരവെച്ചുനേൽ	"	194
വാപസഃ കടക	"	214
വാർടഃ വണ്ണത്തിപ്പുളി	"	213
വാർണ അറ	"	214
വാർതകം അക്കാരിവഴുതി	"	225
വാർതക തൂതികവക്കി	"	212
വാർതരഃ കടംച്ചുളി	"	"
വാലഃ പയിർ	II	167
വാശാ അട്ടംപാടകം	I	437, 225
വാസ്തുകം പന്തളി	"	224
വിക്കേഷികാ തക്കി	II	231
വിജൃംബികാ മുറിവിടക	"	222
വിതാനം ചാക്കുപ്പുറം	"	239
വിദാരി മുതക്ക	I	227

1 കരിമ്പരവ MS. No. 609, കരിംകരകരണപ്പ്, മ. ന.

2 ചാക്കുപ്പുറം MS. No. 609

Terms and Equivalents	Part	Page
വേദം വിഭാഗം	I	437
വേദാന്തരം വിഭാഗം	"	442
വേദനം ചുറ്റിക്കൊണ്ട്	"	389
വേദം? ദാവാരം: നല്ലിയാടി	"	210
വ്യയനം കള്ളം	II	172
വ്യയം: അടുക്കിക്കൊണ്ട്	"	164
വ്യാഗ്രം പാടി	I	214
വ്യാഗ്രനഖം പാടിയാടി	"	446
വ്യാധിഘാതം: കടന്ന	"	447
വ്യാവർത്തനം തിരിയ്ക്ക	II	168
വ്യാസം: കട്ടിക്കൊണ്ട്	I	389
വ്യുത്ഥനം അടുക്കിക്കൊണ്ട്	II	164
വ്യോപനം പാടി, കട്ടം, തിപ്പടി	J	437
വ്യാഗ്രനഖം പാടിയാടി	II	207
വ്യാഗ്രനഖം: തിപ്പടിയാടി (കട്ടിക്കൊണ്ട്)	I	192
വ്യാഗ്രനഖം: അടുക്കിക്കൊണ്ട്	"	225
വ്യാഗ്രം: പാടി	"	215
വ്യാഗ്രനഖം: കടന്ന	II	250
വ്യാഗ്രനഖം: കടന്ന	I	436
വ്യാഗ്രനഖം: കടന്ന	"	232
വ്യാഗ്രനഖം: കടന്ന	"	115
വ്യാഗ്രനഖം: കടന്ന	"	243
വ്യാഗ്രനഖം: കടന്ന	"	212
വ്യാഗ്രനഖം: കടന്ന	"	215
വ്യാഗ്രനഖം: കടന്ന	"	436
വ്യാഗ്രനഖം: കടന്ന	"	255
വ്യാഗ്രനഖം: കടന്ന	"	212
വ്യാഗ്രനഖം: കടന്ന	II	166
വ്യാഗ്രനഖം: കടന്ന	I	212
വ്യാഗ്രനഖം: കടന്ന	"	214
വ്യാഗ്രനഖം: കടന്ന	II	180

Terms and Equivalents	Part	Page
श्रीवासकः श्रीवदप्रसूत	I	446
श्रूपा नववदक	"	224
श्रुतिरु अष्टिജൻ (ദമേൻപന)	"	213
श्वेतवाहः നീട-മജ്	"	440
श्वेतायुग्मम् വയമ്പു: പെൻപയമ്പു	"	443
श्वेतात्मകम् നവവദ	"	240
पद्मन्या നയമ്പു	II	260
पाण्डि: നവവദ	I	194
संरम्भ കരകരണ	II	138
संयुद्धनम् നവവദക	"	168
सद्यै: ഉഷ്ണിനവക	I	389
सङ्गम् നവവദക	"	"
सद्यै: കരകരണ	II	206
मठी കർമ്മകര	I	224
सतीनम् പദ്മ	"	"
सनुदम् നവവദ	"	245
सदनम् നവവദ	"	389
सदाफलम् നവവദ	"	145
गणच्छदम् ഐശ്വര്യവായ	"	440
समला കർമ്മകര	"	224
समाहा പദ്മകര	"	145
समुत्सन्न: തി കന്നിനിക്ക	II	242
सरलम् പദ്മ	I	442
सर्पम् പദ്മകരക	"	435
सर्वै: നവവദക	II	222
सर्वै: നവവദക	I	442
सर्वै: നവവദക	"	418
सामुद्रम् പദ്മ	"	418
सामुद्रम् നവവദ	"	248
सारस: പദ്മകര	"	214
सार्यै: പദ്മകരക	"	233
सार: പദ്മ	"	441
सारनम् പദ്മകര (ഉഷ്ണകരി)	"	235

Terms and Equivalents	Part	Page
ദിഗ്ദേ അരിയായു കീഴ്ച	I	238
സ്തമ്പിദമു ഇണിയാങ്കം	"	446
സ്നായു കലവത്താമ്പു	II	206
സ്നാവ പിണങ്ങാമ്പു	"	"
സ്വർ കമ്മി	I	436
സ്വഹി കമ്മി	II	249
സ്വകൃഷ്ണ മലാ കെല്പു	I	446
സോട: കലയുടനാക	"	389
സാഖ്യമു കകംതുളക	II	172
ഘോതനി കഴൽ	"	206
സ്വരീതവ പാവ തുടരപ്പു	"	238
സ്വാപമു തിമിത്തമക	I	389
ഇട: അറയന്നം	"	214
ഇരിമ്പ: പുരിച്ചീലാൻ	"	212
ഇരിമാദ്യമു മഞ്ഞളും മരമുണ്ടളും	"	444
ഇരീതകീ കഴു	"	250
ഇര്യണമു കിരകിരക	"	389
ഹാരിത: നീല പൂവ	"	213
ഹാഡനമു വിളകച്ചുരണൽ	"	194
ഇള കായം	"	444
ഇല്ലാട ക നായകയിക	II	206
ഇമദുഗ്ദ്ധ കംകളും മലയതി	I	436
ഇംവതീ ക - മയുജിയാമി	"	445